

१९५४

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय इतिहास
सं. नं. ९२८

आजचा व कालचा गोमन्तक

REFBK-0008328

मि ति
सि ए श न

धि गोवा हिंदू असोसिएशन - सौम्यमहोत्सव - भारक ग्रंथ

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

धि गो वा हिं दु अं सो सि ए श न

रौप्यमहोत्सव स्मारक ग्रंथ

१९५४

१५०५
इति.
६२२
१५१५४

आजचा व कालचा गोमन्तक

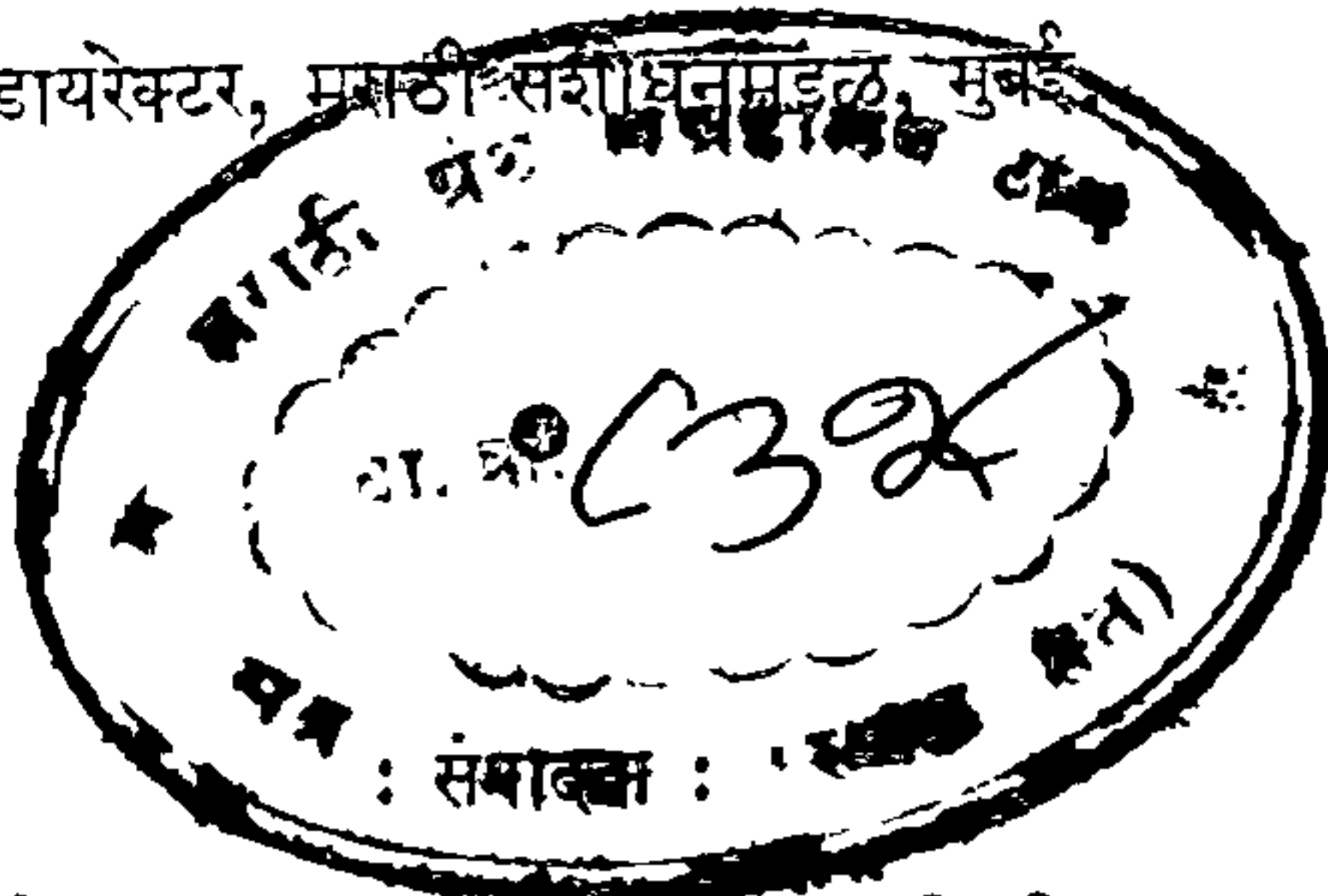
REFBK 0008328

REFBK-0008328

: प्रस्तावनी

प्रा. अनंत काकवा प्रिथोळकाल

डायरेक्टर, मराठी विश्वविद्यालय, मुंबई

रौप्य - महोत्सव - समिति

धि गो वा हिं दु अं सो सि ए श न

प्र का श क

श्री. ज. स. सुखठणकर, बी. कॉम्.
श्री. रा. वा. नायक, बी. कॉम्.
सं. चिटणीस : रौप्यमहोत्सव समिति,
धि गोवा हिंदु अॅसोसिएशन
१४, त्रिभुवन रोड, मुंबई ४.

वे ष्ट ण : श्री. डी. डी. दलाल

नकाशे : श्री. मोहन वै. आचार्य

स्था प ना

१९१९

र जि स्ट र्ड

१९४०.

किं म त स हा रु प ये

प्रकाशन : २९ ऑगष्ट १९५४

मु द्र क

श्री. जगन्नाथ द. सातोस्कर

सागर साहित्य प्रिंटिंग प्रेस

२०, त्रिभुवन रोड, मुंबई ४.

आजचा व कालचा गोमन्तक

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना : ले. प्रा. अ. का. प्रियोळकर

निवेदन

विषय	प्रकरण १ लें :	पृष्ठांक
गोमन्तक-गोवा शब्दाचा उगम		७
आणि भौगोलिक माहिती : ले. श्री. विद्याधर वि. गावणेकर		
	प्रकरण २ रें :	
१ गोमन्तकाचा संक्षिप्त इतिहास		१३
२ पोर्तुगीज सत्तेविरुद्ध झालेले उठाव		६१
	ले. श्री. ज. स. सुखठणकर, बी. कॉम्.	
	प्रकरण ३ रें :	
गोमन्तकाची लोकसंख्या *		७१
	प्रकरण ४ थें :	
गोमन्तकाची धार्मिक स्थित्यंतरे *		८१
	प्रकरण ५ वें :	
१ गोमन्तकांतील मराठी शिक्षण *		१२०
२ गोमन्तकांतील पोर्तुगीज,		
इंग्रजी आणि उर्दू शिक्षण : ले. श्री. रा. वा. नायक, बी. कॉम्.		१७२
	प्रकरण ६ वें :	
१ गोमन्तकांतील मराठी वाङ्मय *		१७८
२ गोमन्तकांतील पोर्तुगीज वाङ्मय : ले. श्री. दामोदर अ. कारे		२१७
३ गोमन्तकांतील कोंकणी वाङ्मय : ले. श्री. महाबळेश्वर रु. सरदेसाई		२४७

विषय	प्रकरण ७ वें :	पृष्ठांक
गोमन्तकाची आर्थिक स्थिति *		२५८
	प्रकरण ८ वें :	
१ गोमन्तकाची राज्यव्यवस्था	: ले. श्री. जनार्दन वि. कामत	२८५
२ गोमन्तकांतील ग्रामसंस्था §	: ले. डॉ. आन्तोनियु फुर्तादु	३०२
	प्रकरण ९ वें :	
गोमन्तकाची सामाजिक स्थिति	: ले. श्री. व्यंकटेश ना. नाईक, एम्. ए., बी. टी.	३११
	प्रकरण १० वें :	
गोमन्तकाची राजकीय स्थिति †		३२५
	प्रकरण ११ वें :	
गोमन्तकियांचें मुंबईच्या रचनेंतील कार्य ‡		३६१
	ले. प्रा. अ. का. प्रियोळकर	

* ह्या खुद्द गोमन्तकांतील लेखकांचीं नांवां, आजची तेथील राजकीय स्थिति लक्षांत घेऊन मुद्दामच गाळण्यांत आलीं आहेत.

§ मूळ पोर्तुगीज लेखाचा मराठी अनुवाद.

† ह्या प्रकरणांतील बराचसा भाग कॅ. द. व्यं. पै यांच्या 'जळता गोमन्तक' ह्या पुस्तकाच्या आणि ह्या विषयावरील त्यांच्या इतर लिखाणांच्या आधारे तयार करण्यांत आला आहे.

‡ मूळ इंग्रजी लेखाचा मराठी अनुवाद.

१७०५४
३१११.
५२६
१७१५५५५

आजचा व कालचा गोमन्तक

८३५

१७०७४
३११
६२६
१७/१५/४२

प्रस्तावना

मुंबईतील ' धि गोवा हिंदु ॲसोसिएशन ' या सुप्रसिद्ध संस्थेच्या रौप्य-महोत्सवाचे स्मारक म्हणून प्रसिद्ध होणाऱ्या ' आजचा व कालचा गोमन्तक ' या ग्रंथाला मी प्रस्तावनेदाखल दोन शब्द लिहावे, अशी विनंति सदर संस्थेच्या कार्यकर्त्यांकडून मला करण्यांत आली. अशा प्रकारची कामगिरी, गेली तीसपसतीस वर्षे गोव्यापासून दूर असलेल्या माझ्यावर लादण्यापेक्षा, गोव्याच्या दैनंदिन जीवनाशी ज्यांचा निकट संबंध आहे आणि गोव्याच्या इतिहासाचा व परिस्थितीचा ज्यांनी जास्त आस्थापूर्वक अभ्यास व विचार केला आहे, असे रा. शांबाराव सरदेसाई, रा. पांडुरंगराव पिसुलेंकर किंवा रा. विठ्ठलराव सुखठणकर यांच्यासारख्या एखाद्या विद्वानावर सोंपविणे केव्हांही जास्त उचित व फलदायक झाले असते. तरीपण आमच्या मित्रांच्या आग्रहावरून पुढील दोन शब्द लिहिण्याचे मी धाष्टर्य करीत आहे.

ज्याला भूतकालाचे ज्ञान नाही त्याला भविष्यकालाची निर्मिती करतां यावयाची नाही, असे म्हणतात. वर्तमान हा भूत व भविष्य या कालांना विभागणारी केवळ भेदरेषा आहे. कारण, गेला क्षण हा भूतकालांत जमा होतो. ' आज ' हा उद्यांचा ' काल ' आहे.

आपला ' आज ' व ' काल ' जाणून घेण्याची इच्छा आजच्या गोमन्तकीय पिढीच्या मनांत वावरते, यावरून ' उद्यां ' च्या गोमन्तकाच्या निर्मितीचे विचार त्यांच्या डोक्यांत प्रकर्षाने घोळत असावेत, अशी कल्पना करतां येते. त्यांच्या स्थानिक शिक्षणक्रमांत स्वभाषा व स्वइतिहास यांना स्थान मुळीच न मिळाल्यामुळे तो आतांतरी जाणून घेण्याची त्यांची इच्छा स्वाभाविकच आहे.

गोमन्तकाचा इतिहास लिहिण्याचे प्रयत्न आतांपर्यंत अनेकांनी केलेले आहेत. मराठीमध्ये यशवंत फोंडवा नाईक यांचा ' गोमन्तकाचा प्राचीन

दोन

व अर्वाचीन इतिहास ' (१८७३), इंग्रजीमध्ये J. N. da Fonseca यांचे Historical and Archaeological sketch of the city of Goa (१८७८), पोर्तुगीजमध्ये M. F. Saldanha यांची Historia de Goa (१९२५-२६), असे कांहीं इतिहासग्रंथ झाले आहेत; परंतु हे सर्व जुन्या कालच्या गोमन्तकाचे. आजच्या किंवा सांप्रतच्याही गोमन्तकाचे सर्वांगीण दर्शन करून देण्याचा पहिला प्रयत्न म्हटला म्हणजे कै. बा. वा. सांबर्डेकर यांचा 'गोमन्तकपरिचय' (१९३०) हा ग्रंथ दिसतो. मडगांवच्या सारस्वत ब्राह्मणसमाज या संस्थेने आपल्या रौप्यमहोत्सवाच्या प्रसंगी, १९३८ साली, ' गेल्या पाव शतकांतील गोमन्तक ' पुस्तक प्रसिद्ध करून याच दिशेने आणखी एक पाऊल पुढे टाकले. ' आजचा व कालचा गोमन्तक ' हा प्रस्तुत ग्रंथ त्याहीपुढे जाण्याचा एक निश्चित प्रयत्न आहे, यांत शंका नाही. या शेवटच्या दोन पुस्तकांच्या कल्पनेचे उगमस्थान १९२३ साली गोवासरकारतर्फे प्रसिद्ध झालेला A India Portuguesa हा ग्रंथ दिसतो.

गोमन्तक म्हणजे केवळ पोर्तुगीज सत्तेखालील दक्षिण कोंकणचा भाग नव्हे; परंतु सोयीकरिता हा ' लघु गोमन्तक ' च (पृ. १५ पहा) प्रस्तुत पुस्तकाच्या नांवांत अभिप्रेत दिसतो. या गोमन्तकाचेही प्राचीन व अर्वाचीन असे दोन विभाग पाडावे लागतात. अर्वाचीन विभाग पोर्तुगीजांच्या आगमनापासून सुरू होतो. पोर्तुगीजांनी धर्माधतेच्या भरांत प्राचीन इतिहासाची सारी साधने नष्ट केल्यामुळे गोमन्तकाचा प्राचीन इतिहास लिहितांना कल्पनेवरच पुष्कळसा भर द्यावा लागतो; परंतु अर्वाचीन इतिहास तारीखवार लिहिण्यास मात्र पोर्तुगीज भाषेत मुबलक साधने उपलब्ध आहेत. प्रस्तुत ग्रंथातील कांहीं प्रकरणांत आधार दिलेले आहेत, ही समाधानाची गोष्ट होय; परंतु हे बहुतेक आधार दुय्यम स्वरूपाचे दिसतात. प्राथमिक साधनांच्या (Primary sources) आधारांवर गोमन्तकाचा इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न स्वतंत्रपणे अद्यापि व्हावयास पाहिजे, याकडे मी आजच्या तरुणांचे लक्ष वेधतो. मूळ शिलालेख, ताम्रपट, पत्रव्यवहार, टांचणे, अहवाल, प्रवासवर्णने अशीं हीं प्राथमिक साधने; व त्यावरून लिहिलेले संकलनात्मक ग्रंथ तीं दुय्यम साधने. दुय्यम साधनांमध्ये लेखक आपल्या सोयीप्रमाणे 'पुरावे

निवडतो, ते मांडतो आणि त्यांच्यावरून खरेखोटे मनःपूत निष्कर्ष काढतो. लेखकाच्या पूर्वग्रहांमुळे किंवा निष्काळजीपणामुळे अशा साधनांत सत्याचें स्वरूप झांकोळलें जाण्याचा संभव आहे. नवशिक्या लेखकांना दुय्यम साधनांचा पांगुळगाडा आरंभीं आरंभीं व्यावा लागेल; परंतु पुढें शक्यतोवर प्राथमिक साधनांचाच संशोधकांनीं अवलंब केला पाहिजे. दोतोर आंतोनियो द नोरोञ्ज यांचा 'गोव्याचे हिंदु व पोर्तुगीज रिपब्लिक' हा ग्रंथ ऐतिहासिक दृष्टीनें सत्यपूर्ण असून, त्याचा प्रस्तुत ग्रंथांत पुष्कळच लेखकांनीं आधारादाखल उपयोग केलेला आहे; परंतु स्वतः नोरोञ्ज यांनीं ज्यांच्या आधारावर आपला ग्रंथ लिहिला ते Archivo Oriental Portugues सारखे ग्रंथ मात्र कुणीच अवलोकन केलेले दिसत नाहीत. कुञ्ज रिव्हार यांनीं वरील ग्रंथाच्या सहा खंडांत पुष्कळच महत्त्वाचा अस्सल पत्रव्यवहार व कागद प्रसिद्ध केले आहेत. त्यांच्या ग्रंथांतील कितीतरी नवी माहिती पुढें आणतां येण्यासारखी आहे.

दुसरें, जुन्या ग्रंथांतील एखादा शोध किंवा मत नमूद करतांना त्या प्रश्नावर पुढें प्रसिद्ध झालेली चर्चाही विचारांत घ्यावी लागते. उदाहरणार्थ, १९ पृष्ठावर 'लड्डूर' या शब्दाचें 'लोटली' गांवाशीं सारूप्य लेखक ग्राह्य मानून चालतात; परंतु अलिकडे बार्शीजवळ लातूर येथें सांपडलेल्या एका शिलालेखावरून लड्डूर हें लातूरचें जुनें रूप असें सिद्ध होत आहे. [सातव्या (बडोदें, १९३३) प्राच्यपरिषदेचा वृत्तांत, पृ. ५९१. रा. खरे यांचा निबंध]. पुष्कळशा आपल्या ठाम समजुती अलिकडच्या नव्या माहितीनें कशा भ्रामक ठरतात याचें आणखी एक उदाहरण द्यावयाचें म्हणजे तुकारामबाबा वर्दे यांची भर्तृहरीच्या शतकत्रयांवरील मराठी समश्लोकी होय. (पृ. १३८) या ग्रंथाचीं मीं ठिकठिकाणीं जुनीं नऊ हस्तलिखितें पाहिलीं, त्या प्रत्येकांत त्याच्या कर्त्याचा निर्देश 'तुका ब्रह्मानंद' असाच आहे. तुका ब्रह्मानंद हा सातान्याकडील दैवज्ञ (सोनार) असून, त्याच्या अनेक काव्यांपैकीं गीतगोविंद हें काव्य अलिकडेच प्रसिद्ध झालें आहे.

गोमन्तकियांची पोर्तुगीज भाषेंतील वाङ्मयनिर्मिती हें या ग्रंथांतील प्रकरण मराठींत नवीन दिसतें. अशाच प्रकारें त्यांच्या संस्कृत व इंग्रजी वाङ्मयांतील कामगिरीची माहिती या पुस्तकांत दिल्यास या

चार

वाङ्मयविषयाला अधिक पूर्णता आली असती. याच प्रकरणांत (पृ. २२१) गोव्याच्या धर्ममठांतील छापखान्यांतून १६५४ पासून १७५४ पर्यंत 'कोणतेही पुस्तक मुद्रित होऊन निघाल्याचें दिसत नाहीं हें कसें, अशी एक शंका व्यक्त करण्यांत आली आहे. ह्या माहितीचा उगम आंतोनियो मारीय द कुझ या गोमन्तकांतील सुप्रसिद्ध पत्रपंडिताच्या A EvoluSao do Jornalismo या निबंधामध्यें आहे. (A India Portuguesa, 1923, p. 505); परंतु मुद्रणासंबंधीं कुझ यांची ही मूळ माहितीच आधीं चुकीची आहे. त्यांच्या मतें या धर्ममठांतील अखेरचें प्रकाशन म्हणजे १६४० सालची Solioquios divinos व १६५४ सालची स्टिफन्सच्या क्रिस्त-पुराणाची तिसरी आवृत्ति; परंतु या पहिल्या पुस्तकाचा मुद्रणकाळ १६४० नसून वास्तविक १६६० हा आहे. बारबोजा माशादु याच्या सुप्रसिद्ध Biblioteca Lusitana (लिस्बन, १७४१) या ग्रंथांतही तो १६६० असाच दिला आहे. कुझ यांनीं हा चुकीचा मुद्रणकाळ कुठून मिळविला कळत नाहीं ! केवळ दुय्यम साधनांवर अवलंबून राहिल्यामुळें अशी प्रमाद-परंपरा चालू होते. वास्तविक कुझ यांच्या Heraldo पत्राच्या ऑफिस-पासून एकदोन फर्लिंग अंतरावर असलेल्या गोव्याच्या सरकारी ग्रंथसंग्रहालयांत या ग्रंथाची १६६० ची मूळ प्रत आहे. त्याचा कर्ता पाद्री जुवांव द पेद्रोज हा असून, या Bramana (सध्यांची कोंकणी) बोलींतील भाषांतरीत ग्रंथाला त्यानें 'देवाचीं एकाग्र बोलीं' असें देशी नांव दिलें आहे. १६५४ नंतरचा याच ठिकाणीं असलेला दुसरा ग्रंथ म्हणजे पाद्री सिंगेल द आल्मैद याचा १६५८ सालीं मुद्रित झालेला Jardim dos Pastores हा ब्राह्मणी बोलींतील धर्मपर भाषणांचा संग्रह होय. १६५४ नंतर मुद्रित झालेला तिसरा ग्रंथ म्हणजे मुंबईच्या मराठी संशोधनपत्रिकेमध्ये नुकताच प्रसिद्ध झालेला १६५९ सालचा सेंट अँथनीच्या चमत्कारांसंबंधींचा चरित्रग्रंथ होय. १६६० नंतर शंभर वर्षांत गोव्यांत मुद्रित झालेला ग्रंथ मलाही अद्यापि आढळलेला नाहीं.

‘गोमन्तकांतील ग्रामसंस्था’ या प्रकरणांत पोर्तुगीज कोंकणी भाषेतील ग्रंथ व हस्तलिखितें जाळून टाकीत असें जें एक विधान आहे, (पृ. ३०६) तेंही अगदींच निराधार व कुझ रिव्हार यांच्या चुकीच्या समजुतीवर आधारून केलेलें दिसतें.

कुञ्ज रिव्हार यांनी आपल्या कोंकणीवरील प्रबंधांत जें कोंकणी म्हणून वाङ्मय नमूद केलें आहे तें बहुतेक सगळें मराठीच आहे. पोर्तुगीजांचा पूर्वी कोंकणी बोलींत लिहिण्याचा प्रघातच नव्हता. तो प्रयत्न विदेशी क्रिस्ती पाद्रींनी प्रथम सुरू केला. अशासारखे संशोधनांत नेहमींच आढळणारे वादग्रस्त प्रश्न जरी या पुस्तकांत क्वचित असले, तरीपण एकंदरींत बहुतेक लेखकांनी आपले विचार निराग्रही वृत्तीने व सत्यान्वेषणबुद्धीने मांडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

गोमन्तकाचा अर्वाचीन इतिहास म्हणजे पोर्तुगीजांच्या कारकिर्दीचा इतिहास होय, हें वर सांगितलेंच आहे. इंग्रजांच्या हिंदुस्थानांतील अमदानीचा इतिहास लिहिणें आज जितकें सोपें आहे तितकें पोर्तुगीजांचा इतिहास लिहिणें आज सोपें नाही. आज इंग्रजांचें गुणवर्णन केल्यास त्यांच्याकडून रावसाहेब, रावबहादूर अशा पदव्या मिळविण्याकरितां ही खुषामत चालविली आहे, असें कोणी म्हणणार नाही. किंवा त्यांचें दोषदर्शन केल्यास राजकर्त्यांवरील रोषाचा किंवा फाजील देशामिमानाचा आरोपहि सहसा होणार नाही; परंतु पोर्तुगीजां-विषयीं लिहितांना या दोहोंचीही आज भीति आहे. त्यामुळें कोणतेंहि व्हे-वाईट मतप्रदर्शन न करतां केवळ प्रत्यक्ष घटना नमूद करण्याचा, या पुस्तकांत मधला मार्ग पतकरलेला दिसतो.

‘काल’च्या किंवा ‘आज’च्या कालाचा विचार हा मुख्यत्वे ‘उद्यां’चा काल ठरविण्याकरितां असतो. राजा कालस्य कारणम् । उद्यांचा गोमन्तक कसा असेल, हें तिकडील राजकीय परिस्थितीवर पुष्कळसें अवलंबून राहिल. ज्योतिष किंवा राजकारण हा ज्याचा विषय नाही अशा माझ्यासारख्याला यासंबंधीं कसलेंही भाकित वर्तविणें आज अशक्य आहे. पोर्तुगीजांनंतर गोवा कोणाकडे जाईल असा प्रश्न झेवियरला एकानें केला होता असें म्हणतात. त्या वेळीं “तो कोणीही नेणार नाही, स्वयमेव नष्ट होईल,” असें त्यानें उत्तर दिल्याची आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. हा मजकूर लिहितांना ज्या घटना समोवतीं घडत आहेत, त्यांवरून झेवियरचें हें भविष्य खरें ठरणार कीं काय, अशी भीति वाटूं लागते. तरीही हा लढा सामोपचारानें मिटेल, अशी मी आशा करतां. असें झाल्यास गरीब प्रजेची निष्कारण होणारी कुचंबणा थांबेल व ज्यांच्या मनांत पोर्तुगीजांविषयीं थोडाबहुत आदर असेल, तोही शिष्टक राहिल.

सहां'

काळाचीं चक्रे अलिकडे फारच झपाट्यानें फिरत आहेत. गोवानीज लोक आजपर्यंत केवळ 'आज'चाच काल (किंवा स्वार्थ) पाहात होते; क्रिश्चियानिटी म्हणजे वेस्टर्निटी अशी त्यांची समजूत होती. त्यामुळे टाइम्स आफ इंडियाच्या डायरेक्टरींत कांहीं वर्षांमागे गोवानीजांची नांवे युरोपीयन नागरिकांच्या यादींत आढळत ! हिंदुस्थानांत इंग्रजांचें राज्य असल्यामुळे युरोपीयन राज्यकर्त्यांशीं अशाप्रकारें ना तें नातें जोडणें सोयीचें असे; परंतु आजच्या बदललेल्या परिस्थितींत आपण 'काल' (मार्गें) कोण होतो व 'उद्यां' (पुढें) कोण म्हणून राहावयाचें आहे, याचा विचार करणें त्यांना प्राप्त आहे.

अमेरिकेमध्ये हिंदुधर्माचा झेंडा फडकविणारे स्वामी विवेकानंद, Christ, the Messenger या विषयावर एकदा अमेरिकनांपुढें भाषण करतांना म्हणाले होते— " Many times you forget that the Nazarene Himself was an Oriental of Orientals. Yet notwithstanding all your attempts to paint Him with blue eyes and yellow hair, the Nazarene was still an Oriental. All the similes, all the imagery, in which the Bible is written,—the scenes, the locations, the attitudes, the groups, the poetry, and symbolism—speak to you of the Orient. "

वरील उद्गार वाचले म्हणजे क्रिश्चियानिटी म्हणजे वेस्टर्निटी ही हिंदु व क्रिस्ती या दोघांचीही आजची समजूत किती चुकीची आहे, तें कळून येईल. क्रिस्ती मताच्या या शुद्ध स्वरूपाची ज्या वेळां हिंदु व क्रिस्ती या आज एकमेकांना दुरावलेल्या बांधवांना खरी ओळख होईल त्यावेळां ते दोघेही आतांपेक्षां जास्त जवळ येऊन आजच्या शैव, वैष्णव, बौद्ध मतांप्रमाणें क्रिस्ती मत हेंही आपलेंच एक भावंड म्हणून 'उद्यांच्या गोमन्तकांत' नांदूं लागेल.

धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ॥

झाले आहेत पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥

अमें रामदासस्वामीनीं म्हटलेलें आहे. यावरून आपली भारतीय दृष्टि किती व्यापक व उदार आहे, तें कळून येईल. 'आजच्या गोमन्तकांत'

१७०५
इति सात
५/११/१९४८

एकटे क्रिस्तीच केवळ क्रिस्तजयंती साजरी करित असतात; परंतु 'उद्यांच्या गोमन्तकांत' वरील दृष्टीस अनुसरून जगांतील एक थोर पुरुष म्हणून हिंदुलोकदेखील या उत्सवांत सामील होतील. याउलट 'उद्यांच्या गोमन्तकांत' राम किंवा कृष्ण हे आपले भारतीय पूर्वज म्हणून कृष्णाष्टमी किंवा रामनवमी हे राष्ट्रीय सण क्रिस्ती लोकदेखील हिंदूप्रमाणेच अभिमानपूर्वक पाळू लागतील.

धार्मिक वावर्तीत होणाऱ्या या परिवर्तनाचा परिणाम सामाजिक परिस्थितीवर होणे क्रमप्राप्त आहे. हिंदुलोकांमध्ये जातिविषयक व सोवळ्या-ओवळ्याचे निर्वेध आज बरेच सैल होत चालले असून, पूर्वीप्रमाणे पंक्तिप्रपंच आज त्यांच्यामध्ये राहिलेला नाही. पाश्चात्यांचे अंधानुकरण म्हणजेच क्रिस्ती धर्म असे मत बळजबरीने लादले गेल्यामुळे, आपल्या क्रिस्ती बांधवांच्या खाण्यापिण्यांत भारतीयांना अत्यंत आंगळ वाटणारे कांहीं निषिद्ध पदार्थ शिरले आहेत. त्यांचा ते त्याग करतील आणि हिंदु व क्रिस्ती यांच्यामध्ये 'उद्यांच्या गोमन्तकांत' केवळ रोटीव्यवहारच नव्हे तर वेटीव्यवहारही हळुहळू सर्वत्र रूढ होत जाईल, याविषयी मला मुळीच शंका नाही.

हे स्थित्यंतर चुटकीसरसे घडून येणारे नाही. लांडग्यांच्या कळपांत आठनऊ वर्षे वाढलेल्या एका मुलाला माणसांप्रमाणे दोन पायांनी अद्याप चालतां आलेले नाही, असे नुकतेच कुठेसे वाचले. जवळजवळ साडेचारशे वर्षे फिरंग्यांच्या कळपांत युरोपीयन म्हणून वाढलेल्या आपल्या गोवानीज लोकांना भारतीय आचारविचारांप्रमाणे चालतां येण्यास कांहीं काळ लोटावा लागेल, हे स्वाभाविक आहे. आपण भारतीय आहोत, असे त्यांनी म्हणावयास सुरुवात केली, हेच आज पुष्कळ आहे. यांपैकी कांहीं कुंपणावर बसलेले संधिसाधु असतीलही. भारतांत राहून गोव्याची आपली अभातीय, निराळी संस्कृति आहे असे प्रतिपादणे हे वटवाधुळवृत्तीचेच एक लक्षण आहे हे खरे; परंतु हीही झाली तरी भावी स्थित्यंतराची एक प्रथमावस्था किंवा पहिली पायरी आहे, हे विसरतां येत नाही.

खरे पाहिले असतां चांगल्या ज्या गोष्टी आहेत त्यांच्यामध्ये पाश्चात्य किंवा पौरात्य असा भेद करतांच येत नाही. चांगल्यावर सर्वांचा सारखाच

हक्क आहे. पौर्वात्यांच्या चांगल्या गोष्टी पाश्चात्यांनीं व पाश्चात्यांच्या पौर्वात्यांनीं अवश्य घ्याव्या. ही देवाणघेवाण 'काल' झाली आहे, 'आज' होत आहे, आणि 'उद्यां'ही होत राहिल. याला कोणाचाही बिलकुल आक्षेप नाही. आक्षेप आहे तो निर्बुद्ध व अंध मर्कटानुकरणाला. अंतर्बाह्य काळा युरोपियन बनण्याचा आग्रह आपल्या क्रिस्ती लोकांना या उपर सोडावा लागेल. गोव्याची निराळी अशी एक विशिष्ट संस्कृति आहे, अशी जिच्यासंबंधीं नेहमींच ओरड केली जाते ती हीच 'गांवठी युरोपियन' संस्कृति होय. या नेकटाय संस्कृतीचा गळफांस केवळ गोव्यांतील लोकांनाच लागला नसून, कमी प्रमाणावर बाह्य गोष्टींत तो जुन्या राज्यकर्त्यांच्या संसर्गानें भारतांतील इतर लोकांनाही लागला आहे, हें लपवून ठेवण्यांत अर्थ नाही. भारताच्या प्रधान मंत्र्यांनीं तिचा नुकताच निषेध केला, हें फार बरें झालें.

परंतु,

जैसी बरि बरि पालवी खुटिजे । आणि मूलीं उदक वालिजे ।

तरी कैसेनि नाशु निफजे । वृक्षा तेया ॥

आपले भारतीय पुढारी युरोपांत गेल्यावर आपल्या राष्ट्रीय पेहरावाचा त्याग करून ते पाश्चात्य पोषाख परिधान करतांना दिसतात. स्वतः पंडितजीही या गोष्टीला अपवाद नाहीत, असें त्यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या तिकडील वास्तव्यांतील फोटोंवरून म्हणतां येतें. श्रीमती विजयालक्ष्मींना युरोपांत गेल्यावर जर विलायती लहंगा पेहरण्याची गरज भासत नाही तर भारतीय पुरुष-पुढाऱ्यांनाच नेकटाय, हॅट व विलायती सूटबूट यांची तेथें आवश्यकता कां वाटावी ?

ऐतिहासिक अपघातामुळें भारतीय चालीरीतींना अंतरलेल्या विचारांच्या गोवानीज लोकांना दोष देणें आज फार सोपें आहे; परंतु आपल्या पायांखालीं काय जळत आहे तेंही आपण पाहावयाला नको काय ?

पोषाख ही अत्यंत क्षुल्लक बाब आहे खरी. पण त्याच्यामागे असलेला न्यूनगंड किंवा स्वाभिमान यांच्या भावनेला फार महत्त्व आहे. राष्ट्रचें निशाण हेंही रुपया बारा आणे किंमतीचें एक साधें फडकेंच असतें ! पण त्याच्या रक्षणा-

करितां हजारों राष्ट्रसेवक आपली प्राणाहुती द्यायला तयार होत नाहीत काय ? पृथ्वीच्या पाठीवर आपण कुठेंही गेलों तरी, स्वामी विवेकानंदांनीं एकीकडे म्हटल्याप्रमाणें, आपलें शिरोभूषण तरी भारतीय असावें. पोषाख, नांवें व भाषा या तिहींच्याही बाबतींत गोव्यांतील क्रिस्ती परदेशी बनले आहेत. उद्यांच्या गोमन्तकांत ह्या लोकांना आजच्याप्रमाणें भारतीय पोषाखाचा तिट्कारा असणार नाहीं; आपलीं जुनीं भारतीय नांवें व आडनांवें ते पुनः धारण करतील, आणि पाद्री तोमास इस्तेव्हंच्या शब्दांत वर्णन करावयाचें म्हणजे, पुष्पांमध्ये मोगच्याप्रमाणें शोभणारी आणि परिमळांमध्ये कस्तुरीप्रमाणें असलेली आपल्या पूर्वजांची मराठी पुनश्च ते बोलूं व लिहूं लागतील.

पंचवीसतीस वर्षांमागे कवळें येथें भरलेल्या प्रागतिक संघाच्या एका बैठकींत, पणजी येथील सुप्रसिद्ध क्रिस्ती वकील दोतोर गॉमिश पेरैर पोर्तुगीजींत भाषण करतांना म्हणाले, “ ज्या भाषेंत माझे पूर्वज बोलत होते व ज्या भाषेंत माझे वंशज यापुढें बोलणार आहेत, त्या मराठीमध्ये आज या ठिकाणीं बोलतां येत नाहीं, याबद्दल मला खेद होतो. ” त्यांच्या त्या भविष्यवाणीची मला येथें आठवण होते.

‘ धि गोवा हिंदु असोसिएशन ’ या नांवामध्ये असलेला ‘ हिंदु ’ हा शब्द स्वतःस युरोपियन किंवा लुझो-इंडियन म्हणविणाऱ्या आपल्या क्रिस्ती बांधवांपेक्षां आपण निराळे आहोंत, हें दर्शविण्याकरितां म्हणूनच या संस्थेच्या मूळ संस्थापकांनीं योजलेला उघड दिसतो. हिंदी व हिंदु हे शब्द, खरें पाहिलें असतां समानार्थकच आहेत. क्रिस्ती गोवानीज ज्या वेळीं स्वतःस हिंदी म्हणवितील, त्यावेळीं ‘ हिंदु ’ या शब्दाची किंवा हिंदूंकरितां निराळ्या संस्थेची आवश्यकताच मुळीं राहाणार नाहीं. आपल्या संस्थेला ‘ गोमन्तक महामंडळ ’ अशासारखें व्यापक नांव देऊन ‘ उद्यांच्या ’ कालांत क्रिस्ती लोकांना व कारवारकर, वाडीकर यांनाही आपल्या संस्थेचीं द्वारे खुलीं करावीं लागतील. हा काल आपोआप येणार नसून तो आणण्याची चळवळही करावी लागेल. याची पूर्वतयारी म्हणून या संस्थेतर्फें कृष्ण, बुद्ध, क्रिस्त, शिवाजी व गांधी या पांच महापुरुषांच्या जयंत्या हिंदु व क्रिस्ती यांनीं मिळून दरवर्षीं साजऱ्या कराव्या, अशी माझी सूचना आहे.

दहा

हैं जें स्थित्यंतर ' उद्यांच्या गोमन्तकांत ' घडून येणार आहे, त्याच्या आगमनाची ' आजचा व कालचा गोमन्तक ' हा ग्रंथ म्हणजे एक पूर्व-तयारीच होय, असें म्हणावयास मुळींच हरकत नाही.

गोमन्तकाकडे आज सान्या जगाचें लक्ष वेधून राहिलें आहे. अशा प्रसंगीं, ' कालच्या व आजच्या गोमन्तका ' च्या ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, वाङ्मयीन, वगैरे विविध अंगांचें सम्यक् दर्शन घडवून आणणारा हा जो माहितीपूर्ण ग्रंथ आज बाहेर पडत आहे, तो अगदीं योग्य वेळीं प्रसिद्ध होत आहे, असें म्हटलें पाहिजे. त्या त्या विषयावरील व्यासंगीं अशा जुन्या व नव्या पिढींतील हिंदु व क्रिस्ती विद्वानांनीं मिळून तो लिहिला आहे. ज्यांना मराठी भाषा आज अवगत नाही, अशा गोव्यांतील क्रिस्ती व बाहेरच्या इतर लोकांकरितां, या ग्रंथाचीं इंग्रजी, पोर्तुगीज, हिंदी वगैरे भाषांमध्ये भाषांतरे किंवा रूपांतरे होणे अवश्य आहे. असा उपयुक्त ग्रंथ तयार केल्याबद्दल ' धि गोवा हिंदु असोसिएशन ' या संस्थेच्या कार्यकर्त्यांच्या योजकतेचें मी कौतुक करतो व त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद देतो.

— अ. का. प्रियोळकर

मुंबई, ता. १५-८-५४.

नि वे द न

‘ आजचा व कालचा गोमन्तक ’ हा ग्रंथ आज वाचकांच्या हातीं देतांना आम्हांस अत्यंत आनंद व समाधान वाटत आहे. ‘ धि गोवा हिंदु असोसिएशन ’ ह्या मुंबईतील गोमन्तकियांनीं स्थापन केलेल्या संस्थेचा रौप्यमहोत्सव ३० ऑगस्ट १९५२ रोजीं साजरा करण्यांत आला. या सुप्रसंगाचें दीर्घ काळ टिकणारें असें स्मारक तर व्हावेंच, पण त्याचबरोबर गोमन्तकाचा सर्वोत्तम परिचय करून देणाऱ्या ग्रंथाची भासत असलेली झुणीव या महोत्सवाच्या निमित्तानें भरून निघावी ह्या दुहेरी हेतूनें रौप्यमहोत्सव समितीनें ह्या ग्रंथाच्या प्रकाशनाचें कार्य हातीं घेतलें.

वास्तविक हा ग्रंथ रौप्यमहोत्सव प्रसंगींच प्रसिद्ध व्हावयाचा; पण अशा कार्यास हमेशा येणाऱ्या अडचणींना समितीसहि तोंड द्यावें लागलें. समितीनें ह्या ग्रंथाच्या संपादनाचें काम सुप्रसिद्ध गोमन्तकीय वृत्तपत्रकार आणि कार्यकर्ते श्री. दत्तात्रय व्यंकटेश पै यांच्याकडे सोंपविलें होतें. या वेळीं श्री. पै यांची प्रकृति नादुरुस्त होती. अशा स्थितीतहि त्यांनीं ही जबाबदारी स्वीकारली आणि ग्रंथाची रूपरेखा वगैरे आंखून प्राथमिक तयारीहि केली. पण आपल्या दुर्दैवानें त्यांचें दुखणें वाढतच गेलें व त्यांतच त्यांचा अंत झाला. त्यांनीं हें काम स्वीकारतांना “ Unseen and unknown let me die अशी प्रार्थना करण्याच्या मानसिक अवस्थेंत मी पोंचलों आहे, ” असे जे उद्गार आपल्या पत्रांत काढले होते त्याची या वेळीं आठवण झाल्याशिवाय राहत नाहीं. हा एक नमुनेदार ग्रंथ करण्याची त्यांस फार उमेद होती. आज ते, ग्रंथ पुरा झालेला पाहण्यास आपल्यांत नाहींत या विचारानें मन व्यथित होतें.

या घटनेनंतर थोड्याच काळांत गोमन्तकाचे प्रथितयश लेखक श्री. यशवंतराव सूर्यराव सरदेसाई यांच्या झालेल्या अकालीं निधनामुळें

त्यांच्याकडून होणार असलेल्या मार्गदर्शनास आणि ते स्वतः ह्या ग्रंथांत लिहिणार असलेल्या लेखास समितीस मुकावें लागलें. योजनेप्रमाणें कै. पै यांनीं स्वतः लिहिलेला लेख ह्या ग्रंथांत येणें शक्य झालें नसलें, तरीपण 'गोमन्तकाची राजकीय स्थिति' हें सदर ब्रह्मशानें त्यांच्या प्रकाशित असलेल्या लिखाणाच्या आधारे तयार करून, दुधाची तहान ताकावर भागवण्याचा प्रयत्न आम्हीं केलेला आहे. कै. यशवंतराव यांच्या बाबतींत हेहि शक्य न झाल्यामुळे, त्यांच्या ललितरम्य लिखाणाचा ह्या ग्रंथांतील अभाव, ही या ग्रंथाची कायमची उणीव होऊन बसली आहे.

गोमन्तकाचें स्वातंत्र्य हें जरी आजचें साध्य असलें तरी तें उद्यांचें साधन आहे. आज तो एका नव्या युगाच्या प्रवेशद्वाराशीं उभा आहे. अशा वेळीं गोमन्तकाचा इतिहास काय होता, परधर्माच्या आक्रमणास आणि परकियांच्या राजकीय अत्याचारांस त्यानें कशाप्रकारें तोंड दिलें, भिन्न संस्कृतीच्या सान्निध्यामुळे त्याच्या जीवनक्रमांत कशीं स्थित्यंतरें झालीं, आपली उज्वल संस्कृति टिकवून ठेवण्याकरितां संस्था, वृत्तपत्रे, संघटनात्मक चळवळी वगैरे प्रयत्नांच्या द्वारा त्यानें काय कामगिरी केली हें दृष्टीपुढें ठेवून, त्या अनुरोधानें भावी गोमन्तकाच्या उज्वल भविष्याचा पाया घालणें जरूरीचें आहे. ह्या कार्यांत ह्या ग्रंथाचा अल्पांशानें जरी उपयोग झाला तरी केलेले प्रयत्न सार्थकीं लागल्यासारखें होईल.

ग्रंथांतील प्रत्येक प्रकरण निरानिराळ्या गोमन्तकीय अभ्यासू लेखकांकडून लिहून घेऊनसुद्धां त्याचें स्वरूप जणु काय तो एकाच लेखकानें लिहिला आहे, असें ठेवण्यांत आलें आहे. तसेंच हा गोमन्तकाचा परिचय करून देणारा अधिकृत संदर्भ-ग्रंथ व्हावा याबद्दल शक्य ती काळजी घेण्यांत आली आहे. ग्रंथाच्या अनुक्रमणिकेंत खुद्द गोमन्तकांतील बऱ्याच लेखकांचीं नांवें (सध्याची तेथील राजकीय परिस्थिति लक्षांत घेऊन) मुद्दामच आम्हीं दिलेलीं नाहींत. ही उणीव पुढील आवृत्तीचा सुयोग आल्यास भरून काढतां येईल. ह्या व इतर उल्लेखीत लेखकांच्या साहाय्यामुळेच हा ग्रंथ योजनेनुसार तयार होऊं शकला. या ग्रंथास गोमन्तकीय विद्वान इतिहाससंशोधक प्रा. अ. का. प्रियोळकर यांनीं प्रस्तावना लिहून आम्हास उपकृत करून ठेवलें आहे.

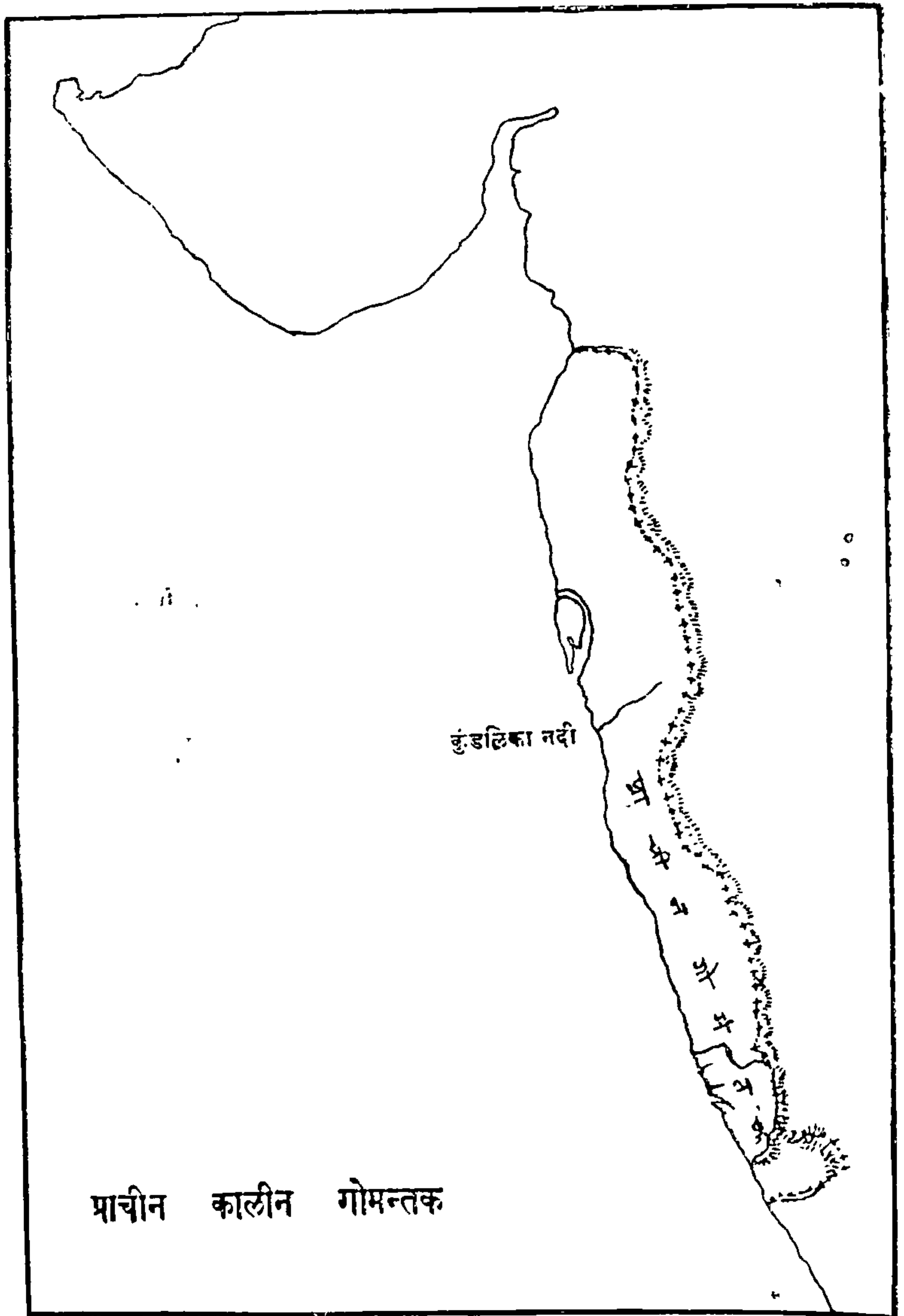
श्री. शांताराम वि. सुखठणकर बी. ए. (ऑ.) आणि श्री. वि. वि. गावणेकर यांनी इंग्रजी व पोर्तुगीज भाषेंतील लेख व उतारे यांचें भाषांतर करण्याचें काम सांभाळलें आहे. सुप्रसिद्ध गोमन्तकीय चित्रकार दीनानाथ दा. दलाल यांनी कलापूर्ण असें वेष्टणाचित्र तयार करून ह्या ग्रंथाच्या सजावटीची वाजू उत्कृष्ट रीत्या सांभाळली आहे. यांतील नकाशे श्री. मोहन वै. आचार्य यांनी काढले आहेत. ग्रंथाचीं मुद्रणें अत्यंत काळजीपूर्वक तपासण्याचें जिकिरीचें काम श्री. महाबळेश्वर रु. सरदेसाई आणि श्री. लक्ष्मीकांत नारायण गिंडे यांनी आस्थापूर्वक केलेलें आहे. या सर्वांच्या मदतीबद्दल आम्हीं फार फार आभारी आहोंत. सागर साहित्य प्रेसचे मालक श्री. जगन्नाथ द. सातोस्कर यांनी या ग्रंथाच्या छपाईचें काम करतांना धंदेवाईक दृष्टी वाजूस ठेवून जी आपुलकीची भावना दाखवली त्याचा साभार उल्लेख करणें जरूरीचें आहे. याशिवाय श्री. जनार्दन वि. कामत आणि श्री. भास्कर सि. मणेरीकर यांच्याकडून वेळोवेळीं झालेल्या साहाय्याबद्दल आभार मानून हें निवेदन संपवितों.

ज. स. सुखठणकर

रा. वा. नायक

ता. २४ ऑगस्ट, १९५४.

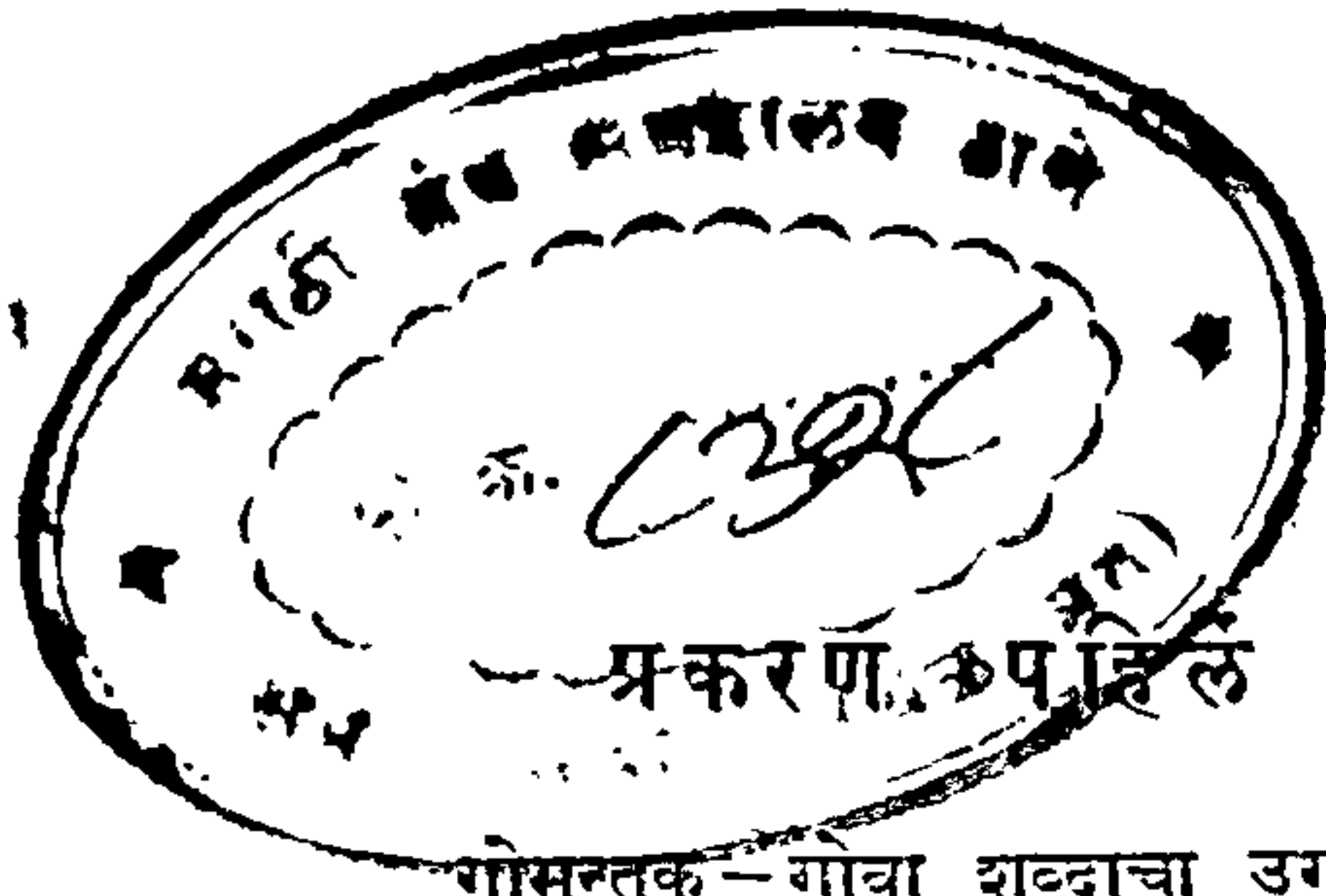
कुंडलिका नदी

प्राचीन कालीन गोमन्तक

Handwritten notes or labels, possibly including the number '1912' and some illegible characters.

१७०७
इति
७५५५

गोमन्तक - गोचा शब्दाचा उगम

‘गोमन्तक’ हा शब्द इसवी सनापूर्वी कमीतकमी अडीचशें-वर्षांपासून प्रचारांत आहे हें महाभारताच्या भीष्मपर्वाच्या नवव्या अध्यायांत असलेल्या ‘गोमन्ताः’ ह्या देशवाचक व लोकवाचक शब्दावरून म्हणतां येतें. सध्यां प्रचारांत असलेल्या महाभारताचें संस्करण ख्रिस्तपूर्व सुमारे अडीचशें-तीनशें वर्षे झालें असावें, असें तज्ज्ञांचें मत आहे. ^१

‘गोमन्तक’ हा शब्द बऱ्याच वेळां ‘गोमान्तक’ असा लिहिला व उच्चारला जातो. इतिहाससंशोधक राजवाडे यांनीं ‘गोमांतक’ असा शब्द कल्पून त्याची ‘गोम + अंतक’ अशी व्युत्पत्ति दिली आहे. ^२ पण यांतील ‘गोम’ कोण, ‘अंतक’ कोण, अंतकानें गोमाचा प्राण कां व केव्हां घेतला व ह्या दोघांचीं नांवां एकत्र जोडून तें देशाचें नांव कसें झालें, याचा त्यांनीं खुलासा केलेला नाही.

परशुरामानें बाण मारून समुद्राच्या पोटांतून सुपाच्या आकाराचा प्रदेश निर्माण केला, अशी एक आख्यायिका आहे. या आख्यायिकेच्या आधारे ‘गो’ म्हणजे बाण, ‘मा’ म्हणजे ‘मार’, जेथें त्या माराचा ‘अंत’ झाला तो ‘गोमांत’ आणि त्यास लावलेला ‘क’ हा लडिवाळपणाचा द्योतक असा प्रत्यय, अशी ‘गोमांतक’ ह्या शब्दाची उत्पत्ति लावण्यांत येते. आणि ह्यावरून गोमन्तकास ‘परशुरामक्षेत्र’ असें लाक्षणिक अर्थानें संबोधण्यांत येतें.

^१ History of Sanskrit Literature, by-C. V. Vaidya Vol 1, Sec. 4 Pg. 4+9.

^२ भारत इतिहास संशोधन मंडळाचा अहवाल, शके १८३३.

पण महाभारतांत परशुरामक्षेत्रास 'शूर्पारक' म्हटलेलें असून हें हल्लींच्या ठाणें जिल्ह्यांत धरलें पाहिजे, असें श्री. चिंतामण वैद्य प्रभृति विद्वानांचें म्हणणें आहे.^३ यावरून परशुरामानें बाण मारून भूमि उत्पन्न केली ही गोष्ट काव्यार्थानें जरी मान्य केली, तरी ती भूमि गोमन्तक नव्हे व त्याला 'परशुरामक्षेत्र' म्हणणें बरोबर नव्हे, हें उघड होतें.

ह्या बाबतींत गोमन्तकीय इतिहाससंशोधक चा. र. वर्दे वालावलकर यांनी दिलेली उत्पत्ति जास्त संयुक्तिक व म्हणूनच स्वीकारणीय वाटते. त्यांच्या मतें 'गो' म्हणजे गाय किंवा गुरू आणि 'मन्त' म्हणजे युक्त, अर्थात् गुरांनीं भरलेला प्रदेश म्हणजे 'गोमन्त' होय. आणि 'क' हा त्याचा छोटेपणा, सौंदर्य व प्रियत्व दाखवणारा प्रत्यय. (जसें 'पुत्रक' म्हणजे आवडीचा व लहान पुत्र. तसेंच 'अपरान्त' व 'कर्णाट' ह्या देशांच्या नावांना 'क' प्रत्यय लागून त्यांची 'अपरान्तक' आणि 'कर्णाटक' हीं रूपें बनलीं आहेत, हें वेगळें सांगण्याची जरूरी नाही.) संबंध कोंकणपट्टीपैकीं फक्त गोव्याचा भाग तेवढा गुरांच्या पालनपोषणास योग्य असलेला पाहून, तेथें पांचलेल्या आर्यांनीं ह्या भागास 'गोमन्त' हें मंजुळ नांव दिलें असावें, असें त्यांचें म्हणणें आहे.^४ तूर्त जरी गोमन्तकांत गुरांचा तुटवडा असला तरी प्राचीन काळीं विपुल प्रमाणांत तीं तेथें होतीं, असें म्हणण्यास आधार आहे. फेर्नाव लॉपिज दे कास्तांजेद ह्यानें सन १५५५ मध्यें प्रसिद्ध केलेल्या त्या काळच्या इतिहासांत "तेथें (गोव्यांत) गाई, म्हशी, कोंबडीं आणि डुकरें पुष्कळ आहेत," असें लिहून ठेवलें आहे.^५ ह्या एकंदर विवेचनावरून 'गोमन्तक' असा शब्द न वापरतां 'गोमन्तक' असाच वापरणें योग्य दिसतें.

गोमन्तकाला गोवा किंवा 'गोवें' असेंहि म्हणण्यांत येतें हें प्रसिद्धच आहे. 'गोवा' हा शब्द गोमन्तक ह्या शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप आहे.

^३ 'महाराष्ट्र सांवत्सरिक' ह्या ग्रंथातील 'गोमन्तक' हें प्रकरण : ले. द. व्यं. पै

^{४-५} कांहीं मराठी लेख : ले. शैणैगोंयनात्र. पा. २८२

‘ तपोलेमाय्युस ’ ह्या ग्रीक भूवर्णनकारानें दुसऱ्या शतकांत लिहिलेल्या ग्रंथांत हिंदुस्थानांतील पश्चिम कांठावरील शहरांस कौबा (kouba) असें एक नांव दिलें आहे. जे. डब्ल्यु. मॅकक्रिडल ह्यानें व इतर विद्वानांनीं त्याचें सारूप्य गोव्याशीं निश्चित केलें आहे. [अपभ्रंशांत ‘ ग ’ चा ‘ क ’ आणि ‘ व ’ चा ‘ ब ’ होतो.] ६ कित्येकजण ‘ गोवा ’ हा शब्द पोर्तुगीजांनीं अपभ्रष्ट केलेलें गोमन्तकाचें रूप आहे, असें समजतात. पण हें म्हणणें बरोबर नाही. ‘ गोवा ’ हा शब्द पोर्तुगीजांच्या आगमनापूर्वीं कित्येक वर्षे प्रचारांत होता, हें वरील गोष्ठीवरून सिद्ध होतें. सन ११२९ आणि ११६२ मध्ये सांपडलेल्या दोन कानडी शिलालेखांतहि गोमन्तकाचा ‘ गोवें ’ ह्याच शब्दानें उल्लेख केलेला आहे. ७ तसेंच विजयनगरच्या दुसऱ्या हरिहररायानें सन १३९१ मधील ताम्रपटांत “ गोवाभिधां कौकण राजधानीम ” असाच उल्लेख केला आहे. ८

‘ गोवा ’ हें शहर निरनिराळ्या राजवटींत भरभराटीस येऊन तें इतकें कीर्तिमान झालें कीं, त्या शहरावरून कोंकणांतील ९०० गांवांचा उल्लेख केला जाई. पोर्तुगीजांचें हिंदुस्थानांत आगमन झाल्यानंतरहि ४०-५० वर्षेपर्यंत हा ९०० गांवांचा प्रदेश ‘ गोवा ’ ह्या शब्दप्रयोगानें अभिप्रेत होत असे.

गोमन्तकाच्या स्थलमर्यादा व भौगोलिक माहिती

आजचा गोमन्तक म्हणजे पूर्वेस सह्याद्री, पश्चिमेस अरबी समुद्र, उत्तरेस तेरेखोलची खाडी आणि दक्षिणेस कारवार जिल्हा ह्या सीमांनीं कवटाळलेला १४७२ चौरस मैलांचा, कोंकणचा एक छोटासा भाग होय. प्राचीन कालीन गोमन्तक आजच्या गोमन्तकापेक्षां केवढातरी मोठा होता. त्याच्या सीमा कुडाळपासून सदाशिवगडापर्यंत पसरलेल्या होत्या. ह्या बाबतींत जास्त माहिती पुढें येणार आहे.

६-७ कांहीं मराठी लेख : ले. शेणैगोंयबाब. पा. २७-२८.

८ JBBRAS Vol 4, Pg. 107, 115.

१५७

गोमन्तकाचा पूर्व भाग डोंगराळ असून पश्चिम भाग सपाट आहे. गोमन्तकांतील सर्वांत मोठा डोंगर सत्तर महालाच्या ईशान्य भागांत असलेला सोंसगड हा होय. याची उंची सुमारे ३८२८ फूट आहे. याच महालांतील दुसरा डोंगर क्षत्रियांची माऊली किंवा कातलांची मावळी ह्या नावांनी ओळखण्यांत येतो. यांची उंची सुमारे ३६३६ फूट आहे. वावोरी व मोलेंगड हेहि डोंगर याच महालांत असून, त्यांची उंची अनुक्रमे २२०० व २००६ फूट आहे. गोमन्तकांत जास्त परिचित असलेले सिद्धनाथ आणि चंद्रनाथ हे डोंगर होत. पहिल्यावर सिद्धनाथाचें देवालय असून दुसऱ्यावर चंद्रनाथाचें देवालय आहे. त्यांची उंची अनुक्रमे १२४२ व १०५७ फूट आहे.

गोमन्तकांतून हिंदी हद्दींत येण्यास उपयोगी असे सत्तर महालांतून केळावडे, चोलें किंवा राम घाट, अणें घाट आणि वोर किंवा पोव्होर घाट असे चार घाट आहेत. याशिवाय सांगें महालांतून केळ घाट, तिनई घाट ब्रागांस घाट, दिधी घाट, कुंडल घाट आणि दोंकरपें घाट असे सहा घाट आहेत. सांगें व काणकोण महालामध्ये असलेला आंबे घाट आणि काणकोण व सासष्टी महालामध्ये असलेला कर्मल घाट असे आणखी दोन घाट मिळून एकंदर बारा घाट गोमन्तकाच्या पहाडी भागांतून आहेत.

गोमन्तकांत नांव घेण्यासारखीं एकंदर पांच रानें आहेत. पेडणें येथील रान ८॥ चौरस मैल, सांखळी महालांत मयें गांवाजवळ असलेलें कावळें रान ५ चौरस मैल, सत्तरींतील रान १३ चौरस मैल, सांगें महालांतील आंबळें रान १५ चौरस मैल आणि काणकोणचे रान ७ चौरस मैल.

गोमन्तकांतील बहुतेक साऱ्या नद्या सह्याद्रीच्या पहाडांत उगम पावून अरबी समुद्रास मिळतात. यांपैकीं तेरेखोलची किंवा आरंवदेची नदी—लांबी सुमारे १५ मैल, तिळार किंवा कोलवाळची नदी—लांबी सुमारे १८ मैल, बागची नदी—लांबी ४ मैल, मांडवी किंवा गोवा नदी—लांबी सुमारे ५०

१४०५४
३५
११
१५/५

भौगोलिक माहिती

मैल, जुवारी किंवा आघशोची नदी - लांबी सुमारे ४० मैल, साळची नदी - लांबी १० मैल, तळपदी किंवा तळपणची नदी - लांबी सुमारे ९ मैल आणि गालजी बागची नदी - लांबी सुमारे ८ मैल, ह्या महत्त्वाच्या अशा आठ नद्यांचा येथे उल्लेख केला पाहिजे. या नद्यांपैकीं तेरेखोलची आणि कायसुदची ह्या दोन नद्यांतून १० ते २० टनांपर्यंतच्या होड्या जाऊं शकतात. पण विस्ताराच्या व वाहतुकीच्या दृष्टीने मांडवी व जुवारी या दोनच नद्या त्यांच्या लहान लहान फांट्यांमुळे व त्यांस मिळणाऱ्या इतर लहान नद्यांमुळे साऱ्या मध्य गोमन्तकांत दळणवळणाच्या दृष्टीने फारच उपयोगी आहेत.

गोमन्तकांत बरीच तळीं आहेत. त्यांपैकीं तिसवाडी महालांतील चिमलचें तळें आणि वांयगिणीचें तळें, गोवा बेटाच्या दक्षिणेस असलेलें करमळीचें तळें, सांखळी महालांतील मयेंचें तळें, सासष्टी महालांतील बाणावलीचें तळें आणि कुडतरीचें तळें व केपें महालांतील काकाडेचें तळें हीं सात तळीं सर्वांत मोठीं असून, त्यांपैकीं चिमलच्या तळ्याचें पाणी नळांतून पणजी शहरास पुरवण्यांत येतें.

शेतीस उपयोगी असे कांहीं कालवेहि गोमन्तकांत आहेत. त्यांपैकीं थिर्वी गांवाजवळ (बार्देशांतील) कोलवाळच्य । नदीस बांध घालून केलेला आणि केपें महालांतील कुशावती नदीस बांध घालून केलेला, असे हे दोन कालवे जास्त महत्त्वाचे आहेत.

गोमन्तकांत लहानमोठीं मिळून एकंदर ३६ बेटे आहेत. यांपैकीं ३ तेरेखोलच्या नदींत, ११ मांडवी व जुवारीच्या फांट्यांमध्ये, ४ सुरगांवच्या पश्चिमेस अरबी समुद्रांत, ५ जुवारी नदींत, आणि ४ बागच्या नदींत आहेत. यांपैकीं मांडवी-जुवारीच्या फांट्यांमधील बेटे महत्त्वाचीं असून, त्यांपैकीं गोवा बेट किंवा तिसवाडी बेट यांचा परीघ २४ मैल आहे.

गोमन्तकांत एकंदर तीन धबधबे असून त्यांपैकीं दूधसागर हा जास्त नांवाजलेला आहे. याची उंची ३९० फूट आहे. यानंतरचे दोन म्हणजे

पिर्णचा धन्नधन्ना उंची ४५ फूट आणि हरवळेंचा धन्नधन्ना उंची ६० फूट हे होत.

हवामानाच्या बाबतींत ढोबळरीत्या गोमन्तकांत कोरडा ऋतु आणि ओला ऋतु असे दोनच ऋतु दिसतात. पण नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी ह्या तीनचार महिन्यांत इतर महिन्यांच्या मानानें उष्णतामान थोडेंसें कमी राहत असल्यामुळे तेथें हिंवाळा हाहि ऋतु आहे, असें पाहिजे असल्यास म्हणतां येतें. उन्हाळा सामान्यतः मार्च ते मेपर्यंत असतो. उन्हाळ्याचें उष्णतामान सरासरीनें ८४.२ फॅरन्हाइट् असतें. दर्याच्या सान्निध्यामुळे हवेंत दमटपणा असतो. पावसाळ्यांत सरासरी ११० इंच पाऊस पडतो व तो जून ते सप्टेंबरपर्यंत असतो. या वेळीं उष्णतामान सरासरी ८०.६ फॅरन्हाइट् असतें. नोव्हेंबर ते फेब्रुवारीपर्यंत उष्णतामान सरासरी ७८ फॅरन्हाइट् असतें.

प्रकरण दुसरें

१

गोमन्तकाचा संक्षिप्त इतिहास

आर्य लोकांचें हिंदुस्थानांतील मूळ वसतिस्थान 'पंचनद' म्हणजे पंजाब हें होय. कालांतरानें त्यांचा ह्या प्रदेशापासून पूर्व व दक्षिण या दोन्ही वाजूंनीं विस्तार होत गेला. ते दक्षिणेंत ख्रिस्तपूर्व सातव्या शतकानंतर आले, असें सर भांडारकर यांचें मत आहे.^१ याच वेळेपासून त्यांच्या गोमन्तकांतील वसाहतींसहि सुरवात झाली असावी.^२

त्रिहोत्तरपूर नगरांतील पंचगौडांतर्गत दहा ब्राह्मणांची सहासष्ट कुळें प्रथमतः गोमन्तकांत वसाहतीस आल्याचा उल्लेख सहाद्रिखंडांत मिळतो. हीं व यानंतर आलेल्या ब्राह्मण-क्षत्रियांच्या कुळांनीं, ह्या प्रदेशांतील निरनिराळे गांव वसाहतींस योग्य करून, त्या ठिकाणीं आपल्या कुळदैवतांची स्थापना केली. या वेळेपासूनच प्रत्येक गांवांतील लागवड, व्यवस्था, संरक्षण, खर्च वगैरे समार्किक पद्धतीनें होण्यास सुरवात झाली. या समार्किक कार्य-पद्धतींतूनच नंतर, आज 'कोमुनीदादी' या नांवानें ओळखण्यांत येत असलेल्या ग्रामसंस्थांचा उगम झाला, असें श्री. शेळडेकर वगैरे जुन्या लेखकांचें म्हणणें आहे.^३ पण प्रस्तुत ग्रंथांत (चौथ्या प्रकरणांत) गोमन्तकांतील दैवतांचा इतिहास, आर्यांना परक्या अशा तांदूळ वगैरे शेतीप्रधान वस्तूंचें गोमन्तकांत

^१ Early History of Deccan-by Dr. Sir R. G. Bhandarkar, Bombay Gazetteer, Vol. I, Part, 2 P. 141.

^२ गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक, पा. १, :-ले. वा. र. वर्दे वालावलकर.

^३ श्रीशांतादुर्गा संस्थानचा संक्षिप्त इतिहास : ले. शेळडेकर बंधु. पा. २३.

होत असलेलें उत्पादन, इत्यादि प्रश्नांचें जें विवेचन आलेलें आहे, त्यावरून इतर हिंदुस्थानाप्रमाणेंच गोमन्तकांतहि आर्यांचें आगमन निर्मनुष्य प्रदेशांत झालेलें नसून, वसतीयोग्य अशा शेती, लागवड असलेल्या प्रदेशांत झालेलें आहे, असें अनुमान निघतें. त्याचप्रमाणें प्रो. मोराईश यांनीं पोर्तुगीज इतिहासकार बार्सूश यांच्या अनुमानाच्या आधारेणें, गोमन्तकांतील ग्रामसंस्थांचा उगम आर्यपूर्वकाळाशीं जोडलेला आहे, याचाहि येथें उल्लेख केला पाहिजे.^४ या ग्रामसंस्थांची विशेष माहिती आठव्या प्रकरणांत आली आहे.

प्राचीन गोमन्तकाच्या स्थलमर्यादा

गोमन्तकाच्या इतिहासाचें नीट आकलन होण्यासाठीं प्राचीन कालीन गोमन्तकाची व कोंकणप्रदेशाची स्थलमर्यादा पूर्णपणें लक्षांत घेतली पाहिजे. आपल्या प्राचीन वाङ्मयांत कोंकणप्रांतास 'अपरांत' किंवा 'अपरांतक', असें नांव दिलेलें आढळतें. या काळीं उत्तर कोंकण, वनवासी व गोमन्तकाचा प्रदेश ह्या सर्वांचा अपरांतांत समावेश होत होता. म्हणजे ख्रिस्ती शकाच्या आरंभानंतर 'कोंकण' हें नांव प्रचारांत आलें असावें.^५

त्या काळीं उत्तरेस दमणगंगा व दक्षिणेस गंगावली या नद्यांच्यामध्ये अंतर्भूत होणाऱ्या अरबी समुद्र व सह्याद्री पर्वत यांमधल्या सबंध प्रदेशापट्टीला 'कोंकण' म्हणत असत. ह्या कोंकणपट्टीच्या, हल्लींच्या कुलाबा जिल्ह्यांतील 'कुंडलिका' नदीमुळें होणाऱ्या दोन भागांपैकीं उत्तरेकडच्या भागास 'उत्तर कोंकण' व दक्षिणेकडच्या भागास 'दक्षिण कोंकण' म्हणत असल्याचा उल्लेख मागें आलाच आहे. उत्तर कोंकणास १४०० गांवांचा कोंकण व दक्षिण कोंकणास ९०० गांवांचा कोंकण, असेंहि म्हणण्यांत येत असे. उत्तर कोंकणांत 'शूर्पारक' म्हणजे आजचें 'सुपारें' (वसईजवळचें) व दक्षिण कोंकणांत 'गोमन्तक' हीं शहरें इतकीं कीर्तिमान होतीं कीं, ह्या शहरांवरूनच ह्या

^४ Glimpses into the History and Culture of Goa (Souvenir of Grand Goa Exhibition 1947) —by George Moraes.

^५ उत्तर कोंकणचा प्राचीन इतिहास, पा. ४५ : ले. पु. बा. जोशी.

दोन्ही भागांस ओळखण्यांत येत असे. तेव्हां आजच्या लघु गोमन्तकाचा इतिहास म्हणजे फक्त पोर्तुगीज अमदानीपासूनचा इतिहास, आणि त्यापूर्वीचा इतिहास म्हणजे वर दिलेल्या विस्तृत प्रदेशाचा इतिहास, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

मौर्य व शातवाहन काळ

ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या व तिसऱ्या शतकांत अपरांत अथवा कोंकणप्रांत मौर्यांच्या ताब्यांत होता. सौराष्ट्रांतील 'गिरनार', हिमालयांतील 'खालसी' व अफगाणिस्थानांतील 'शहाबाजगढी' ह्या तीन ठिकाणीं सांपडलेल्या अशोकाच्या शिलालेखांवरून ख्रि. पू. तिसऱ्या शतकांत अशोकानें बौद्ध-धर्माच्या प्रसारासाठीं आपले प्रेषित राष्ट्रिक (महाराष्ट्र), पेठानिक (प्रतिष्ठान) व अपरांतक (कोंकण) ह्या प्रांतांत पाठवल्याचें आढळून येतें.^६

'महावंसो' ह्या बौद्ध धर्मपुस्तकांतहि अशोकाच्या आज्ञेनें मौद्गलीपुत्र ह्यानें 'महारष्ट्र', 'अपरांत' व 'वनवासी' ह्या प्रांतांत आपले धर्मप्रसारक पाठवल्याचा उल्लेख मिळतो. याशिवाय 'सोपारें' येथें इ. स. १८८२ मध्ये सर जेम्स कॅम्बेल व पंडित भगवानलाल ह्यांनीं खोदून काढलेल्या बौद्धाच्या स्तूपामध्ये अशोकाच्या आठव्या अनुज्ञेचा कांहीं भाग आढळून आला आहे.^७

गोमन्तकांत रिवण, लामगांव, हरवळें, लोटली, आकें, दरमळ, रेडी वगैरे ठिकाणीं बौद्धधर्माच्या हिनयानपंथाचे साधे विहार आहेत. याच धर्माच्या महायान-पंथाची दर्शक अशी बुद्धाची मूर्ति इ. स. १९३० मध्ये फादर हेरस ह्यांना बारदेसांतील कोलवाळ येथें सांपडली असून, ती सांचीच्या चैत्यांतील मूर्तीसारखी दिसते, असें ते म्हणतात. 'ही मूर्ति बहुधा दुसऱ्या-तिसऱ्या शतकांतील असावी.'^८ त्याचप्रमाणें हरवळेंच्या विहारांत सांपडलेल्या ब्राह्मी लिपीच्या वळणावरून तो विहार पहिल्या शतकांतील असावा, असें

^{६-७} उत्तर कोंकणचा प्राचीन इतिहास, पा. ४७-४८ : ले. पु. बा. जोशी.

^{८-९} कांहीं मराठी लेख, पा. १६९ : ले. शैणैगोंयवात्र.

अनुमान काढतात. १० या सर्व आधारांवरून मौर्य साम्राज्याचा अंमल इतर कोंकणाबरोबरच गोमन्तकावरहि चालत होता, व त्या वेळीं बौद्धधर्माचा प्रसार गोमन्तकांतहि झाला होता, असें म्हणतां येईल. गोमन्तकांत ह्या धर्माचा प्रसार 'पुण्ण' नांवाच्या बुद्धाच्या शिष्यानें केला, व तो गोमन्तकांतील 'सुनापरान्त' (आतांची जांबावली) येथील रहिवासी होता, असें श्री. वालावलकर यांचें म्हणणें आहे. ११

मौर्यांच्या पडत्या काळांत म्हणजे ख्रि. पू. पहिल्या शतकांत महाराष्ट्र व कोंकणच्या दक्षिणेकडील भागावर शातवाहनांचा अंमल सुरू झाला. यांसच पुराणांतरीं 'आंध्रभृत्य' म्हणून संबोधण्यांत येतें. या वंशांतील तोवसावा राजा पुलुमायी याच्या वेळीं पश्चिम हिंदुस्थानांत बाह्य शक्यवनादि टोळ्यांनीं धुमाकूळ घातला. ते 'क्षत्रप' या नांवानें ओळखले जात. यांच्यापैकीं महत्त्वाचा राजा नहपान क्षत्रप हा होय. पण शेवटीं गौतमीपुत्र शातकर्णी यानें त्याला मारून कोंकणप्रांतावर आपला अंमल परत सुरू केला. हा अंमल पचवीस वर्षेच टिकू शकला. कारण त्यानंतर सन १४५ च्या सुमारास रुद्रदमण क्षत्रप यानें शातवाहनांचा पराभव करून कोंकणप्रांतांत क्षत्रपांचें राज्य परत सुरू केलें, असें जुनागड येथील सन १५० मधील त्याच्या शिलालेखावरून कळून येतें. १२ क्षत्रपवंशाच्या उतरत्या काळीं त्याचे जे सेनापति होते त्यांनीं अधिकार बळकावून कोंकणांत आपला अंमल चालू केला. हा वंश आभिर या नांवानें ओळखण्यांत येतो. आभिर राजांनीं सदुसष्ट वर्षे राज्य केलें, असें पुराणांतरीं सांपडतें. नासिकच्या १० नंबरच्या गुहेतील शिलालेखांत—जे सन १७८ मधील असावा असें म्हणतात—आभिर राजा ईश्वरसेन याचा उल्लेख आहे. हा या वंशांतील पहिला राजा असावा. यानंतर जवळजवळ चौथ्या शतकाच्या मध्यावर त्यांच्या राज्याचा ताबा वनवासीच्या कदंबांच्या हातीं गेला. १३

१० Goa Ha 1500 Anos—por P. S. Pissurlencar.

११ गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक : ले. वा. र. वर्दे वालावलकर.

१२-१३ Glimpses into the History and Culture of Goa—by G. M. Moraes.

शातवाहन घराण्याचा ज्हास झाल्यानंतर तीनशें वर्षे, म्हणजे पांचव्या शतकापर्यंत ह्या सर्व प्रदेशाचा इतिहास कसा काय होता, हे सुसंगतपणे सांगता येणे सध्यां तरी शक्य नाही. एखादे मोठे साम्राज्य नष्ट झाले म्हणजे त्यांतील मांडलिक व इतर अधिकारी निरनिराळे भाग वळकावून स्वतंत्र बनतात व त्यांच्यांत चढाओढीस सुरवात होते, हा इतिहासांतील नित्याचा अनुभव आहे. ह्या काळांत कदंब, चालुक्य, राष्ट्रकूट वगैरे घराणीं जीं एकदम उदयास आलीं, त्यांचे हेच कारण असावे. अशाच एका घराण्याचा राज्यकारभार इ. स. चौथ्या शतकांत गोमन्तकांतहि चालू होता, असें शिरोडे येथे सांपडलेल्या तीन ताम्रपटांवरून म्हणतां येते. हे ताम्रपट ब्राह्मी लिपींत आणि संस्कृत भाषेत लिहिलेले असून, त्यांत चंद्रपूर राजधानीहून गोमन्त देशाचा राजा देवराज ह्याच्या आज्ञेनें (चंद्रपुराद् गोमिनां देवराजवचनात्) भारद्वाजगोत्री सुविंदस्वामी व इंद्रस्वामी ह्या दोन ब्राह्मणांना कांहीं भूमिदान दिल्याचा उल्लेख आहे. वरील चंद्रपूर म्हणजे सध्यांचे गोमन्तकांतील चांदर असावे असें जरी अनुमान काढले, तरीपण हा देवराज नक्की कोण, कोणत्या घराण्याचा वगैरे माहिती अजून उजेडांत आलेली नाही.^{१४}

कदंब व चालुक्य

कदंबवंशाचीं एकंदर तीन घराणीं होऊन गेलीं. यांतील सर्वांत जुनें घराणे कर्नाटकांतील 'वैजयंती' अथवा 'वनवासी' येथे होते. यानंतरचीं घराणीं म्हणजे 'हनगल' आणि 'गोमन्तक' येथील होत. सुरवातीच्या कदंब राजांपैकीं कोणाचाहि नक्की काळ समजत नाही. शिलालेखांत अथवा दानपत्रांत त्यांच्याविषयीं जे उल्लेख आढळतात त्यांत कालगणना कोणत्याहि शकाप्रमाणे केलेली नसून, 'कारकिर्दीच्या अमुक वर्षी' एवढेच लिहिलेले असते.

जयसिंह व रणराग हे सुरवातीचे चालुक्य वनवासीच्या कदंबांचे नोकर असावेत, असें डॉ. फ्लीट यांचे म्हणणे आहे.^{१५} पण नंतर चालुक्यांचा

^{१४} Goa Ha 1500 Anos—por P. Pissurlencar.

^{१५} Kanarese Dynasties, P. 343,—by Dr. Fleet.

पुलकेशी पहिला यानें कदंबराजा हरिवर्मन (सन ५३७-५४७) याची शक्ति बरीच कमी झाल्याचा फायदा घेऊन, त्याच्या राज्याचा उत्तरेकडचा भाग वळकावला व ह्या भागांतील 'बदामी' येथें आपली राजधानी स्थापून चालुक्य राजघराण्याची सुरवात केली. ^{१६} याचा पहिला मुलगा कीर्तिवर्मा (सन ५६७-५९७) यानें मौर्य व कदंब यांस जिंकल्याचा व दुसरा मुलगा मंगलेश (सन ५९७-६१०) यानें वेंगुर्ल्याजवळचा रेडी (रेवती द्वीप) हा गांव जिंकल्याचा उल्लेख मिळतो. ^{१७}

ह्या काळांत चालुक्यांचा अंमल गोमन्तकावरहि होता, हें सन ५७८ च्या दानपत्रावरून दिसून येतें. यांत मंगलेश यानें कुण्डिवाटक हा गांव प्रियस्वामी याला दान दिला, असें म्हटलेलें आहे. हा कुण्डिवाटक गांव म्हणजे गोमन्तकांतील सांखळी महालांतील 'कुडणें' गांव होय, असें श्री. वालावलकर यांचें म्हणणें आहे. ^{१८} यावरून कीर्तिवर्माच्या कारकिर्दींत मंगलेश गोमन्तकांतील भागावर राज्य करीत होता, असें दिसतें.

चालुक्यांचा पुलकेशी दुसरा हा सन ६१० मध्यें राज्यावर आला. हा बराच पराक्रमी होता. त्यानें कदंबांस आपले मांडलीक केले आणि कांचीच्या पल्लवांस जिंकून नर्मदेपासून कन्याकुमारीपर्यंत सर्व दक्षिणपथाचा तो सम्राट झाला. या वेळीं त्याचा वडील मुलगा चंद्रादित्य हा 'सावंतवाडी' व 'गोमन्तक' ह्या भागांवर राज्य करीत होता. त्याची राणी विजयकटारिका ऊर्फ विजयामहादेवी हिनें सन ६५९ मध्यें गोमन्तकांतील पारशें गांवांतील दोन शेते आर्यस्वामी याला दान दिल्याचा उल्लेख मिळतो. ^{१९}

वनवासीच्या कदंबांपैकीं भोगिवर्मा (सन ६०६-६१०) आणि माधववर्मा (सन ६५१-६५५) या राजांनीं आपलें गेलेलें राज्य परत

^{१६} Kadamba Kula, P. 51.—by Prof. Moraes.

^{१७} मध्ययुगीन चरित्रकोश—पा. २३७ व ६२२.

^{१८-१९} कांहीं मराठी लेख—ले. शणै गोंयबाब, पा. १७० व १७५-१७७.

मिळवण्याचा प्रयत्न केला होता, पण त्यांत त्यांस यश आलें नाहीं. दुसरा पुलकेशीन यानें भोगिवर्माचा वध केला, तर विक्रमादित्य चालुक्यानें माधववर्माचा वध केला व अशा रीतीनें वनवासीच्या कदंबांचें साम्राज्य नष्ट झालें.

आतांपर्यंत उपलब्ध असलेल्या दानपत्रांवरून चालुक्य घराण्याचा अंमल बाळ्ळी, सत्तरी, पेडणें, साष्ट, सांगें वगैरे महालांवर इसवी सनाच्या आठव्या शतकापर्यंत चालू होता, असें म्हणतां येतें. चालुक्यांचा शेवटचा राजा कीर्तिवर्मा दुसरा (सन ७४७-७५७) हा इतर राजांच्या मानानें पराक्रमानें कमीच असावा, असें दिसतें. कारण राष्ट्रकूट राजा दंतिदुर्ग ह्यानें नुसती “ भुंवई उचलून चालुक्य राजा कीर्तिवर्मा याचा पराभव केला ”, असा उल्लेख सामगडच्या सन ७५३ मधील ताम्रपटांत आहे.^{२०}

राष्ट्रकूट व शिलाहार

चालुक्य सत्तेवर पहिला आघात दंतिदुर्ग ह्या राष्ट्रकूट साम्राज्याच्या संस्थापकानें जरी केला, तरीपण त्यांचा पूर्ण पाडाव करण्याचें श्रेय त्याच्यानंतर गादीवर आलेला पहिला कृष्ण यास दिलें पाहिजे. हा बराच कर्तव्यगार राजा होऊन गेला. यानें आपल्या अठरा वर्षांच्या अल्प कारकिर्दीत राज्याचा विस्तार वाढवून सर्व दक्षिणेंत आपल्या घराण्याचा दरारा वसविला. यानेंच वेरूळचें कैलासमंदिर खोदवून आपल्या कलाप्रियतेचें अद्वितीय स्मारक करून ठेवलें. त्यांचा तिसरा कृष्ण हाही बराच पराक्रमी राजा होता. यानें दक्षिणेंत आणि उत्तरेत मिळून एकंदर बारा राजांचा पराभव केल्याचा उल्लेख मिळतो. एकंदरीत हें घराणें फार प्रबळ आणि भाग्यशाली होऊन गेलें, असें म्हणतां येईल.

राष्ट्रकूटांचा मूळ गांव गोमन्तकांतील साष्ट महालांतील ‘ लोटली ’ हा होता. ते आपल्या नांवास ‘ लड्डूरपुरपरमेश्वर ’ हे विरुद मोठ्या अभिमानानें लावीत असत. यांतील ‘ लड्डूर ’ ह्या शब्दाचें ‘ लोटली ’ गांवाशीं सारूप्य

^{२०} गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक-पान ३३. : ले. वा. र. वर्दे वालावरकर.

श्री. वालावलकर यांनीं दाखवून दिलें असून, तें श्री. चिं. वि. वैद्य वगैरे इतिहासकारांसहि मान्य आहे.^{२१}

‘ राष्ट्रकूट ’ हा मूळचा अधिकारवाचक शब्द असून, नंतर तो आडनांवाप्रमाणें वापरण्यांत येऊं लागला. जुन्या काळांत ‘ राष्ट्रकूट ’ या नांवाचा सरकारी अधिकाऱ्यांचा वर्ग होता. ज्याप्रमाणें ‘ ग्रामकूट ’ म्हणजे गांवाचा मुख्य अधिकारी, त्याचप्रमाणें ‘ राष्ट्रकूट ’ म्हणजे राष्ट्राचा अथवा प्रांताचा मुख्य अधिकारी होय. यावरून, या घराण्याचे मूळपुरुष चालुक्याच्या नोकरांत शिरून राष्ट्रकूटपदापर्यंत चढले असावेत, असें अनुमान काढतां येतें.^{२२}

आतां हें राष्ट्रकूट घराणें जरी मूळचें गोमन्तकांतलील होतें, तरीपण त्याचा विस्तार आणि वाढ गोमन्तकाबाहेरच झाली होती. सध्यांचें ‘ मालखेड ’ ही त्यांची राजधानी होती. पहिला कृष्ण यानें सगळा दक्षिणप्रांत आपल्या सत्तेखाली आणल्यानंतर, गोमन्तकाचा कारभार शिलाहार घराण्याचा संस्थापक शणफुल्ल याच्याकडे सोंपवला. अशा रीतीनें शिलाहारांची कारकीर्द गोमन्तकांत सुरू झाली.

जवळजवळ आठव्या शतकाच्या मध्यापासून अकराव्या शतकापर्यंत दक्षिण शिलाहारांची सत्ता गोमन्तकावर चालत होती. शिलाहारांच्या एकंदर तीन घराण्यांपैकीं हें सर्वांत जुनें घराणें होय. यानंतरचें दुसरें घराणें उत्तर कोंकणांत राज्य करीत होतें. याची सुरवात सन ८०० च्या दरम्यान होऊन, त्यानें सुमारे साडेचार शतकें राज्य केलें. तिसरें घराणें सातारा, वेळगांव जिल्हा व कोल्हापूर या भागांवर राज्य करीत होतें. हें जवळजवळ दहाव्या शतकांत अस्तित्वांत आलें.

दक्षिण शिलाहारांची माहिती खारेपाटण येथील रट्टराज याच्या सन १००८ सालच्या दानपत्रावरून मिळते.^{२३} ह्या घराण्यांतील एकंदर दहा राजांपैकीं हा शेवटचा राजा होता. एखादा अपवाद सोडल्यास ह्या घराण्याच्या राजांनीं सार्वभौम होण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येत नाहीं.

^{२१-२२} गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक, पा. ३६-३८ व ३०. : ले. वा. र. वर्दे, वालावलकर

^{२३} Epig. Ind., Vol. 3, p. 292.

उलट त्यांस राष्ट्रकुटांचे मांडलिक म्हणवून घेण्यांत अभिमान वाटत होता. शणफुल्ल (सन ७६५-७९५) ह्या शिलाहारांच्या पहिल्या राजानें राष्ट्रकुट पहिला कृष्ण यास दक्षिण कोंकण जिंकण्यास मदत केली असावी व त्याबद्दल या भागांतील मांडलिकत्वाचे अधिकार त्यास पहिला कृष्ण यानें दिले असावेत, असें डॉ. आळतेकर म्हणतात. २४

या शिलाहारांची राजधानी सुरवातीस गोमन्तकांत आणि नंतर 'वलिपट्टन' येथें होती. वलिपट्टन हें एक त्या वेळचें महत्त्वाचें बंदर होतें व त्या ठिकाणीं या घराण्यांचा दुसरा राजा धमाईरा (सन ७९५-८२०) यानें एक किल्ला बांधल्याचें वरील दानपत्रांत म्हटलेलें आहे. हें 'वलिपट्टन' म्हणजे गोमन्तकांतील कुंकळ्ळी गांवाजवळील केपें महात्मधील 'वाळ्ळी' गांव असावा, असें श्री. वालावलकर म्हणतात. २५ पण जयकेशीन पहिला या कदंब राजाच्या ताम्रपत्रांत हें शहर गोवानगराच्या उत्तरेस होतें, असें म्हटलेलें आहे. २६ त्याशिवाय वाळ्ळीपासून समुद्र बराच दूर आहे. तसेंच गोमन्तकांतील 'वाळ्ळी' गांव गोवानगरीच्या दक्षिणेस आहे. यावरून तें रत्नागिरीचें 'वालावली' गांव असावें, असें जें श्री. पिसुलेंकर म्हणतात तें बरोबर दिसतें. २७ डॉ. आळतेकरहि त्यांची राजधानी रत्नागिरीजवळ होती, असेंच म्हणतात. २८

राष्ट्रकुटांप्रमाणेंच शिलाहार हेहि मूळचे गोमन्तकांतील होते. रट्टराज यानें सन १००८ च्या दानपत्रांत आपल्या घराण्याचा 'सिंहल राजांमध्ये प्रमुख', असा उल्लेख केलेला आहे. हें 'सिंहल' म्हणजे 'गोवाबेट' होय. कदंबांनींहि गोवाबेटाचा उल्लेख 'लंका' असाच केलेला आहे. सिलोनबेटासहि जरी 'लंका' अथवा 'सिंहल' असें म्हणण्यांत येत असे, तरीपण शिलाहारांचा सिलोनशीं संबंध आल्याचा दाखला कोठेंच मिळत नाहीं. तेव्हां शिलाहारांचें 'सिंहल' म्हणजे 'गोवाबेट' हें उघड होतें. २९

२४ Shilaharas of Western India—by Dr. A. S. Altekar.

२५ गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक, पान ६ : ले. वा. र. वर्दे वालावलकर.

२६ Inscrições Pre-Portuguesas de Goa—por P. Pissurlencar.

२७ As Primitivas Capitais de Goa—por P. Pissurlencar.

२८-२९ Shilaharas of Western India—by Dr. A. S. Altekar.

या घराण्याचा आठवा राजा भीम (सन ९४५-९७०) यानें चंद्रपूरच्या राजावर हल्ला करून “ राहू जसा चंद्रास गिळंकृत करतो त्याप्रमाणें चंद्रपूर गिळंकृत करण्यांत आलें, ” असें वरील दानपत्रांत म्हटलेलें आहे. याच दानपत्रावरून शिलाहार आणि चंद्रपूरच्या राजांचे सलोख्याचे संबंध होते व शिलाहारांनीं त्यांस त्यांच्या शत्रूंविरुद्ध वेळोवेळीं मदत केलेली आहे, असें दिसून येतें. असें असतांना भीम यास चंद्रपूर गिळंकृत करावें लागलें याचें कारण प्रो. मोराईश यांनीं दिलेलें आहे. ^{३०} ते म्हणतात कीं, चंद्रपूरच्या राजानें राष्ट्रकुटांची अधिसत्ता झुगारून देऊन ‘ महामंडलेश्वर ’ होण्याचा प्रयत्न केला असावा, (कारण शिलाहारांप्रमाणें तेहि राष्ट्रकुटांचे मांडलिक होते) व त्यामुळें भीम यास राष्ट्रकुटांच्या वतीनें त्यांचा बंदोबस्त करणें भाग पडलें असावें.

आतां चंद्रपूरचे राजे असा ज्यांचा वर उल्लेख करण्यांत आला आहे, ते दुसरे तिसरे कोणी नसून गोमन्तकांतील कदंब होत. विक्रमादित्य चालुक्यानें वनवासीच्या कदंबांचें साम्राज्य जरी नष्ट केलें होतें, तरीपण कदंब अगदींच नामशेष झाले नव्हते. गोमन्तकांतील ‘ चांदर ’ (चंद्रपूर) येथें त्यांचें लहानसें संस्थान होतें. ^{३१} चालुक्यकाळांत जीव धरून अज्ञात-वासांत काळ कंठीत असलेल्या ह्या घराण्यांस शिलाहारांच्या काळांत राष्ट्रकुटांचें मांडलिकत्व मिळण्याइतकें महत्त्व प्राप्त झालें होतें, असें म्हणतां येईल.

शिलाहारांचा शेवटचा राजा रट्टराज (सन ९९५) याची सन १००८ नंतरची माहिती मिळत नाही. याच्याच काळांत तैलप चालुक्यानें राष्ट्रकुटांचा पराभव करून, पश्चिम चालुक्याच्या घराण्यांची सत्ता साधारणतः दोन शतकांनीं पुन्हा प्रस्थापित केली. या कार्यांत त्यास कदंबांची मदत झाली असावी. कारण त्यानें शष्टदेव कदंब यास ‘ महामंडलेश्वराचा ’ दर्जा दिला. रट्टराजानें मांडलिकत्व पतकरलें होतें. पण तें मोठ्या नाखुपीनें पतकरलें असावें, असें

डॉ. आळतेकर म्हणतात.^{३२} यानंतर थोड्याच काळांत ठाण्याच्या शिलाहारांनीं रट्टराजावर हल्ला करून दक्षिण कोंकण आपल्या सत्तेखालीं आणलें. हीं दोन्ही घराणीं चालुक्यांचीं सामंत घराणीं असूनसुद्धां, त्यांच्यांतील भांडण मिटविण्याचा प्रयत्न चालुक्यांनीं केला नाही. यावरून रट्टराजानें त्यांचें मांडलिकत्व नाखुपीनें स्वीकारलें होतें याची त्यांस जाणीव होती, असें दिसतें.

ठाण्याच्या शिलाहारांस दक्षिण शिलाहारांस जिंकण्यांत जरी यश आलें, तरीपण ह्या लढाईत ते अगदींच क्षीण झाले. या परिस्थितीचा फायदा शष्टदेव कदंब यानें त्यांच्यावर हल्ला करून सर्वंध कोंकण हस्तगत करून घेतला.

गोमन्तकांतील कदंब

वनवासीच्या कदंबांचें साम्राज्य नष्ट झाल्यानंतरहि त्यांचें एक लहानसें संस्थान गोमन्तकांत चंद्रपूर (चांदर) येथें होतें, याचा उल्लेख मार्गें आलाच आहे. कटंकाचार्य, नागवर्मा, गुहल्लदेव पहिला आणि चतुर्भुज ऊर्फ शष्टदेव पहिला हीं ह्या घराण्यांच्या वंशावळींतील सुरवातीचीं चार नांवां आहेत. यानंतरचा गुहल्लदेव दुसरा (स. ९८०-१००५) हा गोमन्तकांतील कदंब राजवंशाचा संस्थापक, असें समजण्यांत येतें. यानें इतर राजांस मदत केल्याचा उल्लेख मिळतो. हा सोमनाथच्या तीर्थयात्रेस निघाला असतांना, जहाज नादुरुस्त झाल्यामुळें त्यास गोपकपट्टण बंदरावर उतरावें लागलें. तेथें मधुमोड (महमद) ह्या नांवाचा श्रीमंत अरब व्यापारी होता. त्याने गुहल्लदेवाचा सन्मान केला, असें जयकेशीन पहिला याच्या १०५३ सालांतील ताम्रपटावरून समजतें.^{३३} अरब व्यापारी गोमन्तकांत स्थायिक झाल्याचा पहिला उल्लेख ह्याच ताम्रपटांत झालेला आहे. या वेळीं चंद्रपूर वगळून गोमन्तकाच्या इतर भागावर दक्षिण शिलाहारांची सत्ता चालू होती.

पण ही स्थिति दुसरा शष्टदेव (सन १००५-१०५०) याच्या काळांत बदलली. त्याच्या सन १०३८ मधील ताम्रपटांवरून^{३४} चंद्रपूरच्या

^{३२} Shilaharas of Western India—by Dr. A. S. Altekar.

^{३३} Kadamba Kula, pg. 167.—by Prof. Moraes.

^{३४} Inscriçoes Pre-Portuguesas de Goa—por P. Pissurlencar.

राज्यांत फोंडें महालाचाहि समावेश होत होता, असें दिसून येतें. त्यानें दक्षिण आणि उत्तर शिलाहार यांच्यांतील भांडणाचा फायदा घेऊन सबंध कोंकण (९०० गांवांचा कोंकण) आपल्या सत्तेखालीं आणल्याचा उल्लेख वर आलाच आहे. उत्तर शिलाहारांनीं नंतर याचें मांडलिकत्व पतकरलें व आपली राजधानी ' कवडीद्विप ' येथें नेली.

याचा मुलगा जयकेशीन पहिला हा या घराण्यांतील पराक्रमी आणि कर्तव्यगार राजा म्हणून ओळखण्यांत येतो. यानें पश्चिम किनाऱ्यावर निसर्गतः सोयीस्कर असें गोपकपट्टणसारखें दुसरें बंदर नाहीं हें लक्षांत घेऊन, आपली राजधानी चंद्रपुराहून तेथें नेली. यापूर्वीं गोवापुरी (गोपकपट्टण) ही नगरी पापनाशिनी म्हणून विख्यात होती; तेथें द्विजेंद्रेश समुद्रस्नानार्थ येत असत आणि वेदवेदांगपारंगत पट्कर्मनिरत तपोयोगी वस्ती करूंत असत.^{३५}

ह्या राजधानीचा कारभार त्यानें सदन या अरब व्यापाऱ्याकडे सोंपवला होता. हा, मधुमोड म्हणून ज्या अरब व्यापाऱ्याचा मार्ग उल्लेख आला आहे, त्याचा वारस होता. जयकेशीन पहिला याच्या ताम्रपटांत (सन १०५३) हा मधुमोड याचा नातू होता असें म्हटलेलें आहे, तर दुसऱ्या ताम्रपटांत (सन १०५९) तो त्याचा मुलगा होता, असा उल्लेख आहे.^{३६} सदन हा कुशल कारभारी होता. त्यानें गोपकपट्टण बंदरांत येणाऱ्या जाणाऱ्या जहाजांवर कर वसवून, त्या उत्पन्नाचा उपयोग गोरगरिवांकरतां धर्मार्थ रुग्णालये (मिजगिती) अस्तित्वांत आणण्यांत केला. या काळांत सिलोन, झांझिवार, गुजरात, काठेवाड, केरळ वगैरेकडच्या जहाजांची ये जा ह्या बंदरांत होती. या वेळच्या कित्येक शिलालेखांतून ह्या शहरांतील मोठमोठ्या इमारती, सुंदर बागा, संपन्न बाजार, गजबजलेले रस्ते, ह्या रस्त्यांतून दिसून येणाऱ्या पंडितांच्या पालख्या, यांचीं वर्णनें मिळतात. सदन याच्या सुव्यवस्थेमुळें गोमन्तकाची एवढी भरभराट झाली कीं, त्याची तुलना इंद्रपुरीशीं करण्यांत येऊं लागली.^{३७}

^{३५} History and Arch. Sketch of the City of Goa, P. 119, n. by J. N. Fonseca.

^{३६-३७} As Primitivas Capitais de Goa—por P. Pissurlencar.

जयकेशीनची महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे त्यानें निर्माण केलेलें प्रबळ आरमार ही होय. पश्चिम किनाऱ्यावरील पहिल्या आरमाराचा निर्माता म्हणून त्याचें नांव इतिहासांत कायमचें राहिल.^{३८} यानें उत्तर कोंकणावर स्वारी करून मम्भुणि शिलाहार याचा वध केला.

जयकेशीन पहिला याला गुहल्लदेव तिसरा (सन १०८०-११००) आणि विजयादित्य पहिला (सन ११००-११०४) असे दोन पुत्र होते. यांनीं २४ वर्षे राज्य केल्यावर विजयादित्याचा मुलगा दुसरा जयकेशीन (सन ११०४-११४७-४८) हा गादीवर आला. यानें उत्तर चालुक्यांचें आधिपत्य झुगारून देऊन 'कोंकणचक्रवर्ती' होण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें, चालुक्यांचा मांडलिक आच्युगी यानें हल्ला करून त्याचा पराभव केल्याचा व गोपकपट्टणला आग लावल्याचा उल्लेख मिळतो.^{३९} पण एवढें झाल्यानंतरहि चालुक्यांनीं कदंबांचें राज्य खालसा न करतां त्यांस मांडलिकत्व दिलें.

यानंतरचे कदंब म्हणजे पर्मांडी (सन ११४७-४८-११८१) आणि त्याचा भाऊ विजयादित्य (सन ११८१-१२१६) हे होत. यांच्या काळांत चालुक्यांची शक्ति कमी झाली. देवगिरीचे यादव या वेळीं उदयास येत होते. त्यांनीं चालुक्यांच्या सत्तेचा अंत केला. यामुळें आपोआपच कदंब राजे गोमन्तकांत सार्वभौम झाले. पर्मांडी यानें 'कोंकणचक्रवर्ती' ही पदवी धारण केली. विजयादित्याच्या काळीं कल्याणीच्या कलचुरी राजानें गोमन्तकावर हल्ला करून गोपकपट्टण जाळल्याचा उल्लेख मिळतो. तथापि हे राजे बलवान होते, असें त्यांनीं आपल्या नांवांचीं नाणीं पाडलीं होतीं यावरून म्हणतां येतें.^{४०}

यानंतरचा जयकेशीन तिसरा याचा भाऊ त्रिभुवनमल्ल (सन १२१६-१२३७-३८) हा गोमन्तकावर राज्य करीत असतांना, देवगिरीच्या सिंघण

^{३८} 'सह्याद्री', पा. ३३४ : ले. स. आ. जोगळेकर.

^{३९} As Primitivas Capitais de Goa—por P. Pissurlencar.

^{४०} मध्ययुगीन भारत भा. ३ रा, पा. ४३४-३५ : ले. चिं. वि. वैद्य.

यादवानें गोमन्तकावर हल्ला करून तें घेतलें. यानंतरचे शष्टदेव तिसरा आणि कामदेव ह्या कदंब राजांनीं आपलें गेलेलें राज्य परत मिळवण्याचा प्रयत्न केला खरा, पण त्यांत त्यांस यश आलें नाहीं. यादवांनीं कदंबांची गोपकपट्टण ही राजधानी आपल्या ताब्यांत घेतली असावी अथवा नष्ट केली असावी. कारण यानंतर कामदेव यानें आपली राजधानी चंद्रपुरास नेल्याचा उल्लेख मिळतो.^{४१} सन १२७७ मधील एका शिलालेखांत रामदेवराव यादव यास 'कदंबरायस्थापनाचार्य' असें म्हटलेलें आहे.^{४२} यावरून त्यानें कदंबांस परत मांडलिकत्वाचे हक्क दिले असावेत.

मुसलमानांचा दक्षिणेंत प्रवेश

हा वेळपर्यंत दक्षिणेस मुसलमानांचे पाय लागले नव्हते. उत्तर हिंदुस्थानांत त्यांची सत्ता दृढमूल होऊन जरी तीन शतकें झालीं होती, तरीपण दक्षिणेंत राजकीय सत्ता हिंदु राजांच्याच हातीं होती. सन १२९४ मध्यें दिल्लीच्या सुलतानाचा पुतण्या अल्लाउद्दीन खिलजी यानें दक्षिणेंत पहिली स्वारी केली. रामदेवराव यादव यानें या वेळीं त्याच्याशीं तह करून वार्षिक खंडणी देण्याचें कबूल केलें. यानंतर त्याचा सरदार मलीक कफूर यानें तीन वेळां दक्षिणेवर हल्ले करून वरंगळ, द्वारसमुद्र व मदुरा हीं राज्यें जिंकलीं व जवळजवळ सर्व दक्षिण उध्वस्त करून तेथील अगणित संपत्तीस उत्तरेची वाट दाखवली.

सन १३१६ मध्यें सुबारक खिलजी हा दिल्लीच्या गादीवर आला. दक्षिणेंतील यादव इत्यादि हिंदु राजे त्यास खंडणी देण्यांत यळाटाळ करित होते. त्यांचा पुरा वंदोवस्त करण्याचें ठरवून त्यानें दक्षिणेवर स्वतः स्वारी केली. हरपालदेव यादव यास त्यानें कातडें सोलवून ठार केला आणि आपला सरदार मलीक खुश्रू याच्याकडून सन १३१८-१९ च्या दरम्यान सारा मलबार किनारा जिंकून दिल्लीच्या सत्तेत समाविष्ट केला. सरसुभेदार या नात्यानें नंतर, दक्षिणेचा कारभार मलीक ऐनमुल्क मुलतानी याच्याकडे आला, व त्याच्या हाताखालीं मलीक तुब्लीघ याची गोमन्तकाचा सुभेदार म्हणून

^{४१} Kadamba Kula, P. 123—by Prof. G. Moraes.

^{४२} SBBRAS Vol. 9, p. 328.

योजना झाली. अशा रीतीने गोमन्तकावर मुसलमानांचा पहिला अंमल सुरू झाला.

हा अंमल जवळजवळ अडीच वर्षांपेक्षा जास्त काळ टिकू शकला नाही. कारण मुबारकाचा दिल्लीस परत गेल्यानंतर थोड्याच दिवसांत खून झाला व दिल्लीच्या सिंहासनाकरता त्याच्या सरदारांत भांडणास सुरवात झाली. गोमन्तकाचा सुभेदार हाहि या वेळी दिल्लीस गेला असतांना मारला गेला. यामुळे गोमन्तकांतील मुसलमानी अंमल आपोआप नाहीसा होऊन, कदंबराजा सोयींदेव यास डोकें वर काढण्यास संधि मिळाली. सन १३४२ च्या सुमारास कदंब कुलांतील मुलीकडील वंशज या गादीवर होता. त्याचें व त्याच्या मुलाचें वैमनस्य आलें. या मुलानें होनावरच्या नृत्रात्राला पत्र लिहून बापाविरुद्ध मदत मागितली. हें राज्य मिळवून दिल्यास त्यात्रदली आपण मुसलमान होण्यास व त्याच्या बहिणीशीं लग्न करण्यास तयार असल्याचें नत्रावास कळविलें. हें वेडें कोंकरू आपल्या हातांत येतें असें पाहून, नत्राव जमालउद्दीन महमद हा बावन जहाजांचें आरमार घेऊन गोव्यावर चालून आला व राजधानीला (थोरलें गोवें) वेढा दिला. (या लढाईंत इब्न बतुता हा अरब प्रवासी त्याच्याबरोबर होता. त्यानें ह्या लढाईची हकीगत आपल्या पुस्तकांत दिली आहे.) या जहाजांत दोन जहाजे अशीं होतीं कीं, त्यांत आंतून घोड्यावर स्वार होऊन निघतां येत असे. पहिल्यांदा नत्रावाची सरशी होऊन बेट कांहीं दिवस त्याच्या ताब्यांत आलें. परंतु अरबांनीं त्याला नंतर घालवून दिलें. ही स्वारी बहुधा १३ जुलै १३४३ मध्ये झाली, असें वरील प्रवास-वर्णनावरून म्हणतां येतें. ४३

बहमनी सुलतान आणि विजयनगरचे राय

महमद तघलक हा सन १३२५ मध्ये दिल्लीपति झाला. त्यानें दक्षिणेचा कारभार पाहण्यासाठीं आपला सरदार हसन गंगू जाफरखान याची नेमणूक केली. पण हसन गंगूनें स्वतःच राजा होण्याचें ठरवून दौलताबाद येथें सन १३४७ मध्ये 'बहमनी' राज्याची स्थापना केली.

याच सुमारास वरंगळचा पाडाव झाल्यानंतर तेथील हरिहर व बुक्क नांवांच्या दोन हिंदु सरदारबंधूंनीं हंपी येथें विजयनगर राज्याची स्थापना केली होती. माधव मंत्री या नांवाचा एक बुद्धिमान पुरुष त्यांस या कामांत सामील होता. एकंदर हिंदु राजांचा एक संघ करून दक्षिणेंतील मुसलमानांस हांकळून लावावें, असें ह्या तिघांनीं ठरवले होते. या वेळीं उत्तरेत मुसलमानी जोर वाढत होता तर दक्षिणेंत बहमनी राज्याची स्थापना झाली होती. या दोन सत्तांस तोंड देण्याचें कठीण काम विजयनगरच्या रायांवर येऊन पडलें होतें.

बहमनी राज्याचा संस्थापक हसन गंगू यानें सन १३५१ मध्यें (महमद तघलक मरण पावल्यावर) आपल्या स्वाच्यांस सुरवात केली. प्रथम मुधोळ, खारेपाटण वगैरे जिंकल्यानंतर त्यानें गोमन्तकांतील तिसवाडी बेटास वेढा दिला. सतत पांच महिनेपर्यंत कदंबांनीं त्याच्या सैन्याबरोबर तोंड दिलें. पण शेवटीं त्यांचा कोंडमारा झाल्यामुळे त्यांस गोमन्तक हसन गंगूच्या हवालीं करावें लागलें. अशा रीतीनें कदंबांची सत्ता नष्ट होऊन गोमन्तकांत बहमनी सत्तेस सुरवात झाली.

हसन गंगू सन १३५८ मध्यें मरण पावला व त्याचा मुलगा गाजी महमद हा गादीवर आला. या वेळीं विजयनगरच्या राज्यावर बुक्कराय हा होता. त्यानें मुसलमानी सत्तेस नेटानें तोंड देण्यास सुरवात केली. सन १६६५-६६ ह्या काळांत तर ह्या दोन्ही सत्तांनीं एकमेकांवर अनेक हल्ले केले. यांत निर्णायक स्वरूपाचा विजय जरी कोणासच मिळाला नाहीं, तरीपण दोन्ही बाजू थकून गेल्यामुळे पुढील ९-१० वर्षांत त्यांच्यांत युद्ध झालें नाहीं. मात्र सन १३६६ मध्यें विजयनगरच्या माधव मंत्र्यानें गोमन्तकांतील बहमनी सुभेदारावर हल्ला करून गोमन्तक जो ताब्यांत घेतला होता, तो सन १४७२ पर्यंत त्यांच्याच ताब्यांत राहिला. ४४

गाजी महमद यानें गोमन्तकीय हिंदूंचा बराच छळ केला. स्वभावतःच तो क्रूर होता. शिवाय विजयनगरच्या राजांकडून त्याच्यावर जे हल्ले होत,

त्यामुळे तो सर्वच हिंदूवर चिडलेला होता. 'श्रीसप्तकोटेश्वर देवस्ती । उचलूनि चिखलीं घातला बांधासी' असें जें कोंकणाख्यानांत म्हटलेलें आहे तें याच्याच काळांत असावें, असें श्री. वालावलकर यांचें म्हणणें आहे.^{४५} पण यानंतर विजयनगरच्या कारकिर्दीत हें सर्व पालटलें. सप्तकोटेश्वराचें व इतर देवळें परत बांधण्यांत आलीं. गोमन्तकाच्या इतिहासांत एकशेंसहा वर्षांची विजयनगरची कारकीर्द अत्यंत उज्ज्वल ठरली. हा काळ गोमन्तकियांस मोठाच सुखाचा गेला.

गाजी महमदच्या कचाट्यांतून गोमन्तक सोडवण्याच्या कार्यांत माधव मंत्री यास गोमन्तकीय हिंदूंची बरीच मदत झाली होती. त्यांपैकीं वसंत माधव आणि माइंशणै वागळे हे प्रमुख होते. यांनींच गाजी महमदच्या त्रासास कंटाळून गोमन्तक घेण्याबद्दल माधव मंत्र्याचें मन वळवलें असावें, असेंहि समजण्यांत येतें.^{४६} ह्या काळांत कित्येक गोमन्तकियांस विजयनगरच्या राज्यांत मोठमोठ्या हुद्यांच्या जागा मिळाल्या. वसंत माधव १३७९ मध्ये आणि माइंशणै १४०३ मध्ये गोमन्तकाच्या सुभेदारपदावर होते, असा उल्लेख मिळतो.^{४७} वसंत माधव तर हरिहररायाच्या प्रधानपदापर्यंत चढला होता. तो आपल्या नांवापुढें 'गोवापुरवराधीश्वर' हा किताब लावीत असे.^{४८}

ब्रह्मनी काळापासूनच थोरल्या गोव्याचें महत्त्व कमी होत जाऊन जुनें गोवें महत्त्वास चढूं लागलें होतें. याचें मुख्य कारण म्हणजे जुवारी नदीचें पात्र उथळ वनत गेल्यामुळे थोरल्या गोव्याच्या बंदरावर जहाजे नांगरण्यास त्रास पडूं लागला. याच्या उलट मांडवी नदीचें पात्र जास्त खोल

^{४५} कोंकणाख्यान पा. ७९. : प्र.: श्री. व्यं. वागळे,

गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक, पा. ८९ : श्री. वा. र. वर्दे वालावलकर.

^{४६} श्रीसप्तकोटेश्वर देवस्थानचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास : ले. वि. सू. सरदेसाई.

^{४७} As Primitivas Capitais de Goa—por P. Pissurlencar.

^{४८} गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक : ले. वा. र. वर्दे वालावलकर.

व रुंद असल्यामुळे, जुनें गोवें जहाजें नांगरण्याच्या दृष्टीनें जास्त सोयीस्कर ठरलें.^{४९} यामुळे विजयनगरच्या कारकिर्दींत जुनें गोवें राजधानीचें शहर बनून, मलबार किनारा आणि घाटमाथा येथील बहुतेक व्यापार याच बंदरामार्फत होऊं लागल्यामुळे, तें भरभराटीस आलें.

निरुपाक्षराय हा सन १४६५ मध्यें विजयनगरच्या गादीवर आला. हा बराच दुर्बल आणि व्यसनी होता. त्याचा गोमन्तकांतील सुभेदारहि जोरकस नसावा असें वाटतें. ही संधि साधून ब्रह्मनी राज्याचा प्रधान गवान यानें गोमन्तकावर हल्ला करून, तें दुसऱ्यांदा ब्रह्मनी सत्तेखालीं आणलें. ही गोष्ट १४७२ सालीं घडली. ह्या विजयाबद्दल ब्रह्मनी राजधानींत एक आठवडाभर आनंदोत्सव चालला होता, असें फेरिस्तानें लिहून ठेवलें आहे.^{५०} यावरून गोमन्तकास त्या वेळीं किती महत्त्व होतें याची कल्पना होते.

आदिलशाहीच्या सत्तेंत गोमन्तकाचा समावेश

गवान यानें गोमन्तक घेतल्यावर कुश कदाम ह्या ब्रह्मनी सरदारास तेथला सुभेदार नेमला व त्याच्या हाताखालीं बरेच सैन्य गोमन्तकाच्या रक्षणाकरतां ठेवून तो परत गेला. गोमन्तक घेण्याची महमदशहाची बऱ्याच दिवसांची इच्छा आतां पुरी झाली होती. गोमन्तक घेतल्यानंतर सबंध दक्षिण कोंकणहि त्याच्या ताब्यांत आलें होतें. यामुळे त्याच्या राज्याचा विस्तार आतां बराच वाढला. गवान यानें राज्यकारभारांत जास्त व्यवस्थितपणा आणण्यासाठीं सर्व ब्रह्मनी राज्य एकंदर आठ प्रांतांत विभागून, गोमन्तकाचा जुन्नर प्रांतांत समावेश केला. त्यानें जुनें गोवें नमुनेदार शहर करण्याचें ठरवून, त्याची विकास-योजनाहि तयार केली होती.^{५१}

महमदशहाची कारकीर्द गोमन्तकीय प्रजेस सुखाचीच गेली. याचें श्रेय शहाइतकेंच गवान याला आहे. गवान हा जितका शूर तितकाच उदार व निःपक्षपाती होता. शहाचीहि त्याच्यावर बहालमर्जी होती. पण

^{४९} Sketch of the City of Goa, pg. 126.—by J. N. Fonseca.

^{५०} Ferishta Vol. 1, p. 399.

^{५१} मुसलमानी अंमलांतील गोमन्तक : ले. दत्तात्रय व्यं. पै.

ज्या वेळीं त्यानें जहागिरीची पद्धत नष्ट करावयाचें ठरवलें, त्या वेळीं राज्यांतील मोठमोठे सरदार त्याच्या विरुद्ध झाले आणि त्यांनीं त्याच्या विरुद्ध शहाचे कान फुंकण्यास सुरवात केली. याचा परिणाम म्हणजे शहानें आपल्या जोहर नांवाच्या गुलामाकडून ह्या आपल्या एकवेळच्या आवडत्या प्रधानाचा खून केला. यानंतर एकाच वर्षाच्या आंत (सन १४८२ मध्ये) शहाहि मरण पावला. शहानंतर गादीवर आलेला त्याचा मुलगा अगदींच लहान असल्यामुळें, बहमनी राज्यांत सगळीच अंदाधुंदी माजली. प्रत्येक प्रांताचा सुभेदार स्वतंत्र होण्याच्या तयारीस लागला आणि अशा रीतीनें बहमनी राज्याचे तुकडे पडले.

सन १४८६ च्या दरम्यान बहादूर खिलजी नांवाच्या एका उन्मत्त सरदारानें बंड पुकारलें. गोमन्तकांतील बहमनी सुभेदारास पदच्युत केला व आपण तेथला 'राजा' असल्याची द्वाहीहि फिरवली. पण बहमनी राजानें त्याचें बंड मोडलें व त्याचा वध केला. याच काळांत युसुफ आदिलशहा ह्या दुसऱ्या बहमनी सरदारानें विजापुरास स्वतंत्र राज्याची मेख रोवली होती. त्यानें गोमन्तकांतील बहमनी सुभेदारास आपली अधिसत्ता मान्य करावयास लावून, विशेष कष्ट न करतां सन १४८९ सालीं गोमन्तक आदिलशाहींत समाविष्ट केलें. युसुफ आदिलशहानें एकंदर २१ वर्षे गोमन्तकावर राज्य केलें. गवान यानें गोमन्तक घेतलें त्या वेळीं युसुफ आदिलशहा गोमन्तकांत आला होता. त्या वेळपासून गोमन्तकावर त्याचें मन बसलें होतें. गोमन्तक त्याचें आतां आवडतें ठिकाण बनलें. तो अधून-मधून तेथें येऊन रहात असे. तेथेंच आपल्या राज्याची राजधानी करावी, असेंहि त्यानें ठरविलें होतें. आणि याकरतां त्यानें तेथें राजवाडे, मशिदी, इमारती वगैरे बांधल्या होत्या. आज ज्या राजवाड्यांत पोर्तुगीज गव्हर्नर राहतो तो राजवाडा याच काळांतील आहे. धर्मसंबंधांत त्याची समदृष्टी होती. हिंदूंच व विशेषतः मराठ्यांचवर त्याची मुसलमानांहूनहि विशेष मर्जी होती. गोमन्तकांतील राज्यकारभार तो तेथील हिंदूंच्याच तंत्रानें चालवीत होता. गोमन्तकांत सध्यां जीं 'देसाई', 'सरदेसाई', 'प्रभु', 'प्रभुदेसाई' वगैरे घराणीं आहेत तीं याच काळांतील वतनदार घराणीं होत.^{५२}

^{५२} मुसलमानी अंमलांतील गोमन्तक, पा. ३६. : ले. द. व्यं. पै.

व्हास्कु द गामाचें आगमन

सन १४९८ हें साल गोमन्तकाच्याच दृष्टीनें नव्हे तर सर्वत्र हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें ठरतें. याच वर्षीं पोर्तुगीजांचे पाय हिंदुस्थानास प्रथमतः लागले. पोर्तुगीज दर्यावर्दी व्हास्कु द गामा हा तारीख ७ मे १४९८ रोजीं कालिकोटास आपल्या नावा घेऊन पाहिल्यांदा पोंचला. या वेळीं कालिकोटास सामुरी नांवाचा राजा होता. 'सामुरी' म्हणजे सामुद्री; त्यास पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं 'झामोरीन' अशी संज्ञा दिलेली आहे. त्यानें अरब व्यापाऱ्यांस चांगला आश्रय व उत्तेजन देऊन आपल्या राज्यांतील व्यापार वाढविला होता. यामुळें कालिकोट शहर या वेळीं मोठ्या भरभराटींत होतें. या काळांत हिंदुस्थानांतील जिन्नस ईजिप्त देशांतून युरोपास पुरविण्याचें संपूर्ण काम अरब व्यापाऱ्यांच्या हातांत होतें. अरबांस पोर्तुगीजांची पूर्ण ओळख होती. त्यांना हिंदुस्थानांत थारा मिळाल्यास काय अनर्थ होतील याची त्यांस जाणीव होती. आणि म्हणूनच पोर्तुगीजांस कालिकोटास थारा मिळूं नये, असा त्यांनीं बराच प्रयत्न केला. पण गामानें झामोरीन यास नजराणे वगैरे देऊन खूप केला होता. त्यामुळें तेथें त्यास मिरां वगैरे बरेच जिन्नस खरीदण्यास परवानगी मिळाली. तेथून तो कानानूर येथें गेला व त्या ठिकाणीं आणखी बरेच जिन्नस खरेदून आणि तेथील राजाबरोबर व्यापारी तह करून पोर्तुगालास परतला.

सन १४९९ च्या सप्टेंबर महिन्यांत गामा पोर्तुगालास पोंचला. तेथील राजानें आणि प्रजेनें त्याचा अपूर्व सत्कार केला. गामाच्या जहाजांतून आणलेला माल विकल्यावर, ह्या सर्व सफरीला जेवढा खर्च आला होता त्याच्या साठपट उत्पन्न हातीं आलें. यामुळें पोर्तुगीजांच्या तोंडास पाणी सुटलें असल्यास नवल नाहीं. त्यांस सांपडलेल्या हिंदुस्थानच्या नव्या मार्गांमुळें जगाच्या इतिहासांत मोठीच क्रांति घडून आली. युरोपांत यामुळें पोर्तुगालचें महत्त्व भरतेंच वाढलें. व्हेनीस, जिनाआ वगैरे जुन्या देशांचे व्यापार बसले व नौकानयनांत प्रवीण अशीं नवीं राष्ट्रे पुढें आलीं.

१५०५
इति
३३
१७/५/५५

गोमन्तकाचा संक्षिप्त इतिहास

असत्र व्यापाऱ्यांस नष्ट केल्याशिवाय हिंदुस्थानचा व्यापार पोर्तुगीजांच्या हातीं येणार नाही, याची जाणीव गामास झाली होती. पोर्तुगालच्या राजासहि त्याचें म्हणणें पटलें. त्यानें मोठमोठीं तेरा गलबतें, तोफा, युद्धसामुग्री व उत्तम प्रकारचे खलाशी तयार करून, सन १५०० मध्ये पेद्रु काब्राल यास हिंदुस्थानास पाठवला. त्यानें ३० ऑगस्ट रोजीं कालिकोटास पोचून झामोरीनशीं दोस्तीचा तह केला व तेथें एक वखारहि स्थापन केली. पण इतकें करूनहि तेथील मुसलमान व्यापारी त्यास सामान मिळूं देईनात. दोन महिने खटपट करून त्याच्या दोन गलबतांची सुद्धा भरती झाली नाही. त्याची या वेळीं मुसलमानी जहाजांशीं एक लहानशी लढाईहि झाली व त्यांत पन्नास साठ पोर्तुगीज मारले गेले. शेवटीं त्याचें झामोरीनशींहि वांकडें आलें व त्यामुळें त्यास कालिकोट सोडावें लागलें. त्यानें जातांना मुसलमानांचीं बरींच जहाजे बुडविलीं. यानंतर तो कोचीन व कानानूर येथें गेला. या ठिकाणीं बरेच जिन्नस खरेदून तो पोर्तुगालास परत गेला. काब्रालनंतर जुआंव द नोव्हा हा हिंदुस्थानांत आला. त्यानें कालिकोटच्या मुसलमानांबरोबर लढाई करून त्यांचा पराभव केला. ह्या लढाईत कोचीनच्या राजानें त्यास मदत केली होती.

आलेल्या अनुभवावरून, कालिकोटच्या राजाशीं लढाई करून त्यास नमवल्याशिवाय गत्यंतर नाही, असें पोर्तुगालच्या राजानें ठरवलें. ह्या कामावर व्हास्कु द गामा याची योजना करून, त्यास सन १५०२ मध्ये परत हिंदुस्थानास पाठवला. या वेळीं गामानें कालिकोटावर हल्ला करून व इतर ठिकाणीं मुसलमानांचीं सांपडलीं तेवढीं जहाजे पकडून जे अत्याचार केले, त्याचें वर्णन करणें कठीण आहे. त्यानें मक्केहून कालिकोटास येत असलेलें एक जहाज लुटून त्यांतील निरुपद्रवी वायकांमुलांसह तें जाळून टाकलें ! ह्या गोष्टीवरून त्यानें केलेल्या अत्याचारांची कल्पना येईल. ह्या त्याच्या कृत्याची किळस येऊन पोर्तुगीज इतिहासकार पिञ्जेरु शागास यानें, ' ज्या पुरुषानें पोर्तुगीजांच्या साहसाला पूर्वेचें द्वार खुलें करून दिलें, त्याच पुरुषानें हें अन्यायाचें व अपकीर्तीचें कृत्य करून, हिंदुस्थानांत जी चांचेगिरी व क्रौर्य ह्यांद्दल आम्ही (पोर्तुगीज) गुन्हेगार झालों आहोंत, त्याच्या लांब

मालेला सुरवात करून ठेवली, हे आम्हाला कबूल केले पाहिजे, ' असे उद्गार काढले आहेत.^{५३}

गाम्नाच्या नंतर आफोंसु द आल्वुर्केक यास एक मोठे आरमार घेऊन हिंदुस्थानास पाठवण्यांत आला. त्यानें ईजिप्तच्या सुलतानानें पाठवलेलें आरमार नष्ट केले व झामोरानिचा पराभव करून, त्याच्या राज्यावर कोचीनच्या राजास वसवून, तो परत गेला. यामुळे हिंदुस्थानांतील लोकांवर पोर्तुगीजांच्या समुद्रावरील सामर्थ्याचा बराच वचक बसला.

आतांपर्यंत पोर्तुगीजांनीं केलेल्या हिंदुस्थानांतील सफरींमुळे तेथील राजास हिंदुस्थानच्या अंतःस्थितीची बरीच माहिती झाली होती. त्यास येथील व्यापार आतां आटोक्यांतला वाटूं लागला व प्रयत्न केल्यास येथें आपले राज्यहि स्थापन करतां येईल, अशी आशा उत्पन्न झाली. याशिवाय व्यापाराकरतां मुसलमानांशीं दोन हात करण्याची सतत गरज असल्यामुळे, पोर्तुगीज फौज व आरमार हिंदुस्थानांत कायमचें असणें त्यास आवश्यक वाटूं लागले. याकरितां फ्रांसिस्कु द आल्मैदा यास मोठे आरमार घेऊन, सन १५०५ मध्ये हिंदुस्थानास पाठवून दिला. हा हिंदुस्थानांतील पोर्तुगीजांचा पहिला व्हाइसरॉय होय. यानें तट वगैरे बांधून आपल्या वखारी मजबूत करण्याचा व अरबी समुद्रावर आणि एकंदर हिंदी महासागरावर दुसऱ्या कोणाचा शह राहूं द्यावयाचा नाही, हे मुख्य काम हातीं घेतले.

गोमन्तक आदिलशहाच्या ताब्यांत गेल्यापासून एका महत्त्वाच्या प्रदेशास विजयनगर मुकले होते. सन १४९० मध्ये नरसिंहराय यानें विजयनगरची गादी बळकावून, नवीन वंशाची स्थापना केली. ह्या वंशांतील कृष्णदेवराय यानें आदिलशहाकडून रायचूर, मुद्गल वगैरे परगणे परत घेतले. त्याचा सर्व व्यापार होनावर व भटकळ ह्या त्याच्या दोन बंदरांमार्फत होत होता. याच बंदरांतून त्याच्या सैन्यास लागणारे घोडे इराण-अरबस्थानांतून तो आणवीत असे. हे घोडे म्हणजे त्याच्या सैन्यबलाचें मुख्य अंग होते.

या काळांत हीन जातीच्या हिंदु स्त्रियांस मुसलमानांपासून झालेल्या संततीस 'नायटे' म्हणत असत. ते चांगल्यापैकी दर्यावर्दी लोक असून,

वरील बंदरांच्या आसपास रहात असत. चांचेगिरी हाच त्यांचा मुख्य धंदा. धोरणी मुसलमानांनी त्यांच्या ह्या व्यवसायाचा उपयोग विजयनगरच्या राजांस घोडे न मिळू देण्याच्या कार्यां करून घेतला. विजयनगरच्या राजांनी त्यामुळे हजारों नायट्यांची कत्तल केली व राहिलेल्यांस वरील दोन्ही बंदरांतून हांकलून दिले. हे नायटे नंतर गोमन्तकांत येऊन राहिले व तेथून विजयनगरच्या व्यापारास अडथळा करू लागले. त्यांचा गोमन्तकीय जनतेसहि त्रास होऊ लागला. त्यांस गोमन्तकांतून हांकलून देण्याच्या उद्देशाने तेथील जहागीरदार म्हाळ पै सरदेसाई याने त्यांच्यावर हल्ला केल्याचा उल्लेख 'कोंकणाख्यानांत' मिळतो.

या नायट्यांस तोंड देण्यासाठीं विजयनगरच्या राजांनी तयार केलेल्या आरमाराचा मुख्य तिमर्या किंवा तिमोज नांवाचा हिंदु सरदार होता. हा फार शूर आणि धोरणी होता. गोमन्तक परत विजयनगरच्या राज्यास जोडण्याची तर त्यास इच्छा होतीच, त्याशिवाय गोमन्तक परत घेतल्याशिवाय नायट्यांचा पुरा बंदोबस्त होणार नाही, असेंहि त्यास वाटत होते. मुसलमान दर्यावर्दी सामर्थ्यांत आपल्याहून सरस आहेत, याची त्यास जाणीव होती. तेव्हां मुसलमानांहून सरस जे पोर्तुगीज त्यांची ह्या कामीं मदत घ्यावी, असे त्याने ठरवले. सन १५०५ मध्ये त्याने विहेसरे आल्मैदा याची होनावर येथे भेट घेऊन, त्याची मैत्री संपादन केली आणि नंतर दोघांनी मिळून समुद्र कक्षांत आणण्याचें काम सुरू केले.

आफोंसु द आल्वुर्केक व गोमन्तकाचा पाडाव

सन १५०६ मध्ये आफोंसु द आल्वुर्केक हा सहा गलबतांच्या काफिल्यासह पोर्तुगालहून परत आला. त्याने या वेळीं अनेक लढाया करून पश्चिम किनाऱ्यावर आपला वचक बसविला. या वेळीं कानानूरच्या राजाशीं झालेल्या एका लढाईत तो कैद झाला होता. दोन फ्रांसिस्कु या त्याच्या सहकाऱ्याने त्या राजाशीं सामोपचार करून त्यास सोडवून आणला. या वेळीं विहेसरे आल्मैदा याच्याशीं त्याचा मतभेद होऊन, कोचीन येथे कांहीं दिवस त्यास कैदत काढावे लागले. आल्वुर्केक यास आफ्रिकेच्या दक्षिण टोंकापासून मलाकापर्यंतचा सर्व किनारा पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत रहावा, व त्याकरतां ठिकठिकाणीं किल्ले

ब्रांधून तेथें पोर्तुगीज फौजा ठेवाव्या, असें वाटत होतें; उलट आल्मैदा यास आपल्या सत्तेचा पसारा करून न ठेवतां, समुद्रावर आपलें वर्चस्व स्थापन करून, फक्त व्यापाराच्या दृष्टीनें ठिकठिकाणीं वखारी स्थापून व्यापार सुरळीत चालेल याच्यावरच भर द्यावा, असें वाटत होतें. पण शेवटीं आल्मैदा यास परत जावें लागलें आणि आल्बुर्कॅक सर्वाधिकारी झाला.

ता. ४ जानेवारी १५१० रोजीं आल्बुर्कॅकनें झामोरीन राजाशीं लढाई केली. या लढाईत दों फ्रांसिस्कु वगैरे त्याचे सहकारी मारले गेले व तो स्वतः जखमी झाला. त्याच्या सहकाऱ्यांनीं त्यास पोर्तुगीजांचा मित्र झालेल्या कोचीनच्या राजाच्या आश्रयास नेला. या ठिकाणीं कांहीं काळ राहून जखमा व्रन्या झाल्यानंतर तो आंजेदिव्ह ब्रेटावर आल्यावेळीं तिमर्यानें त्याची भेट घेऊन गोवा ब्रेट जिंकण्याची कल्पना त्यास दिली. आल्बुर्कॅकनें गोवा ब्रेट घेण्याचें ठरवल्यास त्या कामांत मदत करण्यास आपण तयार असल्याचेंहि तिमर्यानें त्यास सांगितलें. व्यापाराद्वारा द्रव्यलाभ हाच पोर्तुगीजांचा यथें येण्याचा उद्देश आहे, असें तिमर्यास वाटत होतें. तेवढें त्यांस मिळालें म्हणजे ते संतुष्ट होतील व यथें राज्य कमावण्याच्या भानगडींत ते पडणार नाहींत, असें त्यास वाटत होतें. उलट पश्चिम किनाऱ्यावर कोठेंतरी सत्तेचा प्रदेश मिळावा अशी आल्बुर्कॅकची इच्छा होती. मलबार किनाऱ्यावर व्रन्याच ठिकाणीं जरी पोर्तुगीजांच्या वखारी भरभराटींत होत्या, तरीपण त्या भागांत पाय पसरण्यास त्यास वाव नव्हता. कारण या भागांतील हिंदु राजे प्रबळ व जागरूक होते. त्याशिवाय झामोरीनहि त्यांच्या मागावर होता. अशा वेळीं अत्यंत भरभराटींत असलेलें गोवें शहर हस्तगत करण्याची कल्पना त्यास पसंत पडल्यास नवल नाहीं. गोवा ब्रेट त्या वेळीं मुसलमानी अंमलाखालीं होतें व तें घेतल्यास हिंदु राजांस वाईट वाटणार नाहीं, याची त्याला खात्री होती. तेव्हां तिमर्यासारख्या माहितगाराची मिळत असलेली मदत त्यानें धूर्तपणें स्वीकारली व गोवा ब्रेट घेण्याच्या तयारीस तो लागला.

युसुफ आदिलशहा सन १५१० च्या सुरवातीस मरण पावला व त्याचा अननुभवी मुलगा इस्माईल गादीवर आला. या वेळीं युसुफ गुर्गी हा गोमन्तकाचा सुभेदार होता. त्याच्या हाताखालीं फक्त २०० सैनिक होते.

ह्या अनुकूल संधीचा फायदा घेण्याचें आल्बुर्कने ठरवलें. आणि १७ फेब्रुवारी १५१० रोजी आपल्या काफिल्यासह तो आग्वादला जाऊन पोचला. गोव्याच्या संरक्षणाची कांहींच तयारी या वेळीं नव्हती. अशा स्थितींत युसुफ गुर्गी यानें पोर्तुगीजांशीं दोन हात करण्याऐवजीं पळून जाणेंच जास्त पसंत केल्यामुळें, भांडें न वाजवितां तिसवाडी आणि मुरगांवसह साष्टी व बार्देश महाल आल्बुर्कच्या कवजांत आले.

गोमन्तक हातीं येतांच आल्बुर्कनें पोर्तुगालच्या राजाच्या नांवानें दवंडी पिटवून, तेथील लोकांच्या परंपरागत हक्कांचें संरक्षण केलें जाईल आणि सर्व कर निम्म्यानें घेतले जातील, असें जाहीर केलें. गोवा शहरांतील आदिलशहाचा वाडा ताब्यांत घेऊन, त्यांतील मुसलमान स्त्रियांस कैद करून त्यांचीं आपल्या नाविकांशीं लग्नें लावून दिलीं. (या मिश्रविवाहापासून झालेली संतति 'मेस्तीस' या नांवानें ओळखण्यांत येते) हें सर्व तिमर्याच्या मनाप्रमाणें झालें नाहीं. त्याला गोमन्तकाची सत्ता आपल्या हातीं येईल, असें वाटलें होतें. आल्बुर्कनें तेथें स्थाईक होण्याची चालवलेली तयारी पाहून तो चिडला आणि आपल्या लोकांनिशीं निघून गेला. आल्बुर्क यास तिमर्यास या वेळीं दुखवावयाचें नव्हतें. तो विरोधी झाल्यास गोवा टिकणें शक्य नाहीं याची त्यास जाणीव होती. त्यानें तिमर्यास सन्मानपूर्वक परत बोलावून साष्टी व बार्देश महालांचा कारभार, एक लक्ष क्रुझेट स्वामित्वादाखल देण्याच्या अटीवर, त्याच्याकडे सोपवला.

पण यानंतर थोड्याच काळांत आदिलशहानें आपल्या मोठ्या सैन्यानिशीं पोर्तुगीजांवर हल्ला करून त्यांस हुसकावून लावले. ही गोष्ट ता. २० मे १५१० मध्ये घडली. या वेळीं खाडींतून बाहेर जाण्याजोगी हवा नसल्यामुळें, तीन महिनेपर्यंत त्यांचीं जहाजे गोव्याच्या बंदरांतच अडकून पडलीं होती. येथून सुटका होतांच आल्बुर्कनें गोमन्तक परत घेण्याच्या तयारीस सुरवात केली. कानानूरला तिमर्याच्या लग्नास हजर राहून तिमर्या आणि कानानूरचा राजा गिरसप्पा यांच्या मदतीचें आश्वासन मिळविलें. याच वेळीं पोर्तुगालहून जहाजे व सैनिक घेऊन आलेले तीन पोर्तुगीज सरदार त्यास मदत करण्यास तयार झाले. या सर्व तयारीनिशीं पुन्हां हल्ला करून निकराच्या युद्धानंतर

ता. २५ नोव्हेंबर १५१० रोजीं त्यानें गोवा बेट परत घेतलें. या वेळीं आल्बुर्कनें केलेल्या क्रौर्याचें वर्णन, त्यानें स्वतः ता. २२ डिसेंबर १५१० रोजीं पोर्तुगालच्या राजास लिहिलेल्या पत्रांत^{५४} केलें आहे. तो म्हणतो, “आम्ही चोहोंकडे तरवार फिरविली. सतत चार दिवस तुमच्या लोकांनीं त्यांचा (मुसलमानांचा) रक्तपात केला. जेथें जेथें मुसलमान भेटेल तेथें तेथें त्याला जिवंत सोडला नाहीं. त्यांना त्यांच्या मशिदींत भरून आग लावली... एकंदर मुसलमान व त्यांच्या बायका मिळून ६००० लोक ठार झाले... अजूनहि जे मुसलमान आढळतात त्यांना मी जिवंत जाळायला लावतो.”

या वेळीं गोवा बेट जरी त्यांच्या हातांत आलें तरीपण त्याबरोबर साष्टी व ब्रादेश महाल त्यांस मिळाले नाहींत. ते मिळाले असते तर पूर्वीप्रमाणें त्यांचा कारभार तिमर्याकडे त्यांना द्यावा लागला असता. हे महाल मिळविण्याबद्दल तिमर्या व आल्बुर्क यांच्यांत काय बोलणीं झालीं तीं समजण्यास मार्ग नाहीं. यानंतर तिमर्या आपल्या सैन्यासह निघून गेला आणि नंतर थोड्याच काळांत मरण पावला. इस्माईल आदिलशहानें गोमन्तक परत घेण्याच्या उद्देशानें सन १५१० च्या एप्रिल महिन्यांत भाणस्तार किल्ल्यावर हल्ला करून तो ताब्यांत घेतला. या वेळीं आल्बुर्क मलाकास होता. तेथून आल्यानंतर, त्यानें ह्या किल्ल्यावर समुद्रांतून तसेंच जमिनीवरून हल्ला करून आदिलशहास कायमचा हांकलून लावला.

यानंतर आल्बुर्क फार काळ जगला नाही. त्याच्या विरुद्ध त्याच्या हितशत्रूंकडून बऱ्याच काराळ्या पोर्तुगालच्या राजाकडे पोचल्या होत्या. राजानें मागचापुढचा विचार न करतां, सोआरीश लॉपीश याची आल्बुर्कच्या जागीं नेमणूक करून, त्यास गोमन्तकांत पाठवूनसुद्धां दिला. ही बातमी त्यास आफ्रिकेच्या सफरीवरून येतांना वाटेंतच समजली. त्या वेळीं तो आजारी होता. याच स्थितींत दिवाडी बेटाजवळ पोचला असतांना, ता. १६ डिसेंबर १५१५ रोजीं त्याचा अंत झाला.

आल्बुर्क जेवढा शूर तेवढाच धूर्त मुत्सद्दी होता. नवीन कारकीर्द सुरू झाली कीं, तीस बळकटी आणण्यासाठीं आपली कारकीर्द गत कारकिर्दीहून

^{५४} Cartas de Affonso de Albuquerque-Tomo I Carta 8, pp. 26-27.

विशेष हितावह आहे असें प्रजेस दाखवून घावें लागतें, हें तत्त्व त्यास पूर्ण ठाऊक होतें. त्यानें सुरवातीसच तेथील प्रजेस धार्मिक स्वातंत्र्य जाहीर केलें. सती जाण्याची चाल तेवढी बंद करून इतर बाबतींत प्रजेस आपल्या चालीरीती पाळण्यास मुभा दिली. कर कमी केले. मुसलमानी अधिकाऱ्यांच्या जागीं पोर्तुगीज व हिंदु अधिकाऱ्यांची योजना केली. लिस्बनच्या पद्धतीवर म्युनिसिपालिटी व कोर्ट स्थापन केलें. नवीन इमारती वगैरे बांधून शहराची तटबंदी मजबूत केली.

ह्या सर्व गोष्टींमुळे मुसलमानी राज्यकारभारास कंटाळलेल्या लोकांस हायसें वाटलें. असें वाटण्याचें कारण, कित्येकजण म्हणतात त्याप्रमाणें मुसलमानांकडून हिंदूस सोसावा लागलेला धार्मिक छळ हें नसून, बहामनी घराणें मोडल्यानंतर वेगवेगळ्या सरदारांत आपआपलें वर्चस्व स्थापण्याकरतां झालेल्या झगड्यांमुळे प्रजेस पोंचलेला त्रास हें होय. हा त्रास हिंदूंकडूनच मुसलमानांसही पोंचत होता. महंमद गवानानें सन १४७० मध्यें गोमन्तक घेतल्यापासून सन १५१० मध्यें तें पोर्तुगीजांच्या हातीं जाईपर्यंत हिंदूंचा धार्मिक छळ झालेलीं ठळक अशीं उदाहरणें मिळत नाहींत. या काळांत हिंदूंना मोठमोठे हुद्दे देऊन त्यांच्याकडून गोमन्तकाचा राज्यकारभार हांकलला जाई, याचा उल्लेख मार्गे आलाच आहे. गोवा बेट पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत गेल्यानंतर त्या ठिकाणीं झालेली स्थिरस्थावरता तेथील प्रजेस आदर्श वाटली असल्यास नवल नाहीं. ह्या मनःस्थितींत असलेल्या प्रजेस, आल्बुर्कॅकनें तिसवाडीचें सप्तकोटेश्वराचें देऊळ मोडून त्या ठिकाणीं उभारलेलें गोमन्तकांतील पहिलें चर्च, तसेंच पोर्तुगीज लोकांस स्थानिक स्त्रियांशीं लग्नें करण्यास दिलेलें उत्तेजन, या दोन गोष्टींच्या मुळाशीं असलेला त्याचा दूरदर्शी मतलबीपणा दिसू शकला नाहीं, ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. पोर्तुगीजांनीं नंतरच्या काळांत गोमन्तकाचा प्रति-पोर्तुगाल करण्याच्या केलेल्या प्रयत्नाचें मूळ आल्बुर्कॅकच्या वरील कृत्यांत सांपडूं शकतें.

आल्बुर्कॅक मरण पावला त्या वेळीं खंवायत, चौल, दामोळ, होनावर, भटकळ, कानानूर, कोचीन वगैरे ठिकाणचे राजे व जमीनदार पोर्तुगीजांचे अंकित झाले होते व अरबी समुद्रावर त्यांच्या जहाजांचा संचार निर्वेध

चालू होता. हा काळ म्हणजे पोर्तुगीजांच्या भरभराटीची सुरवात, असें म्हणतां येईल.

इस्माईल आदिलशहानें सन १५१६ व १५२० या सालांत गोवा वेट घेण्याचे दोन जोरदार प्रयत्न केले. पण त्यांत त्यास यश तर आलें नाहींच; उलट सन १५२० च्या स्वारींत त्यास साष्ट, बार्देश व अंत्रूज महाल पोर्तुगीजांच्या हवालीं करावे लागले. पण यानंतर दोन वर्षांच्या आंतच आदिलशहाच्या एका सरदारानें हे तिन्ही महाल परत मिळविले. यानंतर सन १५३३ मध्यें आदिलशहा मरण पावला व त्याचे मुलगे मल्लू व इब्राहिम यांच्यांत गादीकरतां कलहास सुरवात झाली. मल्लूनें आपल्या भावाविरुद्ध पोर्तुगीजांची मदत घेतली व त्याबद्दल साष्ट व बार्देश महाल त्यांच्या स्वाधीन केले. यानंतर इब्राहिम गादीवर आला. त्यानें कांहीं अटींवर वरील दोन्ही महाल पोर्तुगीजांकडे राहूं दिले. पण ह्या अटी त्यांच्याकडून पाळल्या न गेल्यामुळें त्यांस विजापूरकरांच्या हल्ल्यास वेळोवेळीं तोंड द्यावें लागलें. सन १५३४ सालीं रायतूर व वेरी येथें झालेल्या लढाईत वरील दोन्ही महाल परत आदिलशाही अमलाखालीं आले. सन १५४३ मध्यें दां जुवांव द काश्त्रु यानें फोंडें येथें इब्राहिमचा मोड करून हे दोन्ही महाल परत मिळविले. यानंतर सन १५५७ मध्यें आदिलशहानें हे महाल परत मिळविण्याचा प्रयत्न केला, पण तो फसला. शेवटीं सन १५७० मध्यें आदिलशहानें निजामाच्या मदतीनिशीं पोर्तुगीजांवर हल्ल्यांस सुरवात केली. पण या वेळीं चेऊल येथें झालेल्या भयंकर पराभवामुळें ते खचले आणि बार्देश व साष्टी महाल कायमचे पोर्तुगीजांच्या स्वाधीन केले.

आल्बुर्कनें राजकारणांत उत्पन्न केलेली शिस्त त्याच्यानंतर फार काळ टिकू शकली नाहीं. पोर्तुगीज अधिकारी स्वेच्छाचारी बनले होते. त्यांस पैसे खाण्याची व चैनवाजीची सवय लागली होती. त्यांचा बंदोबस्त करण्याकरतां पोर्तुगालच्या राजानें व्हास्कु द गामा यास सन १५२४ मध्यें हिंदुस्थानांत पाठवून दिला. पण तो फक्त तीन महिन्यांच्या कारकिर्दीनंतर मरण पावल्यामुळें, त्याच्या हातून मोठेंसं कार्य झालें नाहीं. यानंतर आलेले दोनतीन गव्हर्नरहि तेवढे लायक न निघाल्यामुळें तेथील परिस्थितींत सुधारणा तर झाली

नाहींच, उलट तीत जास्तच विघाड झाला. याच काळांत व्हेनिसच्या व्यापाऱ्यांनीं मुसलमानांशीं सख्य जोडून पोर्तुगीजांस शह देण्यास सुरवात केली. अशा त्रिकट परिस्थितींत नून दा कुंज यास गव्हर्नर नेमून हिंदुस्थानास पाठवण्यांत आला. त्यानें पोर्तुगीजांचे किल्ले, वखारी व इतर ठिकाणें तपासून, व तेथील अधिकाऱ्यांच्या लुच्चेगिन्या हुडकून काढून, त्यांस शासन केलें. बंगालच्या सुलतानास, तो शेरशहाशीं लढत असतांना मदत करून हुगळीस पोर्तुगीज वसाहत स्थापन केली. याच काळांत गुजरातच्या सुलतानांशीं मोंगल बादशहा हुमायून याचें युद्ध चालू होतें; त्यांत सुलतानानें पोर्तुगीजांची मदत घेतली. या मदतीबद्दल पोर्तुगीजांस वसई बेट मिळालें. या ठिकाणीं सन १५३४ मध्यें मजबूत किल्ला बांधण्यांत आला. तेव्हांपासून वसई हें पोर्तुगीजांचें उत्तरेकडील मोठें ठाणें होऊन, भरभराटीस आलें. यानंतर कुंज यानें ठाणें, तारापूर, वांद्रा, माहीम, मुंबई वगैरे ठिकाणें काबीज केलीं. सन १५३५ मध्यें गुजरातच्या सुलतानानें पोर्तुगीजांनीं केलेल्या मदतीबद्दल काठेवाडच्या दक्षिणेस असलेलें दीव बेटहि त्यांस दिलें. अशा रीतीनें कुंज यानें पोर्तुगीज सत्तेस बरीच बळकटी आणली. आल्बुर्ककनंतर येथें आलेला विशेष पराक्रमी पुरुष हाच होय.

धर्मच्छल

आल्बुर्ककनें सन १५१० मध्यें गोमन्तक घेतल्यापासून ते सन १५४० पर्यंत स्थानिक लोकांच्या बाबतींत पोर्तुगीजांचें धोरण संयमी होतें, असें म्हणतां येईल. पण यानंतर तेथील जनतेच्या खऱ्या हालांस सुरवात झाली. सन १५४१ मध्यें दों जुवांव तिसरा हा अत्यंत धर्मवेडा राजा पोर्तुगालच्या गादीवर आला; व त्यामुळे ख्रिस्ती धर्मप्रसार व तत्पोषक म्हणून परधर्मच्छल ह्या गोष्टींस राजकीय पाठबळ मिळालें. सन १५३४ सालींच त्रिशपची गादी खुद्द गोमन्तकांत स्थापन करण्यांत आली होती. सन १५४२ मध्यें ख्रिस्ती धर्मप्रसारक सेंट झेवियर याचें गोमन्तकांत आगमन झालें आणि त्यानें केलेल्या खटपटीस यश येऊन सक्तीच्या धर्मप्रसारास जोर चढला. सन १५६० मध्यें गोमन्तकांत झालेली धार्मिक न्यायसभेची (इंक्विझिशन) स्थापना म्हणजे या सर्वांवर चढवण्यांत आलेला कळस म्हणतां येईल. त्रिशप व मिशनरी यांनीं अधिकाऱ्यांच्या साहाय्यानें तरवारीच्या जोरावर धर्मांतर घडवून आणावें व

ह्या वावतींत प्रतिकार करणाऱ्यांस धर्मसभेनें फटके मारण्यापासून जिवंत जाळण्यापर्यंतच्या शिक्षा द्याव्या, अशा तऱ्हेनें धर्मातराचें हें भयंकर सत्र सतराव्या शतकापर्यंत चालू राहिलें. ह्या काळांत निरनिराळ्या ख्रिस्ती पंथांकडून धर्मप्रसाराच्या नांवाखालीं झालेले जुलूम वगैरेची माहिती चौथ्या प्रकरणांत देण्यांत आली आहे. अशा ह्या परिस्थितींत गोमन्तकीय हिंदूस एकच मार्ग मोकळा होता. गोमन्तक सोडून जाणें हा तो मार्ग होय. घरेंदारे सोडून शेजारच्या मुसलमानी आणि हिंदु मुलखांत तेथील लोक गेल्यामुळें, आळीच्या आळी निर्जन बनल्या, शेते-भाते ओस पडलीं, व्यापार-उद्योग थंडावला आणि अशा रीतीनें साऱ्या गोमन्तकाची दुर्दशा झाली.

दों जुनू दा कुंज यानें जरी गोमन्तकांतील राज्यकारभारांत चालू असलेली अंदाधुंदी आणि लांचलुचपत यांस बराच आळा घातला होता, तरीपण त्याच्यानंतर आलेले गव्हर्नर ह्या वावतींत कांहींच करूं शकले नाहींत. हिंदुस्थानांत नऊ वर्षे लष्करांत नोकरी केल्यावर, पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांस खासगी व्यापार करण्याची मुभा पोर्तुगीज राजांनीं आरंभापासूनच दिली होती. या पद्धतीमुळेंच राज्यकारभारांत लांचलुचपत वाढली होती, हें वेगळें सांगण्याची गरज नाहीं. सन १५४६ मध्यें दों जुवांच द काश्त्रू हा गव्हर्नर म्हणून येथें आला. त्यानें पगार वगैरे ठरवून अधिकाऱ्यांच्या खासगी व्यापारास आळा घालण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांत त्यास विशेष यश आलें नाहीं. खंवायतच्या सुलतानांनं दीव बेट परत घेण्याकरतां सन १५४६ मध्यें केलेल्या जोरदार प्रयत्नास सतत आठ महिने तोंड देऊन केलेला दीवचा बचाव, हीच काश्त्रू याच्या कारकिर्दीतील महत्त्वाची घटना होय.

यानंतरच्या काळांत घडलेली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सन १५५८ मध्यें व्हीसेरै कोंस्तांतीनु द ब्रागांसा यानें दमण काबीज करून तेथें एक मजबूत किल्ला बांधला. याच काळांत प्रसिद्ध पोर्तुगीज महाकवि कामोइंश याचें वास्तव्य कांहीं वर्षे गोमन्तकांत होतें. त्यानें तेथील अधिकाऱ्यांच्या उन्मत्तपणावर एक टीकात्मक कविता प्रसिद्ध केल्यामुळें, त्यास हद्दपार करण्यांत आलें. हा काळ आणखी एका गोष्टीमुळें महत्त्वाचा ठरतो. ती म्हणजे गोमन्तकांत झालेली मुद्रणकलेची सुरवात ही होय. जेझुइटांस धर्मप्रसाराच्या कार्याकरतां

मुद्रणकलेची आवश्यकता भासू लागल्यामुळे, त्यांनी सन १५५० मध्ये दोन छापखाने युरोपांतून मागवले. सन १५५७ पर्यंत या छापखान्यांचा उपयोग त्यांनी केलेला दिसत नाही. याच वर्षी सेंट फ्रान्सिस झेवियर याने लहान मुलांच्या सोयीकरता आणि ख्रिस्ती मतांच्या प्रचारासाठी एक प्रश्नोत्तरावलि तयार केली. हिंदुस्थानांत छापलेले हे पहिले पुस्तक होय.

सन १५८० मध्ये पोर्तुगाल व स्पेन हे दोन देश कौटुंबिक संबंधाने एका राजाच्या अंमलाखाली आले. ह्यानंतरच्या सन १६१२ पर्यंतच्या काळांत येथे महत्त्वाच्या अशा घडामोडी फारच थोड्या घडल्या. दमण, दीव, वसई वगैरे किनाऱ्यांवरील बंदरांचे संरक्षण करणे, इतर ठिकाणच्या वसाहतींस मदत करणे ह्या कामांतच ह्या काळांतील गव्हर्नर व व्हीसेरै यांचा बहुतेक वेळ खर्च झाला. गोमन्तकांतील धर्मच्छल मात्र या वेळीं शिगेला पोचला होता.

इंग्रज व डच यांचे आगमन

व्हास्कु ड गामा याने हिंदुस्थानचा मार्ग शोधून काढल्यानंतर जवळ जवळ एक शतक हिंदुस्थान आणि युरोपमधील व्यापार एकट्या पोर्तुगीजांच्याच हाती होता, असे म्हणता येईल. तुर्क आणि इतर मुसलमानी राष्ट्रे यांचा जरी व्यापार हिंदुस्थानाशी होता, तरीपण ते पोर्तुगीजांची बरोबरी केव्हांच करू शकले नाहीत. ह्या काळीं व्यापाराचे मार्ग गुप्त ठेवण्यांत येत असत. एकास सांपडलेल्या मार्गांत दुसऱ्या कोणाचा तो रिधाव होऊ देत नसे. ह्याच धोरणानुसार पोपने हुकूम काढून पृथ्वीवरील नवीन प्रदेश स्पेन व पोर्तुगाल यांस वांटून दिले होते. पण सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस यांतील गुप्तपणा नाहीसा झाला.

युरोपांत छापण्याच्या कलेस सुरवात झाली. त्यामुळे नाना प्रकारचे भूगोल व नकाशे छापून प्रसिद्ध झाले. त्यांवरून युरोपांतील लोकांस व्यापारी मार्गांचे ज्ञान झाले. हॉलंड व इंग्लंडमध्ये मोठमोठ्या व्यापारी कंपन्या स्थापन झाल्या. पोपचा हुकूम बाजूस सारण्यांत आला. ज्याने प्रदेश शोधून काढला त्यास तो स्वतःच्या बळावर ताब्यांत ठेवता येईल तरच तो त्याचा असे समजण्यांत येऊ लागले. याच न्यायाने इंग्रज व डच यांची

पाऊलें पडूं लागलीं. सन १५९८ मध्ये पांच डच जहाजे हिंदुस्थानांत येऊन गेलीं होतीं. त्यानंतर सन १६०३ मध्ये त्यांनीं ' डच ईस्ट इंडिया कंपनी ' ची स्थापना करून रीतसर व्यापारास सुरवात केली. सन १६०३ मध्ये त्यांनीं गोमन्तकावर चाल करून पोर्तुगीजांचा कोंडमारा करण्याचा प्रयत्न केला. सन १६०७ मध्ये त्यांनीं पोर्तुगीजांच्या मोलुका आणि सुमात्रा येथील वसाहती घेतल्या आणि सन १६१८ मध्ये त्यांनीं जाव्हा बेट घेऊन तेथें आपली वसाहत स्थापन केली. सन १६३८ ते सन १६५८ पर्यंत त्यांचा पोर्तुगीजांशीं सतत झगडा चालू राहिला.

इंग्रजांनीं सन १६०० मध्ये ' ईस्ट इंडिया कंपनी ' स्थापन केली. त्यांचा पोर्तुगीजांशीं पहिला झगडा सन १६१२ मध्ये झाला. इंग्रज जहाजांस पोर्तुगीजांनीं सुरतेस येऊं दिलें नाहीं. तेव्हां इंग्रजांचा कॅप्टन बेस्ट यानें पोर्तुगीजांच्या मोठ्या आरमाराचा सुरतेच्या बंदरांत विध्वंस केला. हा संग्राम महिनाभर चालला होता. ही लढाई मोंगल अधिकारी आणि इतर लोक मोठ्या उत्सुकतेनें पहात होते. समुद्रावर झालेल्या ह्या पिछेहाटीनें पोर्तुगीजांचा नक्षा उतरला व १०० वर्षांची त्यांची पत क्षणार्धांत लयाला गेली. इंग्रजांनीं आपली वखार सुरतेस स्थापन करून, जहांगीर बादशहाकडून व्यापाराचें फर्मान मिळविलें. त्यानंतर त्यांची मलबार किनाऱ्यावरहि सरशी झाली. सन १६४२ मध्ये त्यांनीं ऑमुझ काबीज करून इराणच्या आखातांतून पोर्तुगीजांस आपला पाय काढण्यास भाग पाडलें. सन १६४४ मध्ये क्रॉमवेल व पोर्तुगालचा राजा यांच्यांत तह होऊन इंग्रजांचा पगडा या देशांत कायम झाला.

पोर्तुगीजांचा उतरता काल

सन १६१२ पासून पोर्तुगीजांच्या उतरत्या काळास सुरवात झाली, असें म्हणतां येईल. डच लोकांनीं त्यांच्या व्यापारास याच्या अगोदरच खो दिला होता. इंग्रजांनींहि तेंच करण्यास सुरवात केली. पोर्तुगीजांस आतां चोहोंकडून शत्रु उत्पन्न झाले. राज्यव्यवस्था जास्तच विघडली. तिजोरींतील पैसा संपला. मोठमोठ्या हुद्याच्या जागा लिलांव करून विकण्यांत येऊं लागल्या. याच

काळांत पोर्तुगीजांस मराठ्यांच्या हल्यांस तोंड द्यावें लागलें. या वावर्तीत 'जास्त माहिती पुढें येईलच.

सन १५३४ मध्ये वसईवरोवर मुंबई बेटाहि पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत आल्याचा उल्लेख मार्गे आलाच आहे. ह्या वेळीं मुंबई बेटाचें उत्पन्न सालिना १७०० रुपये येत होतें. तेथील लोकवस्ती या वेळीं जवळ जवळ दहा हजार होती. पोर्तुगीजांनीं तें हातांत येतांच तेथें आपल्या धर्माचा प्रसार झपाट्यानें केला. सगळ्या बेटावर पाद्यांचीच सत्ता चालत होती. सन १६६१ मध्ये पोर्तुगाल आणि इंग्लंडच्या राजांमध्ये तह झाला. या तहानुसार पोर्तुगीज राजाची मुलगी कॅथरीन ही चार्लसला देण्यांत येऊन, मुंबई व आजूबाजूचीं बेटें लग्नाचें आंदण म्हणून त्यास देण्यांत आलीं.

सुरतेस जरी 'ईस्ट इंडिया कंपनी' ची वखार होती, तरीपण मुंबईवर कंपनीचा पूर्वीपासून डोळा होता. शिवाजीनें सन १६६४ मध्ये सुरतेवर स्वारी केल्यापासून तर तेथें इंग्रजांस आपल्या बचावाची धास्ती वाटूं लागली होती. मोंगलांकडूनहि त्यांस हवा तसा आश्रय मिळत नव्हता. सुरतेस कृत्रिम अगर नैसर्गिक असें कोणतेंच संरक्षण नव्हतें. त्यांची वखार अगदीं उघड्यावर होती. अशा वेळीं मुंबईसारखें सोयीचें बंदर त्यांस पाहिजे होतेंच. पोर्तुगीजहि डच लोकांच्या त्रासास कंटाळून गेले होते. इंग्रज मुंबईस आले म्हणजे डच लोकांचा कांटा आपोआप निघणार होता. पोर्तुगालच्या राजानें जो दानपट्टा करून दिला त्यांतहि इंग्रजांनीं पोर्तुगीजांस त्यांच्या शत्रूंविरुद्ध मदत करावी, असेंच म्हटलें होतें. याचमुळे मुंबई जरी हातची गेली तरी त्यामुळे त्यांस हायसें वाटलें.

चार्लसनें नंतर सन १६६७ सालीं मुंबई बेट दरसाल १० पौंड भाड्यानें 'ईस्ट इंडिया कंपनीस' दिलें. इंग्लंडच्या प्रत्यक्ष मालकीचें मुंबई हें हिंदुस्थानांतील पहिलें ठिकाण होय. कंपनीनें हें बेट हातीं येतांच तेथील तटबंदी पक्की केली. तेथें व्यापाराच्या नव्या सोयी करून राज्यकारभाराची व्यवस्था नव्या पद्धतीनें लावून दिली. लंडन शहर सन १६६६ मध्ये जळून खाक झालें होतें. तें पुन्हा बांधण्यासाठीं जे नकाशे व नियम करण्यांत आले होते त्यांचाच उपयोग मुंबईस शहराचें स्वरूप देण्यांस करण्यांत आला. तेथें पोर्तुगीजांच्या वेळीं

चालू असलेला धर्मच्छल बंद केल्यामुळे, गोमन्तकांतील धर्मच्छलास कंटाळलेले कित्येक हिंदु मुंबईत येऊन स्थाईक झाले. इंग्लंडहून कित्येक कारागीर मुंबईस आणण्यांत आले. तसेच गोमन्तकांतील पायमोजे विणणारे कारागीर मुंबईत आणून त्यांस हा धंदा करण्यास प्रोत्साहन देण्यांत आले. कारण हे पायमोजे त्या वेळीं इंग्लंडांत पुष्कळ खपत असत. थोड्याच काळांत मुंबईची लोकसंख्या १० हजारांवरून ६० हजारांवर गेली व उत्पन्नहि त्याच मानानें वाढलें. आणि अशा रीतीनें सुरतेचें महत्त्व हळुहळू मुंबईस मिळालें. सोमरसेट प्लार्झन यानें लिहिलेल्या मुंबईच्या इतिहासांत सन १६६२ मधील मुंबईचें वर्णन, “कोळी लोकांचा वस्ती असलेलें खेडें; अगदींच कमी महत्त्वाचें” असें केले आहे. त्याच मुंबईस आजचें ‘Urbs Prima in Indis’ (‘पहिल्या क्रमांकाचें हिंदुस्थानांतील शहर’) हें स्वरूप येण्यास बऱ्याच गोमन्तकियांचा हातभार लागला आहे, हें अकराव्या प्रकरणावरून कळून येईल.

मराठे आणि पोर्तुगीज

शिवाजीच्या असामान्य कर्तबगारीनें मराठ्यांना स्वराज्याचा लाभ झाला. त्यांच्या वडिलांची जी कांहीं थोडीशी जहागीर पुणें व पुण्याच्या पश्चिम बाजूला होती, तीच शिवाजीच्या राज्याचा मूळ पाया म्हणतां येईल. सन १६४६ मध्ये त्यांनीं सर केलेला तोरणा किल्ला हीच स्वराज्याच्या स्थापनेची सुरवात होय. यानंतर अवघ्या दहा वर्षांत त्यांनीं उत्तरेकडील डोंगर ओलांडून हें स्वराज्य देशावर पांचवले आणि दक्षिणेस सातारा जिल्हा व कोंकणांत माहुलीपासून महाडपर्यंत त्याचा विस्तार केला. मात्र यांत बंदरें व पश्चिम किनाऱ्याचा प्रदेश यांचा समावेश अजून व्हावयाचा होता. पश्चिम किनारा, बंदरें व मुल्ख हीं या वेळीं सिद्दी, विजापूरकर आणि पोर्तुगीज यांच्या ताब्यांत होती.

या वेळीं कुलाबा जिल्ह्याचा पूर्वभाग जरी शिवाजीनें जिंकला होता तरी दंडराजपुरी व त्यालागतचा प्रदेश सिद्दीच्या ताब्यांत होता. त्यामुळे मराठे आणि सिद्दी यांच्यामध्ये अनेक चकमकी झडत असत. मराठे जलयुद्धांत निष्णात नव्हते आणि सिद्दीचें बळ जमिनीवर चालत नसे. सिद्दीचा जंजिरा

घेतल्याशिवाय पश्चिम किनारा हातीं येणें शिवाजीस शक्य वाटत नव्हतें. तेव्हां जंजीन्याची प्रतिकारशक्ति लक्षांत घेऊन शिवाजीनें पश्चिम किनाऱ्यावर विजयदुर्ग वगैरे अनेक जलदुर्ग उभारले व सन १६५७ मध्ये कोंकणांत स्वारी करून, कल्याण व भिवंडी सर केल्यावर कांहीं जहाजे बांधून, प्रथमच समुद्रावरील हालचालींस सुरवात केली. या वेळेपासूनच पोर्तुगीजांचा मराठ्यांशीं संबंध येण्यास सुरवात झाली.

ह्या काळांत पोर्तुगीजांची सत्ता मावळत्या स्थितींत होती. पेडणे, डिचोली, सांखळी, फोंडें हे आजच्या गोमन्तकाचे भाग त्या वेळीं त्यांच्या ताब्यांत नव्हते. फक्त तिसवाडी, बार्देश व साष्ट एवढ्याच भागांचा त्यांच्या सत्तेंत समावेश होत होता. ह्यांनाच 'जुनी काविजाद' असें म्हणण्यांत येतें. मात्र या वेळीं चौलपासून दमणपर्यंतचा किनारा त्यांच्या ताब्यांत होता व आरमारी सामर्थ्यामुळे हिंदी महासागरावरहि त्यांचें वर्चस्व होतें. त्यामुळे इतरांच्या सर्व जहाजांनीं आपणास कर देऊन दस्तक घ्यावें (यास 'कारताझ' असें म्हणत असत), असें पोर्तुगीजांचें म्हणणें होतें. शिवाजीनें पोर्तुगीजांस पैसे देऊन दस्तक घेतल्याचा उल्लेख पोर्तुगीज दप्तरांत मिळतो.^१

शिवाजीनें पश्चिम किनाऱ्यावरील बरीचशीं बंदरे हस्तगत केल्यावर, आपल्या जहाजांत वाढ करून त्यांस आरमारी स्वरूप दिलें. डच, इंग्रज, मोंगल या सर्वासच त्यांच्या आरमारामुळे धसका बसला. पोर्तुगीजांनीं तर दों आल्बर्हीस द आताईद यास शिवाजीकडे तहाचीं बोलणीं करण्यास पाठवून, त्याची मर्जी संपादन करण्याचा प्रयत्न केला. सन १६६३ च्या मे महिन्यांत शिवाजी वेंगुळें येथें आल्याचें कळतांच, पोर्तुगीजांनीं डिचोलीचा रामोजी शेणवी कोठारी ह्यास, शिवाजीनें मोंगलांविरुद्ध मिळवलेल्या विजयाबद्दल त्याचें अभिनंदन करण्याकरतां वेंगुळ्यांस पाठवला होता. पण तो तेथें पांचण्याच्या अगोदरच शिवाजी निघून गेल्यामुळे त्यांची भेट होऊं शकली नाहीं.^२

गोमन्तकाच्या उत्तरेस कुडाळ येथें लखम सावंत, पेडणे येथें केशव नाईक व केशव प्रभु आणि भतग्राम येथें रवळू शेणवी ह्या देसायांचीं लहान

लहान राज्ये होती. हे सर्व विजापूरकरांचे मांडलीक होते. सन १६६४ सालीं शिवाजीची खवासखान ह्या विजापूरच्या सरदाराशीं लढाई झाली. त्या वेळीं वरील देसायांनीं शिवाजीशीं दोन हात केले.^३ पण त्यांत त्यांचा पुरा पराजय होऊन त्यांस पोर्तुगीज अंमलाखालील प्रदेशांत पळून जावे लागले. ही मंडळी बार्देश प्रांतांत स्थायिक होऊन, तेथून शिवाजीच्या प्रांतावर हल्ले करूं लागली. अशाच एका प्रसंगीं लखम सावंत वगैरेंनीं पोर्तुगीजांच्या शिकवणीनें वेंगुर्ल्यावर हल्ला करून तेथील डच व्यापाऱ्यांस उपद्रव दिला. तेव्हां सन १६६७ मध्यें शिवाजीच्या सैन्यानें बार्देशवर स्वारी केली व तेथील रयतेपैकीं कित्येकांना कैद करून नेले. याशिवाय तेथील पुष्कळ गांवहि त्यांनीं लुटले. त्याचें सैन्य बार्देशमध्यें निरानिराळ्या ठिकाणीं विखुरलें असतांना व्हिसेरै कोंदी द सां विसंत यानें त्यांच्यावर हल्ला करून तात्पुरता जयहि मिळविला. यानंतर शिवाजी डिचोली येथें गेला व तेथून पोर्तुगीजांशीं तह केला. या तहान्वये मराठ्यांनीं बार्देशमधील नेलेले कैदी परत करावे आणि पोर्तुगीजांनीं देसाई मंडळीचा बंदोबस्त करावा असें ठरलें. शिवाजीस जरी या वेळीं थोडीबहुत लूट मिळाली होती, तरीपण त्याचे शत्रु देसाई मंडळी बार्देशहून तिसवाडींत जाऊन राहिल्यामुळे, ते त्याच्या हातीं लागले नाहींत. कोंदी द सां विसंत यानें ता. २९-१२-१६६७ रोजीं लिहिलेल्या पत्रांत आपण फक्त ८४ लोकांनींशीं मराठ्यांचा पराजय करून त्यांस तह करण्यास भाग पाडलें, असे आत्मप्रौढीचे उद्गार काढले आहेत.^४

पण ह्या तहानंतरहि देसाई मंडळीनें शिवाजीच्या मुलुखावर हल्ले करण्याचें काम चालूच ठेवले. यामुळे त्यास पोर्तुगीजांकडे वारंवार तक्रारी कराव्या लागल्या. शेवटीं ह्या तक्रारींचा उपयोग होऊन पोर्तुगीजांनीं सन १६६८ मध्यें देसाई मंडळीस गोमन्तकांतून हांकलून लावले.^५ ही मंडळी नंतर शिवाजीस शरण गेली.

^३ शिवाजी व शिवकाल : वि. स. वाकसकर, पा. १७२.

^४ सरदेसाई स्मारक ग्रंथ, 'मराठ्यांच्या गोव्यावरील स्वान्या', ले. पां. स. पिसुलेंकर.

^५ Portugueses e Maratas—por P. Pissurlencar.

शिवाजीच डिचोली येथे मुक्काम असतांना नारवें येथील श्रीसप्तकोटीश्वर देवाच्या जीर्णोद्धार त्यांनी केल्याचा उल्लेख 'श्रीशिवराज्याभिषेक-कल्पतरु' या शिवकालीन संस्कृत पोथीत मिळतो. ^६ जीर्णोद्दारास सुरवात १३ नोव्हेंबर १६६८ रोजी झाली, असे त्या देवाच्या महाद्वारावर असलेल्या शिलालेखावरून म्हणतां येते. ^७

यानंतर ता. १० फेब्रुवारी १६७० रोजी शिवाजी व पोर्तुगीज यांच्यामध्ये आणखी एक तह झाल्याचा उल्लेख मिळतो. यातील मुख्य मुद्दा परस्परांनीं एकमेकांचीं अडवलेलीं जहाजे सोडून द्यावीं हा होता. हे तह होत असत तरीपण शिवाजीचे सुभेदार आणि पोर्तुगीज अधिकारी यांच्यामध्ये वेळोवेळीं तंटे होत असतच ; आणि ह्या तंट्यांना बऱ्याच वेळां लढाईचें स्वरूप येतें कीं काय असें वाटण्याइतके ते उग्र स्वरूपाचेहि असत, हें धर्माजी नागनाथ वगैरे शिवाजीच्या सुभेदारांशीं पोर्तुगीजांच्या झालेल्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येतें. ^८

सन १६७५ मध्ये शिवाजीनें फोंड्याचा किल्ला घेतला. हा किल्ला त्या वेळीं विजापूरकरांकडे होता. फोंडा मराठ्यांनीं घेतल्यास गोमन्तकास धोका आहे याची जाणीव पोर्तुगीजांस होती. पण उघडरीत्या मराठ्यांविरुद्ध विजापूरकरांस साहाय्य करण्याचें धैर्य त्यांस नव्हतें. त्यांनी गुप्तपणें दहा बोटी धान्य वगैरे सामान भरून फोंड्याच्या किल्लेदाराकडे पाठवण्याचा प्रयत्न केला होता. पण त्या बोटी मराठ्यांकडून वाटेंतच पकडण्यांत आल्या. ^९

रामनगरचा कोळी राजा पुष्कळ वर्षांपासून दमणच्या लोकांपासून चौथाई वसूल करीत होता. शिवाजीनें रामनगर खालसा केल्यावर ही चौथाई पोर्तुगीजांकडे हक्कानें मागितली. पोर्तुगीजांनीं निरनिराळीं कारणें देऊन या वावरीत नक्की उत्तर देण्याचें दोन वर्षेपर्यंत लांबणीवर टाकलें. या टाळा-

^६ भारत इतिहास संशोधक मंडळ, व १०, मं. १ पृ. ३०.

^७ श्रीसप्तकोटीश्वर देवस्थानचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास : ले. वि. सू. सरदेसाई, पा. २३.

^८ Portugueses e maratas—por P. Pissurlencar.

^९ शिवाजी व शिवकाल, — ले. वि. स. वाकसकर. पा. १८०

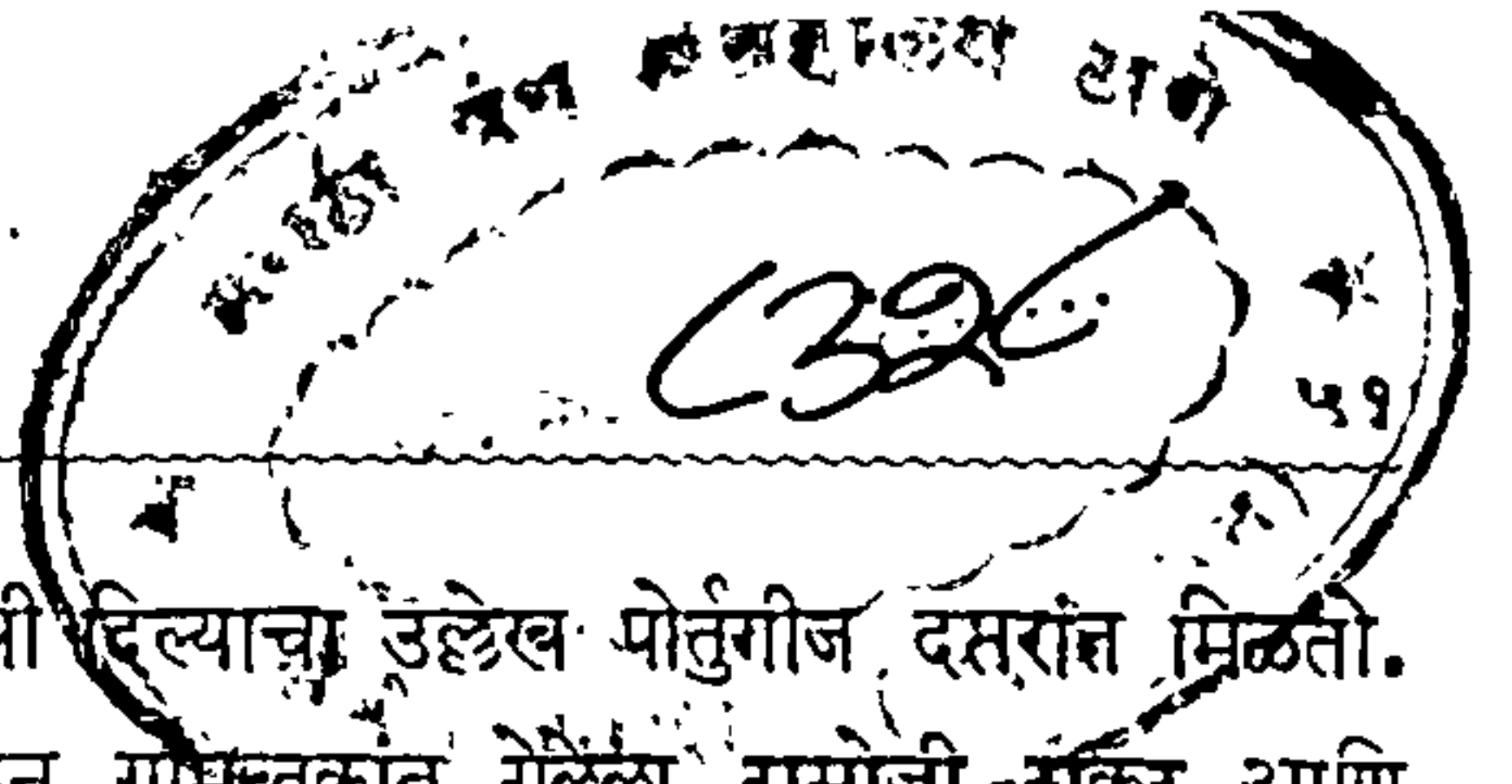
टाळीचा सोक्षमोक्ष लावण्याच्या इराद्यानें सन १६७७ मध्ये शिवाजीनें आपला वकील पीतांबर शेंणवी यास पोर्तुगीजांकडे पाठवला. तो तेथें थोड्याच काळांत वारल्यामुळे त्याच्या जागीं त्याचा नातू आला व नंतर त्याच्या बदलीं गणेश शेट याची नेमणूक झाली. परंतु चौथाईचा कांहींच निकाल सलोख्यानें लागू शकला नाही. तेव्हां शिवाजीनें गोमन्तकावर हल्ला करण्याचें ठरवले. दोन्ही बाजूनीं तयारी चालू झाली. पण इतक्यांत शिवाजी वारला आणि पोर्तुगीजांवरील संकट टळलें. १०

एकंदरींत शिवाजी असेपर्यंत मराठे आणि पोर्तुगीज यांचे प्रत्यक्ष असें जुंपले नाही. मोंगल व विजापूरकर यांनीं पोर्तुगीजांस आग्रह केला असतां-सुद्धां मराठ्यांच्या विरुद्ध त्यांस मदत करण्याचें पोर्तुगीजांनीं टाळलेले दिसून येते. याचें कारण उघड आहे. शिवकालीन पोर्तुगीज सत्ता दिवसेंदिवस क्षीण होत चालली होती आणि त्यामुळे प्रत्यक्ष युद्धांत न पडतां दुसऱ्या सत्तांशीं मैत्री सांभाळून हातीं असलेल्या जमिनीवर शक्यतोवर पाय रोवून राहण्या-पुरतेंच आपले राजकारण मर्यादित ठेवण्याशिवाय त्यांस गत्यंतर नव्हतें.

शिवाजीची धूर्तता संभाजींत नव्हती. सर्व शत्रूस एकदम अंगावर आणून न घेतां, युक्तियुक्तीनें एकेकाचा निकाल लावण्याची शिवाजीची हातोटी संभाजीस साधली नाही. त्यामुळे सिद्दी, मोंगल, इंग्रज, पोर्तुगीज या सर्वांना चारी बाजूनीं तोंड देण्याचे प्रसंग त्याच्यावर येत असत; आणि कित्येकदां चालू असलेली मोहीम अर्ध्यावर सोडून दुसऱ्याच मोहिमा त्यास काढाव्या लागत असत. यामुळेच पोर्तुगीजांचें राज्य आजपर्यंत टिकू शकलें. नाहीतर संभाजीच्या काळींच तें संपुष्टांत आलें असतें.

पोर्तुगीजांशीं संभाजीचा पहिला संबंध, त्यानें आपल्या राज्यकारभाराच्या सुरवातीस त्यांस पाठवलेल्या पत्रानें आला, असें म्हणतां येईल. ह्या पत्रांत शिवाजीच्या मरणामुळे तो स्वतः गादीवर आल्याची बातमी देऊन, पोर्तुगीजांच्या मित्रत्वाची मागणी करण्यांत आली होती. ह्या पत्रास पोर्तुगीज गव्हर्नर आन्तोनियो पाईस द सान्दी यानें ता. ५-५-१६८० रोजीं उत्तर पाठवून

१० शिवाजी व शिवकाल, पा. २६१ - ले. वि. स. वाकसकर.

त्यांत संभाजीस मित्रत्वाची खात्री दिल्याचा उल्लेख पोर्तुगीज दस्तारांत मिळतो. याशिवाय संभाजीचें पत्र घेऊन गोमन्तकांत गेल्ल्या रामोजी ठाकूर आणि पोर्तुगीज गव्हर्नर यांच्यांत दोन्ही बाजूनीं एक कायम स्वरूपाचा तह व्हावा अशीं बोलणीं झाल्याचा व ह्या बाबतींत नंतर व्रन्याच वेळां पत्रव्यवहारहि झाल्याचे उल्लेख पोर्तुगीज दस्तारांत आहेत.^{११} एकंदरींत रामोजी ठाकूर यास पोर्तुगीजांनीं सन्मानानें वागवून तो परत जातेवेळीं त्याच्याकडे संभाजीकरतां नक्षीदार बंदूक वगैरे वस्तु भेटीदाखल दिल्या. तसेंच शिवाजीच्या वेळचीं 'कारताझ' नसल्यामुळें, पकडून ठेवण्यांत आलेलीं मराठ्यांचीं जहाजे सोडून दिलीं. यावरून ते मराठ्यांची मैत्री संपादण्यास उत्सुक होते, असें म्हणतां येतें.

पण याच काळांत संभाजीच्या सरदारांकडून पोर्तुगीजांस त्रास पोंचण्यास सुरवात झाली. ता. २ ऑगस्ट १६८० रोजीं डिचोली येथील मराठ्यांच्या सैन्यांतील कांहीं शिपायांनीं बार्देशांतील शिवोली गांवांत शिरून तेथें रहात असलेल्या तीन माणसांस पकडून नेले. सन १६८१ च्या सुरवातीस डिचोलींतील मराठ्यांचा सुभेदार मोरो दादाजी यानें गोव्यांतील कांहीं व्यापाऱ्यांस पकडले. याच सुमारास संभाजी डिचोलींत आल्याचाहि उल्लेख मिळतो.^{१२} सन १६८१ च्या जुलै महिन्यांत संभाजीचा मुख्य कारभारी आनाजी पंडित डिचोलींत आला होता. त्या वेळीं पोर्तुगीजांनीं नारायण शेणवी यास तहासंबंधीं बोलणीं करण्यास डिचोलीस पाठवला. पण तहाच्या बाबतींत कांहींच होऊं शकलें नाहीं. मराठ्यांकडून झालेल्या वरील प्रकारच्या आगळीकांबद्दल स्पष्टीकरण मागवून, तसेंच तहाबद्दल निकड लावून संभाजीस लिहिलेल्या पत्रांचा उल्लेख पोर्तुगीज दस्तारांत आहे.^{१३} याच पत्रव्यवहारावरून सन १६८२ च्या सुरवातीस पोर्तुगीजांचें आज्ञेदिव बेट घेण्याचा प्रयत्न मराठ्यांनीं केल्याचें समजतें.

शिवाजीच्या काळापासून औरंगजेबास सिद्दीचा उपयोग मराठ्यांविरुद्ध होत होता. सिद्दीचा पाडाव करावा असें जरी संभाजीस वाटत होतें तरीपण

त्यांच्यावर चाल करून जाण्यास चौल, दमण, वसई वगैरे पोर्तुगीज ठिकाणांतून वाट मिळणे शक्य नव्हते. शिवाय औरंगजेबाकडे पोर्तुगीजांचें संधान असल्यामुळे ते त्यास मदत करित होते. यामुळे चिडून संभाजीनें सन १६८३ च्या जुलै महिन्यांत चौलवर हल्ला केला. पण एन वेळीं तेथील किल्लेदारास सिद्दी याकृतखान याजकडून सैन्याची मदत आल्यामुळे हा प्रयत्न फसला.

संभाजी व पोर्तुगीज यांची उत्तर कोंकणांत चौलकरतां लढाई चालू असतांना गोव्याहून पोर्तुगीजांस मदत होत होती. याशिवाय ही लढाई चालू असतांना संभाजीचें लक्ष द्विधा व्हावें म्हणून पोर्तुगीजांनीं मराठ्यांच्या फोंड्याच्या किल्ल्यावर हल्ला केला. तेव्हां पोर्तुगीजांचा कायमचा बंदोबस्त करण्याच्या इराद्यानें १ नोव्हेंबर १६८३ रोजीं संभाजीनें फोंड्यास येऊन पोर्तुगीजांस हांकटून लावले. ता. २४ नोव्हेंबर रोजीं थोरलें जुवें (Santo Estevão) घेतलें. पण लगेच दोन दिवसांनीं त्यास तें सोडावें लागलें. यानंतर ता. ११-१२-१६८३ रोजीं गोमन्तकांतील साष्ट व बार्देश हे दोन्ही महाल संभाजीनें काबीज केले व रायतूरच्या किल्ल्यासहि वेढा दिला. पोर्तुगीजांकडे आतां फक्त रायतूरचा किल्ला व गोवा बेट हीं राहिलीं होती. या मोहिमेंत संभाजीनें पोर्तुगीजांचा खरपूस समाचार घेतला. यामुळे पोर्तुगीज अगदीं गर्भगळीत झाले. त्यांना आतां राहिलेला भागहि मराठ्यांकडे जाईल याची खात्री वाटू लागली. व्हिसेरै कोंदी द आल्बोरेर यानें तर वैतागाच्या भरांत जुनें गोवें येथील सेंट झेव्हियर याचें शव उघडून आपला राजदंड त्याच्या हातांत दिला व त्यानेंच आतां गोव्याचें रक्षण करावें अशी प्रार्थना केली.

गोमन्तकांत हा प्रकार चालला असतांना शहा आलम मराठी मुलुखावर चाल करून आला. त्यामुळे गोव्याची मोहीम रद्द करून मोंगलांस तांड देणें संभाजीस भाग पडलें. याच वेळीं सिद्दी याकृतखान पोर्तुगीजांस मदत करण्यास आपल्या सैन्यासह गोव्यांत आल्याचा पोर्तुगीज दफ्तरांत उल्लेख मिळतो.^{१४} यानंतर संभाजीनें पोर्तुगीजांशीं तह करण्याचें ठरवून ता. ३-१-१६८४ रोजीं आपला वकील गोव्यांत पाठवला. याच महिन्याच्या सहा

^{१४} Portugueses e maratas—por P. Pissurlencar,

तारखेस पोर्तुगीज आणि मराठे यांच्यामध्ये तात्पुरता तह ठरला. यानंतर मार्च महिन्यांत पोर्तुगीजांनी आपला वकील आंतोनियो द सां जुजे नांवाचा पाद्री तह कायम करण्यास रायगडास पाठवला. त्याच्याबरोबर रामकृष्ण नाईक नांवाचा एक ब्राह्मणहि होता. या वेळीं संभाजीने तात्पुरत्या तहाच्या वेळीं पोर्तुगीजांचे वकील मानुयल साराईव्ह द आल्वुकर्क यानें मान्य केलेलीं दोन कलमें पाळावीं असा आग्रह धरला. हीं कलमें म्हणजे आज्ञेदिव बेट व साडेतीन लाख रुपयांचा नजराणा संभाजीस द्यावा हीं होत. त्यामुळे तह कायम न करतां पोर्तुगीजांचा वकील परतला. यानंतर डिसेंबर १६८४ मध्ये संभाजीचा वकील तहाच्या वाटाघाटीस गोव्यांत आला. त्यास पोर्तुगीजांनी पकडून कैदेत टाकला व अशारीतीने तह फिसकटला.^{१५} यानंतरच्या काळांत संभाजी मोंगलांच्या जोराच्या मोहिमांस तोंड देण्यांत गुंतल्यामुळे पोर्तुगीजांकडे लक्ष देण्यास त्यास वेळ मिळाला नाही. आणि यांतच सन १६८९ सालीं मोंगलांच्या हातीं सांपडून त्याचा वध झाला.

राजारामाच्या काळांत पोर्तुगीज व मराठे यांच्यांत लढाईसारखे प्रसंग उपस्थित झालेले दिसत नाहीत. पोर्तुगीजांचें ह्या काळांतील धोरण दुष्टपी होते. एका वाजूने ते राजाराम यास त्याचे मित्र असल्याचें भासवीत तर दुसऱ्या वाजूने मोंगलांस मराठ्यांविरुद्ध मदत करण्यास तयार असल्याचें ते सांगत. इतकें मात्र खरें कीं, मोंगलांपेक्षां मराठे त्यांस चांगले वाटत होते. मुसलमान विश्वासघातकी व उद्धट असून, त्यांच्यापेक्षां राजारामाचें राज्य शेजारीं असणें हितावह आहे, असें पोर्तुगीजांस वाटत असल्याचा उल्लेख पोर्तुगीज दस्तारांत मिळतो.^{१६}

या काळांत संभाजीच्या क्रूर वधामुळे मोंगलांविषयीं अत्यंत चीड उत्पन्न झाली होती. त्यामुळे महाराष्ट्रांतील जनतेंत मोंगलांविरुद्ध नवीन जोम उत्पन्न झाला होता. याचा परिणाम गोव्यालगतच्या देसायांवरहि झाल्याशिवाय राहिला नाही. “स्वामीचें राज्य देव ब्राह्मणाचें विश्रामस्थान” ह्या तत्त्वानें

^{१५} सरदेसाई स्मारक ग्रंथ, ‘मराठ्यांच्या गोव्यावरील स्वान्या’, ले. पां. स. पिसुलेंकर.

^{१६} Rajaram—por P. Pissurlencar. P. 5.

मोहित होऊन मणेरी, सांखळी, सत्तर, फोंडें वगैरे ठिकाणचे देसाई राजारामाच्या सैन्यांत दाखल झाले. ता. १५-११-१६९४ च्या कांहीं दिवस अगोदर मराठ्यांची एक तुकडी बार्देशमध्ये घुसून तेथील लोकांकडून माणशीं तीन रुपये पट्टी सक्तीनें वसूल केल्याचा उल्लेख मिळतो. अशाच तऱ्हेची आणखी एक मराठ्यांची स्वारी गोमन्तकांतील साष्टी महालांत ता. २५ एप्रिल १७१७ रोजीं झाली. ह्या स्वारींत कुंकळी, वेरडें व मडगांव हीं तीन गांवे मराठ्यांनीं लुटलीं.^{१७} यानंतर सन १७३९ पर्यंत गोमन्तकांत मराठे व पोर्तुगीज एकमेकांच्या वाटेस गेल्याचें दिसून येत नाहीं.

सन १७३७ मध्ये पेशव्यांनीं उत्तर कोंकणांत वसईच्या मोहिमेस सुरवात केली. मराठेशाहीच्या राजकारणांतील शौर्य, स्वराष्ट्रप्रेम, संघशक्ति इत्यादी उदात्त गुणांचें निदर्शन या मोहिमेंत झालेलें आहे. उत्तर कोंकणांत मराठे आणि पोर्तुगीज यांचा वेवनाव सन १७३१ पासून सुरू झाला. पोर्तुगीजांचा धार्मिक जुद्धम हें या वेवनावचें मुख्य कारण होय. खुद्द गोमन्तकांत त्यांनीं ज्या प्रकारचे हिंदुधर्माविरुद्ध कायदे केले होते त्याच प्रकारचे कायदे उत्तर कोंकणांतहि त्यांनीं जारी केले होते. हे कायदे असह्य झाल्यामुळें मालाड येथील सरदेसाई व इनामदार अंताजी रघुनाथ यानें ते पाळले नाहीत व इतरांसहि ते न पाळण्यास उत्तेजन दिलें. त्यामुळें पोर्तुगीजांनीं त्यास पकडून त्याचें इनाम जप्त केलें. त्यास गोव्यास पाठवून इंक्विझिशनपुढें उभा करावा असाहि हुकूम सुटला. अंताजीनें संधि साधून पोर्तुगीजांच्या हातावर तुरी दिली व पुण्यास येऊन घडलेला प्रकार बाजीराव पेशव्यांस सांगितला. तेव्हां पेशव्यांनीं पोर्तुगीजांस वठणीवर आणण्याच्या इराद्यानें सन १७३१ मध्ये ठाण्याचा किल्ला घेण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांत त्यास यश आलें नाहीं. यानंतर भिवंडीच्या खाडीपलीकडे कांवे येथें व मनेरे येथें मराठ्यांनीं पोर्तुगीजांशीं झुंजून त्यांचा पराभव केला. याच वेळीं आंगऱ्यांच्या कुटुंबांत कलहास सुरवात झाली, व मानाजी आणि संभाजी यांचें युद्ध जुंपलें. पेशवे मानाजीच्या बाजूचे होते. पोर्तुगीजांनीं संभाजीस मदत करण्यास

^{१७} सरदेसाई स्मारक ग्रंथ, 'मराठ्यांच्या गोव्यावरील स्वान्या', ले. पां. स. पिसर्लेकर.

गोमन्तकाचा संक्षिप्त इतिहास

१७०५४
५५३१११
५५३१११

सुरवात केली. तेव्हां मराठ्यांनीं सर्व जमवाजमव करून. २७ मार्च १७३७ रोजीं ठाण्याचा किल्ला काबीज केला; आणि लगेच नंतर वांदरा, वेसावें, धारावी वगैरे स्थळेंहि त्यांनीं घेतलीं. याच वेळीं वसईवर हल्ला केला असता; तर वसई सहजरीत्या हातांत आली असती इतका कमी बंदोबस्त तेथें होता. पण याची कल्पना मराठ्यांस नव्हती. यानंतर जवळजवळ दीड वर्ष मराठ्यांस या ठिकाणीं लक्ष देण्यास वेळ मिळाला नाही.

सन १७३७ च्या अखेरीस पोर्तुगीजांनीं बरीच तयारी करून मराठ्यांशीं झुंज देण्यास सुरवात केली. केळवें, माहिम वगैरे ठिकाणेंहि त्यांनीं परत घेतलीं. शेवटीं बाजीरावानें सन १७३८ मध्यें पोर्तुगीजांवर जंगी मोहीम करण्याचें ठरवून, चिमाजीआप्पाच्या आधिपत्याखालीं नोव्हेंबर महिन्यांत तीस सुरवात केली. चिमाजीनें होळकर, शिंदे वगैरे मोठमोठ्या सरदारांस ह्या कामगिरीवर पाठवले. सुरवातीस माहिम घेण्यांत आले. ता. ६-१२-१७३८ रोजीं पोर्तुगीजांनीं ठाणें घेण्याचा प्रयत्न केला, पण तो फसला. उलट मराठ्यांनीं, केळवें, शिरगांव, तारापूर, नारगोळ, खतळवाड व अशेरी हीं ठिकाणें काबीज केलीं. याच वेळीं चिमाजीआप्पानें वसईवर हल्ला केला. तीन महिने हा संग्राम चालू होता. शेवटीं अत्यंत प्रयासानें ता. १३ मे १७३९ रोजीं वसई मराठ्यांनीं घेतली. यानंतर वांदरा, वेसावें, धारावी वगैरे स्थळेंहि त्यांनीं घेतलीं. या मोहिमेनंतर पोर्तुगीजांची उत्तर कोंकणांतील सत्ता कायमची नष्ट झाली. दीव व दमण हीं दोन लहान स्थळें तेवढीं त्यांच्या ताब्यांत राहिलीं.

वसईची मोहीम चालू असतांनाच गोव्याहून उत्तर कोंकणांत मदत पोंचत असे. ती बंद करण्याच्या इराद्यानें मराठ्यांनीं गोव्यावरही हल्ला केला. हा हल्ला मराठ्यांचा मुख्य सरदार व्यंकटराव घोरपडे (बाजीरावाचा मेहुणा) व दादाजीराव भावे नरगुंदकर यांच्या देखरेखीखालीं झाला. मराठ्यांचें सैन्य २३ जानेवारी १७३९ रोजीं साष्टींत शिरलें व २६ जानेवारींत त्यांनीं मडगांव शहर घेतलें. यानंतर २ मार्च रोजीं फोंडेंचा किल्ला संवदेकरांकडून मिळवला. ता. ५ मार्च रोजीं बाजीरावाच्या आज्ञेवरून सांवतवाडीकर भौंसुले यांनीं बार्देशवर हल्ला करून तो काबीज केला. याच वेळीं गोवा ब्रेट घेणें

मोठेंसें कठीण नव्हतें. पोर्तुगीजांस तर गोवा बेट गेल्यासारखेंच वाय्त होतें, हें तत्कालीन पोर्तुगीज लिखाणावरून समजून येतें.^{१८} पण या वेळीं पोर्तुगीजांस त्यांच्या शौर्यापेक्षां फंदफितुरीचीच कला जास्त उपयोगी पडली. सरदार दादाजी भावे नरगुंदकर त्यांस फितूर झाला. त्याचें पोर्तुगीजांशीं अंतस्थ संधान होतें आणि त्यानें त्यांच्याकडून पैसे घेऊन 'भाईचार' जोडला होता हें त्यांचीं व त्याचा मुलगा भास्करराव यांचीं पत्रें जीं पोर्तुगीज दस्तरांत उपलब्ध आहेत, त्यावरून म्हणतां येतें.^{१९} सन १७३९ मध्ये चिमाजी-आप्पास पाठवलेल्या एका पत्रांत "फिरंगी म्हणजे पापात्मे. त्यांचा नाश होणें हें अपूर्व नाही." असें ज्या दादाजीरावानें लिहिलें होतें, त्यानेंच पोर्तुगीज व्हिसेरै लौरिसाल यास लिहिलेल्या पत्रांत "फिरंगी लोक येखलासीस बरे, इमानचे पुरे, क्रियेचे खरे, येक कडेचे माणसानें वचन दिल्लें तुमचे आगा देखील तफावत न पाडतां निभावणारे असें आम्ही घाटाखालीं आले समई बहुतांचें तोंडें आड्कून दरम्याने होऊन नके वातेने उपराला करून इंदीचा (गोव्याचा) बचाव केला..." असे उद्गार काढलेले आहेत. दादाजी-रावाचा चिरंजीव भास्करराव यानें तर गोव्यांतील विठोजी शेणवी धुमे यास लिहिलेल्या पत्रांत "कैलासवासी वडिलांनीं सर्वांच्या श्रेहापेक्षां इंदीचा श्रेह विशेशात्कारें जोडिला आहे. फिरंगी लोक सजन. वचनाचे खरे. क्रियेचे पुरे. श्रेहास बरे. मर्दुमीस धुरंधर. त्यांचे उपमेस पृथ्वीवर कोण आहे असें कैलासवासी वडील आम्हांस पदोपदीं सांगत होते..." असा निर्वाळा दिला आहे. यानेंच आणखी एका पत्रांत "अजम दादाजीराव इंदीचे काज-कामास येऊन इंदीची मेहरबानी संपादिली होती....." असें म्हटलें आहे. दादाजीराव पोर्तुगीजांस सामील होता हें त्याच्या मुलाच्या वरील प्रकारच्या आणखी एका पत्रांतील "दादाजीराव कैलासवासी याणी सर्वांसी अमित्रपणा करून मोहिबाचा भाईचार केला....." ह्या शब्दांवरून निःशंकपणें म्हणतां येतें.^{२०}

^{१८} Como Se Perdeu Baçaim—por P. Pissurlencar.

^{१९-२०} सरदेसाई स्मारक ग्रंथ, 'मराठ्यांच्या गोव्यावरील स्वाग्या', ले. पां. स. पिसुर्लेकर.

याच वेळीं पेशव्यांचा हात गोव्यालगतच्या प्रदेशांत पूर्णपणे शिरून नये याबद्दल कोल्हापुरास आणि सातान्यास खटपटी चालू होत्या. खुद्द शाहूच्या दरबारांतील मुत्सद्यांचा ओढा पोर्तुगीजांकडे होता. यांच्यापैकीं रामकृष्ण चिमणाजी यानें तर पोर्तुगीजांनीं मराठ्यांविरुद्ध जोर धरला तर तहाच्या प्रसंगीं त्यांचा फायदा होईल असें त्यांस लिहिलें होतें.^{२१} वाडीकर सावंतहि पोर्तुगीजांची मैत्री सोडण्यास तयार नव्हते. त्यांच्यातर्फे देववा शेणवी, जिवाजी शेणवी सबनीस, यसू शेणवी हवालदार व जिवाजी पुंडलीक यांनीं पेशव्यांची स्वारी जी गोव्यांत झाली आहे तीस आपण अनुकूल नसून मराठे तेथून केव्हां निघून जातील याची आपण वाट पहात आहांत, असें पोर्तुगीजांस त्या वेळीं कळवले होते याचा दाखला पोर्तुगीज दप्तरांत आहे.^{२२} कुडाळ येथील जयराम सावंत भोंसुले व रामचंद्र सावंत भोंसुले यांनीं तर ता. १३-४-१७३९ रोजीं पोर्तुगीजांस पत्र लिहून बार्देश मराठ्यांच्या हातांत पडूं नये म्हणून त्यांनीं तो घेतला असून, पोर्तुगीजांशीं व्यंकटरावाचा तह होऊन तो आपल्या फौजांनिशीं परत जाईपर्यंत “.....बारदेश आम्हाकडे असावा. तदनंतर तुमचे स्वाधीन करूं..” असें कळवले होते.^{२३} ह्या सर्व गोष्टींवरून मराठ्यांच्या राज्यकारभारांतील अंतस्थ स्थिति कशाप्रकारची होती हे लक्षांत येतें व ह्या परिस्थितीचा पोर्तुगीजांनीं पुरेपूर फायदा घेतला असल्यास नवल नाही. व्यंकटरावांस पोर्तुगीजांस पूर्णपणे जिंकून त्यांच्याशीं नंतर वाटेल तसा तह करावा असें जरी वाटत होतें तरी शेवटीं तसें न होतां “फिरंगी याच्या मुलकामधें फौजा मुकाम जाहल्या आहेत त्या उठोन जाण्याच्या खर्चास फिरंगी यांनीं द्यावे रुपये सात लाख” ह्या स्वरूपाचा जो तह झाला त्याच्या मुळाशीं मराठे सरदारांनीं पोर्तुगीजांशीं जोडलेला ‘भाईचार’ कारणीभूत झाला हें कांहीं वेगळें सांगण्याची जरूरी नाही. तहाच्या वाटाघाटींच्या सुरवातीस हिंदु लोकांस स्वधर्माचरणास स्वातंत्र्य असावें, गोवा शहरांत हिंदु लोकांचें एक देऊळ असावें, धर्मसमीक्षण सभा बंद करावी, हिंदूंवरील ‘शेडी कर’ काढावा वगैरे अटी जरी व्यंकटरावाच्या कारभार्यांकडून बोलण्यांत आल्या होत्या, तरीपण शेवटीं तहाचें काम दादाजीरावाच्या मध्यस्थीनें झाल्यामुळे त्या वारगळल्या.

^{२१-२३} सरदेसाई स्मारक ग्रंथ, ‘मराठ्यांच्या गोव्यावरील स्वाच्या’, ले. पां. स. पिसुलेंकर.

ता. २ मे १७३९ रोजी झालेल्या या तहान्वये मराठ्यांनी कुंकळी व असोळणें हे दोन गांव वगळून साष्ट व वार्देश महाल पोर्तुगीजांच्या हवालीं केले. पोर्तुगीजांकडून पुरी खंडणी न आल्यामुळें वरील दोन गांव मराठ्यांनी आपल्या ताब्यांत ठेवले होते. पण तेहि नंतर ता. २३ नोव्हेंबर १७४० रोजी त्यांच्या ताब्यांत देण्यांत आले. या तहांत साष्ट व वार्देश महालांत वसूल होणाऱ्या दिवाणधान्यापैकी शेंकडा चाळीस टक्के वसूल मराठ्यांस द्यावा, अशी अट होती. पण पोर्तुगीजांनी ही अट न पाळल्यामुळें ता. १२ मे १७४२ रोजी गोविंदपंत ठाकूर या पेशव्यांच्या सरदारानें साष्टीत शिरून सक्तीनें खंडणी वसूल केली. याच वेळीं त्यानें सांगें व फोंडें येथील किल्लेहि घेतले. पण शेवटीं पोर्तुगीजांनीं जोरदार हल्ला करून ठाकूर यांस त्याच्या सैन्यासह हांकलून लावला व सांगेचा किल्ला जमीनदोस्त केला. फोंडेंच्याहि किल्ल्याची हीच स्थिति करण्याची त्यांची इच्छा होती. पण संवदेकरांनीं मार्गणी केल्यावरून हा किल्ला त्यांच्या स्वाधीन करण्यांत आला. ठाकूर यानें हा किल्ला संवदेकरांकडूनच घेतला होता.

संवदेकरांचा उल्लेख मागें कांहीं वेळां आलेला आहे. शिरशीजवळील सौंदें हें यांचें मूळ स्थान. हें संस्थान विजयनगरच्या काळापासून अस्तित्वांत असून, याची सत्ता दक्षिण किनाऱ्यावरील मंगळूर, भटकळ व शिवेश्वर महाल, तसेंच वाळी, चंद्रवाडी, काकोडें, हेमाडवाशीं, अष्टागार आणि फोंडें या महालांवर चालत होती. विजयनगरनंतर विजापूरकरांची अधिसत्ता यांच्यावर चालू झाली. शिवाजीनें विजापूरकरांकडून जिंकलेला कांहीं भाग राज्यव्यवस्थेसाठीं यांच्याच स्वाधीन केला होता. तिसवाडी व साष्ट या महालांना लागूनच संवदेकरांचा प्रदेश असल्यानें पोर्तुगीजांशीं त्यांच्या वेळोवेळीं झटापटी होत असत. सन १७४१ मध्यें पोर्तुगीजांनीं त्यांच्या शिवेश्वर महालांतील सदाशिवगडावर हल्ला करून त्यांस तह करण्यास भाग पाडलें. या तहान्वये चंद्रवाडी महालांतील पारोडें, मुळें व शिरोडें हे साष्ट महालाजवळील गांव पोर्तुगीजांस मिळाले. ठाकूर यांच्या हल्ल्यानंतर फोंडेंचा किल्ला संवदेकरांकडे परत देण्यांत आल्याचा उल्लेख मागें आलाच आहे. तो किल्ला संवदेकरांकडे राहिल्यानें त्या भागांतील गोव्यालगतचा प्रदेश आपल्या कऱ्यांत राहिल, असें पोर्तुगीजांस वाटत होतें.

या काळांत मराठ्यांशीं हैदराबादींचीं युद्धे चालू होतीं. या वेळीं हैदराबादींनीं मराठ्यांचे मांडलीक संवदेकर यांचा बराच मुख्य काबीज केला. संवदेकरांस या वेळीं मदत करणें उत्तर हिंदुस्थानांतील कारस्थानांमुळे मराठ्यांस शक्य झालें नाहीं. संवदेकरांनीं आपल्या राजधानीवर हैदराबादी हल्ला होईल या भीतीनें पोर्तुगीजांची मदत मागितली. तेव्हां पोर्तुगीजांनीं जांब्रावली, पंचमहाल व पोळेंपर्यंतचा भाग, साठ हजार असफ्या दरसाल देण्याच्या करारानें, आपल्या स्वाधीन करून घेतला व या भागांत आपलें सैन्य पाठवून दिलें. यामुळे चिडून हैदरनें सन १७६३ मध्ये संवदेकरांच्या राहिलेल्या मुलखावर हल्ला करून तो आपल्या सत्तेखालीं आणला. या वेळीं संवदेकरांची राजधानीहि शत्रूंच्या हातीं गेल्यामुळे त्यांस आपल्या मंडळीसह गोव्यांतील पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत असलेल्या आपल्या मुलखांत येऊन राहणें भाग पडलें. पुढें मराठे, इंग्रज आणि निजाम यांनीं टिपूचा पराभव करून सामसूम झाल्यावर संवदेकरांनीं गोव्यांतील आपले प्रदेश पोर्तुगीजांकडे परत मागितले. पोर्तुगीजांस ते परत घ्यावयाचे नव्हते. व संवदेकरांस बराच काळ हुलकावणीवर ठेवून, शेवटीं सन १७९१ मध्ये पोर्तुगीजांनीं राजा सर्वाई बसवासिंग याच्याशीं तह करून वीस हजार असफ्यांच्या नक्त खंडानें अंतरुज पंचमहाल, हेमाडवाशीं, अष्टागार, काकोडें व वाळीसहित चंद्रवाडी व काणकोण हे महाल आपल्या राज्यास जोडले.

मध्यंतरीच्या काळांत संवदेकरांनीं मर्दनगड (फोंडेंचा) किल्ला मराठ्यांकडे गहाण ठेवला होता. त्यावेळीं पोर्तुगीज व्हिसेरै कोदि द आल्बुयानें तो घेण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांत त्यास यश आलें नाहीं आणि त्यावेळीं झालेल्या लढाईत तो स्वतः मारला गेला. ही गोष्ट ता. २८ जून १७५६ रोजीं घडली. ह्या वेळीं तेथील किल्लेदारानें आल्बुयानें शव आदरपूर्वक गोव्यास पाठवून दिलें, ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. फोंडेंचा किल्ला घेण्याचा दुसरा प्रयत्न पोर्तुगीज व्हिसेरै कोदि द येग यानें ता. १ जून १७६३ मध्ये केला. हा प्रयत्न यशस्वी होऊन फोंडेंचा किल्ला पोर्तुगीजांस मिळाला. त्यांनीं नंतर हा किल्ला पाडून टाकला. हा किल्ला घेण्याच्या वेळीं खुद्द त्या किल्ल्यांतील बापुजी मुजुमदार वगैरे मंडळी पोर्तुगीजांस फितुर झाली

होती हैं लक्षांत ठेवलें पाहिजे.^{२४} यानंतर पेशवे पोर्तुगीजांच्या वाटेस फारसे गेलेले दिसत नाहीत.

सन १७७१ मध्ये पेशव्यांचा सरदार विसाजीपंत लेले हा सैन्य घेऊन हैदराबादलास स्वारी करण्यास कर्नाटकांत जात होता. त्याने आपल्या सैन्यास, पोर्तुगीजांनीं फोंडें महालांतून वाट द्यावी अशी मागणी केली. अशा रीतीने फोंडेंचा किल्ला सहजरीत्या जातांजातां पदरांत घ्यावा अशी त्याची इच्छा होती. पण या वेळीं पोर्तुगीजांनीं फ्रेड्रिख लियांड्र द माद्री द देऊस या पाद्री डॉक्टरामार्फत पेशव्यांकडे संधान वांधून, विसाजीपंतानें पोर्तुगीजांच्या वाटेस जाऊं नये असें आज्ञापत्र मिळविलें.^{२५} या पाद्रीचे औपघ या वेळीं माधवराव पेशव्यास चाळू होतें व त्यामुळे पेशव्यांची त्याच्यावर फार मर्जी होती.

सतराव्या शतकाच्या अखेरीस विजापूरशाही बुडाल्यानंतर तिच्या सत्तेखाली असलेले पेडणे, भतग्राम व सत्तरी महाल कायमचे सावंतवाडीकर भोंसुले यांच्या ताब्यांत आले होते. हे प्रदेश बार्देश महालास लागूनच असल्यामुळे पोर्तुगीज व भोंसुले यांच्यांत वेळोवेळीं कटकटी निर्माण होत असत. पोर्तुगीजांशीं व्यंकटराव यानें स. १७३९ मध्ये केलेल्या तहान्वये बार्देश महाल पोर्तुगीजांस मिळाला याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. या वेळीं हा तह पाळण्यास भोंसुले तयार न झाल्यामुळे पोर्तुगीजांस त्यांच्याशीं वेगळा तह करणें भाग पडलें. हा तह ता. २८ फेब्रुवारी १७४० मध्ये झाला. हा तह झाला असतांही ता. २१ फेब्रुवारी १७४१ रोजीं भोंसुल्यांनीं बार्देशवर हल्ला करून तो काबीज केला. पण पोर्तुगीजांनीं तो जास्त दिवस भोंसुल्यांच्या हातीं राहूं दिला नाही. ता. १३ जून १७४१ रोजीं त्यांनीं तो मिनिटास ३२० बर काढणाऱ्या नवीन तऱ्हेच्या सोळा तोफा वापरून एका दिवसांत परत घेतला. यानंतरही भोंसुले आणि पोर्तुगीज यांच्यांत कटकटी चालूच राहिल्या आणि सन १७४६ मध्ये पोर्तुगीजांनीं त्यांच्या मुलुखावर स्वारी करून आखाड्याचा जंजिरा किल्ला, तेरेखोलचा किल्ला व सत्तरी महाल मिळविले. यानंतर वाडीकरांशीं सन १७८१ मध्ये झालेल्या लढाईत

^{२४, २५} सरदेसाई स्मारक ग्रंथ, 'मराठ्यांच्या गोव्यावरील स्वान्या', ले. पां. स. पिसुलेंकर.

पोर्तुगीजांस भतग्राम महाल मिळाला. याच वेळीं वाडीकर व कोल्हापुरचे भौसुले यांमध्ये लागलेल्या भांडणांत पोर्तुगीजांनीं वाडीकरांस मदत केली. याबद्दल पेडणे महाल पोर्तुगीजांस भोगवड्यास वाडीकरांनीं दिला व पुढें या वावतींत उभयतांत वांधे निर्माण होऊन, शेवटीं ता. २९ जानेवारी १७८८ मध्ये तह होऊन, पोर्तुगीजांनीं पेडणे महाल कायमचाच आपल्या राज्यास जोडला.

२

पोर्तुगीज सत्तेविरुद्ध झालेले उठाव

गेलीं साडेचारशें वर्षे गोमन्तक पोर्तुगीजांच्या पारतंत्र्यांत आहे. ह्या काळांत गोमन्तकभूमीनें अनेक वीरपुरुषांस जन्म दिला असून, त्यांनीं आपल्या व आपल्या देशत्रांधवांच्या विशिष्ट हक्कांच्या रक्षणासाठीं पोर्तुगीजांशीं कित्येक वेळां दोन हात केलेले आहेत. वन्याच वेळां ह्या संघर्षांचें पर्यवसान पोर्तुगीज सत्तेची जोखड झुगारून देऊन गोमन्तक स्वतंत्र करण्याच्या प्रयत्नांतहि झालेंलें आहे. राज्यकर्त्यांनीं जरी ह्या उठावांस झालेल्या आकस्मिक कारणांवर जोर देऊन व वरवर दिसणाऱ्या असंबद्ध घटनांना महत्त्व देऊन या वीरपुरुषांची लुटारू, वंडखोर वगैरे विशेषणांनीं संभावना केलेली असली, तरीपण ह्या पक्षपाती आधारांवर विसंबून त्यांच्या कार्यांचें महत्त्वमापन करणें चुकीचें ठरेल. परसत्तेविरुद्ध झालेल्या एखाद्या स्फोट्याचें आकस्मिक कारण सकृत्दर्शनीं कितीहि क्षुल्लक दिसलें, तरी अशा वेळीं आपलें पवित्र रक्त सांडण्यास जीं हजारों माणसें पुढें आलेलीं दिसतात, तें त्या सत्तेविरुद्ध अनेक कारणांमुळे धुमसत असलेल्या तीव्र भावनेचें आविष्करण असतें, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

पोर्तुगीज सत्तेविरुद्ध पहिला प्रयत्न कास्तु नावांच्या गोमन्तकीय ख्रिस्ती धर्मोपदेशकानें केला. पोर्तुगीजांस हांकलून लावून गोमन्तक आदिल-शाहींत समाविष्ट करावा असा त्याचा विचार होता. ह्यांत त्यास तेथील वन्याच हिंदूंचीहि मदत होती. ही गोष्ट स. १६५४ च्या दरम्यान घडली. कट पूर्णावस्थेस पांचण्यापूर्वीच उघडकीस आल्यामुळें यशस्वी होऊं शकला नाहीं. यासंबंधींचे कागदपत्र गोमन्तकांतील पोर्तुगीज दस्तारांत आहेत. ते अजून प्रकाशांत आलेले नसल्यामुळें या कटाची सविस्तर माहिती देणें आज तरी शक्य नाहीं. या घटनेवरून एक गोष्ट उघड होते ती ही कीं, त्या काळांतील जनतेस पोर्तुगीजांपेक्षां मुसलमान जवळचे वाटत असत.

यानंतरचा जास्त मोठ्या प्रमाणांत झालेला प्रयत्न म्हणजे स. १७८७ तील ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनीं केलेल्या उठावाचा प्रयत्न हा होय. हा 'पिंढेचें बंड' ह्या नांवानेंहि ओळखण्यांत येतो. ह्या काळांत 'दोमिनिकानुस्,' 'फ्रांसिस्कानुस्' आणि 'जेजुईत' ह्या पंथांच्या गोऱ्या धर्माधिकार्यांचें प्रस्थ गोमन्तकांत किती माजलें होतें व धर्मप्रसाराचें कार्य ते कशाप्रकारें चालवीत होते, याची माहिती चौथ्या प्रकरणांत येणारच आहे. ह्या काळांत हिंदूस तसेंच ख्रिस्ती जनतेस, सरकारी अधिकाऱ्यांपेक्षांहि यांचीच जुलूमजबरदस्ती जास्त सहन करावी लागत असे. ह्या धर्माधिकार्यांत जरी आपआपसांत चुरस व भांडणें हमेशा चालत असत तरीपण तेथील जनतेवर धर्माच्या नांवानें चालत असलेल्या दडपशाहीच्या बाबतींत मात्र त्यांच्यांत पूर्ण सहमत होत असे. स्थानिक लोकांस कसल्याच महत्त्वाच्या सरकारी जागा ह्या काळांत मिळत नसत. तसेंच धार्मिक क्षेत्रांतहि एखादा स्थानिक पाद्री कितीहि विद्वान् व शिकलेला असला तरी विशप वगैरेसारख्या वरिष्ठ जागा मिळणें त्यांस शक्य नव्हतें. यामुळें जनतेवरोंबरच स्थानिक धर्मोपदेशकांतहि गोऱ्या धर्माधिकार्यां-विषयीं व त्यांचा पाठपुरावा करणाऱ्या सरकारविषयीं असंतोष माजल्यास नवल नाहीं.

ह्या कटाचे प्रमुख पणजीचे कायतानु फ्रांसिस्कु कौतु आणि दिवाडीचे जुझे आंतोनियो गोसाल्विहेश हे दोन विद्वान् पाद्री होते. त्यांस विशपची वरिष्ठ जागा गोमन्तकांतील आर्चविशपनें न दिल्यामुळें, त्या बाबतींत जास्त

खटपट करण्याकरतां ते पोर्तुगालास गेले होते. पण तेथेंहि त्यांस नकार मिळाला. पोर्तुगालांत असतांना तेथील कांहीं स्वतंत्र विचारांच्या गोमन्तकियांशीं त्यांच्या गांठीभेटी झाल्या. यांत 'आबाद फारीय' या नांवानें नंतर फ्रान्समध्ये प्रसिद्धीस आलेले गोमन्तकीय विद्वान संशोधक पाद्री जुझे कौस्तोदियु द फारीय हे होते. हा काळ म्हणजे स. १७८९ सालीं फ्रान्समध्ये झालेल्या भयंकर राज्यक्रांतीच्या पूर्वतयारीचा होता. ह्या पूर्वतयारीचे पडसाद पोर्तुगालांतहि उठत होते. या वेळीं पोर्तुगालांत असलेले आबाद फारीय व इतर गोमन्तकीय तरुण या नवविचारांनीं भारले गेले असल्यास नवल नाही. आबाद फारीय यानें तर नंतर फ्रान्सच्या राज्यक्रांतींत प्रत्यक्ष भाग घेऊन महत्त्वाची कामगिरी पार पाडलेली दिसून येते. ह्या वातावरणाचा कौतु व गोसाल्विहश यांच्यावरहि परिणाम झाला असला पाहिजे. यांनीं तेथील वर उल्लेखिलेल्या तरुण मंडळीच्या सह्यामसलतीनें गोमन्तकांतून पोर्तुगीजांस हांकळून लावून त्या ठिकाणीं रिपब्लिकची स्थापना करण्याच्या कटाची रूपरेखा आंखली.

या दोघांनीं नंतर गोमन्तकांत येऊन कित्येक गोमन्तकीय पाट्यांस, सैन्यांतील अधिकाऱ्यांस व इतर जनतेस आपल्या कटांत सामील करून घेतलें. कटाची रूपरेखा काळजीपूर्वक आंखून उठावाचा दिवस व वेळहि नक्की करण्यांत आली. त्याप्रमाणें गोमन्तकांतील निरनिराळ्या भागांतील कार्यकर्त्यांस सूचनाहि गेल्या. पण याच वेळीं त्यांच्या दुर्दैवानें आंतोनियु येवझेनु तोस्कान ह्या हळदोणें येथील ग्रामसंस्थेच्या कुळकर्ण्यानें ही बातमी गोव्याच्या गव्हर्नरास कळवली व अशारीतीनें उठावाचा स्फोट होण्याच्या अगोदरच सर्वास पकडण्यांत येऊन ह्या कटाचा शेवट झाला. ह्या उठावाचे नेते म्हणून पकडण्यांत आलेल्या एकंदर ४७ माणसांत १७ पाद्री व ७ सैन्यांतील अधिकारी होते. या सर्वास नंतर अत्यंत कडक व क्रूर स्वरूपाच्या शिक्षा देण्यांत आल्या, हें वेगळें सांगण्याची गरज नाही. यावेळीं पोर्तुगालांतील ह्या कटाशीं संबंध असलेल्या गोमन्तकियांसहि पकडण्यांत येऊन शिक्षा देण्यांत आल्या. आबाद फारीय मात्र ह्या वेळीं फ्रान्समध्ये पळून गेल्यामुळें, पोर्तुगीजांच्या हातीं लागू शकला नाही.

ह्यानंतरचे उठाव 'राण्यांचीं बंडे' ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. 'राणे' हें गोमन्तकांतील कांहीं वतनदार मराठ्यांच्या घराण्यांचें उपनांव, गेल्या दोन शतकांतील गोमन्तकाच्या इतिहासाशीं कायमचें निगडित झालेलें आहे. दाट जंगलानें व डोंगराळ भागानें व्यापलेला आणि सावंतवाडीस लागून असलेला गोमन्तकांतील सत्तर महाल हें यांचें स्थान. बऱ्याच शतकांमार्गे राज-पुतान्यांतून दक्षिणेंत आलेला सत्रोजी राणे हा यांचा मूळपुरुष. त्यानें हा महाल जिंकून तेथें वसाहत केल्याचें जुन्या आख्यायिका सांगतात. दिल्ली व विजापूर येथील बादशहा, कोल्हापूरकर, वाडीचे सावंत इत्यादींचें, प्रसंग येईल त्याप्रमाणें वर्चस्व मान्य करून, या महालावर राणे यांनीं आपली सत्ता कायम ठेवली होती. स. १७४० त सांखळी व सत्तर महाल पोर्तुगीजांनीं काबीज केले. सुरवातीस वाडीकरांकडून मिळालेले सर्व हक्क पोर्तुगीजांकडूनहि त्यांस मिळाले. या काळांत राण्यांनीं पोर्तुगीजांस त्यांच्या शत्रूंविरुद्ध मदत केल्याचें दिसून येतें. पण नंतर त्यांचे हक्क हळुहळू कमी करण्यास पोर्तुगीजांनीं सुरवात केली. त्याविरुद्ध त्यांनीं व त्यांच्या हुकमतीखालील रयतेनें वेळोवेळीं प्रतिकार करून पोर्तुगीजांस स्वास्थ्य लागू दिलें नाहीं. सन १८२२ पर्यंतच्या काळांत राण्यांनीं चौदा वेळां स्वातंत्र्याचे प्रयत्न केले. पण ते चांगल्या नेत्याच्या आभावीं फसले व त्यांस बंडखोर हा शिक्का बसला. प्रत्येक वेळीं सरकारनें सांपडतील त्या लोकांस कडक शिक्षा दिल्या. असें असूनसुद्धां स. १८२४ सालीं परत स्वातंत्र्ययुद्धाचा प्रयत्न झालाच. विशेषतः यानंतर झालेला स. १८५२ तील दिपाजी राणे याचा उठाव तर इतका महत्त्वाचा ठरला कीं, हा वेळपर्यंत तो गोमन्तकाच्या कौतुकाचा व अभिमानाचा विषय होऊन बसला आहे.

सन १८५१ सालीं गव्हर्नर व्हिंशकॉट्ट द व्हील नोव्हा द औरें यानें गोमन्तकांतील जनतेवर अनेक सुलतानी हुकूम लादले. मोकाशें, इनामें वगैरेंवर कर बसवण्यांत आले. ह्या ना त्या कारणानें कित्येक इनामें खालसा करण्यांत आलीं. 'कालसोरियु' नावांचा जाहीरनामा काढून विजारी न घालणारे पुरुष व चोळ्या न घालणाऱ्या स्त्रिया यांना गांवांत फिरण्याची बंदी करण्यांत आली. गरीब रयतेस तर आपल्या व्यवसायाकरतां गांवांत आल्याशिवाय गत्यंतर

नव्हतें. त्यांच्याकडे कपडे कोठून असणार ? यामुळें गोऱ्या सैनिकांचें फावलें. चोळ्या नसल्याच्या सन्नवीवर गरीब स्त्रियांस पकडून त्यांच्यावर अत्याचार होऊं लागले. जेजुइटांच्या जुलूम-जबरदस्तीनें आधींच हैराण झालेल्या जनतेच्या दुःखांत आणखी भर पडली. आणि शेवटीं ह्या सर्व गोष्टी असह्य होऊन, सत्तर महालांतील जनतेनें दिपाजी राणे याच्या नेतृत्वाखालीं स्वातंत्र्य-युद्धास सुरुवात केली.

सुरुवातीसच त्यांनीं सत्तर महालांतील मादईच्या तीरावर असलेला नाणसाचा किल्ला पोर्तुगीजांकडून घेतला. या किल्ल्यावर त्यांस बराच दारूगोळा व शस्त्रें मिळालीं. आपलें मुख्य ठाणें सुरुवातीस त्यांनीं याच किल्ल्यावर ठेवलें होतें. यानंतर थोड्याच काळांत त्यांनीं सत्तरीच्या चारी बाजूंना घुसून, सरकारी कचेऱ्या, चौक्या यांच्यावर हल्लें करून, पोर्तुगीजांस त्या महालांतून हांकलून लावलें व पुनश्च राण्यांचें राज्य सत्तर महालांत सुरू केलें. हळुहळू पोर्तुगीज राजवटीस कंटाळलेली आजूबाजूच्या महालांतील देसाई, गांवकर वगैरे मंडळी दिपाजीस येऊन मिळाली. यामुळें दिपाजीचें सैन्य बऱ्याच पटीनें वाढलें. उत्साहास भरती आली. हां हां म्हणतां त्याच्या सैन्यानें केपें, काणकोण, हेमाडबाशें, भतग्राम या भागांत मोहिमा काढून तेथील पोर्तुगीजांस हांकलून लावलें. या मोहिमांस बराच पैसा लागत असे. त्याशिवाय आपल्या सैनिकांच्या कुटुंबांतील मंडळीस पोसण्याची जबाबदारी दिपाजीवर होती. या कामांस लागणाऱ्या पैशांची व्यवस्था तो सरकारी खजिने वगैरे लुटून करीत असे. बऱ्याचवेळां तेथील श्रीमंतांकडेहि तो पैशांची मागणी करीत असे. त्यांनीं यथाशक्ति मदत केली तर तो त्यांच्या वाटेस जात नसे. मात्र जे मदत देण्याचें नाकारित व सरकारास मदत करीत त्यांची तो गय करीत नसे. दिपाजी उदार व दयाळू होता. गोरगरिबांस त्याच्याकडून त्रास पोहोचत नसे. उलट अशांस त्याची मदतच होई. फक्त द्रव्यलोभानें त्यानें लुटलूट केल्याचीं उदाहरणें नाहींत. गरज लागे त्याचवेळीं तो धनिकांकडे पैशांची व दाणागोट्याची मागणी करीत असे.

ह्यावेळीं पोर्तुगीज सैन्यहि कांहीं स्वस्थ बसलें नव्हतें. दिपाजी असेल त्या ठिकाणीं त्याचा पाठलाग करून त्यास पकडण्याचा त्याचा प्रयत्न चालूच होता. तो शक्य असेल त्याचवेळीं पोर्तुगीज सैन्याशीं दोन हात करी.

इतर वेळीं हेमाडबाशीं व फोंडें येथील जंगलांत शिरून नाहींसा होई. त्याच्या ह्या गनिमी पद्धतीमुळे पोर्तुगीज सैन्याचें त्याच्यापुढें कांहींच चालत नसे. सैनिक वैतागून जात व याचा वचपा गरीब जनतेवर काढण्यांत येई. दिपाजीस मदत केल्याच्या आरोपाखालीं अशा कित्येकांस सैनिकांनीं गोळ्या घालून ठार केलें आहे. जनता दिपाजीस मदत करते म्हणून चिडून गव्हर्नरानें डिचोली, सत्तरी, फोंडें, हेमाडबाशीं या महालांतील जनतेचे सर्व हक्क काढून घेतले. पण याचा परिणाम उलटच झाला. दिपाजीच्या सैन्यास जास्तच जोर चढला. हावेळपर्यंत दिपाजीनें कुंभारजुवेंहि आपल्या सत्तेखालीं आणलें होतें. शेवटीं गव्हर्नरानें स्वतः मोठें सैन्य घेऊन दिपाजीस पकडण्याचा शेवटचा प्रयत्न केला. पण यांतहि त्यास यश आलें नाहीं.

अशा रीतीनें जवळजवळ साडेतीन वर्षे धामधुमींत गेलीं. सरकारी गंगाजळींतील पैसा संपुष्टांत आला. सरकारनें ६ लक्ष असुफ्यांचें कर्ज उभारलें. पण तें घेण्यास कोणीच पुढें आले नाहींत. तेव्हां सरकारास सैन्याच्या मदतीनें धाकदपटशा दाखवून हे कर्जरोखे विकत घेण्यास जनतेस भाग पाडावें लागलें. शेवटीं गव्हर्नरानें दिपाजीचा एकवेळचा मित्र व पोर्तुगीज सैन्यांतील माजी अधिकारी जुझे पावलु द ओलिव्हेरु पेगाद यास त्याच्याकडे तहाचीं बोलणीं करण्यास पाठवला. तो पेगादाच्या सांगण्याप्रमाणें गव्हर्नराच्या भेटीसही गेला. पण त्याअगोदर पेगादाचे तीन मुलगे ओलीस ठेवण्यास तो विसरला नाहीं. दिपाजी आपल्या इतर सहकाऱ्यांसह न येतां एकटाच भेटीस आला हें कारण पुढें करून, गव्हर्नरानें त्याची भेट घेण्याचें नाकारलें. यावरून गव्हर्नराच्या मनांत सरळपणा नव्हता हें उघड होतें. पेगादाच्या मुलांस ओलीस ठेवण्याचा धूर्तपणा त्यानें केला म्हणूनच तो यावेळीं परत जाऊं शकला. यानंतर दिपाजीनें पेगादाच्या मुलांस सत्कारपूर्वक सोडून देऊन आपल्या मोहिमांस परत सुरुवात केली.

गव्हर्नर औरें आतां कंटाळला. आपलीं राज्यसूत्रें राजकारभार समितीच्या (कोसेल्यु द गोव्हेर्नु) हातीं सुपूर्त करून स. १८५५ मध्यें तो पोर्तुगालास गेला. यानंतर समितीनें दिपाजीच्या अटी मान्य करून त्याच्याशीं तह केला. “सरकारनें ग्रामसंस्थांस संरक्षण द्यावें, धार्मिक जुलूम बंद करावे, वीं-बियाणीं

व शेतीचीं साधनें शेतकऱ्यांस देऊन त्यांस मदत करावी, सत्तर महालांतील 'क्षात्रतेज लुप्त होऊं नये म्हणून तेथील मराठ्यांची एक पलटण उभारावी आणि सर्व क्रांतिकारकांस बिनशर्त माफी द्यावी''^१ ह्या दिपाजीच्या अटी मान्य करण्यांत आल्यावर संग्राम थांबला. यावेळीं सरकारनें दिपाजीस पोपाख, तलवार व 'कापितांव' हा सैन्यांतील अधिकाराचा हुद्दा देऊन, त्याची डिचोली शहरांतून सन्मानपूर्वक मिरवणूक काढली ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

यानंतरच्या तीसपस्तीस वर्षांत पोर्तुगीज सरकार व तेथील जनता यांच्यांत मोठ्या स्वरूपाचे संघर्ष जरी उत्पन्न झाले नाहीत, तरीपण सैन्यांतील शिपायांनीं दोन वेळां केलेल्या उठावांस तोंड देण्याचा प्रसंग सरकारवर आल्या-शिवाय राहिला नाही. हे दोन्ही उठाव सन १८७० तील 'वळवईचें लष्करी वंड' आणि स. १८७१ तील 'माशेलांतील लष्करी वंड' या नांवांनीं प्रसिद्ध आहेत. दिपाजीच्या काळापासून सरकारी सैन्याची बरीच वाढ झाली होती. सैन्यांत यावेळीं चारपांच हजार शिपाई होते. पण एवढ्या मोठ्या सैन्याची आतां गरज न राहिल्यामुळे शिपाई काढून टाकणें, त्यांचे पगार कमी करणें वगैरे गोष्टींस सुरुवात झाली होती. यामुळे सैन्यांत असंतोष माजून वरील उठाव घडून आले. या दोन्ही वेळां सरकारनें त्यांच्या अटी मान्य केल्याचें भासवून सैन्यांत शांतता प्रस्थापित केली. आणि शेवटीं ता. १० डिसेंबर १८७१ रोजीं पोर्तुगालचा राजवंधु दों आगुस्तु यानें पोर्तुगीज सोल्जरांच्या एका पलटणीसह गोमन्तकांत येऊन बऱ्याच शिपायांस रजा दिली व अशारीतीनें सैन्यकपातीचा सरकारी उद्देश साध्य झाला.

याच काळांत सांखळी महालांतील कुष्टोबा नांवाच्या मराठ्यानें सरकारास दोनतीन वर्षे बराच त्रास दिला. त्यास व त्याचा सहकारी शांबा देसाई यास स. १८७१ मध्ये बेसावधपणें मारण्यांत आलें. कुष्टोबा धर्मशील, निधड्या छातीचा, परस्त्रीस मातेसमान मानणारा व गरीब-दुबळ्यांच्या वाटेस न जाणारा होता. गरिबांस तर त्याची मदतच होत असे. मात्र साधारणतः धनिकवर्गास त्याच्याकडून बराच त्रास झाला.

१ दिपाजी राणे-ले : पं. महादेवशास्त्री जोशी.

दिपाजीशीं तह झाल्यानंतर कांहीं काळ जरी पोर्तुगीजांचें धोरण मऊपणाचें होतें, तरीपण तें तसें फार काळ टिकलें नाहीं. पुनश्च दडपशाहीस सुरुवात झाली. सत्तर महालांतील रयत मूळचीच गरीब. त्यांत सरकारनें तेथील शेतीच्या लागवडीच्या बाबतींत मक्तेदारी पद्धतीस सुरुवात केली. त्यामुळें शेतकऱ्यानें कष्ट करावे व मक्तेदारानें फायदा लुटावा अशी स्थिति झाली. ह्या पद्धतींत बदल व्हावा म्हणून बरीच खटपट तेथील रयतेनें केली, पण सरकारनें मक्तेदारांचीच वाजू उचलून धरली. यामुळें सत्तर महालांत पुन्हां असंतोष वाढूं लागला.

याच काळांत आफ्रिकेंतील पोर्तुगीज वसाहतींत काफ्री लोकांनीं बंडास सुरुवात केली. तेथें कुमकेसाठीं गोव्यांतील शिपायांस पाठवण्याचा हुकूम पोर्तुगालहून सन १८९५ मध्यें आला. आधींच परदेशगमन म्हणजे हिंदु लोकांस मृत्युसमान वाटे, त्यांत तेथें जाणाऱ्या शिपायांस कोणत्या सवलती मिळावयाच्या त्यांचा हुकुमांत उल्लेख नव्हता. शिपायांनीं आपणास आफ्रिकेस पाठवूं नये अशी सरकारकडे मागणी केली. पण तिचा उपयोग न झाल्यामुळें त्यांनीं उठावास सुरुवात केली. या उठावाचे नेतृत्व दादा राणे अडवईकर यानें स्वीकारलें. सत्तरींतील रयतेंत आधींच असंतोष धुमसत होता. तीहि त्या उठावांत सामील झाली.

याच वेळीं आणखी एक अशी घटना घडली कीं, त्यामुळें ह्या उठावास गोमन्तकीय जनता विरुद्ध पोर्तुगीज असें स्वरूप जास्त उठावदारपणें आलें. यावेळीं गोमन्तकांत असलेले युरोपियन अधिकारी आपल्या अन्यायी व जुलमी राज्यकारभारामुळें स्थानिक सुशिक्षितवर्गांतहि अत्यंत अप्रिय झाले होते. फ्रांसिस्कु शाव्हियर आल्व्हरीश या ख्रिस्ती धर्मोपदेशकानें आपल्या 'उ ब्रादु इन्दियानु' ह्या वर्तमानपत्रांत कांहीं लेख लिहून, या अधिकाऱ्यांचीं कृत्ये कडक भाषेंत चव्हाठ्यावर आणलीं. यामुळें हे अधिकारी चिडले व त्यांनीं आल्व्हरीश व त्याचा एक सहकारी यांस कैदेत टाकलें. पण यावेळीं त्यांस जास्त दिवस कैदेत राहावें लागलें नाहीं. कारण त्यांचे लेख दादा राण्याच्या उठावास कारणीभूत झाल्याचा त्यांच्यावरील आरोप कोर्टांत सिद्ध न झाल्यामुळें, त्यावेळच्या युरोपियन न्यायाधिषानें त्यांस सोडून दिलें. पण याचा वचपा

युरोपियन अधिकाऱ्यांनीं त्यावेळचा गव्हर्नर औरें (दुसरा) हा पोर्तुगालास जाऊन त्याच्या जागीं राफायल द आंद्राद हा गव्हर्नर होऊन येतांच काढला. त्यांनीं नवीन गव्हर्नराचे कान फुंकण्यास सुरुवात केली आणि याचा शेवट आल्हरीश, त्याचे सहकारी आणि कित्येक इतर गोमन्तकीय यांस दादाच्या उठावाशीं संबंध असल्याच्या आरोपाखालीं हद्दपारीच्या शिक्षा देण्यांत झाला. शिक्षा झालेल्यांत कित्येक स्थानिक सरकारी अधिकारीहि होते, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. यांपैकीं कितीजणांचा दादाच्या उठावाशीं प्रत्यक्ष संबंध होता हें जरी सांगतां येणें शक्य नाहीं, तरीपण एक गोष्ट खरी कीं, यावेळीं सरकार-विरुद्ध धुमसत असलेल्या असंतोषामुळे सर्वसाधारण जनतेकडून दादाच्या उठावास बरीच सहानुभूति मिळत होती.

दादा राण्यानें सत्तर प्रांतांत आपल्या उठावास सुरुवात करून तेथील नाणसाचा किल्ला हस्तगत केला. त्यानंतर बार्देश महालांत मोहिमांस सुरुवात करून सरकारी सैन्यास सळो कीं पळो करून सोडलें. यावेळीं त्यानें कित्येक सरकारी खाजिनेहि लुटले. सरकारनें संबंध गोमन्तकांत मार्शल लॉ पुकारला. कॅप्टन गोमीस द कोस्त या सैन्यांतील मुख्य अधिकाऱ्यानें साऱ्या गोमन्तकांत, विपेशतः नव्या काबीजादींत व्हंडेलीस सुरुवात केली. यामुळे इतर महालांतूनहि उठावास पाठिंबा मिळूं लागला. हेमाडबाशीं येथील देसाई बाबा सावंत तेथील रयतेस घेऊन दादास येऊन मिळाला. उठावास भलताच जोर चढला. याचवेळीं पोर्तुगालहून राजबंधु दों. आफोंसु द ब्रागांस हा पोर्तुगीज सोल्जरांची तुकडी घेऊन आला. त्यानें सारा सत्तर महाल जाळूनपोळून उध्वस्त केला. तरीपण राण्यांनीं आपलें कार्य चालूच ठेवलें. त्यांनीं आगवादचा किल्ला घेतल्याचीहि बातमी राजधानींत येऊन थडकली. सरकार इतकें गोंधळून गेलें कीं, त्यास आतां ब्रिटिशांची मदत मागण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असें वाटूं लागलें. आगवाद घेतलें कीं राजधानीवरहि धाड येईल, या भयानें पणजीच्या चारी बाजूंना तात्पुरते कोट उभारण्यांत येऊन व सरकारी नोकर आणि जमीनदार लोकांस हत्यारें देऊन राजधानीच्या संरक्षणाची तयारी करण्यांत आली.

दरम्यान राजबंधु पोर्तुगालास परतला होता. त्याच्या जागीं ज्योकीं माशादु हा गव्हर्नर-जनरल म्हणून आला. हा बराच समजुतदार गृहस्थ

होता. त्यानें सर्व परिस्थिती लक्षांत घेऊन दादा राण्याच्या धर्मगुरूच्या (शंकेश्वरमठाचे श्रीशंकराचार्य) मध्यस्थीनें सन १८९७ सालीं तह घडवून आणला. दादाच्या सर्व अटी मान्य करण्यांत आल्या. क्रांतिकारकांस माफी जाहीर करण्यांत आली. या ठिकाणीं एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे ती ही कीं, हा उठाव चालू असतांना पावटो नाडकर्णी, फटो बोरकर वगैरेंनीं आपल्या वेगवेगळ्या टोळ्या निर्माण करून, गोमन्तकाच्या निरनिराळ्या भागांत लुटालूट चालवली होती. कांहीं ख्रिस्ती देवळेंहि यावेळीं लुटलीं गेलीं. ह्या लुटालुटी जरी दादाच्या उठावाच्या काळांत घडून आल्या, तरीपण त्यांचा संबंध दादाच्या उठावाशीं लावणें योग्य होणार नाहीं.

हा तह झाल्यानंतर सुमारे तीन वर्षांनीं सत्तर महालांत कॅप्टन ब्राश्ट ह्या लष्करी अधिकाऱ्यानें एक गाय गोळी घालून मारल्यामुळे, सैन्यांतील दोघां मराठा शिपायांनीं ब्राश्ट यास परेड चालू असतांना गोळी घालून ठार केला. खरें म्हटल्यास दादा राण्याचा या प्रकरणाशीं संबंध नव्हता. पण त्यावेळच्या गव्हर्नरानें या गोष्टीशीं दादा व इतर क्रांतिकारक यांचा संबंध जोडून व त्यांस लष्करी कोर्टापुढें उभें करून, आफ्रिका व तिमोर येथें हद्दपार केले. यानंतरहि सत्तर महालांतील राण्यांना आपल्या हक्कांकरतां सन १८१२ पर्यंत एक दोन लहान उठाव करावे लागले. याच काळांत पोर्तुगालांत रिपब्लिकची स्थापना झाली. यानंतरच्या घडामोडी दहाव्या प्रकरणांत सविस्तर देण्यांत आल्या आहेत.

गोमन्तकांतील राजसत्तेविरुद्ध झालेल्या सशस्त्र उठावांची या ठिकाणीं थोडक्यांत माहिती देण्यांत आली आहे. त्याचा इतिहासकाराच्या शोधक जिज्ञासेनें अभ्यास आतांपर्यंत झालेला नाहीं. पोर्तुगीजांच्या पक्षपाती लिखाणावर अवलंबून न राहतां, विश्वसनीय व यथाभूत माहिती गोळा करून, या विषयावर एक स्वत्वपूर्ण असा प्रबंध गोमन्तकीय लेखकाच्या लेखणींतून निकटच्या भविष्यांत उतरेल अशी आशा आहे.

प्रकरण तिसरें

गोमन्तकाची लोकसंख्या

पोर्तुगीज हिंदुस्थानची, म्हणजे गोवा, दमण व दीव ह्या तीनहि प्रदेशांची अगदीं शेवटची खानेसुमारी ता. १५ डिसेंबर, १९५० रोजी घेण्यांत आली. त्या खानेसुमारीचे सरकारी आंकडे “Anuário Estatístico 1951” या नांवानें १९५३ मध्ये प्रसिद्ध झाले. त्यांवरूनच खालील माहिती देण्यांत येत आहे.

सन १९५० च्या गणतीवरून पोर्तुगीज हिंदुस्थानची एकंदर लोकसंख्या ६,३७,५९१ भरली, पैकीं, गोमन्तक ५,४७,४४८; दमण ६९,००५; दीव २१,१३८.

सन १९०० ते १९५० च्या दरम्यान, म्हणजे अर्ध शताब्दीच्या कालखंडांत ज्या ६ खानेसुमान्या झाल्या त्यांसंबंधींचे आंकडे अवलोकन केले म्हणजे गोमन्तकाच्या लोकसंख्येंत झालेले चढउतार आपल्या ध्यानांत येतील.

१९००	...	...	४,७५,५१३
१९११	...	...	४,८६,७५२
१९२१	...	...	४,६९,४९४
१९३१	...	...	५,०५,२८१
१९४०	...	...	५,४०,९२५
१९५०	...	...	५,४७,४४८

अर्थात् वरील कालखंडांत गोमन्तकाच्या लोकसंख्येत खाली दिल्या-
प्रमाणें वाढ किंवा घट झालेली दिसून येते.

कालखंड	शेंकडा वाढीचें प्रमाण
१९००-१९११	+ २.४
१९११-१९२१	— ३.४
१९२१-१९३१	+ ७.६
१९३१-१९४०	+ ७.०
१९४०-१९५०	+ १.२

लोकसंख्येची महालवार विभागणी

१९५० च्या लोकगणतीवरहुकूम गोमन्तकांतील निरनिराळ्या महालांतील लोकसंख्येची स्त्रीपुरुष भेदानुसार विभागणी पुढील तक्त्यावरून दिसून येईल.

महाल	एकंदर लोकसंख्या	पुरुष	स्त्रिया
गोवा (तिसवाडी)	७३,१२३	३४,८९८	३८,२२५
सासष्टी	१,१८,५८५	५३,४७९	६५,१०६
वार्देश	१,०३,६६८	४४,८९२	५८,७७६
मुरगांव	२७,२३७	१३,८५४	१३,३८३
पेडणें	४२,६८४	२०,१६१	२२,५२३
डिचोली	३६,७२८	१७,७५८	१८,९७०
सत्तरी	२०,५१४	१०,२५७	१०,२५७
फांडें	५४,१५७	२६,४९३	२७,६६४
सांगें	२२,९७२	१२,०३५	१०,९३७
केपें	२६,७८६	१३,०६७	१३,७१९
काणकोण	२०,९९४	१०,३७३	१०,६२१
गोमन्तक	५,४७,४४८	२,५७,२६७	२,९०,१८१

लोकसंख्येतील स्त्रिया व पुरुष ह्यांच्या संख्येची तुलना करण्याच्या दोन पद्धति आहेत. प्रत्येक वर्गाची एकंदर लोकसंख्येशीं शेंकडेवारी दाखवावयाची ही एक आणि स्त्रिया व पुरुष यांचें परस्परांतील प्रमाण दाखवावयाचें ही दुसरी.

या दृष्टीने पहातां, स्त्रीपुरुष भेदानुसार सर्वत्र गोमन्तकांतील आणि निरनिराळ्या महालांतील लोकसंख्येची विभागणी पुढील तक्त्यावरून दिसून येईल.

एकंदर लोकसंख्या	एकंदर लोकसंख्येशीं शेंकडेवारी		दर १०० स्त्रियांशीं पुरुषसंख्येचें प्रमाण
	पुरुष	स्त्रिया	
गोम्वा (तिसवाडी)	४७.६	५२.४	९१.१
सासष्टी	४४.९	५५.१	८२.१
बार्देश	४३.३	५६.७	७६.४
मुरगांव	५०.८	४९.२	१०३.५
पेडणें	४७.२	५२.८	८९.५
डिचोली	४८.३	५१.७	९३.६
सत्तरी	५०.०	५०.०	१००.०
फोंडें	४८.९	५१.१	९५.७
सांगें	५२.३	४७.६	११०.४
केपें	४८.८	५१.२	९५.२
काणकोण	४९.४	५०.६	९७.७
गोमन्तक	४७.०	५३.०	८८.८

या तक्त्यावरून सहज ध्यानांत येईल कीं, तिसवाडी, सासष्टी, बार्देश, पेडणें, डिचोली, फोंडें, केपें व काणकोण या महालांत स्त्रियांचें आधिक्य दिसतें, तर मुरगांव व सांगें या महालांत पुरुषांचें आधिक्य दिसून येतें, आणि सत्तरी महालांत उभयवर्गांचें प्रमाण सारखेंच दिसतें. त्याचप्रमाणें सर्वत्र

गोमन्तकाच्या आंकड्यांच्या निरीक्षणान्तीं पुरुषांची न्यूनता दिसून येत असून, दर १०० स्त्रियांशीं पुरुषसंख्येचें प्रमाण ८८.८ असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें.

लोकसंख्येची दाटी, अर्थात् क्षेत्रफळाशीं (दर चौरस मैलाशीं)

लोकसंख्येचें सरासरी प्रमाण

गोमन्तकाचें क्षेत्रफळ १,३१२ चौरस मैल आहे. अर्थात् वर दिलेल्या आंकड्यांवरून गोमन्तकाच्या लोकसंख्येचें सरासरी प्रमाण दर चौरस मैलाशीं ४१७.२ पडतें.

क्षेत्रफळाच्या दृष्टीनें गोमन्तक हा प्रांत फार आकुंचित आहे. पण त्यांतील निरनिराळे राजकीय विभाग किंवा अकरा महाल ह्यांतील लोकवस्तीच्या विभागणीचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें तर ती भिन्न भिन्न असल्याचें दिसून येतें. असें कांहीं महाल आहेत कीं, ज्यांत लोकवस्तीच्या दाटीची पराकाष्ठा झाली आहे. परंतु कांहीं महालांतून क्षेत्रफळ व लोकसंख्या ह्यांचें प्रमाण अत्यंत व्यस्त आहे. पुढील आंकड्यांवरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल.

महाल	क्षेत्रफळ (चौ. मैल)	लोकसंख्येचें क्षेत्रफळाशीं प्रमाण
वादेश	८६.९	१,८९३
गोवा (तिसवाडी)	५८.४३	१,२५१
सासष्टी	१०२.५०	१,१५७
मुरगांव	२७.६०	९८७
फोंडें	९७.४०	५५६
पेडणें	९३.६०	४५६
डिचोली	९३.३०	३९४
केपें	१३३.६०	२००
काणकोण	१३४.५०	१५६
सत्तरी	१६९.८०	१२०
सांगें	३१४.६०	७४

धर्मभेदाप्रमाणें लोकसंख्येची विभागणी

१९५० वरून गोमन्तकीय लोकसंख्येची धर्मवार विभागणी खाली दिल्याप्रमाणें दिसून येते.

महाल	एकंदर लोकसंख्या	हिंदु	ख्रिश्चन	अन्य-धर्मीय
गोवा (तिसवाडी)	७३,१२३	३५,५७२	३६,२५४	१,२९७
सासष्टी	१,१८,५८५	२२,५१७	९३,८१५	२,२५३
बार्देश	१,०३,६६८	५२,३५३	५०,८७८	४३७
मुरगांव	२७,२३७	१०,२४४	१५,२३९	१,७५४
पेडणें	४२,६८४	३६,७४३	५,८१३	१२८
डिंचोली	३६,७२८	३४,२४०	१,५६६	९२२
सत्तरी	२०,५१४	१९,२४१	३१२	९६१
फोंडें	५४,१५७	४७,६५४	५,९९१	५१२
सांगें	२२,९७२	१७,५००	४,९१०	५६२
केपें	२६,७८६	१५,३८०	१०,९९५	४११
काणकोण	२०,९९४	१५,६८३	५,२११	१००
गोमन्तक	५,४७,४४८	३,०७,१२७	२,३०,९८४	९,३३७

वरील आंकड्यांवरून असा निष्कर्ष निघतो कीं, गोमन्तकीय लोकसंख्येची धर्मवार शेंकडेवारी हिंदु ५६.१ ख्रिस्ती ४२.१ व अन्यधर्मीय १.८ ही आहे.

१९५० च्या पूर्वीच्या लोकगणतीवरून दिसून आलेली हिंदु व ख्रिस्ती यांची संख्या पुढीलप्रमाणें होती.

	हिंदु	ख्रिश्चन
१९००	२,६०,१४४	२,६२,६४८
१९१०	२,७०,१०५	२,६८,३९८
१९२१	२,७४,१८७	२,४७,४७८
१९३१	२,५०,४४३	२,४७,५७०
१९४०	२,८६,४१४	२,४५,८५८

येथें १९२१ ते १९३१ या दशकांत धर्मवार विभागणीच्या बाबतींत झालेली एक महत्त्वाची घटना लक्षांत घेतली पाहिजे. ही घटना म्हणजे गोमन्तकीय ख्रिस्ती गावड्यांचें शुद्धिकरण ही होय. ह्या घटनेमुळें हिंदूंच्या संख्येंत जवळजवळ १२ हजारांची भर पडली.

येथपर्यंत खानेसुमारीसंबंधीं प्रसिद्ध झालेल्या आंकड्यांवर आधारलेली माहिती देण्यांत आली आहे. साक्षरता, वैवाहिक अवस्था, वगैरे बाबींसंबंधींची माहिती १९५० च्या लोकगणतींत दिग्दर्शित झालेली नसल्यामुळें, गोमन्तकाच्या लोकस्थितीवर प्रकाश पाडण्याच्या बाबतींत वर दिलेल्या माहितीचा तोकडेपणा भरून काढण्याच्या हेतूनें, १९४० च्या खानेसुमारीसंबंधीं प्रसिद्ध झालेल्या आंकड्यांवरून अल्प माहिती पुढें देण्यांत येत आहे.

साक्षरता

साक्षरता या शब्दाचा अर्थ कांहींसा संदिग्ध असल्यामुळें खानेसुमारीच्या अधिकाऱ्यांनीं त्याची व्याख्या कोणत्याही भाषेंत एखादें पत्र लिहितां येणें व लिहिलेलें पत्र वाचतां येणें अशी ठरविली आहे. १९३१ च्या अगोदरच्या लोकगणतींत कोणत्याही भाषेंत साक्षर असलेल्यांचे आंकडे सरसकट गोळा करण्यांत येत असत. परंतु १९३१ पासून खानेसुमारीवरून पोर्तुगीज हिंदु-स्थानांतील राजभाषेच्या ज्ञानाचा प्रसार अजमावण्याच्या हेतूनें पोर्तुगीज भाषेंत साक्षर असणाऱ्यांच्या संख्येचीही मोजदाद करण्याची प्रथा पाडण्यांत आली. सन १९४० च्या खानेसुमारीप्रमाणें गोमन्तकांतील साक्षरांची संख्या १,१०,८५५ असून त्यापैकीं ७०,२३७ पुरुष आणि ४०,६१८ स्त्रिया आहेत. म्हणजे साक्षरांचे दर शेंकडा प्रमाण २०,५ असून, पुरुष-साक्षरांची शेंकडेवारी १३,० आणि स्त्री-साक्षरांची ७,५ आहे.

पुढील तक्त्यावरून गोमन्तकांत महालवार साक्षरतेचा प्रसार कसा झाला आहे हें दिसून येईल. या बाबतींत बार्देश महाल अग्रभागीं असून, तेथील लोकांची साक्षरता इतर महालांतील लोकांपेक्षां अधिक आहे. बार्देशच्या मागोमाग तिसवाडीचा अनुक्रम लागत असून, सर्वांत कमी साक्षरता सत्तरी, सांगें, केपें आणि काणकोण येथें दिसून येते.

महाल	फक्त पोर्तुगीज भाषेतील साक्षरता			पोर्तुगीज व इतर भाषांतील साक्षरता			फक्त पोर्तुगीजंतर भाषांतील साक्षरता		
	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
गोवा (तिसवाडी)	१,४८०	१,६५२	३,१३२	५,९८६	३,१२०	९,१०६	४,१९६	३,०३१	७,२२७
सासष्टी	१,२९८	१,३५७	२,६५५	९,०९७	५,१०८	१४,२०५	६,३५७	३,७५१	१०,१०८
बांदेश	६०७	७२८	१,३३५	६,५८०	४,६२७	११,२०७	१०,२७९	८,७८९	१९,०६८
मुरगांव	२८८	२९२	५८०	१,४३२	६९६	२,१२८	१,८५४	८८३	२,७३७
पेडणे	५५	१९	७४	६१६	५६	६७२	३,९६३	८९८	४,८६१
डिचोली	४१	२९	७०	१,०७९	१७१	१,२५०	३,१९५	१,१४६	४,३४१
सत्तरी	४२	२३	६५	२७७	२८	३०५	५२५	१३३	६५८
फोंडे	८७	६९	१५६	१,६५५	२८२	१,९३७	४,४७८	२,०७१	६,५४९
सांगे	४४	२८	७२	५२२	८७	६०९	८९८	३७४	१,२७२
केपे	१२	११	२३	८०५	२०८	१,०१३	९०७	४७०	१,३७७
काणकोण	४५	९	५४	४४३	५५	४९८	१,०९४	४१७	१,५११
गोमन्तक	३,९९९	४,२१७	८,२१६	२८,४९२	१४,४३८	४२,९३०	३७,७४६	२१,९६३	५९,७०९

Handwritten signature and date: १९५१/११/७

साक्षरतेची महालवार शेंकडेवारी

महाल	फक्त पोर्तुगीज भाषेंतील साक्षरांची शेंकडेवारी	पोर्तुगीज व इतर भाषेंतील साक्षरांची शेंकडेवारी	पोर्तुगीजेतर भाषांतील साक्षरांची शेंकडेवारी
गोवा (तिसवाडी)	४.४६	१२.९७	१०.२९
सासश्री	२.३१	१२.२९	८.३५
वार्देश	१.२५	१०.५३	१७.९२
मुरगांव	२.४६	९.०५	११.६४
पेडणें	०.१६	१.५०	१०.८७
डिचोली	०.१८	३.३२	११.५६
सत्तरी	०.३०	१.४१	३.०३
फोंडें	०.२८	३.४६	११.७१
सांगें	०.३५	२.९१	६.०७
केपें	०.०९	४.१९	५.६९
काणकोण	०.२७	२.४२	७.५५
गोमन्तक	१.५२	७.९३	११.०४

येथवर गोमन्तकीय लोकसंख्येविषयीं आजपर्यंत उपलब्ध असलेली माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. ती, आपल्या मायभूमीची लोकसंख्या-विषयक परिस्थिति ठोकळमानानें अजमावण्याच्या कामीं अभ्यासकांस व वाचकांस साहाय्यक होईल अशी आशा आहे. ही माहिती केवळ संकलनात्मक स्वरूपाची आंखण्यांत आली आहे. अर्थात् ह्या विषयाचा सखोल आणि सशास्त्र विचार करून त्यावरून अवश्य ते निष्कर्ष व अनुमानें काढणें हें व्यासंगी अभ्यासकांचें काम आहे. अशाप्रकारचा गोमन्तकीय लोकसंख्येच्या प्रश्नासंबंधीं महत्त्वाचा प्रयत्न झाल्याचें आमच्या अवलोकनांत आलेलें नाही. तथापि आमच्या मायभूमीच्या भवितव्याच्या दृष्टीनें लोकसंख्येचा प्रश्न हा जितका जिव्हाळ्याचा तितकाच गंभीर आहे हें जाणून ह्या विषयाची सर्वांग-परिपूर्ण चर्चा करणारा एखादा मननीय ग्रंथ किंवा प्रबंध जनतेसमोर लवकरच येईल अशी आशा आहे. तोपर्यंत ह्या विषयाची जिज्ञासा असलेल्या वाचकांसाठीं मडगांव, गोवा येथील सारस्वत ब्राह्मणसमाजाच्या रौप्य महोत्सव स्मारक-ग्रंथांत १९३८ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या ह्या विषयावरील - आतां कांहींशा जुन्या झालेल्या - लेखाकडे अंगुलिनिर्देश करणें भाग आहे.

प्रकरण चवथें

गोमन्तकांतील धार्मिक स्थित्यंतरे

गोमन्तक तूर्त हिंदु, ख्रिस्ती व मुसलमान अशा तीन धर्मांच्या लोकांचें वसतिस्थान आहे. प्राचीन काळां बौद्ध धर्महि इकडे प्रचलित असल्याचे पुरावे मिळाले (प्र. ३२-इतिहास पहा) असले तरी त्या धर्माचा प्रभाव या भागांत कितपत होता हा इतिहास अजून पुढें आलेला नाही. आज या धर्माचे कोणीहि अनुयायी गोव्यांत नाहीत. गोमन्तक हें मूळचें हिंदूंचेंच वसतिस्थान; पण चौदाव्या शतकांत मुसलमानांची व सोळाव्या शतकांत ख्रिस्ती धर्मीयांची त्याच्यावर आक्रमणे होण्यास सुरवात झाली. या लेखांत प्रथम हिंदु समाजाच्या प्राचीन इतिहासाचें थोडें अवलोकन करून नंतर मागाहून आलेल्या मुसलमानी व ख्रिस्ती धर्मांचा त्याच्याशीं कोणत्या प्रकारचा संबंध आला व नंतर तिन्ही धर्मांनील लोकांचीं धार्मिक स्थित्यंतरे कसकशीं होत गेलीं याचा इतिहास मुख्यतः द्यावयाचा आहे. गोमन्तकाची आजची लोकसंख्या ५४७७०३ असून त्यांत ३०७३८० हिंदु, २३०९८४ ख्रिस्ती व ९३३९ इतर आहेत.^१ यांत हिंदु व ख्रिस्ती यांचीच संख्या जास्त असून त्या मानानें मुसलमानांची संख्या फारच कमी आहे हें वरील आंकड्यांवरून दिसतच आहे. असें असतां आपल्यांतील कांहीं ख्रिस्ती बांधवांकडून नेहमीं *Goa é essencialmente Católica* (गोवा हा मुख्यतः क्यथलिक आहे) असा वाक्यप्रयोग केला जातो. याचीं कारणें, सन १९२१ सालापर्यंत गोमन्तकाच्या लोकसंख्येंत ख्रिस्ती धर्मीयांची संख्या जास्त होती; तसेंच पोर्तुगीज लोक गोमन्तकांत आल्यापासून १९१० त पोर्तुगालमध्ये रिपब्लिक होईपर्यंत त्यांचा ख्रिस्ती धर्मास जोरदार पाठिंबा होता, हीं असावींत. वास्तविक १९२१ सालापूर्वीसुद्धां, गोवें हें मुख्यतः क्यथलिक आहे, असे

^१ Boletim Trimestral वर्ष ४ अंक २.

म्हणण्याइतकें हिंदूंचें अल्पप्रमाण लोकसंख्येंत नव्हतें. व आज तर हिंदूंची संख्या नुसत्या गोमन्तकांत ७६३९६ इतकी जास्त असूनही या लोकांची भावना अद्याप तशीच असावी याबद्दल आश्चर्य वाटतें. धर्मवेडाचाच हाहि एक प्रकार होय. आमच्या या म्हणण्याचें प्रत्यंतर पहावयाचें झाल्यास डॉ. ब्रागांसा पेरैरा (Doutor Bragança Pereira) यांनीं लिहिलेला História Religiosa de Goa हा ग्रंथ वाचावा. यांत फक्त आल्बुकर्क यानें गोवा घेतल्यापासूनचा खिस्ती धर्मप्रसाराचाच इतिहास दिलेला असून, त्याला ' गोमन्तकांतील खिस्ती धर्मप्रसाराचा इतिहास ' असें नांव न देतां ' गोमन्तकाचा धार्मिक इतिहास ' असें नांव दिलेलें आहे. वास्तविक हें ग्रंथकार गोमन्तकांतील असून एक इतिहासज्ञ आहेत. त्यांनीं Etnografia da India Portuguesa हा ग्रंथ लिहून त्यांत गोव्यांतील लोकांचे आचार, रहाणी, देवदैवतें, कला वगैरेंची माहिती दिलेली आहे. असें असूनहि त्यांजवरसुद्धां त्या विचारसरणीचा पगडा कसा बसलेला आहे तें, त्यांनीं आपल्या ग्रंथाला दिलेल्या नांवावरून, दिसून येतें.

खिस्ती लोकांनीं जरी गोवा हा मुख्यतः क्याथलिक आहे असें म्हटलें तरी तें, वस्तुस्थितीला धरून नसल्यामुळें, विचारांत घेण्याचें कारण नाहीं. गोव्यांत हिंदूंचीच बहुसंख्या आहे व त्यांचीच संस्कृति हजारों वर्षे नांदत आली आहे. आणि तिच्यावर याहीपूर्वीच्या रहिवाशांच्या संस्कृतीचा परिणाम झालेला असल्यावरून, या प्राचीन इतिहासाचें थोडें निरीक्षण करणें आवश्यक ठरतें.

गोमन्तकीय हिंदु समाज हा धार्मिक तसेंच सांस्कृतिक दृष्ट्या हिंदुस्थानांतील हिंदुसमाजाशीं एकरूपच आहे. देवदैवतें, आचारविधी, धर्मसमजुती, तसेंच लग्नविधीसारखे व इतर संस्कार वगैरे बाबतींत गोमन्तकांतील व हिंदुस्थानांतील हिंदु समाज यांत कोणताच निराळेपणा नाहीं. थोडाफार फरक असला तर तो तसा हिंदुस्थानांतहि प्रांतपरत्वे दिसून येतो. अर्थात् गोमन्तकांतील हिंदूंच्या धार्मिक बाबतींत झालेल्या स्थित्यंतरांचा इतिहास देतांना त्यांच्या प्राचीन इतिहासाकडे थोडी ओझरती नजर दिली पाहिजे. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील विद्वानांनीं हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासाबाबत आतांपर्यंत संशोधन करून काढलेले निष्कर्षहि विचारांत घेतले पाहिजेत.

हिंदुस्थानांतील लोकवस्तीच्या बाबतीत आतांपर्यंत झालेल्या संशोधनावरून विद्वानांचे असे मत बनत चालले आहे की, "हिंदुस्थानच्या भूमीवर एकाद्या वानरजातीतून उत्क्रांत होऊन विशिष्ट मानवी नमुना निर्माण झाल्याचा पुरावा अजूनपर्यंत तरी सांपडलेला नाही." २ हे विधान लक्षांत घेतले तर हिंदुस्थानांतील लोकवस्ती ही, हिंदुस्थानच्या भूमीवर जन्म पावलेल्या कोणत्याहि मानववंशाची नसून, वसाहतीकरिता म्हणून बाहेरून आलेल्या अनेक मानववंशांची अगर जातींची आहे असे म्हणावे लागते. The Vedic Age या इतिहासग्रंथांतील आपल्या लेखांत डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जी यांनी हिंदुस्थानांतील मानववंशांचे डॉ. बी. एस्. गुह यांनी केलेले वर्गीकरण देऊन ते अधिकृत व अद्ययावत् असल्याचे सांगितले आहे. या वर्गीकरणांत त्यांनी हिंदुस्थानांत सहा प्रमुख व नऊ दुय्यम मानववंश येऊन स्थायिक झाल्याचे दाखवून दिले आहे. ३

हिंदुस्थानांतील विद्वानांनी आतांपर्यंत संशोधन करून हिंदुस्थानांतील लोकांच्या पूर्वपीठिकेसंबंधी काढलेला वरील सिद्धांत विचारांत घेऊन गोमन्तकाच्या प्राचीन इतिहासाकडे थोडे लक्ष देऊ.

2 Indo Aryan and Hindi by Dr. Suniti Kumar Chatterjee Pg. 2.

3 "The most recent and authoritative view has been put forward by Dr. B. S. Guha, Director of the Anthropological survey of India. In his newest work, giving a useful resume of the whole question, Dr. Guha has signalized six main races with nine sub-types as follows :-

1. The Negrito.
2. The Proto-Australoid.
3. The Mongoloid, consisting of :-
  - i) Palaeo-Mongoloids of (a) long-headed and (b) broad-headed types
  - ii) Tibeto-Mongoloids.
4. The Mediterranean, comprising :-
  - i) Palaeo-Mediterranean
  - ii) Mediterranean, and
  - iii) the so-called Oriental type.
5. The Western Brachycephals, consisting of :-
  - i) The Alpinoid
  - ii) The Dinaric, and
  - iii) The Armenoid

6. The Nordic."

गोमन्तक व मुख्यतः त्याच्या उत्तरेला असलेला समुद्राल्प्रातचा प्रदेश या भागाला कोंकण अशी जुनी संज्ञा आहे. यावरून येथील लोकांना कोंकणे व त्यांच्या भाषेला कोंकणी अशीं नांवे प्राप्त झालेलीं आहेत. तेव्हां कोंकण या नांवाचें प्राचीनत्व तसेंच त्याची व्युत्पत्ति याबद्दल इतिहासांत काय नोंद मिळते ती पाहूं. महाभारत भीष्मपर्व अ. ९ श्लोक ६० मध्ये “कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः” असा श्लोक आहे. यांत कोंकण शब्दाचा उल्लेख दिसतो. शिवाय, हरिवंश व विष्णुपुराण यांत कोंकण, तसेंच बृहत्संहितेंत १४X१२ मध्ये ‘सप्तकोंकण’ असे उल्लेख असल्याची ‘सुलभ विश्वकोश’ मध्ये नोंद आहे. याशिवाय महाभारत उद्योगपर्व १०३X१० मध्ये नागाचीं नांवे दिलेलीं आहेत. त्यांत “कुकुरः” “कुकुणः” अशीं नांवे आहेत. परशुरामाची आई रेणुका हिला ‘कामली’ व ‘कुंकणा’ अशीं उपनांवे होती व यांतील कोणावरून तरी हें नांव या भागाला पडलें असावें, असें कांहीं विद्वानांचें मत आहे.^४ महामहोपाध्याय काणे यांचें अनुमान असें आहे कीं, हा शब्द ‘कोह् = डोंगर’ या पर्शियन शब्दावरून निघालेला असावा. पांचव्या शतकापूर्वी इकडे पर्शियन भाषेचा संपर्क नसल्यामुळे ही व्युत्पत्ति श्री. चिंतामणराव वैद्यांना मान्य नाही; मात्र ‘कोंकु’ = डोंगराळ जमीन या शब्दाला अन् प्रत्यय लागून कोंकण हा शब्द निघालेला असावा, हें कांहीं विद्वानांचें मत त्यांना संमत आहे. या बाबतींत मद्रासचे प्रसिद्ध इतिहासज्ञ एस्. के. आयंगार म्हणतात^५ कीं, कोंकण हा शब्द कोळू (लूट) आणि कानम् (जंगल) या तामीळ शब्दांवरून सिद्ध झालेला असून, त्याचा अर्थ ‘कोणालाहि वसाहत करण्यास मोकळा असलेला एक जंगलानें व्यापलेला प्रदेश’ असा आहे. वरील सर्व व्युत्पत्तींत श्री. आयंगार यांची व्युत्पत्ति विचारार्ह दिसते. साधारणतः अनेक दंतकथांमधून कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत कोंकणच्या वसाहतीशीं परशुरामाचा संबंध जोडलेला आहे. सह्याद्रिखंडांत परशुरामानें समुद्र हटवून कन्याकुमारीपासून नासिकपर्यंतची भूमि मिळविली, असा उल्लेख असल्याचें प्रो. काणे सांगतात.^६ याप्रमाणें या भूमीचा निर्माता व वसाहतकर्ता या नात्यानें

^४ ‘सह्याद्रि’ लेखक : स. आ. जोगळेकर पा. २६९

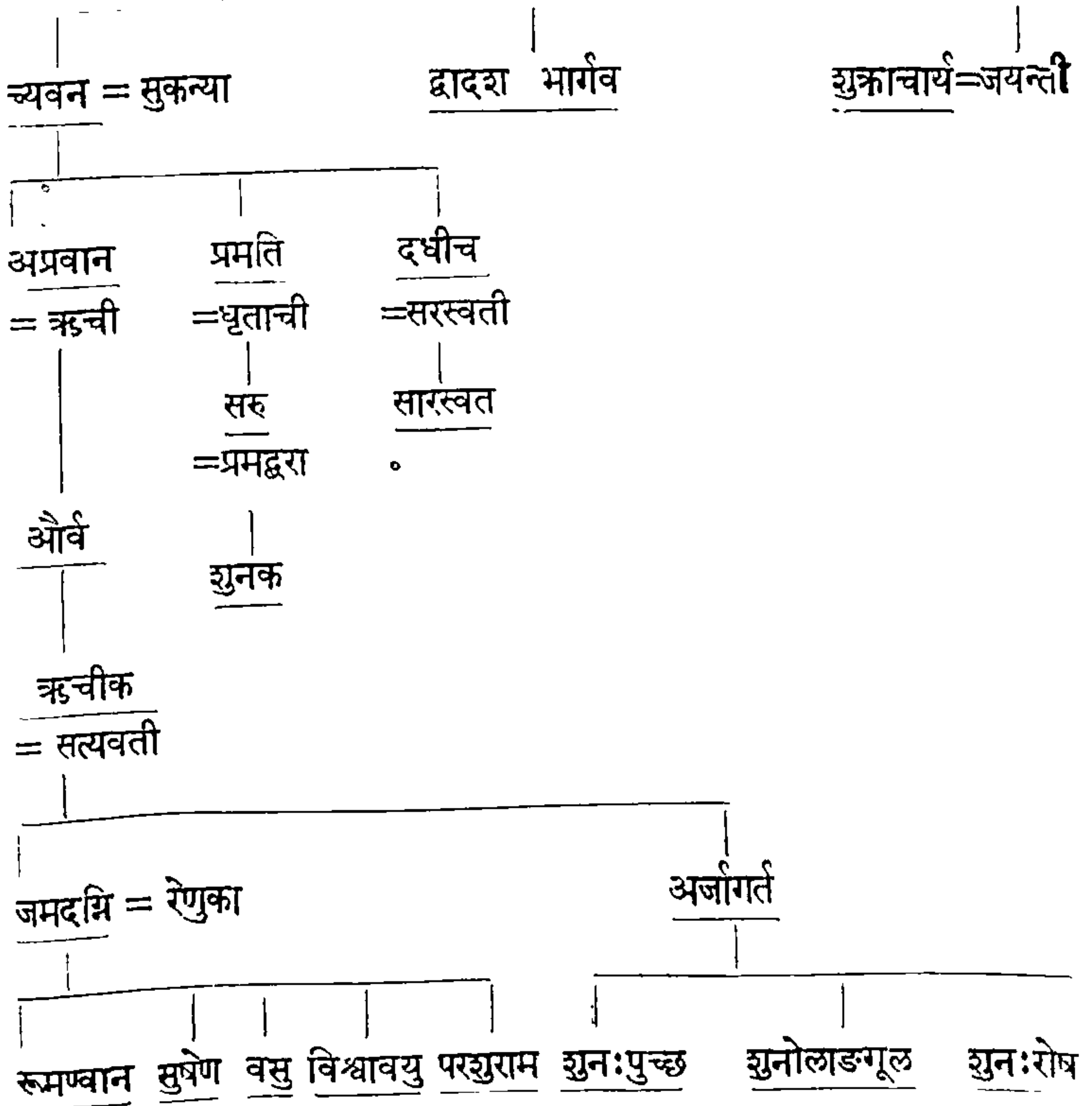
^५ ‘Ancient India’ by S. K. Aiyangar Page 871.

^६ ‘कोंकणचा इतिहास व भूगोल’ लेखक : प्रो. काणे.

परशुरामाचें नांव गोमन्तकाशीं निगडित झालें आहे. तेव्हां परशुरामाचा काळ व त्या काळाचा इतिहास यासंबंधी थोडी चर्चा करून पुढील विषयाकडे वळूं. पुढील घडामोडींचे धागेदेरे स्थूलपणें लक्षांत येण्यास आधीं परशुरामाची म्हणजे भृगुवंशाची वंशावळ ध्यानांत घेणें जरूर आहे. ती अशी :

भृगुकुलाची वंशावळ^७

भृगु = दिव्या; पौलोमी.

ह्या वंशावळीबाबत भृगुऋषीसंबंधीं प्रचलित असलेला इतिहास आतां संक्षिप्तांत देऊं.

भृगुऋषि यांना संजीवनी विद्या माहित होती. याची बायको दिव्या ही हिरण्यकश्यपु याची मुलगी. हिचाच मुलगा शुक्राचार्य होय. भृगु याचा नातू दधीचिऋषि असून त्याचा मुलगा सारस्वतऋषि हा होय. ब्राह्मणांतील एका जातीला जें सारस्वत ब्राह्मण नांव पडलें तें या ऋषीमुळें पडलें असें मानतात. भृगूपासून सहाव्या पिढींत परशुराम येतो. भृगुकुलाकडे हैहय राजाचें पुरोहितपण होतें. या राजाला एक वेळ पैशांची गरज लागल्यामुळें त्यानें भृगूंकडे मागणी केली. ती पुरी न झाल्यामुळ त्यांच्या मैत्रीचें रूपांतर वैरांत झालें व हैहय सहस्रार्जुनानें परशुरामाचा पिता जमदग्नि याचा वध केला. यामुळें परशुराम क्रोधाविष्ट होऊन त्यानें हैहय सहस्रार्जुनाचा व त्याच्या मुलांचा वध केला व इतर क्षत्रियांच्या संहारास सुरवात केली. अशा रीतीनें ब्राह्मण क्षत्रिय लढा उपस्थित झाला. आर्यावर्तातील ही तिसरी क्रांति होती. यामुळें आर्येतरांचें फावलें. यावेळीं परशुरामानें जो यज्ञ केला त्याचें अध्वर्युपण त्या काळचे सर्वश्रेष्ठ ऋषि काश्यप यांच्याकडे होतें. यांनींच परशुरामाला मुंजीच्या वेळीं ब्राह्मण दीक्षा दिलेली होती. परशुरामाने या यज्ञांत आपण जिंकलेली सर्व भूमि काश्यपांना दान दिली. तेव्हां परशुरामाला काश्यपांनीं असा पेंच आणला कीं, 'मला दान दिलेल्या भूमींत तूं यापुढें राहतां कामा नये.' यामुळें त्यास दक्षिणेकडे जाणें भाग पडलें. श्री. क. मा. मुनशी यांनीं आपल्या 'परशुराम' ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत असें म्हटलें आहे कीं, "सहस्रार्जुनाच्या अनुप देशांत भृगुकुलांतील ऋषींनीं पहिल्यापासून वसती केली होती. या अनुपदेशाचा एक भाग म्हणजे खंवायतपासून सोपाऱ्यापर्यंतचा दर्या-किनारा होय. त्यालाच शूर्पारक असें म्हणत. यांतील मुख्य ठिकाणाला भृगुतीर्थ व मागाहून भृगुकच्छ (भडोच) असें नांव पडलें. येथपासून कन्याकुमारीपर्यंतच्या प्रदेशाचा एका काळीं कोंकण या नांवानें उल्लेख करीत असत. या प्रदेशांत स्थायिक झालेलीं कित्येक ब्राह्मण कुळें, परशुरामानें आपणांस आणलें, असें सांगतात." केरलोत्पत्ति या जुन्या संस्कृत ग्रंथांत या प्रांताच्या उत्पत्तीची जी कथा दिलेली आहे ती कोंकणच्या उत्पत्तीसारखीच आहे.

ती कथा अशी की, वरुणानें ही भूमि परशुरामाला दिली व त्यानें केरळ प्रांतांत चौसष्ट ब्राह्मण कुळें आणलीं. हीं आर्य कुळें म्हणजेच तेथील नंबुद्री ब्राह्मण असून गोमन्तकांतील सारस्वतांप्रमाणेंच या प्रांतांतहि त्यांनी प्रमुखत्व पटकावलें आहे. आजसुद्धां परशुराम शक तेथें मानला जातो.^८ चित्पावन ब्राह्मणांतहि, परशुरामानें चौदा कुळें आणून उत्तर कोंकणांत वसाहत केली, अशीच दंतकथा आहे.

गोमन्तकाविषयीं सह्याद्रिखंडांत, “ आनीताः परशुरामेण स्वकार्यार्थस्य सिद्धये ” व “ ब्राह्मणा दश गोत्राश्च कुलं षट्प्राष्टिकं स्मृतं ” असा उल्लेख आलेला आहे. म्हणजे, परशुरामानें त्रिहोत्रपुराहून जे ब्राह्मण गोमन्तकांत आणले त्यांचीं सहासष्ट कुळें होतीं. याप्रमाणें या भूमिर्शिं परशुरामाचा संबंध आलेला आहे. तरी, त्याचा काल व गोमन्तकांतील आर्यांची वसाहत, यासंबंधीं थोडें विवेचन करूं.

हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील वेदकाल वगैरेंच्या निर्णयाबाबत विद्वानांत मतभेद असले तरी महाभारताची लढाई इ. स. पूर्वी चौदाशें वर्षांच्या आसपास झाली याबद्दल तज्ञांत जास्त एकवाक्यता आहे. या लढाईत अयोध्येचा ९४ व्या पिढीचा राजा बृहद्बल हा कौरवांच्या बाजूनें लढला होता. The Vedic Age^९ या इतिहासग्रंथांत अयोध्येच्या राजांची वंशावळ दिलेली असून त्यांचे काल दिलेले आहेत. ते असे : अयोध्येचा पहिला राजा मनु याचा काल इ. सनपूर्व ३१०० असून यापासून श्रीरामचंद्र याची पिढी ६५ वी आहे. याचा काल इ. सनपूर्व १९५० हा असून भारतीय युद्धांत लढलेला बृहद्बल याची पिढी ९४ वी, व पुढील ९५ व्या पिढीचा काल सनपूर्व १४००, असे कालनिर्णय दिलेले आहेत. यांतील ३० व्या पिढींतील अयोध्येचा राजा त्रयार्णव व हैहय सहस्रार्जुन यांचा काल एक असल्याने हा काल इ. सनपूर्व २५०० ठरतो. अर्थात् हाच परशुरामाचा काल धरला पाहिजे. पुढें रामायण व महाभारत यामध्ये परशुरामाची भेट राम व भीष्म इत्यादिकांशीं झाल्याचे उल्लेख असल्याने, परशुराम हा चिरंजीव असें मानलें जातें. परंतु ही

८ केरळचा प्रवास. प्रो. भाटे :

९ The Vedic Age, by Dr. Mujumdar and Pusalkar.

कविकल्पना आहे. साधारणतः जुन्या ग्रंथांतून मनुष्याचें आयुष्य शंभर वर्षे धरलें जातें. तेव्हां ह्या दृष्टीनें पाहूं गेल्यास, परशुरामानें गोमन्तकांत वसाहतीकरतां आपले आत ब्राह्मण आणले असें जर गृहीत धरलें तर त्याचा काल इ. सनपूर्व अडीच हजार वर्षांच्या आसपास जातो, हें लक्षांत धरलें पाहिजे. व, आजपासून साडेचार हजार वर्षांपूर्वी या ब्राजूला आर्यांची वसाहत होती, याचा पुरावा अद्याप पुढें आलेला नाही.

अर्थात् परशुरामानें गोमन्तकांत वसाहतीस सुरवात केल्याबद्दलच्या आतांपर्यंतच्या समजुतीस आधार सांपडत नाहीं. विरोधी पुरावे मात्र मिळतात. म्हणून, या विषयाची आणखी थोडी चर्चा करण्याकरतां, गोमन्तकांतील हिंदु दैवतांच्या इतिहासाकडे वळूं. सह्याद्रिखंड १×५२×५३ यांत, “आनीता भार्गवैणैव गोमांताख्येच पर्वते ॥ मांगिरीशो महादेवो महालक्ष्मीश्च म्हालसा ॥ शांतादुर्गाच नागेशः सप्तकोटीश्वरः शुभः ॥ ” असा श्लोक आहे. अजूनपर्यंत इकडे जे इतिहास प्रसिद्ध झाले ते याच आधारावर आहेत. तरी यांत ऐतिहासिक सत्य कितपत आहे तें पाहूं.

श्रीनागेश, श्रीमांगिरीश व श्रीम्हालसा या तिन्ही देवतांचीं नांवे वरील श्लोकांत आहेत. अर्थात् परशुरामानें त्रिहोत्रपुराहून जे दशगोत्री ब्राह्मण व त्यांचीं चौसष्ट कुळें गोमन्तकांत आणलीं होतीं, त्यांनीं आपल्या कुलदैवतांच्या प्रतिमाहि आपल्याबरोबर आणून गोमन्तकांत स्थापन केल्या. त्यांपैकीं वरील देवता होत.

प्रथमतः श्रीनागेश दैवताबद्दल विचार करूं. सह्याद्रिखंड अ. ४ यांत परशुरामानें जे ब्राह्मण गोमन्तकांत आणले त्यांची वसती त्यांनीं सासष्ट व तिसवाडी येथें केली. व सासष्ट येथील ६६ व तिसवाडी येथील ३० गांव मिळून शाण्वत गांवांचा अधिकार या ब्राह्मणांस दिला.^{१०} याच ९६ गांवांवरून या लोकांस शेणवी ही संज्ञा प्राप्त झाली, अशी दंतकथा आहे. वास्तविक त्या काळीं सासष्ट प्रांत हा इतर प्रांतांपेक्षां सांस्कृतिक व आर्थिक दृष्ट्या जास्त भरभराटलेला होता असें दिसतें. कारण, तिसवाडींतील एक

सप्तकोटीश्वर सोडल्यास, बाकीचीं मुख्य मुख्य दैवतें याच प्रांतांत होतीं. असें असतां, यांतील श्रीनागेश या दैवताची स्थापना सासष्ट व तिसवाडी सोडून अंत्रूजच्या बांदिवडें गांवांत कां केली ? या प्रश्नाचें एक उत्तर असें आहे कीं, नागेश देवस्थान हें मूळचें सासष्टींतील नागवें गांवचें असून बाटाबाटीच्या कालांत तें इतर देवस्थानांप्रमाणेंच अंत्रूजमध्ये गेलें. परंतु हें म्हणणें खरें नाहीं. कारण पोर्तुगिजांचा गोमन्तकांत प्रवेश होण्याच्या पूर्वी दीडशतक हें देवस्थान बांदिवडें येथें असल्याचा ताम्रपट आहे. हा ताम्रपट शके १२७१ म्हणजे सन १३४८ चा असून यांत खाटेग्राम (खांडेपार) येथील गणनाथ (गणपती) वंदवाड ग्राम (बांदिवडें) नागनाथ (नागेश) व कपिलेश्वर या दैवतांचीं नांवां आहेत.^{११} ह्याशिवाय शके १३३५ म्हणजे सन १४१३ मधील आणखी एक शिलालेख^{१२} असून त्यांत नागेश दैवत बांदिवडें येथें असल्याचा उल्लेख आहे. वरून, हें देवस्थान बाटाबाटीच्या कालांत अंत्रूज येथें गेलें नसून तें मूळपासूनच तेथें होतें, असें दिसून येतें.

आतां या तीनहि दैवतांबद्दल आख्यायिका काय आहेत तें पाहूं. प्रथमतः श्रीमंगेश घेऊं. “ कपिला धेनूनें हा प्रकार पाहून ती नेहमीं दोन प्रहरीं ज्या जागीं नदींत श्रीशिव अंतर्धान पावले तेथें जाऊन परत येत असे. देवशर्म्याला या गोष्टीचा फार विस्मय वाटला आणि एके दिवशीं त्या गाईचें शेपूट पकडून तो त्या जागीं गेला. तों त्यास ही कपिला गाय एका तेजःपुंज शिवलिंगावर दुधाची धार सोडीत आहे असें आढळून आलें. ” तसेंच “ ज्या शूद्र गोरक्षक मुलाला श्रीसांबानीं लिंगरूपानें पहिल्यानेंच दर्शन दिलें तोहि परमेश्वराचा निस्सीम भक्त देवरूपी बनून त्याचें मुलकेश्वर हें नांव विख्यात झालें. प्रस्तुत मंगेश देवाल्याच्या मार्गे जें एक लहानसें देवालय आहे तें याचेंच होय. ” वरील आख्यायिका देणान्या लेखकाने याच पानावर एक टीप दिलेली आहे ती फार महत्त्वाची आहे. ती अशी : “ तें लिंग त्या गुराखी बालकाच्या आराध्य दैवताचें असावें, असें कित्येकांचें मत आहे. ”^{१३}

११-१२ Inscricoes Pro Portuguesas de Goa, por P. Pissurlecar, Oriente Portugues No. 22

१३ गौड सारस्वत ब्राह्मणांचे कुलदेव, पा. ४२-४३

अशीच आख्यायिका श्रीनागेश देवतेबद्दल आहे. ती अशी : “ नित्य नियमानें तेथील गुराखी आपल्या गुरांचें खिन्नार घेऊन देवाल्याच्या आसपास चरावयास नेत असतां त्यांतील एक दुभती गाय नेमानें त्या लिंगावर आपल्या पान्द्याची धार सोडीत असे. तें एक दिवस गुराख्यानें पाहिलें. गुराख्याच्या तोंडून ही गोष्ट गांवभर पसरली. त्या दिवसापासून त्या स्वयंभू लिंगाची ऊर्जितावस्था झाली. ” याविषयीं एक लहानशी कविताहि लोकांच्या तोंडीं आहे. ती अशी : बांदोडें गांवांत शेंब्याची आळ । त्यांत जन्मला नागेश बाळ. ॥ (शेंबे=शेताच्या सरहद्दीचे दगड, शेंबी=एक काटेरी वेलः महाराष्ट्र शब्दकोश)^{१४}

याचप्रमाणें श्रीमहालसा दैवताचीहि आख्यायिका आहे. ती अशी : “ म्हाळशर्मा नांवाच्या गृहस्थाच्या गुराख्यास डोंगरावर गुरें चरण्यास गेल्यावेळीं या देवीचें दर्शन झालें. व या ठिकाणीं खोदल्यावर माझी पाषाणमय मूर्ति मिळेल, असें सांगून ती अदृश्य झाली. याप्रमाणें खोदल्यावर ती मूर्ति मिळाली. तेव्हां मोठ्या आनंदानें त्यांनी तेथें मंदिर बांधून त्यांत त्या मूर्तीची स्थापना केली.” या आख्यायिकेच्या लेखकानें “ म्हाळपुरुष म्हणून जी लिंगाकृति मूर्ति श्रीचरणाच्या सन्निध आहे, ती याच म्हाळशर्माची होय असें सांगतात ”^{१५} असें म्हटलेलें आहे. या तीन दैवतांच्या ज्या आख्यायिका वर दिलेल्या आहेत यांत एक ऐतिहासिक सत्य दडलेलें आहे. तें कोणतें तें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

सुप्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ व संशोधक डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जी, “ आर्य लोक हिंदुस्थानांत आल्यावेळीं हिंदुस्थान म्हणजे एक बेवारसी जमीन अशी त्याची स्थिति नव्हती; तर संस्कृतीची बरीच उंच पातळी गांठलेल्या कांहीं जातीचें तेथें वास्तव्य होतें. ”, असें आपल्या ग्रंथांत म्हणतात.^{१६} ह्या

१४ चित्ताकर्षण मासिक, वर्ष १ लें, अंक ७ वा.

१५ गौड सारस्वत ब्राह्मणांचे कुलदेव, पा. ५८-५९

१६ “When the aryan came into India the country was not a no-mans land. It was already populated by some races or people which had risen to a high level of civilization.” Indo Aryan and Hindi by Dr. Suniti Kumar Chatterjee Pg. 30.

विधानाचें सत्यत्व गोमंतकाच्या प्राचीन इतिहासाच्या बाबतींत लगेच प्रत्ययास येतें. गोमन्तकाबाबत सहाद्रिखंडकाराचें म्हणणें असें कीं, हा प्रदेश परशुरामानें निर्माण केला व आपले आत ब्राह्मण वसाहतीकरतां आणले. हें म्हणणें खरें धरून चाल्ल्यास, त्यानी उपजीविकेच्या साधनाचें ज्ञानहि वसाहतीकरतां येतांना आपणाबरोबर आणावयास पाहिजे होतें. त्या काळीं व आजसुद्धां उत्तरेकडील आर्यांचें अन्न म्हणजे गहू. मागील काळीं जवधान्याचाहि आर्यलोक उपयोग करीत. दोनहि धान्यांचें (अन्न या दृष्टीने) पीक प्राचीन काळीं गोमन्तकांत काढीत असल्याचा पुरावा नाही. व आजहि या जिनसांची इकडे निपज नाही. वास्तविक तांदूळ हा आर्यांना परका. तांदळास संस्कृतसम (लॅटिन, ग्रीक, जर्मन) भाषांत शब्द नाही व द्राविड भाषांतहि नाही. सर्व शब्द मुंडारी भाषेंतील आहेत, असा भाषाशास्त्रज्ञांचा तर्क आहे. असें असेल तर, तांदळांची लागवड पूर्वेकडील लोकांनी भारतांत आणली असें होईल.^{१७} नारळ तसेंच पानसुपारी, ज्यांना आज आपण मांगल्य वस्तु समजतो, त्याचा उल्लेख वेदांत नाही.^{१८} अर्थात् आर्यांना परक्या अशा वस्तूंचें प्राधान्य गोमंतकांतील उत्पादनांत कसें आलें ? याचें उत्तर पहावयाचें झाल्यास, हिंदुस्थानांत आर्यपूर्व ज्या जाती वसतीकरतां आल्या त्यांच्या इतिहासांत मिळेल व याचकरतां सुरवातीस अशा जातींचा आम्ही उल्लेख केलेला आहे. यांपैकीं एक जात म्हणजे Austric or Proto Austroloid ही आहे. याबाबतींत डॉ. चतर्जी आपल्या Indo Aryan and Hindi ह्या पुस्तकांत म्हणतात कीं, “ हिंदुस्थानांतील ऑस्ट्रिक जातीचे लोक ऑस्ट्रो-एशियाटिक लोकांच्या कोल, खाशी, मोन, ख्मेर अशा अनेक जमावांतील असावे असें दिसतें. ते नवप्रस्तरयुगाच्या सांस्कृतिक पातळीवर होते. हिंदुस्थानांत आल्यावर ते तांबें व लोखंड यांचा उपयोग करावयास शिकले असावेत, असें दिसतें. तांदूळ, नारळ, केळीं, पानवेल, सुपारी, हळद, आलें, भोपळा, वांगे वगैरेच्या लागवडीची पद्धत त्यांनीच स्वतःबरोबर आणून येथें सुरू केली.”^{१९}

१७ मराठे लोकांची संस्कृति, ले. डॉ. इरावती कर्वे, पा. २१४

१८ भारतीय संस्कृति, ले. आचार्य सेन.

१९ Indo-Aryan and Hindi by Dr. Suniti Kumar Chatterjee, Pg. 35

आतां आपल्या गोमन्तकांतील शेतीच्या उत्पादनाकडे नजर दिल्यास, वरील उताऱ्यांतील बहुतेक जिन्नसांचें उत्पादन इकडे पूर्वापारपासून चालू आहे असें दिसून येईल. तेव्हां, या जातींची वसाहत आर्यपूर्व गोमन्तकांत होती व त्यांनीच या वस्तूंची लागवड येथें सुरू केली, असें अनुमान केल्यास त्यांत गैर असें काहींच नाही.

गोमन्तकांत ठिकठिकाणीं अनेक लिंग दैवतें आहेत. लिंग दैवतांबद्दल “ लिंग ही आकृति व नांव दोन्हीहि ऑस्ट्रिक किंवा प्रोटो-ऑस्ट्रो-लॉइड उगमाची दिसतात. प्रिझीलुस्कीनें लिंग, लकूल, लगूल, लांगूल हे शब्द कसे ऑस्ट्रिक उगमाचे आहेत तें दाखवून दिलेले आहे. ” असें डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जी यानी The Vedic Age या ग्रंथांतील आपल्या लेखांत नमूद केले आहे.^{२०} यावरून आर्यांच्या पूर्वी गोमन्तकांत वसाहत केलेल्या लोकांचा या दैवताशीं संबंध दिसतो.

हिंदुस्थानच्या संस्कृतींत प्रमुखपणें भर घालणारी दुसरी जात म्हणजे द्रवीड होय. शिव, दुर्गा हीं विशेषतः त्यांचीं दैवतें आहेत, असें संशोधकांचें मत आहे. आपल्या गोमन्तकांत आर्य ब्राह्मणांनीं आणलेल्या आपल्या कुलदैवतांचें पुजारीपण गुरव या ब्राह्मणेतर जातीकडे कां ? शास्त्रानें ग्रामदेवतांची पूजा निषिद्ध कां ठरविली ? आर्य मनूनें या पुजाऱ्यांना पतित कां ठरवले ?^{२१} त्याचप्रमाणें देवदासींचें इकडे प्राधान्य व महत्त्व कां ? या समस्यांचा उलगडा ऑस्ट्रिक, द्रवीड वगैरे जातींच्या अभ्यासावरूनच होणार आहे. तो अलिकडील काळांत लिहिलेल्या सद्याद्रिखंडावरून सुटणार नाही. हिंदुस्थानच्या इतिहासांत नाग जातीचें एक विशिष्ट स्थान आहे. समुद्रमंथनाचे वेळीं त्यांनी आर्यांना मदत केली. पांडवांशीं यांचें वैर होतें. यांची वसति पातालांत, म्हणजे गुजरातपासून मलबार किनाऱ्यापर्यंतच्या प्रदेशांत, होती.^{२२} या जातीची

२० The Vedic Age by Dr. Mujumdar & Pusalkar “ The Phallic Symbol of Siva the linga appears to be both in its form and name of Austric or Proto-Austroloid origin — — — — —

Prozylosky has shown as it has been noted before how the word Linga, Lakula, Laguda, Langula are of the Austric origin. ” Pg. 163

२१ मनुस्मृति ३ × १५० × ३ × १८०

२२ सोमनाथ, ले. रत्नमणिराव भीमराव, पा. १२

एक शाखा सुंदर असून कलेंत निष्णात होती. दर्यावर्दीपणा तर त्यांच्यांत मुरलेला होता. त्यांच्या संस्कृतीचीं कांहीं चिन्हे गोमन्तकांत दृग्गोचर होतात. नागांचा ईश तो नागेश. यांत बरेच तथ्य असावे. गोव्यांत पाण्याचे झरे पुष्कळ ठिकाणीं नागझरी या नांवाने ओळखले जातात. गृह्यसूत्राप्रमाणें, नागांच्या सणाचा काल पावसाळ्यांत असतो.^{२३}

अर्थात्, गोमन्तकाच्या दैवतांचा इतिहास हा आर्यांच्या आगमनापासून सुरू झाला, या म्हणण्यांत अर्थ नाही. उल्ट, यांतील बरीचशीं दैवतें आर्यपूर्व जातींचीं असावीं. याबद्दल Indian Caste या ग्रंथाच्या लेखकाने, “ मंगेश व इतर देवतांचें पूजन हें सारस्वत ब्राह्मणांपूर्वीच्या रहिवाशांकडून गोमन्तकीयांनी स्वीकारलें असावे. ” असें म्हटलें आहे.^{२४} अर्थात् येथील आर्यांचें आगमन हें निर्भनुष्य प्रदेशांत झालेलें नसून, वसतियोग्य तसेंच शेती लागवड वगैरे असलेल्या प्रदेशांत झालें व तेथें आल्यावर त्यांनी येथील मूळच्या संस्कृतींत आपणांस आत्मसात् करून घेतलें. वास्तविक हिंदु संस्कृति म्हणजे आर्य व इतर आर्येतर जातींच्या संगमाने बनलेली संस्कृति असून, तिच्यांत आर्येतर संस्कृतीचा भाग बारा आणे आहे—असें डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जी यांचें मत आहे.^{२५} असेंच विधान गोमन्तकाबद्दलही करतां येईल. संस्कृतांत एक म्हण आहे कीं, “ उत्तरे मांसभोजनम् दक्षिणे मातुलः सुता ” गोमन्तकांतील संस्कृतींत आर्य व द्रवीड याच जातींचा संगम झालेला नसून हिंदुस्थानांत पूर्वी आलेल्या इतर जातींचाहि या संस्कृतींत संगम झालेला आहे. बुद्धि, कला, व इतर अनेक गोष्टींची भर खालपासून वरच्या जातीपर्यंत येथें कां दिसते, याचें उत्तर वरील सांस्कृतिक मिश्रणांत दिसून येईल. अशा दृष्टीने गोमन्तकाच्या प्राचीन इतिहासाचा अंम्यास आतांपयत झाल्ला नाही. तो

^{२३} Mother Goddess by S. K. Dikshit “ In Goa too springs are often known as Nagzari. According to the Grihya Sutra, the time of serpent rite is rainy season. ” Pg. 41

^{२४} Indian Caste by J. A. S. “ It is also possible that the worship of Mangesh and other deities was adopted from the people of Goa who had preceded the Saraswat Brahmins ” Pg. 56.

^{२५} Indo Aryan and Hindi by Suniti Kumar Chatterjee “ In Culture speaking in the Indian way one may say that over twelve ann in the rule is of non-Aryan Origin. ” Pg. 164

तसा व्हावा म्हणूनच यावर ओझरतें लिहिलें आहे. एकंदरींत आर्य लोक हिंदुस्थानांत आले त्या वेळच्या येथील रहिवाशांची संस्कृति व आर्यांची संस्कृति यांत देवाण घेवाण होऊन जें एक रूप भारतीय संस्कृतीला आलें तेंच गोमन्तकांतहि आलें, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

गोमंतकावर आर्यांच्या सत्तेची सुरवात केव्हां झाली ह्याबद्दलचा इतिहास स्पष्ट रीतीनें पुढें आलेला नसला तरी, त्यावर मौर्यांची सत्ता होती अशी दंतकथा आहे. यानंतर पुढें कदंब, शिलाहार, पुन्हा कदंब, देवगिरीचे यादव वगैरे वंशांची सत्ता चालली. त्यांच्या कारकीर्दीत कालक्रमानुसार थोडेफार स्वाभाविक फेरबदल होत चालले होते. पण त्या संस्कृतीवर बाहेरून विजातीय स्वरूपाचा परिणाम, पहिल्यांदा १४ व्या शतकाच्या सुरवातीस, मुसलमानांची सत्ता येथें आली तेव्हां, झाला. याची सुरवात स. १३१८ मध्य दिल्लीच्या खिलजी वंशाकडून झाली; व शेवटीं विजापूरच्या आदिलशहाकडून स. १५१० त आल्बुकेर्कने गोवा घेतला. या १९२ वर्षांच्या कालांत फक्त ५६।५७ वर्षेच गोमंतक मुसलमानी अमलाखाली होता. २६ मध्यंतरीं विजयनगरनें त्यास शह दिलेला होता. मुसलमानांच्या या अंमलामुळे गोमंतकावर काय परिणाम झाले याबद्दल दोन मतें आहेत. पहिलें मत असें कीं, “मुसलमानांनीं देवगिरीच्या यादव राज्याची समाप्ति केल्यानंतर गोव्यांत घुसून बंडाळी माजवली. कित्येक देवस्थानें पाडून टाकलीं. पण त्यांत सासष्टी प्रांतांतील देवस्थानांना फारसा त्रास झाला नाही. यांनी पाडलेल्या देवस्थानांपैकीं तिसवाडींतील दीपवती (दिवाडी) येथील सप्तकोटीश्वर हें एक होय.” २७ तसेंच, याला पुष्टि म्हणजे, या मुसलमानांच्या जुलमामुळेच हिंदूंनी आल्बुकेर्कला मदत केली, ही होय. याविरुद्ध दुसरें मत असें कीं, “या राज्यकर्त्यांपैकीं कांहींचा अंमल जुल्मी झाला ही गोष्ट सत्य असली तरी, ह्यांची कारकीर्द फार थोडा काळ होती. यांच्यापैकीं विजापूरचा आदिलशहा याचीच कारकीर्द लांब मुदतीची होती. आदिलशहाला गोवा फार आडवत असे. त्याच्या मनांत, गोवा हीच आपली राजधानी करावी, असें होतें. याकरतां प्रजेला खुर्शीत

२६ मुसलमानी अंमलांतील गोमन्तक, ले. द. व्यं. पै, पा. ३२

२७ कैवल्यपूर मठाचा इतिहास, पा. ७

ठेवणें त्याला भाग होतें. तशीच त्याची वागणूक होती.” या दोन मतांपैकीं दुसऱ्यांतच जास्त सत्य दिसतें. कारण आल्बुकेर्कनें गोवा घेतल्यावेळीं गोव्याची स्थिति भरभराटीत होती. त्या काळीं येथें व्यापार मोठा चालत होता. त्यामुळें कित्येक देशांतील जहाजे इकडे नांगरलेलीं दिसत. त्याचप्रमाणें, अनेक देशांतील व्यापारीहि इकडे होते. तसेंच, ब्रारदेश, तिसवाडी, सासणी येथें शेंकडो देवालयें होतीं व येथील हिंदु प्रजाहि चांगल्या स्थितींत होती. खुद्द दुआर्त ब्राब्रोजा या प्रवाशानें आपल्या प्रवासवर्णनांत त्या वेळच्या शहरांचें जें वर्णन केलें आहे त्यांत तो म्हणतो, “या शहरांत पुष्कळ सन्मान्य मूर गृहस्थ, परकीय श्वेतवर्णी लोक व धनाढ्य व्यापारी रहात असून, त्यांपैकी बरेचसे सन्मान्य गृहस्थ आहेत. यांपैकीं बरेचसे हिंदु व्यापारी असून त्यांच्यापैकीं पुष्कळ शेतकरी आणि सैनिकहि आहेत. ही व्यापाराची एक प्रचंड पेठ आहे. या शहराचें बंदर अत्यंत सुंदर असल्यानें मक्का, एडन, ओर्मुज, खंब्रायत व मलबार प्रांतांतून शेंकडो जहाजे त्याला लागतात. या वेदांत जमिनीवरून किंवा जहाजांतून येणाऱ्या जाणाऱ्या लोकांची व्यवस्थित नोंद ठेवण्यांत येते. व परवानगीशिवाय कोणालाहि आंत बाहेर जाण्यास मिळत नाही. हें शहर अफाट असून तेथें सुंदर इमारती, रस्ते व चौक आहेत. आणि त्याभोंवतीं उत्तम मजबूत तट आहे. त्याच्यामध्ये सुंदर असा किल्ला असून फल-पुष्पांनीं भरलेले अनेक बाग जिकडे तिकडे पसरलेले आहेत. मुसलमानांच्या मशिदी व हिंदूंचीं देवालये येथें पुष्कळ आहेत.” यावरून आदिलशहाच्या कारकीर्दींत गोव्यांतील स्थिति कशी होती हें दिसून येतें. असें असतांना आदिलशहाविरुद्ध तिमैय्या वगैरेनी जी मदत केली त्याचीं कारणें निराळीं असावीं.^{२८} त्या काळांतील या मुसलमानी संस्कृतीचे अवशेष विशेष असे गोमन्तकांत नाहीत. फक्त अंत्रूज महालांतील कांहीं मशिदी आज पडक्या स्थितींत दिसतात. यापुढें सोळाव्या शतकांत पोर्तुगीजांचा अंमल गोमंतकांत झाल्यानें ख्रिस्ती धर्म व पाश्चात्य संस्कृति यांचा प्रसार इकडे झाला व याचा परिणाम हिंदु संस्कृतीवर होत गेला, हें पुढील माहितीवरून दिसून येईल.

हिंदुस्थानांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रवेश पोर्तुगीज इकडे येण्याच्या बऱ्याच पूर्वी झालेला होता. या कार्याची सुरवात मलबारमध्ये झाली. तेथील ख्रिश्चनांना सिरियन (Syrian) ख्रिश्चन असे संबोधण्यांत येतें. याबद्दल पुढीलप्रमाणें माहिती मिळते.^{२९} या धर्माची शिकवणूक फैलावण्याचा मान सेंट थॉमस यांना देण्यांत येतो. हा, इ. स. ५२ मध्ये, क्रेगानूर (Crenganur) जवळ मालिआंकुरा (Maliankura) येथें उतरला. हें व्यापारी बंदर असल्याने तेथें फिनीशियन व युरोपियन लोकांचें आगमन होत असे. अशी एक दंत-कथा आहे कीं, सेंट थॉमस यानें कोचीन व त्रावणकोरमध्ये सात चर्चीस बांधल्या व बऱ्याच ब्राह्मणांना ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली. पुढें त्याला एका ब्राह्मणानें भोसकून ठार मारलें. त्याचें शव सेंट तोमे चर्चमध्ये पुरण्यांत आलें. कांहींच्या मते सेंट थॉमस यानें पार्थिया, फिलीप यानें फ्रायगिया (Phrygia) व आंद्रे याने सिरिया, तसेंच बार्थोलोमेऊ (Bartholomeu) याने इंडिया या विभागाची धर्मप्रसाराकरतां वांटणी करून घेतली होती. परंतु हें म्हणणें ग्राह्य धरूनसुद्धां, सेंट थॉमस यांनीं नंतर हिंदुस्थानांत येऊन ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला, या म्हणण्यास बाध येत नाही. दुसऱ्या शतकांत Demetrins of Alexandria ह्यांना ह्या धर्माची शिकवणूक देण्याकरतां कोणीतरी धर्मोपदेशक पाठविण्यास कळविलें होतें. याप्रमाणें Pantaenus Principal of Christian College of Alexandria हे Berenice हून मलबारमध्ये येण्यास सन १८०-१९० च्या सुमारास निघाल्याचें नमूद आहे. रेव्ह. जे. हॉऊ (Rev. J. Hough) च्या मते सेंट बार्थोलोमेऊचें आगमन वादग्रस्त आहे. कारण, हा सेंट जर प्रथम हिंदुस्थानांत आला असला तर प्रथम ख्रिस्ती झालेल्यांनीं सेंट थॉमस यांच्या नांवाचा पुरस्कार कां करावा समजत नाही.^{३०} पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस व्हास्कु द गामा याचा प्रवेश हिंदुस्थानांत झाला. कालिकतमध्ये त्यांना “तुम्हीं कशा-करतां आलां ? तुम्हांला कोणी आणलें ?” असे प्रश्न केले असतां “आम्ही मसाल्याचे जिन्नस व ख्रिश्चन धर्मीय यांचा शोध करीत इतक्या लांबवर आलों.” असें त्यांनीं उत्तर दिलें.^{३१}

२९-३० Castes and tribes of south India by E. Thurston. Pp. 408-10

३१ Historia Religiosa de Goa por Dr. Braganca Pereira Pg. 1

युरोपियन लोकांचें लक्ष हिंदुस्थानाकडे वेधण्यास येथील व्यापार कारणीभूत झाला. येथें वेळोवेळीं आलेल्या प्रवाशांनीं येथील संपत्तीच्या मुबलकतेची कल्पना त्या लोकांना करून दिलेली होती. तेराव्या शतकांत मार्को पोलो (Marco Polo) ह्या इटालियन प्रवाशानें आपलें आशियांतील प्रवासवर्णन प्रसिद्ध केलें. ही गोष्ट युरोपियन लोकांचें लक्ष आशियाकडे जास्त वेधण्यास कारणीभूत झाली. यापूर्वीं तेथील लोकांच्या कानावर आशियांतील प्रसिद्ध ज्युआंव (Preste João) या नांवाची एक व्यक्ति स्वतः ख्रिस्ती धर्मांतील पाद्री व एका लहानशा राज्याचा अधिपति असून ख्रिस्ती धर्माची वाढ करण्याकरतां खूप खटपट करते, अशा बातम्या वेळोवेळीं जात असत. पोर्तुगालमधील इंफान्ति दाँ यॅरीकि (Infante D. Henrique) पासून दुसरा दाँ ज्युआंव (D. João II) पर्यंतच्या कालांत ज्या ज्या वेळीं हिंदुस्थानावद्दल चर्चा व ऊहापोह होई, त्या त्या वेळीं त्यांच्यापुढें प्रसिद्ध ज्युआंव ही व्यक्ति उभी राहिल्यावांचून रहात नसे.³² त्या काळीं पोपसाहेबांच्या कानावरहि या गोष्टी जात. त्यामुळें, खटपट केल्यास आशिया खंडांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार होण्यास वेळ लागणार नाहीं, असें त्यांनाही वाटत असे. यामुळें ८।१।१४५६ रोजीं पोप निकॉलाव (Nicolau) यांनीं पोर्तुगालच्या राजाला असा आदेश दिला कीं, “तुम्हीं ख्रिस्ती धर्माकरतां आतांपर्यंत बरेच कार्य केलेलें आहे. असेंच कार्य आशिया खंडांत प्रवेश करून करावें. जर तुम्हीं हिंदुस्थानांत पांचलां तर तेथें असलेले ख्रिस्ती धर्माचे लोक भेटतील. त्यांची तुम्हांस धर्मप्रसाराकरतां मदत होईल. जर तुम्हीं तेथें राज्य संपादन केलें तर त्याचे सर्व अधिकार तुम्हांला मिळतील.”³³ युरोपियन लोकांच्या अधिराज्याची व ख्रिस्ती धर्मप्रसाराची पूर्वपीठिका ही अशी आहे.

यानंतर आफोंसु द आल्वुर्केर्क हिंदुस्थानांत आला व २५ नोव्हेंबर १५१० रोजीं त्यानें दुसऱ्यांदा गोवा घेतला. याच दिवसापासून गोमन्तकांतील ख्रिस्ती धर्माच्या इतिहासाच्या पहिल्या पानास सुरवात झाली. हा दिवस सान्ता कातारीना (Santa Catarina) या संतिणीचा होता. आपणास

हिच्याच कृपेनें जय प्राप्त झाला, या भावनेनें आल्बुकर्क यानें हिचें एक लहानसें चर्च (Capela) बांधण्याचें ठरवलें व ही गोष्ट ताबडतोब अमलांत आणण्यांत आली. या कपेलाच्या भिंतीवर सांता कातारीनचें चित्र रंगविल्लें होतें. हें चर्च अगदींच लहान असून थोडक्या वेळांत पूर्ण होण्याकरतां त्याचें छप्पर झाडांच्या फांद्यांनीं झांकण्यांत आलें होतें. त्यामुळें या चर्चमध्ये प्रार्थना न होतां ती किल्ल्याच्या पटांगणांत होत असे.^{३४} पुढें आल्बुकर्क यानें आपण मलाका येथें जाते वेळीं, आपला श्रीमंत मित्र व सरदार दियोगु फॅरनान्दिश (Diogo Fernandes) याचेवर, शक्य तितक्या लवकर, त्याचें रूपांतर मोठ्या चर्चमध्ये करण्याची कामगिरी संपवली व त्यानें ती स. १५११ मध्ये पूर्ण केली. यानंतर १५३२ सालीं हें चर्च लोकांच्या देणग्यांतून आणखी वाढविण्यांत आलें. याचें उद्घाटन मोठ्या समारंभानें करण्यांत आलें. या समारंभास व्हाइसरॉय व सर्व बडी मंडळी हजर होती.

यानंतर १५५० सालीं गव्हर्नर ज्यॉर्ज काब्राल (Jorge Cabral) यांनीं या चर्चची वाढ केली व पुढें आणखी कांहीं काळानें त्याची परत सुधारणा करून, पूर्वीची जी शिला पिराड या प्रवाशानें आपल्या प्रवास-वर्णनांत उल्लेखिलेली होती व जिच्यावर “या दरवाज्यांतून गव्हर्नर आफोंसु द आल्बुकर्क यांनीं १५१० सालीं सांता कातारीनच्या दिवशीं मुसलमानांवर विजय मिळवून प्रवेश केला” हीं अक्षरें कोरण्यांत आलीं होती, ती शिला परत बसविण्यांत आली.^{३५} गोमन्तकाच्या भूमीवर ख्रिस्ती धर्माचें हें पहिलें चर्च होय.

यापूर्वी आल्बुकर्क यानें सेंट बार्थॉलोमेव (St. Bartholomeu) याचें एक चर्च कोचीन येथें १५०३ सालीं बांधलें होतें. तें पोर्तुगिजांचें हिंदुस्थानांतील पहिलें चर्च होय. पुढें २५ नोव्हेंबर हा दिवस, मुसलमानांकडून गोमन्तकाची सत्ता पोर्तुगिजांनीं घेतल्याचा व सांता कातारीना ह्या संतिणीचा दिवस म्हणून, दर वर्षी साजरा करण्यांत येत असे. ही जबाबदारी म्युनिसिपालिटीवर होती. यानंतर १८४० सालीं ती Cabido da Sé वर

३४ Historia Religiosa de Goa por Dr. Braganca Pereira, Pg. ३

३५ Historia de Goa por Padre M. G. Saldanha, Pg. 21

सोंपविण्यांत आली. वरून ही मिरवणूक, जी पूर्वी सांता कातारीनच्या चर्च-
मधून निघत असे ती, 'सॅ' (Sé) चर्चमधून निघत असते. या मिरवणुकीला
गव्हर्नर जनरलसहित सर्व अधिकारी वर्ग, तसेच इतर संस्थांचे सभासद
वगैरे, हजर रहात असत.^{३६} हे सांता कातारीनचे चर्च आज जरी लहान
स्थितीत असले तरी त्या दिवसाचे महत्त्व त्याला आहे.

यानंतर १५१३ सालीं इग्रेज्य द सॅरा (Igreja da Serra)
हे चर्च जुने गोवे येथे बांधण्यांत आले. आल्बुर्केक याला प्रवासांत तुफानाचा
त्रास झाल्यामुळे या देवतेकडे त्याने मागणी केली व ती पुरी झाल्यामुळे
तिच्या स्मरणार्थ हे चर्च बांधण्यांत आले. गोवा घेतांना ज्या जागेवरून
मुसलमान लोक पळून गेले, त्या ठिकाणी हे चर्च बांधण्यांत आले होते.
त्याच्यावर आल्बुर्केक याची फार भक्ति होती असे दिसते. त्याने आपल्या
मृत्युपत्रांत, आपला अंत्यसंस्कार या चर्चमध्ये करण्यांत यावा, असे लिहून
ठेवले होते. त्याप्रमाणे त्याचे दफन तेथे करण्यांत येऊन तेथे एक लहानसे
स्मारक उभारले. पुढे १५६५ सालीं तेथील त्याच्या अस्थी पोर्तुगालमध्ये
नेण्यांत आल्या. या इगर्जीपुढे आल्बुर्केक याचा एक पुतळा होता. पुढे हे
चर्च अगदी मोडकळीस आल्यामुळे गव्हर्नर कॉन्दि द आन्तिश (Conde
de Antes) यांनी १८४२ सालीं ते मोडून, समोरचा आल्बुर्केकचा पुतळा
पणजीस नेऊन मिलिटरी चौकीसमोर उभारला. तो तेथे अजून आहे.

यानंतर सान्ता काझा दा मिसेरिकॉर्दिया (Santa Casa da Mi-
sericórdia) ही संस्था स्थापण्यांत आली. हिचे कार्य अनाथ-संगोपन हे
होते. तेही पोर्तुगीज अगर मिस्तीस यांच्यापुरतेच मर्यादित होते. या संस्थेच्या
इमारतींत समेकरतां दिवाणखाना, सेक्रेटरी व इतरांना खोल्या होत्या. यांत
एक कपेल (लहान चर्च) होते. परंतु १५२० मध्ये याचे रूपांतर इगर्जीमध्ये
(मोठ्या चर्चमध्ये) झाले. आज या संस्थेचे एक हॉस्पिटल रायबंदर येथे
आहे.^{३७} या काळांत, गोमन्तकांत ठिकाठिकाणी ख्रिश्चन धर्माची वाढ होत
गेल्यामुळे, आणखी लहान मोठ्या इगर्जी भाणस्तार, दिवाडी, पणजी, बेती,

३६ : India Portuguesa por Lopes Mendes, Vol I, Pg. 76

३७ : Historia de Goa por Padre M. G. Saldanha, Pg. 141-142

करमळी आणि काव या ठिकाणीं बांधण्यांत आल्या. यांचा काल १५४० च्या सुमाराचा आहे. याशिवाय आर्घशी येथे आणखी एक इगर्ज बांधण्याचें काम त्या वेळीं सुरू होतें. अशाच इतर ठिकाणच्या योजनाहि आंखलेल्या होत्या.

यानंतर गोमन्तकांतील धर्मप्रसाराच्या कार्याची वांटणी निरनिराळ्या पंथांत करण्यांत आली. त्यांत पणजीचा भाग दोमिनिकानुश् (Dominicanos) पंथाकडे देण्यांत आला. त्यांनीं बांधलेल्या इगर्जांत पहिली कालापूर येथील होती. इ. स. १५३० सालीं राजे दों ज्युवांव यांनीं मिगेल व्हाज ह्या पाद्रीस धर्माधिकारी म्हणून इकडे पाठविला. त्यानें अनेक हिकमतींनी बऱ्याचशा लोकांना ख्रिस्ती धर्मांत आणलें. एवढें असूनहि पोर्तुगालचे राजे दों ज्युवांव यांना, गोवा येथे आणखी बरेच लोक हिंदु धर्माला चिकटून आहेत, अशी बातमी कळल्यावर, त्यांनीं, “आपल्या राज्यांत जीं परधर्मीय पाखंडी लोकांचीं देवळे असतील, तीं सर्व पाडून टाकण्यांत यावीं व या पाखंडी लोकांना त्यांचे आचार पाळण्याची बंदी करावी.” असा हुकूम पाठविला. या हुकुमासुळे १५४० च्या सुमारास गोव्यांतील सर्व देवळे मोडून टाकण्यांत आलीं.^{३८} या भागांतील हीं देवळे मोडण्याचें सार्वत्रिक सत्र जरी १५४० च्या सुमारास झालें, तरी पहिलें हिंदु देऊळ १५१५ सालीं (दिवाडी येथील) मोडल्याचा उल्लेख आंद्रे कॉरसाली (André Corsali) ह्या पाद्रीनें आपल्या एका मित्राला लिहिलेल्या पत्रांत आहे.^{३९}

गोमन्तकांतील जुन्या काविजादींतील दुसरा प्रांत वादेंश हा होय. येथे धर्मप्रसार करण्याचा अधिकार ‘फ्रांसिस्कानुश्’ (Franciscanos) या पंथाकडे दिलेला होता. हिंदुस्थानांत आलेल्या मलबारमधील सीरियन ख्रिश्चनांनंतर यांचा नंबर लागतो. यांचा प्रवेश पोर्तुगीजांपूर्वीच झालेला हें ना. सन १३२० सालीं ठाप्यामध्ये जॉर्डन्स व ओरेडिक नांवांचे फ्रांसिस्कानुश् मठाचे ख्रिस्ती संत होते. यानंतर, पोर्तुगीज लोकांचें पहिलें आरमार जें इकडे आलें त्यावरील पाद्री म्हणून हे इकडे आले. यानंतर १५१७ मध्यें आन्तोनियो द ज्योवरु (António de Jouro) हा पाद्री आपल्या आठ सहकाऱ्यांसह

३८ Historia de Goa Vol 2 por Padre M. G. Saldanha, Pg. 29

३९ Historia Religiosa de Goa por Braganca Pereira, Pg. 4

सां फ्रांसिस्कु याचा जन्म १५०६ सालीं स्पेन व फ्रान्स यांच्या मधील नाव्हारा (Navarra) या गांवीं झाला. १५१५ सालीं त्याचे वडील वारले. १५२५ सालीं त्याचा प्रवेश पारीसच्या विश्वविद्यालयांत झाला. पुढे १५३० सालीं त्यानें तत्त्वज्ञानाचा कोर्स पुरा करून माजिस्तर (Magister) ही पदवी मिळविली. याच वर्षी त्याची तेथे इग्नासियु लॉयॉला (Ignacio Loyola) या गृहस्थाशीं भेट झाली. त्यावेळीं, सर्व ज्ञानांत धर्मज्ञान श्रेष्ठ, असें त्यानें सां फ्रांसिस्कु याच्या मनावर बिंबविलें. लगेच त्यानें आणखी पांच सहकाऱ्यांसह 'सोसायटी ऑफ जीजस' ही संस्था स्थापन करून धर्मप्रसाराचें कार्य हातीं घेतलें. यावेळीं युरोपांत पोर्तुगालचा बोलबाला होता. त्यामुळें १५४० सालीं सां फ्रांसिस्कु पोर्तुगालला गेला. तिकडे त्यास आशियांत धर्मप्रसार करण्याची मनीषा झाली व तो १५४१ सालीं सां ज्युवांव जहाजांतून हिंदुस्थानांत यावयास निघाला. यावेळीं त्याचें वय ३५ वर्षांचें होतें. ता. ६।५।१५४२ रोजीं तो गोव्यांत पोचला. येथें आल्यावर त्याने सेवेचें कार्य हातीं घेतलें. मात्र याचें क्षेत्र ख्रिस्ती लोकांपुरतेंच मर्यादित होतें. तुरुंगांतील लोकांना उपदेश करणें, हॉस्पिटलमधील लोकांची शुश्रूषा करणें, तसेंच ख्रिस्ती लोकांत शिक्षणप्रसार करणें वगैरेंत तो आपला वेळ खर्च करी. त्याच्या अंगीं धर्माधता कडवी होती. माणुसकी ही केवळ ख्रिस्ताच्या अनुयायांतच वास करते, असें त्यास वाटत असे. व यामुळें, वऱ्या किंवा बुऱ्या मार्गाने ख्रिस्ताच्या अनुयायांची संख्या वाढवावी यांत गैर असें कांहीं नाहीं, असें त्याचें मत असल्याचें दिसतें. असेंच कार्य पुढें त्याच्या पंथीयांकडूनही झालेलें आहे. त्याची महत्त्वाकांक्षाही फार मोठी होती. यामुळें त्याचें कार्य-क्षेत्र गोमन्तकापुरतें मर्यादित न राहतां, आशियापुरतें विस्तृत झालें. इकडे आल्यावर चार पांच महिन्यांनीं त्याने कोचीन त्रावणकोर येथें प्रवास केला व तेथील राजांच्या दुर्बलतेचा फायदा घेऊन आपलें वस्तान वसविलें. तेथें कांहीं इगर्जाहि बांधल्या. १६४५ मध्य त्याने सिलोन, मद्रास, मलाया या ठिकाणीं प्रवास केला. मलायामध्यें त्याला हाचिरो (Hachiro) हा जपानी गृहस्थ भेटला. त्याच्याकडून त्याने जपानची माहिती मिळवली व आपले दोन पाद्री हाचिरोवरुंवर जपानांत पाठविले. १५४९ मध्यें आणखी पाद्री घेऊन तो जपानमध्ये गेला. तेथें त्याला चीनची माहिती मिळाली. तेथेंहि जाण्याची त्याची

इच्छा होती. परंतु तेथें त्यावेळीं परकीयांना मजाव होता. वरून सांचिआरे (Sanchiare) या कॅटोननजीकच्या बेटावर याबद्दलचे प्रयत्न करित तो राहिला असतां, ३-१२-१५५२ रोजीं परलोकवासी झाला. तेथें त्याचें शव पेटींत घालून ठेवण्यांत आलें होतें. ती शवपेटी दोन वर्षांनंतर गोव्यांत आणण्यांत आली. पुढें १६१४ सालीं पोपच्या आज्ञेने शवाचा उजवा हात कापून त्याचे चार भाग केले व यांतील मोठा भाग रोममध्ये ठेवण्यांत आला.

सां फ्रांसिस्कु शाव्हियर याच्या अंगीं बरेचसे गुण होते. तो उत्तम संघटक होता. त्याची संघटना मिलिटरी पद्धतीची होती. याशिवाय तो जबर श्रम करणारा होता. त्याची रहाणी अतिशय साधी असे. एका दोरीच्या खाटेवर दगड उशास घेऊन तो निजे. त्याचें खाणें इतकें कमी होतें कीं, लोकांना याबद्दल आश्चर्य वाटे. अर्थात् हे गुण एका समाजसेवकाला योग्य असेच होते. परंतु त्याच्यांत दोषही फार भयंकर होते. त्याची धर्मांधता फार कडवी होती. व या कार्याकरतां अत्यंत कडक उपाय अमलांत आणले पाहिजेत, असें त्यास वाटत असे. इकडील वरिष्ठ अधिकारी या बाबतींत योग्य उपाय अंमलांत आणीत नाहींत, अशी कागाळी त्याने पोर्तुगालचा राजा तिसरा दों ज्युवांव याजकडे केली. इतकेंच नव्हे, तर याकरतां त्याने पाद्री मिगॅल व्हाज (Miguel Vaz) यास मुद्दाम पोर्तुगालमध्ये पाठवलें होतें. यावेळीं त्याने जें पत्र लिहिलें होतें त्याचा सारांश असा—“आतांपर्यंत तुम्ही धर्मप्रसाराकरतां पुष्कळच कार्य केलेलें आहे. गोव्यांत या कामीं एक धाडशी व सर्व ठिकाणीं नजर ठेवणारा अधिकारी पाहिजे. त्याने राजकीय दृष्टि वाजूल ठेवून धर्मप्रसाराच्या दृष्टीने कार्य चालविलें पाहिजे. तेव्हां असा अधिकारी पाठवावा.”

गोमन्तकाच्या ख्रिस्ती धर्माच्या इतिहासांत धर्मसमीक्षण-सभा (Inquisição) या संघटनेद्वारा करण्यांत आलेला धर्मच्छल ही एक अत्यंत लाजिरवाणी व मानवतेला काळिमा लावणारी अशी घटना होय. या भयंकर व सैतानी संस्थेच्या जन्माला सां फ्रांसिस्कु शाव्हियर हाच कारणीभूत झालेला आहे.

आतां आपण गोव्यांतील धर्मान्तराकडे वळूं. या वात्रतींत गोमन्तकांतील एकंदर मिशनरी पंथीयांत जेजुईत पंथ अत्यंत कडव । होता. वाटणाऱ्यांच्या खुषीनेच आपण त्यांना ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा देतो, अशी हे लोक प्रचारात्मक धूळफेंक करीत. मानुयॅल द मोवरांव (Manuel de Mourão) या पाद्रीने आपल्या कोईत्र येथील सहकाऱ्याला एक पत्र लिहिलें आहे. त्यांत, “या लोकांनी यावात्रतींत आपणाकडे मागणी केल्याशिवाय आपण त्यांना ख्रिस्ती करीत नाहीं.” असा उल्लेख आहे. परंतु खरी गोष्ट यफ्. पिरार (F. Pyrad) हा जो प्रवासी १७ व्या शतकांत इकडे आला होता त्याच्या प्रवासवर्णनांतील लिखाणावरून कळून येईल. तो म्हणतो, ‘वाप्तीस्मा’ देण्याच्या पूर्वी एका जेजुईत पाद्रीने धर्मांतर करण्यास आणलेल्या लोकांसमोर ख्रिस्ती धर्माच्या श्रेष्ठतेबद्दल भाषण केलें. तो म्हणाला, “कोणीहि सक्तीने धर्मांतर करूं नये. येथें आलेल्या लोकांत जर तसे कोणी असतील तर त्यांनी चर्चमधून बाहेर जावें.” तेव्हां सर्वांनी एकमुखाने सांगितलें कीं, “आम्ही खुषीने हा धर्म स्वीकारीत आहोंत.” हा प्रवासी म्हणतो, ‘सक्तीने धर्मांतर करूं नये !’ वा ! जणूं काय हे धर्मांतर करण्याकरतां आलेले लोक, त्यांना घरांतून त्यांच्या मंडळींतून ओढून आणून कैदेत डांबून मार दिल्याशिवाय, आपखुषीनेच आलेले आहेत !”^{४१} यावरून हा धर्मांतराचा फारस कसा होई व याचें सत्य स्वरूप काय होतें याची कल्पना येईल.

जेजुईत लोकांच्या वांटणींस सासट्टी महाल आल्यानंतर त्यांनीं प्रथम कुडाळमध्ये प्रवेश केला. यावेळीं पॅरु मास्कारेञ्जस (Pero Mascarenhas) ह्या पाद्रीने १ मे १५५३ सालीं पहिलें मीस (प्रवचन) करून धर्मांतराला सुयश चितिलें. यावेळीं पहिलें धर्मांतर Câmara Geral चे चिटणीस याचें केलें व त्याचें नांव पेद्रु फ्रांसिस्कु मास्कारेञ्जस असें ठेवलें. साष्टींतील धर्मांतराचा पहिला श्रीगणेशा अशा रीतीनें झाला. तसेच या वाजूची पहिली इगर्ज रायतूर येथें बांधली गेली. १५६० सालपर्यंत या वाजूला ही एकच इगर्ज होती. यानंतर इथें बांधलेल्या इगर्जांत मडगांवची इगर्ज ही १५६५ मध्ये बांधलेली आहे. पुढें व्हायसरॉय दां लुईज द आताईदि

(D. Luis de Ataide) याच्या कारकीर्दीत (१५६८-७१) हिची जाळपोळ झाल्याने १५८९ मध्ये पहिलीपासून जरा अंतरावर ही पुन्हा बांधण्यांत आली. त्यानंतर ही बांधणी जुनी झाल्याने १६४५ साली नवीन बांधणी केली. हीच सध्याची इगर्ज होय. पुढें या पाद्री लोकांना सर्व प्रकारचें धार्मिक शिक्षणाचें कार्य करण्याकरतां एका संस्थेची आवश्यकता भासल्यानें रायतूर येथें पाद्रींच्या शाळेची स्थापना केली. तिला आतां सेमिनारियु पात्रिआर्काल द रशॉल (Seminário Patriarcal de Rachol) असें म्हणतात. ही संस्था आज ख्रिस्ती धर्मशिक्षणाचें फार मोठें कार्य करीत आहे. त्या काळीं ही संस्था म्हणजे जेजुईत पाद्रींचा अड्डा होता.

हा वेळपर्यंत त्यांनी इकडे असलेलीं हिंदु देवळें मोडतोड व जाळपोळ करून नामशेष केलीं होती. १५७४ सालीं सरकारनें या देवळांचें उत्पन्न या पंथाला दिल्यानें त्यांनी मडगांव येथें कॉलेजियु द इस्पिरितु सान्तु (Colégio de Espirito Santo) नांवाची एक शिक्षणसंस्था स्थापन केली. १५७९ सालीं मुसलमानांचा हल्ला या प्रांतावर झाला त्यावेळां हिची जाळपोळ झाल्यानें ती रायतूरच्या किल्ल्यांत नेण्यांत आली. व पुढें स्वस्थता होतांच परत मडगांवीं आणली. परंतु, वरचेवर मराठे व मुसलमान यांचे हल्ले या प्रांतावर होऊं लागल्यानें, १६१० सालीं या संस्थेचें पुनरागमन रायतूर येथें झालें. व ती तिकडेच स्थिरस्थावर झाली. या लोकांनी येथें गरीब मुलांकरतां अनाथगृह, हॉस्पिटल, धार्मिक ग्रंथांच्या प्रसाराकरतां छापखाना वगैरे व्यवस्था केली. सुप्रसिद्ध पाद्री स्टिफन हा या सेमिनारचा रेक्टर होता. त्याचें ख्रिस्तपुराण १६१६ मध्ये आणि Arte de Lingua Canarim हें पुस्तक १६४० मध्ये रायतूर येथें छापून निघालें.^{४२} या जेजुईत पंथाचें धर्मप्रसाराचें धोरण अत्यंत कडवें होतें. 'पाखंडी' लोकांच्या देवळांचा व मूर्तींचा विध्वंस करणें हा एक त्यांचा धर्मप्रसाराचा आवडता मार्ग होता. " सासष्टींतील एकंदर देवळांची व मूर्तींची जाळपोळ व मोडतोड सरसकट करण्यांत यावी " असें म्हणणारा ह्या पंथाचा बालताझार गागु (Baltazar Gago) या नांवाचा पाद्री सासष्टी येथें होता व त्यानें अशा तऱ्हेचीं कृत्यें घडून यावीं म्हणून प्रयत्न केल्याचा उल्लेख सांपडतो.^{४३}

४२ Historia de Goa Vol II por padre M. G. Saldanha, Pg. 25

४३ Historia Religiosa de Goa por Dr. Braganca Pereira, Pg. 15

ही त्याची इच्छा थोड्याच काळांत सत्यसृष्टींतहि उतरली. रायतूरच्या किल्लेदारानें लोटलीच्या गांवकऱ्यांना किल्ल्यांत हजर राहण्यास हुकूम केला. गांवकऱ्यांनीं तो न मानल्यामुळें त्यानें रामनाथ देवाल्याचा विध्वंस केला. गांवकऱ्यांनीं हे प्रकरण कोर्टांत नेलें. कोर्टानें गांवकऱ्यांच्या बाजूनें न्याय देऊन, तें परत किल्लेदारानें बांधून द्यावें, असा हुकूम केला. यावर जेजुइतांच्या मुख्याधिकार्यानें व आर्चबिशपनें तक्रार केल्यामुळें व्हायसरॉय दाँ आन्तोनियु नोरोझा यानें किल्लेदाराला बोलावून असा आदेश दिला कीं, सासऱ्यांतील सर्व देवालये नष्ट करून टाकावीं. त्याप्रमाणें किल्लेदार दियोगु रुद्रीगिश यानें सासऱ्यांतील २८० देवालयांचा विध्वंस केला.

अशा रीतीनें हें जेजुइतांचें धर्मप्रसाराचें कार्य जरी जोरानें चालू होतें तरी त्यांचें लक्ष ह्या वेळेपर्यंत कुंकळ्ळी, असोळणें, वेळ्ळी, वेडें व आंबेली या गांवांकडे पोचलें नव्हतें. त्यामुळें सासऱ्यांतील मंडळी तेथें जाऊन रहात असे. पण नंतर त्यांची दृष्टि त्याहि गांवांकडे वळली व तेथेंही छळास सुरवात झाली. देवतांचे उत्सव वगैरे बंद करण्यांत आले. कितीही झालें तरी सहनशक्तीला मर्यादा असते. शिवाय ह्या सर्व गांवांत क्षत्रियांचा भरणा जास्त. यामुळें अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची वृत्ति वेळोवेळां उभी राही. परंतु पादऱ्यांना सरकारचें पाठबळ होतें. यामुळें कोठेंहि प्रतिकार होतांच कडक शासन अंमलांत येई. एकदां एक दूत पत्रें घेऊन जात होता. त्याचा गांवकऱ्यांकडून खून झाला. त्याबरोबर सरकारनें मलबार किनाऱ्याचे कॅप्टन मास्कारेञ्ज्यास आणि रायतूरचे किल्लेदार यांना सैन्यासह गांवकऱ्यांस योग्य शिक्षा करण्यासाठीं पाठविलें. ह्या सैन्याबरोबर ओडली गांवचे बिहगारियु (मुख्य पाद्री) आन्तोनियु फ्रांसीस्कु आणि इतर पाद्री होते. त्यांनी असोळणें आणि कुंकळ्ळी येथील देवळें जाळलीं. या अत्याचारांच्या चिडीनें तेथें थोडें बंडाचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें. परंतु सैन्यापुढें लोकांस नमतें घ्यावें लागलें. यानंतर कांहीं पाद्री पन्नास लोक बरोबर घेऊन इगर्ज बांधण्याकरतां कुंकळ्ळी येथें गेले. तेथील देवळांची जाळपोळ केलेले पाद्री परत आलेले पाहतांच तेथील लोकांचें पित्त खवळलें व त्यामुळें झालेल्या दंगलींत फक्त एकच पाद्री वांचू शकला. सरकारनें ह्या कृत्याबद्दल गांवकऱ्यांना कडक

शासन केलें. तेथील ग्रामसंस्था जप्त केल्या व कुंकळ्ळी व वेडें हे गांव ज्युवांव दा सील्ह यांना दिले. ते अद्याप त्यांच्या वंशजांकडे चालू आहेत.

गोमन्तकाच्या धार्मिक इतिहासांत हें एकच प्रतिकाराचें उदाहरण मिळतें बाकी सर्व ठिकाणीं या अत्याचारांचा निमूटपणें स्वीकार झाला आहे. अशा प्रसंगीं जे पाद्री प्राणास मुकले त्यांना हुतात्म्याची पदवी मिळून ते स्वर्गांत गेले, असें समजण्यांत येई. पाद्रींची धर्माधता व कडवेपणा व त्यामुळें हिंदु धर्मीयांवर झालेले जुलूम यांची खरी माहिती Inquisição (धर्मसमीक्षण-सभा) ह्या संस्थेच्या इतिहासाच्या अवलोकनाशिवाय होणें शक्य नाहीं.

स. १५४७ च्या कायद्यानें ख्रिस्तीतरांवर बरींच बंधनें लादण्यांत आलीं. त्यांना सार्वजनिक अधिकाराच्या जागा देण्याचें बंद करण्यांत आलें. त्यांचे धार्मिक विधि व आचार यांवरहि बंदी झाली. हे बंदीहुकूम मोडले जात. इगर्जेत ठेवण्यांत येत असलेल्या धर्मार्थ पेटोंत ख्रिस्ती धर्माची निंदा असलेलीं पत्रें मिळत असत. या कृत्यांबद्दल तत्कालीन ख्रिस्ती केलेल्या व्यक्ति व त्यांतील कांहीं श्रीमंत गृहस्थ यांवर संशय होता. ह्या गुन्ह्यासंबंधींचे सर्व कागद पुरावे तयार करून पोर्तुगालला पाठवावे लागत असत. कारण, अशा गोष्टींचा न्याय येथें कोणी द्यावा, हें कायद्यानें ठरलेलें नव्हतें. हें सर्व इथल्याइथें व्यवस्थित पार पाडावें म्हणून युरोपभर गाजलेल्या ह्या धर्मसमीक्षण सभेचा गोव्यांत उदय झाला. पाद्री सालदांझ यानीं ह्या संस्थेस भयंकर कोर्ट (Terrivel Tribunal) ^{४४} असें म्हटलेलें आहे. या न्यायसभेवर आलेइशु दीयश फाल्कांव व फ्रांसीस्क मार्किश ब्रोतॅल्यु हे त्रीनपंथीय पाद्री न्यायाधीश म्हणून आले. ह्या न्यायालयाचा कारभार सरकारी खर्चाने सुरू झाला. ह्या न्यायालयाचा अधिकार गोव्यांतील सर्व धर्मीयांवर चालत होता. फक्त आर्चबिशप, व्हाइसरॉय किंवा गर्हर्नर यांना वगळण्यांत आलें होतें. आणि ह्या बड्या अधिकाऱ्यांनासुद्धां ह्या कोर्टांत खेचावयाचें झालें तर ते लिस्बन येथील कौन्सिलचा हुकूम आणून करणें शक्य होते. ह्या न्यायालयाच्या निकालांत ढवळाढवळ कोणालाच करतां येत नसे. देशांतील सर्व अधिकाऱ्यां ह्या न्यायालयास मदत देण्यास बांधलेले होते. ^{४५} ह्या न्यायालयांतून ज्या

मिळत त्यांचें स्वरूप किती भयंकर होतें याची कल्पना खालील उताऱ्यांवरून होईल :-

“ वास्तविक किंवा साक्षीदारांच्या जवानीमुळें गृहीत मानण्यांत आलेला गुन्हा नाकारण्यांत आल्यास त्याला ‘ नाकबूल गुन्हेगार ’ (Convicto negativo) म्हणून शिक्षा सांगण्यांत येत असे. ‘ नाकबूल गुन्हेगार ’ व ‘ फिरून गुन्हा करणारे ’ (Relapsos) हे जरी पश्चात्ताप पावल्यामुळें नैतिक दृष्ट्या क्षमेस पात्र ठरले तरीहि, त्यांना आणि ‘ निर्ढावलेले गुन्हेगार ’ ह्या सर्वांना न्यायाधिकाऱ्यांच्या स्वाधीन करण्यांत येत असत आणि त्यांच्याकडून तत्कालीन कायद्यावरहुकूम ह्या गुन्हेगारांस जिवंत जाळण्याची शिक्षा सांगण्यांत येत असे. परंतु शेवटच्या क्षणीं ख्रिस्ती धर्मांत मरण्याची इच्छा जे गुन्हेगार दाखवीत असत, त्यांचा गळा दाबून प्राण घेण्यांत येत असे ! यामुळें प्रत्यक्ष जिवंत जाळून मारण्यांत येणारे अगदीं थोडे असत. ” ४६

“ ह्याचप्रमाणें कैदखान्यांतील कैद्यांच्या गुन्ह्यांचा निकाल लावण्यापूर्वीच जर त्यांना मृत्यु आला, तर त्यांचें दफन त्या कैदखान्याच्या आवारांत कोणताहि धार्मिक विधि न करतां केले जाई. पण खटला पुढे चालूच राहून जर त्यांच्यावरील आरोप शाबूत झाले तर त्यांचीं हाडें पुरलेल्या ठिकाणाहून उकरून काढून जाळण्याची शिक्षा अंमलांत येई. ” ४७

वरील दोन्ही उताऱ्यांवरून ह्या सैतानी न्यायालयाची कल्पना येईल. या न्यायालयाबद्दल पाद्री सालदांञ्ज म्हणतात कीं, “ या न्यायालयाची शिक्षा व तेथील अत्याचार इतके भयंकर होते कीं, त्यांचें नांव ऐकतांच प्रत्येकाची भीतीनें गाळण उडे. न्यायालयाच्या इमारतीकडे बोट करण्यास सुद्धां लोकांना धास्ती वाटत असे. ” ४७ हा उतारा अर्थात् एका ख्रिस्ती पाद्रीचा आहे हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. धर्माच्या व ईश्वराच्या नांवाखालीं झालेल्या असल्या सैतानी अत्याचारांची किळस कोणाहि सहृदय माणसाला आल्यावांचून राहणार नाही. ही संस्था म्हणजे एक नरकयंत्रणा होती. कोणाहि व्यक्तीवर तिची नजर

फिरली कीं तिचा शेवट झालाच म्हणून समजावें ! तेथील न्याय म्हणजे एक फार्स असल्यामुळे सुटका हा शब्द तेथे नव्हताच.

ही संस्था गोमन्तकांत निर्माण करण्याचें श्रेय देवाची पूर्ण कृपा असलेल्या, व जिवंतपणींच नव्हे तर मेल्यावरसुद्धां निर्जीव देहाकडून चमत्कार करून स्वर्गाचें राज्य संसारांत आणणाऱ्या, एका संतमहंताकडे आहे. हा संत आपणा सर्वांच्या परिचयाचाच म्हणजे सां फ्रांसिस्कु शाव्हियर हा होय. Inquisição (धर्मसमीक्षण सभा) गोमन्तकांत स्थापन होण्याचे प्रयत्न याचेच आहेत. डॉ. ब्रागांसा पेरैरा यांनी आपल्या पुस्तकांत, “ता. १६ मे १५४६ रोजी पोर्तुगालच्या राजाला लिहिलेल्या पत्रांत” इंदियामध्ये इंक्विझिशन न्यायालयाच्या आवश्यकतेवर सां फ्रांसिस्कु शाव्हियर यानें पुन्हा जोर दिला”, असें म्हणून त्या पत्रांतील पुढील उतारा दिलेला आहे :—“हिंदुस्थानांतील रहिवासी सुधारण्याच्या दृष्टीनें दुसरी गरज म्हणजे महाराजांनीं पवित्र इंक्विझिशन इकडे प्रस्थापित करणें होय. कारण कीं असे पुष्कळ जण आहेत कीं, जे ईश्वराविषयी पूर्ण त्रैपर्वाई दाखवून जगाला शरम वाटेल अशा रीतीनें मोझेसचा धर्म किंवा मुसलमानी पंथ आचरितात. आणि असे लोक फार असून ते किल्ल्याकिल्ल्यांतून पसरलेले असल्यामुळे पवित्र इंक्विझिशनची व पुष्कळ पाद्रींची गरज आहे.” ह्यानंतर डॉक्टरमजकूर म्हणतात कीं, “हिंदुस्थानांत इंक्विझिशनच्या स्थापनेच्या बाबतींत सां फ्रांसिस्कु शाव्हियर याचा हात कसा होता हें १६८८ त गोव्यांत मृत्यु पावलेला जेजुईत पाद्री फेर्नांव द केइरॉझ (Ferrão de Queiroz) याच्या आलेइशु दीअश् फालकांव (Aleixo Dias Falcão) संबंधांच्या पुढील उल्लेखावरून समजून येतें. “..... हा हिंदुस्थानांतील पहिलाच इंक्विझिशन अधिकारी झाला व त्याला बढती मिळण्यास हिंदुस्थानांत वास्तव्य करणाऱ्या सां फ्रांसिस्कु शाव्हियरचे विनंतिअर्ज व रोम येथील सां इनासियुचे प्रयत्न कारणीभूत झाले.” ४८ यावरून, या धर्मप्रसाराच्या बाबतींत कोणते मार्ग अंमलांत आणावे याची पूर्वतयारी सां फ्रांसिस्कु शाव्हियर ह्या संतमहात्म्याकडूनच झालेली होती, हें दिसून येतें.

इंक्विझिशन ही संस्था जरी संबंध गोव्याकरतां होती तरी तिसवाडी.

बाददेश व सासष्ट या प्रांतांनाच तिची झळ लागली होती. यांसच जुनी काब्रिजाद म्हणतात. राहिलेल्या नव्या काब्रिजादींतील भाग अडीचशें वर्षे उशिरानें त्यांच्या ताव्यांत आल्यामुळें, इंक्विझिशनची तेवढी झळ या भागाला लागली नाही.

साष्टींतील जेजुईत पंथ हा हातांत अनेक अधिकार आल्याने शेफारला. पुढें तर या पंथाने श्रीमंत बनण्यास सुरवात केली. या वेळीं यांची श्रीमंती केवढी होती, याबद्दल १६२३-२४ मध्ये गोमन्तकांत आलेला Pietro Della Valle नांवाचा प्रवासी म्हणतो, “जेजुईत पाद्रींच्या मालकीचीं सासष्टींत सुंदर घरे व बागा आहेत. बहुतेक चांगल्या जागा यांच्या मालकीच्या झाल्या आहेत. पुष्कळांचें मत असं आहे कीं साष्टींतील $\frac{1}{3}$ भूमि यांच्या मालकीची आहे.”^{४९}

गोमन्तकांत या वेळीं पाद्री लोकांचें प्राबल्य फार होतें. लोकांना सरकारी अधिकाऱ्यांपेक्षां यांचाच वचक जास्त वाटत असे. त्या वेळीं, “व्हाइसरॉय येतो जातो; पण पाद्री मात्र कायम”^{५०}, अशी म्हण प्रचारांत होती. संपत्ति व अधिकार यामुळें हे लोक इतके मगरूर झाले होते कीं, त्यांचीं आपापसांत नेहमीं भांडणें होत. याबद्दल एक व्हाइसरॉय पोर्तुगालला लिहितो, “आम्हांला तूर्त फार मोठें काम म्हणजे या पाद्री लोकांच्या निवाड्यांचें आहे. यांतच आमचा सर्व वेळ जातो व त्यामुळें राज्यकारभाराकडे लक्ष देण्यास फुरसत मिळत नाही.”^{५१} यावरून त्या वेळीं परिस्थिति काय होती याची कल्पना येईल.

जगांत कोणत्याहि गोष्टीचा अतिरेक हा त्या गोष्टीच्या नाशास कारणीभूत होत असतो. तसाच प्रकार याहि बाबतींत घडला. युरोपांत नवविचारांच्या फैलावास सुरवात झाली व त्याचा परिणाम पोर्तुगालवर होऊन पाद्रीशाहीच्या विरुद्ध लोकमताचा कौल पडूं लागला. कारण, ह्या पाद्रीशाहीचा जाच खुद्द पोर्तुगालांतील जनतेसही होत होताच. याच वेळीं मार्केज द पॉम्बाल हा मंत्री पोर्तुगालांत अधिकारावर आला. त्यानें पाद्रीशाहीविरुद्ध शस्त्र धरलें. त्यामुळें

४९ Os Indus e a Republica, Dr. Antonio Noronha, Pg. 276

५० “Vicerei da India vai e vem Padres da Companhia sempre tem” Os Indus e a Republica, Dr. Antonio Noronha, Pg. 278

५१ Os Indus e a Republica, Pg. 282

पोर्तुगालहून आलेल्या हुकुमान्वये गोमन्तकांत ता. २६ सप्टेंबर १७५९ रोजीं पहांटेच्या सुमारास, या जेजुईत पाद्री लोकांचीं वास्तव्याचीं ठिकाणें अस्वस्थता निर्माण करणारीं होत, असें ठरवून सैन्य व न्यायाधिकारी यांनीं त्यांच्या सर्व ठिकाणांना वेढा देऊन त्यांस कैद केलें व त्यांस एकमेकांस न भेटतां येईल अशा रीतीन रायतूर येथें कैदेत ठेवून त्यांस नंतर पोर्तुगालला पाठवून दिलें. यावेळीं ह्या पाद्रींची संख्या १२७ होती. ^{५२} यानंतर स. १७७४ सालीं इंग्लिशान ही संस्था रद्द केली. पण पाद्री लोकांच्या कारवाईनें तिचा पुनर्जन्म स. १७७९ मध्यें झाला व नंतर स. १८१२ सालीं तिला कायमची मूठमाती मिळाली.

यानंतरच्या काळांत सरकारच्या धार्मिक धोरणांतील कडकपणा थोडासा कमी झाला. तरी पण पर्वतावरील चंद्रेश्वराची दसऱ्याची पालखी पारोडें गांवांत शिरस्त्याप्रमाणें येतांना, ती चर्च समोरून जाते म्हणून, तिला बंदी करणें, हिंदु धर्मगुरूंना छत्रचामरादि वापरण्यास बंदी करणें, ख्रिस्तीतरांस प्राथमिक शिक्षक होण्यास बंदी करणें, वगैरे प्रकार ^{५३} स. १९१० सालीं पोर्तुगालमध्ये रेपुब्लिक स्थापन होइपर्यंत चालूच होते.

रेपुब्लिकच्या प्रस्थापनेनंतर मात्र ह्या गोष्टी बंद झाल्या. पोर्तुगालने धार्मिक बाबतींत तटस्थपणा जाहीर करून, सर्व धर्मांस सारखी वागणूक मिळेल, अशी घोषणा केली. चार शतकांनंतर मिळालेल्या ह्या धर्मस्वातंत्र्यामुळे हिंदु प्रजेला आनंद झाला. त्यांनी तो ठिकाठिकाणीं जाहीर निदर्शनें करून व्यक्त केला. या प्रसंगीं त्यावेळचे अॅडव्होकेट जनरल दो. आंतोनियु नोरोञ्जा यांनी Os Indus e a República हा ग्रंथ लिहून त्यांत हिंदूंना रेपुब्लिकामुळे आनंद होण्यास काय कारणें आहेत हें, गोमंतकाचा धार्मिक इतिहास पुराव्यानिशीं देऊन, दाखवून दिलें. हा ग्रंथ सरकारनेच प्रसिद्ध केला. धार्मिक स्वातंत्र्याचें हें नवें धोरण पुढें बरींच वर्षे चालू राहिलें. स. १९२८ सालीं गोमन्तकांत ख्रिस्ती गावड्यांची शुद्धि झाली. ह्या घटनेस उद्देशून त्या वेळचे गव्हर्नर जनरल मासानु द आमोरीं यांनीं काढलेले, “पोर्तुगीज प्रजासत्ताक धार्मिक विषयांत तटस्थ आहे. आणि म्हणून त्यांचा ह्या वसाहतींतील प्रतिनिधि

^{५२} Historia de Goa por padre M. G. Saldanha Parte I Pg

^{५३} गोमन्तक परिचय, ले. प्रो. वा. वा. सांवर्डेकर, पान ९४

या नात्यानेच नव्हे, तर एक सुशिक्षित गृहस्थ ह्या नात्यानेहि, सर्वांना पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य उपभोगण्यास मिळावें याबद्दल मी दक्ष असतां. ”^{५४} हे उद्गार वरील धोरणास अनुसरूनच होते. रेपुब्लिकच्या नंतर सरकारच्या या धार्मिक धोरणामुळे जुन्या काविजादींतील साष्टी महालांत दोन व बारदेश महालांत सात देवस्थानांची वाढ झाल्याचें दिसून येतें. स. १९२९ च्या सरकारी anuário (वार्षिक) मध्यें गोमन्तकांतील देवस्थानांची यादी दिलेली आहे. त्यांत हिंदु देवालयें १२६, ख्रिस्ती १०६ व माशिदी ४ अशी संख्या दिलेली आहे. परंतु हिंदु देवस्थानांची संख्या याहून जास्त असावी. कारण सरकारांत नोंदलेल्या देवस्थानांहून न नोंदलेलीं अशीं आणखी कांहीं हिंदु देवस्थानें असावींत. मागील पिढींतील कै. पु. शे. काकुले यांनीं “श्रीसंस्थान जांब्रावली” हें पुस्तक १९०९ सालीं प्रसिद्ध केले आहे. यांत हिंदु देवस्थानांची महालवार संख्या पुढीलप्रमाणें दिलेली आहे. :- तिसवाडी १, बारदेश १, सासष्ट १, फोंडें ५०, सांखळी ३३, केपें १८, सांगें २१, सत्तर २, काणकोण ९ आणि पेडणें २१. एकूण १५७. ही यादी अर्थात् रेपुब्लिकापूर्वीची आहे. त्यानंतर त्यांत वाढ झालेली आहे.

गोमन्तकांतील देवस्थानांबाबत एक गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. ती अशी कीं, या सर्वांचें ट्रस्टी सरकार असल्यानें खर्चाचें बजेट सरकारकडून पास करून घेऊन त्यावरहुकूम खर्च करणें, एकंदर सामान व दागदागिने यांचा क्याटलॉग ठेवणें, खर्चाकरतां जरूर असेल तेवढीच रक्कम जवळ ठेवून बाकी रक्कम बँकेमध्ये ठेवणें, वगैरे नियम कायद्याप्रमाणें त्यांना पाळावे लागतात. देवस्थानांच्या व्यवस्थेच्या कामाकरतां महाजनांनी, अध्यक्षशिवाय, कमिटी निवडणें जरूर असतें. हल्लीं अध्यक्ष सरकार नेमतें व यामुळे कारभारांत व्यवस्थितपणा आलेला आहे. याच्यावर त्या त्या महालाचा आदमिनिस्त्रादोर याचा अधिकार चालत असल्यामुळे, कांहीं संशय आल्यास लगेच त्या त्या गोष्टी तो तपासू शकतो. यामुळे अफरातफरीला वाव कमी मिळतो.

५४ A Republica Portuguesa e neutra na materia religiosa e por isso nao so como representante dela nesta colonia mas tambem como homem educado sou bastante escrupuloso em garantir a todos completa liberdade religiosa.

या देवस्थानांवावत दुसरी एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ती ही की, इकडेचे पुजारी हिंदुस्थानांतील देवाल्यांतील 'पंड्या' सारखे नसतात. इकडे बहुतेक देवस्थानांतून देवकार्यांच्या खर्चाचे तक्ते लावलेले असतात. यामुळे, पुजाऱ्यांना पाहिजे तसे पैसे मागतां येत नाहीत. या देवस्थानांतून पूर्वी अवसर (अंगांत येणे) वगैरे प्रथा चालू होत्या. पण आतां त्या बंद पडत चालल्या आहेत. मात्र प्रसाद (कौल मागणे) लावण्याची पद्धत सरसहा चालू आहे. उत्पन्नाच्या बाबतींत कांहीं प्रमुख देवस्थानें वगळल्यास, इतरांच्या जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करणे मुष्कील होतें. गोमन्तकांत नवरात्राचा उत्सव मोठा असतो. हा उत्सव दुर्गा देवतेच्या देवस्थानांबरोबरच इतर नर देवतांच्या देवस्थानांतूनहि साजरा करण्यांत येतो. पूर्वी कित्येक ठिकाणीं बकऱ्याचा बळी देण्याची पद्धत होती. पण आतां ही प्रथा बहुतेक बंद झालेली आहे. देवस्थानांतून प्रत्येक उत्सवाच्या वेळीं कथा, कीर्तन, पुराण, प्रवचन वगैरे चालू असतें. यामुळे हिंदु संस्कृतीचें लोण खालच्या वर्गापर्यंत पोचतें. मलबारकडे ज्या देवस्थानचें उत्पन्न चालू खर्चापेक्षां जास्त असतें त्या देवस्थानांतून पूजेअर्चेशिवाय इतर लोकोपयोगी कामें केलीं जातात. यापुढें गोमन्तकांतील सधन देवस्थानांनीं बदलता काळ लक्षांत घेऊन वरील प्रथेचें अनुकरण करणे योग्य होईल.

गोमन्तकांतील हिंदु धर्मपीठांवावत या ठिकाणीं थोडक्यांत माहिती देणें अगत्याचें आहे. गोमन्तकांत सारस्वत ब्राह्मणांतील स्मार्त (शैव) व वैष्णव या दोन सांप्रदायांचे मठ अनुक्रमें कवळें आणि पर्तगाळ येथें आहेत.

वरील दोन्ही मठाधीशांचे अधिकार आपआपल्या अनुयायांवर चालतात. पोर्तुगीज सरकारनेहि ता. १६-१२-१८८० च्या कायद्यान्वये त्यांचे, आप-आपल्या सांप्रदायांतील व्यक्तींस हिंदु धर्मानुसार शासनें करणे, त्यांस बहिष्कृत अगर पावन करून घेणे वगैरे, अधिकार मान्य केलेले आहेत. तसेंच पर्तगाळ मठाची मालमत्ता ही त्या मठाधीशांची वैयक्तिक मालमत्ता आहे असें कायद्याने मान्य केलेलें आहे. ^{५५} "गोमन्तक-परिचय" या ग्रंथांत १९३० सालचें कैवल्यपूर मठाचें उत्पन्न १२ हजार व पर्तगाळ मठाचें २० हजार

^{५५} संस्थान कैवल्यपूर मठाचा इतिहास, ले. करंडेगाव्ही. पान ३०

दिलेले आहे.^{५६} आज ह्या मठांचे उत्पन्न ३० ते ४० हजार रुपये असले पाहिजे. पैकीं पतंगाल मठाचा खर्च उत्पन्नाच्याबाहेर जातो असे म्हणतात. या मठांचे आजचे कार्य म्हणजे, मठांतील दैवतांची पूजाअर्चा करणे, हाताखाली असलेल्या इतर मठांची व्यवस्था ठेवणे, मठांतील उत्सव साजरे करणे, जेवणावळी वगैरे घालणे, इतकेच असते. हल्लींच पतंगाल मठाकडून संस्कृत पाठशाळेचा उपक्रम झालेला आहे. आचारावरील नियंत्रणाचे महत्त्व आज नाही. ब्रह्मिष्कृत, पावन, या गोष्टींचे आतां लोकांना विस्मरण झालेले आहे. तरी या पीठांनी आजच्या काळास योग्य अशीं लोकोपयोगी कार्ये, प्रसंगीं उत्सवांचे खर्च कमी करूनहि, हातीं घेतलीं पाहिजेत. तरच ह्या पीठांचे महत्त्व आजच्या कालांतहि टिकू शकेल. सामाजिक सुधारणेच्या बाबतींत काळ वेगाने पुढे जातो याकडे दुर्लक्ष करून उपयोगाचे नाही. आज या दोन्ही मठांचे अधिपति तरुण असून सार्वजनिक कार्यावद्दलची त्यांची तळमळ दांडगी आहे. म्हणून भावी कालांत यांच्याकडून चांगले कार्य होईल अशी आशा आहे. आज गादीवर असलेले कैवल्यपूर मठाधीश यांचा परंपरेने नंबर ७६ वा लागतो, तर पतंगालचा २२ वा लागतो. गौडसारस्वत ब्राह्मण वगळून इतर हिंदु वेळगांवच्या संकेश्वर मठाला मानतात. त्यांचा गोमन्तकांत कवळे गांवीहि एक मठ आहे. त्या ठिकाणीं त्यांचे प्रतिनिधि येऊन जाऊन असतात.

गोमन्तकाच्या धार्मिक इतिहासांत १९२८ सालीं झालेल्या गावड्यांच्या शुद्धीचा उल्लेख केल्याशिवाय राहवत नाही. वास्तविक धर्माने वागणे याचा अर्थ, एकाद्या पंथांत शिरून तो पंथ स्थापन करणाऱ्याच्या मतानुसार वागणे, हा नसून, माणुसकीने वागणे किंवा कर्तव्यतत्पर होणे, हा आहे. परंतु अद्याप मानवजात या ध्येयापर्यंत पोचलेली नाही. तिला पंथाचा तसेच संख्यावाढीचा मोह आहे. ज्या गावड्यांचे शुद्धीकरण झाले ते लोक मनाने हिंदूच होते; आणि त्यांचे एकदम मोठ्या संख्येने हिंदुकरण झाल्यामुळे, जातींच्या अडचणी उत्पन्न झाल्या नाहीत. त्या कालीं गोमन्तकाच्या गव्हर्नर जनरलच्या जागीं जनरल मासानु द आमोरीं हे थोर मनाचे व उदारमतवादी गृहस्थ होते, हीही एक गोष्ट या कार्याच्या यशस्वितेस कारणीभूत झाली. त्यांनी त्या प्रकरणीं काढलेले

^{५६} गोमन्तक परिचय, ले. प्रो. बा. वा. सांवडेकर, पा. १११.

उद्गार मार्गे दिलेच आहेत. त्या वेळीं शुद्ध झालेल्यांची संख्या तिसवाडी ४८१५, अंत्रूज २१७४, मतग्राम २५०, सत्तरी ३२९ आणि इतर महाल २४७ अशी एकूण ७८१५ भरते.^{५७}

धर्माच्या बाबतींत गोमन्तकीय हिंदूंवर महाराष्ट्रीय संतांचा प्रभाव बराच आहे. पंढरीची वारी नेमानें करणारे वारकरी गोव्यांतहि असून, नामदेव, तुकाराम वगैरे संतांचे अभंग त्यांच्या नित्य भजनांत येत असतात. याचें श्रेय हरिदास, पुराणिक आणि वारकरी यांनाच आहे. यांच्यामुळेच रामायण, महाभारत, भागवत, तसेंच संतवाङ्मय यांचा परिचय अशिक्षितांनासुद्धां झालेला असून, त्यांतील उत्तम नीतितत्त्वे त्यांच्या आचरणांत उतरण्यास हीं साधनें कांहीं अंशाने कारणीभूत झालेलीं आहेत. ख्रिश्चनांतील खालचा वर्ग व हिंदूंतील खालचा वर्ग यांत एक फार मोठी तफावत दिसून येत आहे; ती ही कीं, हिंदूंतील अगदीं निरक्षर स्त्रीपुरुषांना भारतीय संस्कृतींतील उच्च तत्त्वांचा परिचय असून त्यांचा प्रभावहि त्यांच्यावर आहे. हें जरी सर्व खरें असलें तरी पण या बाबतींत व्यवस्थित कार्य करणारी हिंदूंची एकहि प्रभावी संस्था गोमन्तकांत नाही. हिंदु समाज जातिभेदानें विस्कळीत झालेला असून त्याची प्रगति खुंटलेली आहे. पण याचबरोबर एक गोष्ट येथें स्पष्ट करावीशी वाटते; ती ही कीं, आजपर्यंत अनेक संकटांस तोंड देऊनहि गोमन्तकीय हिंदु समाज जोमानें उभा आहे.

गोमन्तकांतील मुसलमानांची संख्या अगदीं अल्प असल्याचा उल्लेख मार्गे आलाच आहे. त्यांच्या धार्मिक संस्था म्हणजे मशिदी होत. १९२९ सालपर्यंत फोंड महालांत तीन व सांखळी महालांत एक, एवढीच मशिदींची नोंद सरकारी दस्तारांत आढळते. परंतु आतां पणजी, मडगांव, म्हापसें, मुरगांव, वाळपई, केरी, पिळगांव, केपें, सांगें, कुंकळी, बेतूल, म्हाडदोळ वगैरे ठिकाणीं नव्या मशिदी झाल्याचें समजतें. या मशिदींवर त्या गांवचा समाज आपल्यापैकीं एकाची नेमणूक करतो व किरकोळ धार्मिक निवाड्यांचें काम त्यांच्यावर सोंपवलेलें असतें. महत्त्वाच्या निकालकरतां मात्र काजीकडे जावे लागतें. या लोकांत शेख, सय्यद, पठाण वगैरे जाती जरी असल्या तरी

^{५७} गोमन्तकांतील शुद्धीचा इतिहास. परिशिष्ट पहा.

त्यांच्यांत भेदभाव नाहीत. श्रीमंत गरीब हा भेदभाव तर त्यांच्या धार्मिक वावर्तीत मुळींच आड येत नाही. मुसलमान सर्व एक, ही भावना त्यांच्यात फार जोरदारपणे असल्याने एकोपा निर्माण होतो. पोर्तुगीज कायद्याने रस्याचें स्वातंत्र्य सर्वास सारखेंच असल्यामुळे, मशिदीपुढून मिरवणूक गेल्यानें दंगे वगैरे होण्याचे प्रकार गोमन्तकांत नाहीत.

या जातींतच अंतर्भूत होणारी खोजा ही जमात होय. मुसलमानांपासून आपण वेगळे असल्याचें ते भासवतात. त्यांचे धार्मिक विधिहि निराळ्या ठिकाणीं होतात. आगाखान हे त्यांचे धर्मगुरु होत. यांची गोमन्तकांतील संख्या अगदींच लहान असून ते सर्व व्यापारी वर्गांत मोडतात.

गोमन्तकांतील ख्रिस्ती धर्मीयांची संघटना फार प्रभावी आहे. रेपुब्लिक झाल्यापासून सरकारचे धार्मिक वावर्तीत जें तटस्थतेचें धोरण होतें तें तसेंच न राहतां त्यांत बदल व्हावा ह्या इराद्यानें असंज्जीच्या अध्यक्षकडून सुचवण्यांत आलेली घटनेच्या धार्मिक कलमांतील दुरुस्ती *Diario das Sessões* (नं. ९७, ता. १३-४-१९५१) च्या अंकांत प्रसिद्ध झालेली आहे. ती अशी:—

कलम ४५ : पोर्तुगीज राष्ट्राचा धर्म या नात्यान सार्वजनिक किंवा खासगी रीतीनें क्याथोलिक धर्म आचरण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. क्याथोलिक धर्मसंस्थेला कायदेशीर व्यक्तिमत्व असून तिला संघटित रीत्या मंडळें किंवा संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार आहे व या मंडळांचें किंवा संस्थांचेंहि कायदेशीर व्यक्तिमत्व मान्य करण्यांत येत आहे. पोपसंस्था व पोर्तुगाल यांच्यांत परस्पर प्रतिनिधित्वाच्या द्वारा आणि पाद्रोआदाच्या क्षेत्रांत किंवा उभयसामान्य हितसंबंधाच्या विषयांत करण्यांत येणारे तहनामे किंवा करारनामे यांच्याद्वारा राजकारणी संबंध राखून सरकार व क्याथोलिक धर्मसंस्था यांत अलगपणा बाळगण्यांत येत आहे.

कलम ४६ : पोर्तुगीज प्रदेशांतील इतर धर्मांसहि सरकार आचरणस्वातंत्र्य व संघटनास्वातंत्र्य यांची हमी देत आहे. हीं उभय स्वातंत्र्यें मूर्त स्वरूपांत येतांना त्यांचें नियमन कायद्यानें होईल. त्या त्या धर्मशास्त्रानुसार झालेल्या त्यांच्या संघटनांचें कायदेशीर व्यक्तिमत्व सरकार मान्य करूं शकेल.

पुस्ती : मानवी जीवित व व्यक्तिमत्व यांच्या सुरक्षितपणास बाधक आणि चांगल्या चालीरीतींशीं न जुळणारे असे धर्मविधि, तसेंच प्रचलित समाज-रचनेला विरोधी अशा विचारप्रणाली यांचा प्रसार, यांना मात्र या नियमांतील तत्त्व लागू नाही.

ही सूचना पास झालेली आहे. या धोरणानेच, क्याथोलिक धर्मपीठाने ठरविलेले वर्षातील सहा धार्मिक दिवस हे राष्ट्रीय सुट्ट्या म्हणून पाळण्याचे पोर्तुगीज सरकारने कायद्याने ठरवले आहे. हा कायदा वसाहतींनाहि लागू केल्याच गोमन्तकांतील ता. १४-२-१९५२ च्या सरकारी पत्रकांत (Boletim Oficial) प्रसिद्ध झालेल आहे.

गोमन्तकांतील ख्रिस्ती धर्माची अधिकारी संस्था Arquidiocese da Goa ही असून हिचे मुख्याधिकारी 'आर्चबिशप' ह्या हुद्द्याचे असतात. गेलीं पांच वर्षे गोमन्तकाचे आर्चबिशप असलेले डॉ. जुझे दा कॉस्त नूनिश् हे नुकतेच पोर्तुगालला गेले असून त्यांच्या जागी दुसरे आर्चबिशप आलेले आहेत. डॉ. नूनिश् हे फार मोठे धर्मकारणी असून त्यांची लेखणीहि बरीच प्रभावी होती. तसेंच ते उत्तम संघटक होते. आपण योजिलेले कार्य कोणत्या पद्धतीने तडीस न्यावे याबद्दल ते नेहमीं दक्ष असत. आपल्या कारकीर्दीत त्यांनी आपली गादी (Paço Patriarcal) अत्यंत व्यवस्थित रीतीने चालवून आपल्या अनुयायांच्या संघटनेत जोरदारपणा उत्पन्न करून ठेवला आहे.

गोमन्तकांतील ख्रिस्ती धर्माच्या बाबतींत कार्य करणारी दुसरी महत्त्वाची संस्था म्हणजे रायतूरची सिमिनार (Seminário Patriarcal de Rachol) ही होय. हिचा इतिहास मागे आलाच आहे. ही संस्था चारशे वर्षांहून अधिक जुनी असून तिला पोपच्या दरबारांत सुद्धा, ख्रिस्ती धर्माचे प्रमुख कार्य करणारी संस्था म्हणून, महत्त्व आहे. हिचे मुख्य कार्य या धर्माचे उपाध्याय निर्माण करणे हे आहे.

गोमन्तकांत याशिवाय बाहेरील कांहीं मिशनरी संस्था धर्माने कायदा करत असतात. शिक्षण व सेवा यांच्या द्वारे हे कार्य होत असते. जेजुईत व सान्तियागो यांच्या मुंबई युनिव्हर्सिटीने मान्यता दिलेल्या ७ व इतर सहा मिशनरी

शाळा असून यांच्याच बरोबरीने जोगिणींच्या मठांच्या (Convents) मुलीं-करतां आणखी १३ शाळा आहेत. गोमन्तकांत चालू असलेल्या एकंदर ६१ इंग्रजी शाळांपैकीं २६ शाळा ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या आहेत. यावरून ह्या क्षेत्रांत ह्या लोकांचें किती वर्चस्व आहे तें दिसून येतें.

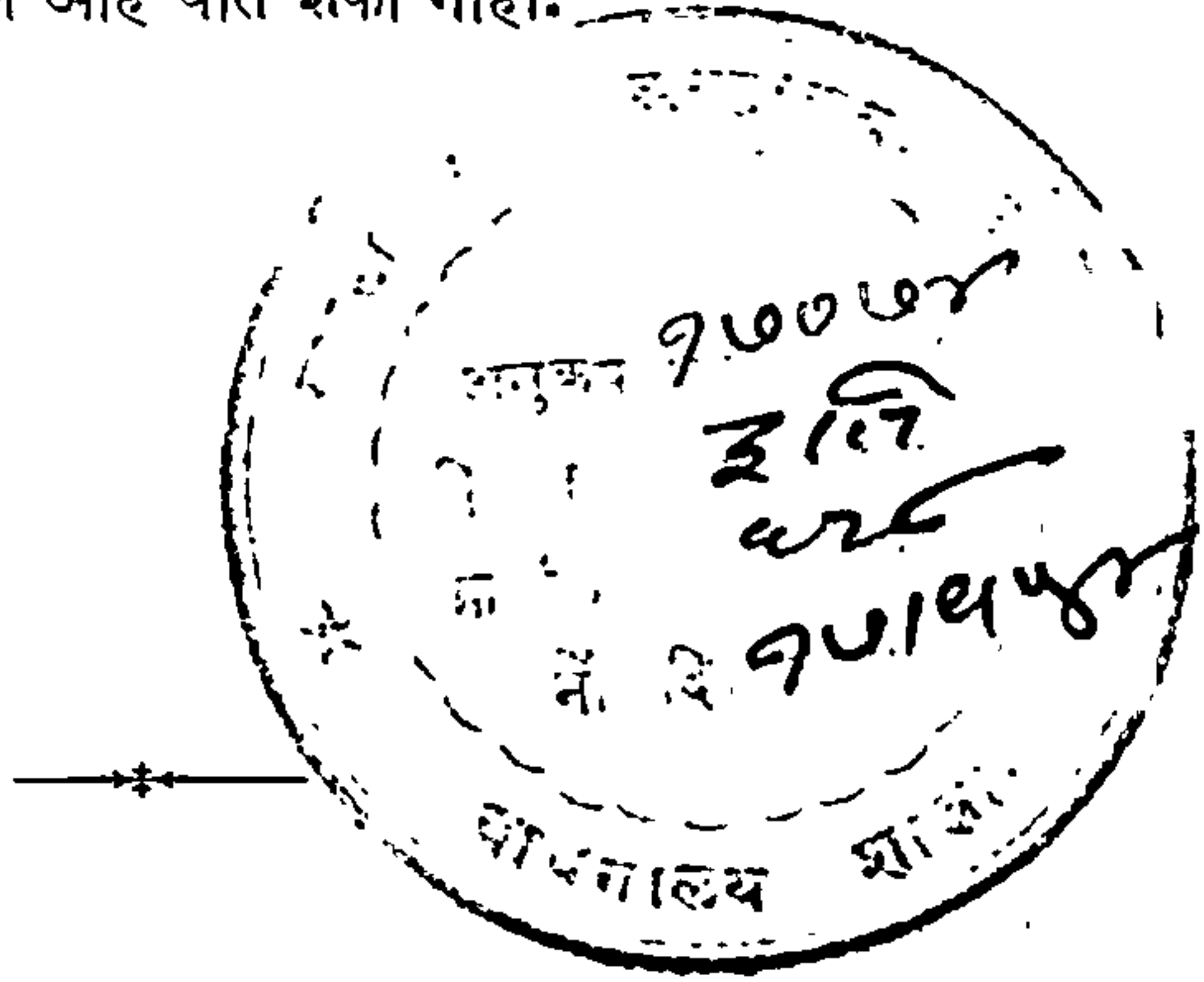
गोमन्तकांतील ख्रिस्ती इगर्जांची संख्या १०६ असून पाद्रींची संख्या ४२७ आहे. वरील आंकडे १९२९-३० सालचे आहेत.^{५८} वरील माहितीवरून या धर्मीयांचें कार्य कशा व्यवस्थित रीतीने चाललें आहे हें दिसून येईल.

गोमन्तकांत आज धर्मांतराला वाव कमी आहे. हिंदुस्थानांत ख्रिस्ती धर्मांत बरेच लोक गेले व जातात. त्याचीं कारणें जास्त आर्थिक आहेत. अशी परिस्थिति गोमन्तकांत नाही. त्याचप्रमाणें यापुढें कोणावरहि यात्रावृत्तींत सक्ति होणें शक्य नाही. गावड प्रकरणामुळें हिंदूंनील धार्मिक सामर्थ्य ख्रिस्ती धर्माधिकार्यांस कळून चुकलें आहे.^{५९} त्याशिवाय आतां पंथा-वरील विश्वास कमी होत चालला आहे. आपल्या अंगांतील मानव्याचा विकास घेण्यास आपला धर्म सोडून दुसऱ्या पंथांत अगर धर्मांत शिरण्याची जरूरी आहे, असें आतां कोणास वाटत नाही. पोर्तुगिजांच्या Assimilação च्या (आत्मसमन् करून घेण्याच्या) धोरणामुळें ख्रिस्ती समाजास सर्व प्रकारच्या सवलती कशा मिळत गेल्या व त्यामुळें त्या समाजास आपली बऱ्याच अंगांनीं प्रगति करून घेण्यास कसा वाव मिळाला याची माहिती या ग्रंथांत इतर ठिकाणीं आलीच आहे. वरील धोरणामुळें त्यांस जरी बरेच फायदे मिळाले असले तरी ते भारतीय संस्कृतीस मुकले, ही त्या समाजाची झालेली मोठीच हानी होय. या गोष्टीची जाणीव त्या समाजास हल्लींच होऊं लागली आहे ही आनंदाची गोष्ट होय.

^{५८} गोमन्तक परिचय, ले. वा. वा. सांवर्डेकर.

^{५९} गावड धर्मांतर प्रकरण : १९४५ सालीं कु. गावड ह्या मुलीस ख्रिस्ती करून घेण्याचा प्रयत्न मडगांव येथें झाला. पण तेथील हिंदूंनीं या गोष्टीस जोराचा विरोध करून हें धर्मांतर अशक्य केलें. मुंबईतील हिंदूंनीहि एक जाहीर सभा भरवून या गोष्टीचा निषेध केला होता.

गोमन्तकांतील धार्मिक स्थित्यंतराचा इतिहास हा असा आहे. धर्माने आतांपर्यंत मनुष्यापुढे उच्च ध्येयाचा दीप सतत नजेरसमोर ठेवून मनुष्यांतील मानवतेचा विकास घडवून आणण्यास मदत केली आहे. परंतु कित्येक वेळीं या मार्गात धर्मोधता आड येऊन तिने मानवाची भयंकर हानी केलेली आहे. वास्तविक धर्माचे खरे कार्य, मोक्ष, निर्वाण किंवा स्वर्गातील राज्याची प्राप्ति, हे नसून, परस्परांतील प्रेमभाव वाढवणे तसेच मानवांतील कर्तव्यबुद्धि जागृत करणे, हे आहे. महाभारतांत असे उल्लेख कित्येक ठिकाणी मिळतात. शांतिपर्व अ. २९९×२० मध्ये 'गुह्यं ब्रह्मं तदिदं । न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किञ्चित्' (देव हो, मी तुम्हाला एक फार मोठे रहस्य सांगतो. ते हे की, या जगांत मनुष्यत्वापेक्षां श्रेष्ठतम असे काहीं नाही) या व्यासमहर्षींच्या म्हणण्याप्रमाणे वागण्यांतच मानवजातीचे कल्याण आहे यांत शंका नाही.

प्रकरण पांचवें

१

गोमन्तकांतील मराठी शिक्षण

गोमन्तकांतील मराठी शिक्षणाचा आढावा घ्यावयाचा झाला तर त्याची व्याप्ति तेथील बहुसंख्य मराठी शाळांत शिकविल्या जाणाऱ्या चार इयत्तां-पुरती म्हणजे प्राथमिक शिक्षणापर्यंत घेतली पाहिजे.

पण गेल्या वीस वर्षांपासून कांहीं शाळांनीं सात इयत्ता म्हणजे मराठी प्रा. स्कू. ली. स. परीक्षेपर्यंतचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली असून, मुलें परीक्षेकरितां बाहेर ठिकठिकाणच्या परीक्षा केंद्रांतून पाठविण्यांत येतात.

इतकेंच नव्हे, तर अलीकडे यांपैकीं कांहीं थोड्या शाळांनीं पुढच्या आठव्या इयत्तेच्या शिक्षणाची तरतूद केली आहे व त्या दरसाल क्रमाक्रमानें पुढची एकेक इयत्ता वाढवीत जात आहेत; अशा रीतीनें त्या मराठी माध्यमांतून एस्.एस्.सी. पर्यंतचें शिक्षण देण्याचा उद्देश अंमलांत आणण्याच्या प्रयत्नांत आहेत. अर्थातच फक्त प्राथमिक शिक्षणाचा आढावा घेण्याच्या वरील व्याप्तींत वाढ करावी लागेल.

गोमन्तकांतील मराठी शिक्षणाचा इतिहास म्हणजे नुसता शालेय शिक्षणाचा इतिहास नव्हे; तर त्यांत गोमन्तकीयांनीं मराठी भाषा टिकविण्याकरतां पूर्वी केलेल्या व ते सध्या करित असलेल्या फार मोठ्या त्यागाच्या इतिहासाचा अंतर्भाव होतो.

गोमन्तकांतील हिंदु धर्म, हिंदु संस्कृति, इतिहास, परंपरा वगैरे सारें नष्ट करण्याकरतां इंग्लिशानच्या काळांत हिंदुधर्मीयांवर अमानुष अत्याचार करून त्यांस देशोधडीस लावण्यांत आलें. माणुसकी असलेल्या कोणाहि माणसानें

लाजेनें मान खालीं घालावी अशा स्वरूपाचे हे अत्याचार होते. भाषा ही संस्कृतीचाच एक भाग असल्यामुळें, हिंदूंची संस्कृति नष्ट करण्याकरतां त्यांच्या भाषेवरही क्रूर हल्ले करण्यांत आले.

इ. स. १६८१ ते १६८६ या कालावधींत किंवा त्याच्या आगेंमागें, पोर्तुगीज मुलखांत वास्तव्य करीत असलेल्या लोकांनीं पोर्तुगीज भाषाच बोलली पाहिजे, मग ते कोणत्याही धर्माचे किंवा राष्ट्रचे नागरिक असोत, असा हुकूम निघाला. यासाठीं करावयाच्या तयारीकरतां तीन वर्षांची मुदत देण्यांत आली होती. त्यानंतर देशी भाषेचा उपयोग करणाऱ्यांस वाटेल ती शिक्षा देण्याची कायद्यांत तरतूद करण्यांत आली होती.

१७४५ सालीं Dr. Frei Lourenço da Santa Maria या आर्चविशपनीं, पोर्तुगीज भाषा येत नसलेल्या ख्रिस्त्यांना विवाह करून घेण्याची बंदी असावी, असें फर्मान सोडलें. नमुन्यादाखल हीं दोन उदाहरणें दिलीं आहेत. पण अशा निरनिराळ्या प्रकारचे झालेले पाशवी हल्ले पचवून आज गोमन्तकांत मराठी भाषा जिवंत राहिली आहे.

मराठी भाषेच्या शिक्षणाला तेथें सरकार, म्युनिसिपालिष्ट्या, लोकल बोर्डें यांपकीं, क्षुल्लक अपवाद सोडल्यास, कोणाचीही मदत नाहीं. सबंध गोमन्तकांत चालत असलेल्या १५० ते २०० मराठी शाळा लोकांनीं आपल्या रक्ताचें सिंचन करून चालविल्या आहेत. कर भरणाऱ्या नागरिकांना आपल्या मुलांना आपल्या मातृभाषेचें शिक्षण घ्यावयाचें झालें तर तें आपल्याच खासगी पैशांतून आपल्याच खासगी प्रयत्नांनीं घ्यावें लागतें, हा देखावा गोमन्तकाखेरीज जगाच्या इतर कोणत्याच भू-भागावर पाहावयास मिळणार नाहीं ! आणि म्हणून, स्वतःचें सरस्वतीमंदिर असणारीं कांहीं अपवादात्मक भाग्यवान विद्यालये वगळलीं तर, बहुसंख्य शाळा कुठें तरी देवळांच्या सांडियावर, मोडक्या तोडक्या अग्रशाळेच्या जागेंत, एकाद्या दानशील गृहस्थाच्या ओढ्यावर, किंवा मिळेल त्या जागेवर बसून आपलें शिक्षणदानाचें पवित्र कार्य अखंडपणें करीत आहेत; पण जागेच्या किंवा अन्य कोणत्याहि सोईच्या अभावीं शिक्षण-कार्यांत खंड पडूं देत नाहींत. हें दृश्य पाहिलें म्हणजे, कोणतीहि विकट परिस्थिति आली तरी आपली भाषा जिवंत ठेवण्याकरतां धडपडणाऱ्या मराठी

भाषेच्या सुपुत्रांच्या चिवटपणाचें कौतुक करावें तितकें थोडेंच, असें वाटल्या-
शिवाय राहात नाहीं.

शैक्षणिक आढावा घेण्यापूर्वीं त्याचें नीट आकलन होण्याकरतां पोर्तुगीज-
पूर्व गोमन्तकाचा विस्तार, दक्षिण कोंकणाची राजधानी ह्या नात्यानें त्या वेळीं
गोमन्तकास असलेलें महत्त्व, दक्षिण कोंकण आणि पर्यायानें गोमन्तकावर राज्य
करून गेलेल्या निरनिराळ्या सत्ता, ही सर्व माहिती करून देणें अगत्याचें आहे.
पण प्रस्तुत ग्रंथांत प्रकरण १ लें व २ रें यांत ती आलेली असल्याने येथें तिची
पुनरावृत्ति करण्याची गरज राहिलेली नाहीं. त्या माहितीवरून त्यावेळच्या
परिस्थितीची ओळख होईल व या विषयाचे सर्व धागेदोरे नीट समजून येतील.

१५१० सालीं पोर्तुगीजांनीं गोवें शहर सर केलें. १५४३ त वार्देश व
मुर्गावसह साष्टी हे महाल - ज्यांना जुन्या काविजादी असें म्हणतात ते-
कावीज केले. आणि दोनशें वर्षांपेक्षां जास्त काळ गेल्यावर, सन १७८१-८२
या सालांत, मतग्राम, सत्तरी, पेडणे वगैरे - ज्यांना नवीन काविजादी असें
म्हणतात त्या - भागावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली.

पोर्तुगीजांनीं गोवें घेतलें त्यावेळींहि आजच्याप्रमाणेंच गोमन्तकाची बोली
भाषा कोंकणी आणि ग्रंथलेखन, पत्रव्यवहार, हिशेबठिसेब, व्याख्यान, कथा-
पुराणें, प्रवचनें, नाट्यप्रयोग याची प्रांथिक भाषा मराठी होती, हें कळून येण्यास
फार मोठ्या पुराव्याची जरूरी नाहीं.

गोमन्तकाच्या जुन्या साहित्यापैकीं ज्या ग्रंथकारांचें साहित्य आज
उपलब्ध आहे त्या सुप्रसिद्ध कवि तुकारामबाबा वरदे यांनीं केलेल्या भर्तृहरीच्या
शतकत्रयाचा समश्लोकी मराठी भाषांतराचा काल सोळाव्या शतकाची अखेर
हा समजला जातो. विद्वद्रत्न महेश्वरबाबा सुखठणकर यांनीं १७५० च्या
सुमारास 'अमर विवेक' ही आपली अमरकोशावरील सुप्रसिद्ध मराठी टीका,
'पानचक्र' नांवाची आचार्यांच्या वाक्सुधेवर मराठी टीका वगैरे ग्रंथ
निर्माण केले. नायकस्वामी वगैरे अनेक संत कवि याच कालांत होऊन गेले.

ज्या वेळीं पोर्तुगीजव्याप्त भागांत "सैतानाच्या हवालीं झालेल्या या
देशांतील लोकांच्या पाखंड मतखंडणार्थ" ग्रंथ एकत्र करून जाळण्यांत येत

होते, त्याच वेळीं त्याच्या लग्नाच्या महालांत वर सांगितल्याप्रमाणें मराठी ग्रंथ-निर्मितीचें कार्य चालू होतें. कदाचित्, वाटविलेल्या मुलुखांतहि तें लपून छपून होत असावें. यावरून गोमन्तकांत मराठींत ग्रंथलेखन करण्याची ही परंपरा जुनीच असली पाहिजे, हें उघड होतें. त्यावांचून सोळाव्या शतकांतील मराठी ग्रंथनिर्मितीची उपपत्ति लागत नाही.

या प्रदेशावर राज्य करण्याचें पोर्तुगीजांचें धोरण Assimilação चें (आत्मसात् करून घेण्याचें) होतें. जित राष्ट्राला स्वतःचा धर्म, संस्कृति, भाषा, रीतिरिवाज, परंपरा, पेहराव याएवजीं आपला धर्म, संस्कृति, भाषा, चालीरीति वगैरे स्वीकारावयास भाग पाडावयाचें, हें या धोरणामागील मुख्य सूत्र होय. या सूत्रानुसार गोमन्तकांतील प्रजेवर करण्यांत आलेल्या अत्याचारांपैकीं पांच सहा उदाहरणें जरी येथें दिलीं तरी या सूत्रामागच्या धोरणाची यथा-योग्य कल्पना येऊं शकेल; म्हणून तीं येथें देतो^१ :—

१५४१ त निघालेल्या एका हुकुमानें तिसवाडींतील सारीं हिंदु देवाल्यें नष्ट करण्यांत आलीं.

१५४६ त गोव्यांतील सारीं देवळें व मशिदी जमीनदोस्त करण्यास, पाखंड मत नष्ट करण्यास, पाखंडी व ब्राह्मणी उत्सवांस मनाई करण्यास, तसेंच लांकूड, माती किंवा धातू यांची मूर्ति तयार करणाऱ्यास कडक शासन करण्यास परवानगी देणारा हुकूम काढण्यांत आला.

१५४८ त एका विशपकडून पाखंड मतखंडणार्थ लोकांचीं पुस्तकें एकत्र करून तीं जाळण्यांत आलीं.

१५६७ सालीं हिंदूंना आपलीं धर्म-पुस्तकें ब्राह्मणांच्या बंदी करण्यांत आली. याच सालीं सासष्टी महालांतील २८० देवळांचा विध्वंस करण्यांत आला.

^१ Dr. Antonio de Noronha यांच्या “Os Hindus de Goa e a Republica Portuguesa”, Filipe Nery Xavier यांच्या “Bosquejo histórico das Comunidades de Goa”, प. वा. प्रो. बाळकृष्ण वामन सांवर्डेकर यांचा ‘गोमन्तक परिचय’ इ. ग्रंथांच्या आधारें.

१५६९ त बादेश प्रांतांतील देवळें मोडून टाकण्यांत आलीं. १५८७ त हिंदूंना जानवें वापरण्याची बंदी करण्यांत आली. त्यांचे विवाहसंस्कार बंद करण्यांत आले.

१६७८ त ही बंदी निघाली; पण घरांत दरवाजे बंद करून विवाहविधि उरकून घेणें, विवाहप्रसंगीं देवळाचे पुजारी, भट, वैदिक इत्यादि लोकांना हजर राहूं न देणें, होमहवनादि कृत्यें न करणें, अशा अटी घालण्यांत आल्या. व त्यांच्या अंमलवजावणीसाठीं विवाहसमारंभ चालू असलेल्या घराभोंवतीं इंकिझिसांव संघटनेच्या देखरेखीखालीं हत्यारबंद शिपाई लोकांचे पहारे बसविण्याची व्यवस्था करण्यांत आली.

१६४६ त, बाप वारलेल्य मुलाची आई व इतर वडील माणसें ह्यात असलीं तरी त्यांना ताब्यांत घेऊन खिस्ती करावें, असा हुकूम सुटला.

१७०५ सालीं शेंडीवर माणशीं सुमारे आठ रुपये या प्रमाणांत कर बसविण्यांत आला.

कोणतेंही मतप्रदर्शन न करतां वर दिलेल्या थोड्याशा जंत्रीवरून, Assimilação चें (आत्मसात् करून घेण्याचें) राजकारण कशा प्रकारें हाताळण्यांत येत होतें, याचा सहज उलगडा होऊं शकेल.

याच Assimilação च्या धोरणास अनुसरून, या प्रदेशाच्या भाषेला सरकार मान्यता देत नाहीं. अर्थात्च, राज्यकारभारांत देशी भाषेला स्थान नाहीं, हें निराळें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. याच धोरणामुळे मराठीचें प्राथमिक शिक्षण सरकार स्वतः देत नाहीं व इतर कोणी देत असल्यास त्यांस मदत करीत नाहीं. लोकांना आपली परंपरा विसरण्यास लावणें हें वरील धोरणांत येत असल्यामुळे, ती राखण्याचें एक साधन जो इतिहास त्या हिंदुस्थानच्या इतिहासास शिक्षणांत स्थान नाहीं. एकंदरींत, स्वदेशाएवजीं पोर्तुगाल देशाशीं, स्वभाषेएवजीं पोर्तुगीज भाषेशीं, हिंदुएवजीं खिस्ती धर्माशीं, स्वतःच्या रीतिरिवाजांएवजीं राज्यकर्त्यांच्या रीतिरिवाजांशीं जेणेंकरून येथील जनता एकरूप होऊं शकेल असेंच राज्यकारभाराचें धोरण पोर्तुगीजांनीं या भागावर ठेवलें होतें. या धोरणाचें पर्यवसान, आजच्या गोमन्तकाच्या लोक-

संख्येपैकीं अर्ध्यापेक्षां थोड्या कमी इतक्या प्रजेला ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दऊन व तिला पोर्तुगीज संस्कृतींत आत्मसात् (assimilar) करून घेऊन, गोमन्तकाचीं दोन शकलें करून टाकण्यांत झालें.

यापैकीं ख्रिस्ती धर्म व संस्कृति स्वीकारलेल्या लोकांना पोर्तुगीज राज्य फायद्याचें झालें. न वाटलेल्या प्रजेच्या संपत्तीचा वांट्या या वाटलेल्यांना देण्यांत आला. मोठमोठ्या हुद्द्याच्या जागा त्यांना मिळाल्या, व राज्यकर्त्यांच्या धर्माची ती एक जात झाल्यामुळें, त्यांना इतर सवलतीहि मिळूं लागल्या. धर्मांतरामुळें या समाजाचा आणखी एक फायदा झाला. परदेशगमन करून सुशिक्षित आणि अशिक्षित ख्रिस्त्यांनीं गडगंज संपत्ति मिळविली. ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार न करतां जे आपल्या हिंदु धर्मातच राहिले, त्यांच्या दुर्दशेला पारावार राहिला नाहीं. अशाहि परिस्थितींत हिंदूंनीं स्वत्ववर्णार्थ केलेल्या त्यागाचें वर्णन प. वा. बाळकृष्ण वा. सांवर्डेकर यांनीं आपल्या 'गोमन्तक परिचय' ग्रंथांत केले आहे. तोच उतारा येथें देतो :—

“एका बाजूनें सत्तेचा पराकाष्ठेचा जुलूम व दुसरीकडून आत्यंतिक प्रलोभन हीं शस्त्रें ज्ययत असतांना, त्यांना न जुमानतां ज्यांनीं आपल्या धर्माची, आपल्या देशाची, आपल्या भाषेची, आपल्या आचारांची व आपल्या परंपरेची कास सोडली नाहीं, भुरग्या चोरांसारखे लपून, निराश्रित परागंदांसारखी धांवपळ करीत, हालाहालांत देखील आपली संस्कृति जतन करण्यांत ज्यांनीं मृत्यूहि आनंदानें पत्करला, रानावनांतून देव हिंडाविले. . . . . देशत्याग व सर्वस्वत्यागहि पत्करला, त्यांची धन्यता काय वर्णावी ?”

पोर्तुगीजांच्या Assimilação च्या धोरणामुळें गोमन्तकाचीं दोन शकलें झालीं. याचा उल्लेख वर आलाच आहे. त्याचे परिणाम फार दूरवर पोचले. विशेषतः विचाराचें वाहन जी भाषा तिच्या ताटातुटीमुळें हिंदु व ख्रिस्ती हे दोन समाज एकजीव होऊं शकले नाहींत. व त्याचे अनिष्ट परिणाम गोमन्तकाला फारच भोंवले व भोंवत आहेत.

लोकांना वाटविल्याबरोबर त्यांची जन्मभाषा तोडण्यांत आली. त्यांना सक्तीनें पोर्तुगीज शिकविण्याचे प्रयत्न झाले. ही सक्ती कशा प्रकारची असे याचीं लेखाच्या सुरवातीसच दोन उदाहरणें दिलीं आहेत. तीं वाचलीं म्हणजे

शितावरून भाताची परीक्षा करतां येईल. याचा परिणाम असा झाला कीं, झन्याच्या शुद्ध पाण्याऐवजीं कोंडलेल्या डबक्यासारखी या बाटविलेल्या लोकांची स्थिति झाली. धर्म, संस्कृति, इतिहास, परंपरा, भाषा वगैरे बाबतींतला या ख्रिस्ती समाजाचा अखिल हिंदुस्थानाशीं असलेला संबंध तुटला व ते एकाकी पडले.

शिक्षण परकी भाषेंत दिल्यामुळें तें पचनीं पडेना व पोर्तुगीज भाषा लवकर अवगत होईना. परकीय लोकांचे रीतिरिवाज लवकर आत्मसात् करण्याचें काम सोपें नव्हतें. त्या वेळची गोष्ट सोडाच, आजहि, धर्मातरास साडेचारशें वर्षें झालीं तरी, असें दिसून येतें कीं, अजून सर्वच बाबतींत हा समाज पोर्तुगीज संस्कृतीशीं एकरूप (assimilado) असा झालाच नाहीं. धर्माची, कायद्याची आडकाठी नसतांना ख्रिस्ती ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांतहि, ते सुशिक्षित असून देखील, सर्रास बेटीव्यवहार अजून होत नाहींत. सुशिक्षितांची जर ही स्थिति तर अज्ञ लोकांची काय असूं शकेल !

मराठी शिक्षणास बंदी झाल्यामुळें तिचें शिक्षण ख्रिस्त्यांना घेतां आलें नाहीं. त्यामुळें या भाषेंतील वाङ्मय, नाट्य किंवा अन्य सामाजिक शिक्षणाच्या संस्था, यांचा त्यांना आपल्या सांस्कृतिक उन्नतीकरतां उपयोग करून घेतां आला नाहीं. तसेंच पोर्तुगीज भाषा शिकण्याची सक्ति केली असतांहि ती शिकणें त्यांच्यांतील बहुजन समाजाला साधलें नाहीं. यामुळें हा बहुजन समाज अज्ञानी व सांस्कृतिक दृष्ट्या खालच्या पातळीवर राहिला. हे लोक बोलत असलेल्या कोंकणीचें मूळचें स्वरूप जाऊन तिला, प्रथम पोर्तुगीज व नंतर इंग्रजी-मिश्रित असें, घेडगुजरी वळणाचें स्वरूप आलें. या अज्ञ लोकांपैकीं बऱ्याच मोठ्या संख्येनें परदेशगमन (Emigração) करण्याचा पेशा स्वीकारला. परदेशांत गेल्यावर घरच्या मंडळीच्या समाचाराकरतां पत्रव्यवहाराची गरज पडली. मराठी तोडल्यामुळें देवनागरी लिपीस हे लोक पारखे झालेच होते. त्यामुळें रोमन लिपींतील अपभ्रष्ट कोंकणींतून ही मंडळी पत्रव्यवहार करूं लागली. रोमन लिपीमुळें उच्चारांत विकृति आली. मराठीसारख्या संस्कृतोद्भव भाषेचें शिक्षण नसल्यामुळें, योग्य अर्थवाही अशा शब्दांचा तुटवडा पडूं लागला. हा तुटवडा भरून काढण्याकरतां परकीय भाषेंतील शब्द घ्यावे लागले. पोर्तुगीज

किंवा इंग्रजीपैकीं ज्यांना ज्या ज्या भाषेचा थोडा सराव झाला त्यांनीं त्या त्या भाषेंतील शब्द कोंकणींत घुसडून व्यवहार चालू ठेवला. आज हे लोक अशीच धेडगुजरी कोंकणी बोलतात; असल्याच भाषेंतून नाटिका, प्रहसनें, संवाद वगैरे रचून त्याचे प्रयोग करून आपली हौस भागवून घेतात.

या लोकांपैकीं ज्या थोड्या लोकांनीं उच्च शिक्षण घेतलें त्यांची स्थिति निराळी झाली. ते स्वधर्मास, स्वसंस्कृतीस व स्वभाषेस पारखे झाले खरे; पण ख्रिस्ती धर्माच्या व संस्कृतीच्या स्वीकाराबरोबरच उच्च शिक्षणहि त्यांनीं घेतल्यामुळें, त्या शिक्षणाच्या योगें त्यांचा सामाजिक दर्जा वाढला. त्यांचा व राज्यकर्त्यांचा धर्म व संस्कृति एकच झाल्यामुळें राज्यकारभारांत त्यांना फार मोठा वाटा मिळाला.

आज हा पुढारलेला ख्रिस्ती समाज मागासलेल्या बहुसंख्य ख्रिस्ती समाजासारखीच अपभ्रष्ट कोंकणी बोलतो. पण ती आपल्या घरांत बोलण्यास त्याला लाज वाटते. अज्ञ बहुसंख्य ख्रिस्ती वर्गाला ती घरांत बोलल्याशिवाय अन्य मार्ग नाही.

एकंदरींत, वाटवून ख्रिस्ती केलेल्या लोकांचें मराठी तोडल्यामुळें कोंकणी बोलणाऱ्यांचे दोन विभाग झाले. एक मराठीचें शिक्षण घेतलेला व शुद्ध कोंकणी बोलणारा हिंदु समाज; व दुसरा मराठीस पारखा झाल्यामुळें पोर्तुगीज इंग्रजी मिश्रित अपभ्रष्ट कोंकणी बोलणारा ख्रिस्ती समाज. या दोन्ही समाजांची जन्म बोली कोंकणी असली, हे दोन्ही समाज बोलत असलेल्या भाषेला कोंकणी हेंच नांव असलें, तरी गोमन्तकाचें दुदैव असें कीं, घरगुती, बाजारी, किंवा पेशाविषयक असे नित्याच्या व्यवहारांतले मामुली विषय सोडून दिले तर, गंभीर, उच्च किंवा शास्त्रीय विषयाच्या चर्चेत एक समाज आपले विचार दुसऱ्या समाजाला समजावून देऊं शकत नाही. संस्कृत-मराठी शब्दांचा भरणा असलेली हिंदूंची कोंकणी बहुसंख्य अज्ञ किंवा अल्पसंख्य शिक्षित ख्रिस्ती या दोघांनाही समजत नाही. याच्या उलट, पोर्तुगीज व इंग्रजी शब्दांचा भरणा असलेली ख्रिस्ती लोकांची अपभ्रष्ट कोंकणी बहुसंख्य हिंदूंना समजत नाही. यास अपवाद म्हणजे पोर्तुगीज किंवा इंग्रजीचें उच्च शिक्षण घेतलेला दोन्ही समाजांतील अल्प वर्ग. हा त्या त्या भाषेंतून कसल्याहि विषयाचा विचार करूं शकतो. पण बहुजन समाजाची स्थिति वर वर्णन केल्याप्रमाणें आहे.

एवंच हिंदु व ख्रिस्ती या दोन्ही समाजांची जन्म बोली कोंकणी ही एकच असून सुद्धां, दुसऱ्यांचें मराठी शिक्षण तोडलें गेल्यामुळें, परस्परांत सहकार्य वाढविण्यास, विचारांची देवघेव करण्यास, एकमेकांच्या संस्कृतीचा परिचय करून घेऊन परस्परांत जिऱ्हाळा निर्माण करण्यास, कोणत्याहि सार्वजनिक कार्याच्या विचाराकरतां बैठक घेऊन तींत एकत्र विचारविनिमय करण्यास, एक साधन म्हणून तिचा फारसा उपयोग होऊं शकत नाहीं. (तूर्तचा मुंबई रेडियो केंद्रावरील कोंकणी कार्यक्रम हा याचा उत्तम पुरावा होय.)

सारांश, एकच जन्मबोली असतांना ती तिच्या एका धर्माच्या सुपुत्रानें बोललेली तिच्याच दुसऱ्या एका धर्माच्या सुपुत्राला समजत नाहीं, हें संबंध जगांत फक्त गोमन्तकांतच दिसणारें एक उदाहरण असावें असें वाटतें. असो.

गोमन्तकाची मराठी शिक्षणविषयक समस्या नीट समजावी म्हणून, गोमन्तकांतील भाषिक परिस्थितीची येथपर्यंत अगदीं थोडक्यांत माहिती दिली. आतां याच विषयाशीं संबंध असणाऱ्या आणखी एका विषयाचा विचार केल्या-शिवाय पुढें पाऊल घालतां येणार नाहीं. तो विषय कोंकणी-मराठी वादासंबंधींचा होय. या वादाचें स्वरूप थोडक्यांत असें अहि :-कोंकणी ही स्वतंत्र भाषा असून गोमन्तकीयांची ती जन्मभाषा आहे, कांहीं कारणांनीं तिचें स्थान मराठीनें घेतलें, आतां कोंकणी भाषेंतून सर्व व्यवहार करून तिला तिचें स्थान पुन्हा प्राप्त करून दिलें पाहिजे, असें कोंकणीवाद्यांचें म्हणणें आहे. यावरून मग, गोमन्तकाची भाषा कोणती ? कोंकणी कीं मराठी ? कोंकणी ही स्वतंत्र भाषा कीं मराठीचीच ती एक पोटभाषा ? असे अनेक प्रश्न निघून त्यावर अजून चर्चा चालू आहे. एकाचें म्हणणें, दोन्ही भाषांत बहिणी बहिणीचें नातें आहे, तर दुसऱ्याचें म्हणणें, मराठी ही कोंकणीची मावशी लागते. एकानें म्हणावें, नाजूक मनोभावना चित्रित करण्याचें किंवा बुद्धीचे वारकावे सांगण्याचें, तसेंच व्यंजनेनें आणि थोड्यांत थोड्या शब्दांनीं बोलण्याचें कोंकणीचें सामर्थ्य मराठीपेशां श्रेष्ठ, तर दुसऱ्यानें उत्तर द्यावें, प्रत्येक भाषेंत असा प्रकार असतोच, आपण त्या त्या भाषेचा नीट अभ्यास केला तर हें आपणांस दिसून येईल.

कोंकणी ही स्वतंत्र भाषा कीं पोद्यभाषा या शास्त्रीय विषयाची चर्चा तंज्ज्ञांनीं करावी. त्यांनीं यापूर्वी ती केली आहे व आतांहि ते करीत आहेत. आम्हाला यासंबंधीं कोणतेंच मतप्रदर्शन करावयाचें नाहीं. मात्र दुसऱ्या एका वाजूनें या प्रश्नाचा विचार करावयाचा आहे.

कोंकणी-मराठी वादास ऊत आल्यापासून आमच्यापुढें पुन्हां पुन्हां एक प्रश्न उभा राहतो कीं, मराठी ही गोमन्तकावर कोणी तरी बळजबरीनें लादलेली, किंवा आमच्या पूर्वजांनीं मागला पुढला विचार न करतां अजाणतेपणानें स्वीकारलेली, एक परप्रांतीय भाषा होय, अशा अभिनिवेशानें जो हा वाद चाललेला आहे, तें कितपत यथार्थ असावें ? नाजूक मनोभावना चित्रित करण्याचें, व्यंजनेनें आणि थोड्यांत थोड्या शब्दांनीं बोलण्याचें कोंकणीचें सामर्थ्य मराठीपेक्षां श्रेष्ठ, हें खरें, तर आमच्यांतील बहुतेक जुन्या कवींनीं व विद्वानांनीं कोंकणी सोडून मराठींत ग्रंथरचना कां केली ? कोंकणी बोलीचें त्यांना वावडें होतें काय ? कित्येकांच्या म्हणण्याप्रमाणें, कोंकणी भाषेंतहि ग्रंथरचना होत होती; पण हे सर्वच ग्रंथ इंग्लिशांवाच्या वेळीं जाळण्यांत आले. तर मग, शके १२२२ तील खांडोळेंचा जुन्या कानडी लिपींतील व मराठी भाषेंतील, शके १३२४ तील येळूस-सत्तरीचा देवनागरी लिपींतील व मराठी भाषेंतील, शके १३३५ तील श्रीनागेश बांदिवडेचा देवनागरी लिपींतील व मराठी भाषेंतील, हे व यासारखे अनेक शिलालेख सांपडावे, तसेंच १६ व्या शतकांत लिहिलेले मराठी ग्रंथ हातीं यावे आणि कोंकणीचे मात्र सांपडूं नयेत, याचा अर्थ काय ?

यासंबंधीं विचार करतां असें दिसून येतें कीं, मराठी भाषा ही गोमन्तकावर कोणी लादलेली नाहीं, किंवा आमच्या पूर्वजांनीं अजाणतेपणानें ती स्वीकारलेली नाहीं; तर सांस्कृतिक एकतेच्या जाणिवेमुळे त्यांनीं तिचा आपखुपीनें स्वीकार केला. मराठी हळूहळू प्रगत होत जाऊन ती ग्रंथनिविष्ट होऊं लागल्यावर महाराष्ट्रांतील अनेक प्रांतिक भाषा बोलणाऱ्या लोकांनीं जशी ती स्वीकारली, त्याचप्रमाणें कोंकणी भाषा बोलणाऱ्या लोकांनींहि आपली ग्रंथभाषा म्हणून तिचा स्वीकार केला; आणि त्याबरोबरच गोमन्तकानेहि केला.

गोमन्तकाच्या मराठी भाषास्वीकाराचें मुख्य गमक, वर सांगितल्याप्रमाणें, गोमन्तक व महाराष्ट्र यांच्या सांस्कृतिक एकतेत शोधलें पाहिजे. समान धर्म, समान संस्कृति, समान परंपरा, तसेंच समान संस्कृतीच्या राजवंशाची एकाच वेळीं महाराष्ट्र व गोमन्तक या दोन्ही सलग भूभागांवर दीर्घ कालपर्यंत असलेली राजवट, महाराष्ट्रांतील संत व त्यांचें वाङ्मय हीं सर्व गोमन्तकाच्या मराठी भाषास्वीकाराचीं प्रमुख कारणें होत. या कारणांचा थोड्याशा विस्तारानें विचार करूं.

गोमन्तकावर, पोर्तुगीजांनीं तो इ. स. १५१० त घेईपर्यंत, कोणकोणते राजवंश अधिसत्ता चालवून गेले तें ह्या ग्रंथांत अन्य ठिकाणीं आलेंच आहे. यांपैकीं, सार्वभौम या नात्यानें असो किंवा मांडलिक म्हणून असो, शिलाहार व कदंब या दोन्ही वंशांनी प्रत्यक्ष असें गोमन्तकावर इतर कोणत्याहि राजवंशापेक्षां जास्त काल राज्य केलें. मुसलमानी सत्ता गोमन्तकावर ५६।५७ वर्षांपेक्षां जास्त काल नव्हती. विजयनगरच्या अधिराज्यांत गोमन्तक १०४ वर्षे होता.

मुसलमानी राजवंश सोडून दिले तर, गोमन्तकावर अधिसत्ता चालवून गेलेल्या वरील सर्व राजवंशांपैकीं बहुतेक राजवंश महाराष्ट्र व गोमन्तक यावर एकाच वेळीं राज्य करीत होते असें दिसून येतें. “ विदर्भ, महाराष्ट्र व कुंतल या तिन्ही महाराष्ट्रांवर ब्रह्मिचे पूर्व चालुक्य यांचें राज्य होतें. आजकाल चालू असलेल्या नांवाचा विचार करतां या प्रदेशांत बऱ्याच मध्यप्रांतापैकीं मराठी जिल्हे, निजामच्या राज्यापैकीं मराठी जिल्हे, आणि गुजराथ सिंधखेरीज मुंबई इलाख्याचा सर्व भाग, इतक्या मुलुखाचा समावेश होत होता. यांत मुंबई इलाख्यापैकीं कानडी मुलुखाचा सुद्धा अंतर्भाव होतो.^२ दुसऱ्या पुलकेशीचा (चालुक्य) वडील पुत्र चंद्रादित्य हा सावंतवाडी व गोवा या प्रांतांवर राज्य करीत होता.”^३

“ राष्ट्रकूट साम्राज्याचा विस्तार फार मोठा होता. दक्षिण गुजराथ, मध्यप्रांतांतील मराठी जिल्हे, महाराष्ट्र, कोंकण, निजामाचें राज्य, कर्नाटक व उत्तर म्हैसूर एवढा प्रदेश त्यामध्ये नेहमीं सामील झालेला असे.”^४

^२ मध्ययुगीन भारत—ले. वैद्य, भा. १ला, पु. २रें, पान १८८

^३ मध्ययुगीन भारत—ले. वैद्य, भा. १ला, पु. २रें, पान १८०

^४ राष्ट्रकूटांचा इति. आळतेकर, पान ७१

“ सिंघण (देवगिरीचे यादव) राजाच्या कारकीर्दीत थोडा वेळपर्यंत त्यांचे राज्य चालुक्य आणि राष्ट्रकूट यांच्याइतकेच विस्तृत होते. ” ५

“ शिलाहार घराण्याच्या तीन शाखा होत्या. पैकीं सर्वांत प्राचीन शाखा दक्षिण कोंकणांत (गोमन्तक), दुसरी उत्तर कोंकणांत ठाणे येथे, व तिसरी घाटमाथ्यावरील कन्हाड-कोल्हापूर टापूवर राज्य करित होती. ६ या तीनही घराण्यांत आत संबंध होता. दक्षिण शिलाहारांचे राज्य गोवे, सावतवाडी, रत्नागिरी..... कधीं कधीं कुलाबा जिल्ह्याचा कांहीं भाग. ” ७ एवढ्या टापूवर प्रायः असे. मुंबईपासून ते गोव्यापर्यंतची सर्व कोंकणपट्टी दक्षिण शिलाहारांच्या ताब्यांत होती, असाहि उल्लेख सांपडतो.

गोव्याचे कदंब यांची दुसऱ्या जयकेशीच्या कारकीर्दीत दक्षिण शिलाहारांच्या प्रदेशापेक्षांहि थोड्या विस्तृत अशा प्रदेशावर सत्ता होती.

शिलाहार घराणीं व गोमन्तक कदंब यांच्यांत लढाया होत; ते एकमेकांचा प्रदेश जिंकून घेत. यामुळे त्यांच्या प्रदेशाची नेहमीं अदलाबदल होत असे. एका वेळीं जे प्रदेश एका राजवंशाच्या अधिसत्तेखालीं असत, तेच प्रदेश कांहीं कालानें दुसऱ्या वंशाच्या अधिसत्तेखालीं गेलेले दिसत. म्हणजे, एकंदरींत दक्षिण कोंकण किंवा गोमन्तक, उत्तर कोंकण व देशावरचा कांहीं भाग, या प्रदेशांवर कमीअधिक प्रमाणांत आलून पालून वरील शिलाहारांच्या तीन शाखा व कदंब या चारहि राजवंशांची अधिसत्ता चालत असे, असें म्हटलें पाहिजे.

उत्तर चालुक्य किंवा विजयनगरचे राय यांनीं जरी गोमन्तक किंवा दक्षिण कोंकण, उत्तर कोंकण व महाराष्ट्राचा कांहीं भाग यावर एकाच वेळीं कांहीं काळ अधिसत्ता प्रस्थापित केली असली, तरी त्यांनीं काबीज केलेला मोठा प्रदेश दक्षिणेकडचा होता व त्यांची मुख्य सत्ताहि तिकडेच होती; आणि त्या राज्याची भाषा कानडी होती. कानडीचा प्रभाव गोमन्तकावर फारसा पडला

५ भरतखंडाचा इति. काथवटे, पान १५१

६ शिलाहारांचा इति. आळतेकर, पान ११

७ शिलाहारांचा इति. आळतेकर, पान ३०

नाहीं. त्यामुळे येथे या राजवंशांचा वर सांगितलेल्या दृष्टीने विचार करण्याची फारशी गरज राहत नाही. याप्रमाणे मुसलमान, उत्तर चालुक्य व विजयनगरचे राजे हे वंश सोडून दिल्यास, गोमन्तक ऊर्फ दक्षिण कोंकण व महाराष्ट्र या दोन्ही भूप्रदेशांवर एकाच वेळीं कोणकोणत्या राजवंशांची अधिसत्ता होती, हें पाहिल्यावर आतां या वंशाची भाषा कोणती होती व वर्ण कोणता होता याचा विचार करूं.

कै. चिंतामणराव वैद्य यांच्या मते, “ त्या वेळचे चालुक्य म्हणजे आजचे चाळके किंवा सोळुंखी होत. कांचीचे पल्लव आज पालवे म्हणून, आणि कोंकणपूर अथवा वनवासी येथील कदंब कदम या नांवाने आज प्रसिद्ध आहेत. म्हणजे ७ व्या शतकाच्या आरंभीं दक्षिणेंत असलेल्या मुख्य तिन्ही राज्यांतील राजे महारष्टी ऊर्फ मराठ्ये होते. वंश दृष्टीनें ते मिश्र आर्य असून प्रथमतः ते गोदावरीच्या आसपास राहत, आणि महाराष्ट्री नांवांची प्राकृत भाषा बोलत. ”

“ शेळर (शिलाहार) हें नांव केवळ मराठ्यांचें. ”

“ एका साम्राज्याचा लय होऊं लागला म्हणजे त्यांतील प्रांताधिकारी आणि मांडलिक आपापल्या भागापुरते स्वतंत्र राजें बनतात, असा इतिहासांतील नित्याचा अनुभव आहे. महाराष्ट्रांत राष्ट्रकूट, चालुक्य, कदंब, पल्लव इत्यादि मराठी भाषा बोलणाऱ्या क्षत्रिय घराण्यांचा जो एकदम उदय झालेला दिसतो त्याचें कारण तरी याच प्रकारचें होतें. ”^८

एकंदरीत गोमन्तक व महाराष्ट्र या दोन्ही सलग भूभागांवर एकाच वेळीं व दीर्घ काळपर्यंत ज्या राजवंशांची अधिसत्ता होती ते (मुसलमान, उत्तर चालुक्य व विजयनगरचे राजे हे वगळतां) सर्व वंश मराठे क्षत्रिय होते व त्यांची भाषा मराठी होती, हें वर दिलेल्या उताऱ्यांवरून दिसून येईलच. यानंतर या प्रदेशांत या काळांत मराठीची काय हालहवाल होती तें आतां पाहूं.

^८ मध्ययुगीन भारत, भाग १, पु. २, पा. १६३, १७६ व भाग २, पु. २, पान ४५८

मराठीचा उगम शके ७०० च्या सुमारास झाला, असें कै. विसूभाऊ राजवाडे यांचें मत आहे. त्याच्यापूर्वी महाराष्ट्रांत संस्कृत आणि महाराष्ट्री भाषा वापरांत असत. दोन्ही भाषांत साख्खत निर्माण होत असे. त्या वेळीं महाराष्ट्री भाषेची उन्नतावस्था होती. दव्या शतकापासून प्राकृताचे अपभ्रंश होऊन हल्लींच्या भाषा उत्पन्न होऊं लागल्या, असें विद्वानांचें मत आहे. महाराष्ट्रीपासून मराठी तयार झाली; किंवा संस्कृतापासून महाराष्ट्री, व महाराष्ट्री व अपभ्रंश मिळून मराठी तयार झाली.

मराठी वनत चालली असतांना महाराष्ट्रांत संस्कृतापासून उत्पन्न झालेल्या अनेक प्राकृत, अपभ्रंश, अहिराणी, आगरी, धनगरी, भंडारी, भिल्ली, कोळी, गोंडी, कातकरी वगैरे अनेक देशी भाषा किंवा प्रांतिक बोली, तिच्या आजू-बाजूस पसरल्या होत्या. याशिवाय खुद्द मराठीच्या पोटभाषा अशा वन्हाडी, कोल्हापुरी, माणदेशी, नगरी, चित्पावनी वगैरे अनेक बोली होत्या. (कोंकणी ही कोणी स्वतंत्र भाषा आहे असें म्हणतात, तर कोणी मराठीचीच ती एक पोट-भाषा आहे असें प्रतिपादन करतात. म्हणून तिचा उल्लेख वर केला नाही.)

एकंदरीत त्या वेळीं संबंध महाराष्ट्र ते गोकर्ण या कानडी मुळखापर्यंत प्राकृत, अपभ्रंश आणि प्रांतिक अशा अनेक बोली भाषा पसरल्या होत्या. या वेळीं मराठी वनत चालली होती. व तिच्याभोंवतीं पसरलेल्या अनेक भाषांतील शब्दांचा मराठींत संग्रह होऊन तिची वाढ होत होती. ज्ञानेश्वरींत आलेले पुष्कळसे कोंकणी शब्द याचेंच प्रत्यंतर दाखवितात. म्हणजे दळण-वळणाच्या साधनांत झालेल्या वाढीमुळे अनेक बोली भाषांमधील तुटकपणा जाऊन सरमिसळपणा वाढत होता. या वेळीं प्राकृत, अपभ्रंश आणि प्रांतिक बोली भाषा लेखनिविष्ट नव्हत्या. अशा समयास मराठी ग्रंथरचनेस सुरवात झाल्यावर हळूहळू तिचा फैलाव संबंध महाराष्ट्रांत झाला. इतर अनेक बोली प्रचारांत असलेल्या महाराष्ट्राच्या भागांत ग्रंथभाषा म्हणून जसा मराठीचा फैलाव झाला, तसाच तो कोंकणी बोली बोलण्यांत येणाऱ्या कोंकणांतहि झाला. आणि कोंकण म्हटलें कीं त्यांत गोमन्तकहि आलाच. मुंबई बेट व त्याच्या परिसरांतील भाग यांचा व मराठीचा जुना संबंध कसा धनिष्ट होता, हें विद्वान इतिहाससंशोधक श्री. अ. का. प्रियोळकर यांनीं 'मुंबईचा मराठी वारसा'

या आपल्या निबंधांत सप्रमाण दाखवून दिलें आहे. त्यांतील कांहीं उतारेच येथें देतो. उताऱ्यांनीं जास्त जागा अडविली असली तरी ते प्रतिपादित विषयाला पोषक असल्यामुळे मुद्दामच घेतले आहेत. श्री. प्रियोळकर म्हणतात :—

“आर्वाचीन मराठीचें जन्मस्थान म्हणून मुंबईला महत्त्व आलें त्यांत अस्वाभाविक असें कांहींच नाही. प्राचीन मराठी इतिहास किंवा वाङ्मय याच्यावर मुंबईला जेवढा आपला वारसा हक्क सांगतां येईल तेवढा तो मुंबई इलाख्यांतील दुसऱ्या कोणत्याहि लोक-संघाला किंवा भूभागाला सांगतां येईल, असें वाटत नाही.....उपलब्ध प्राचीनतम मराठी वाङ्मय ज्या देवगिरीच्या यादवांच्या कारकीर्दीत तयार झालें त्याची वंशावळ अशी :—

- १ भिल्लम (श. ११०९—१११३) २ जैत्रपाळ (श. १११३—११३२)
३ सिंघण (श. ११३२—११६९)

- ४ कृष्ण (११६९—११८२) ५ महादेव (११८२—११९३)
६ रामचंद्र (११९३—१२३१)
७ शंकर ऊर्फ केशव (१२३१—१२३४)

यापैकीं मराठी आद्य कवि समजल्या जाणाऱ्या मुकुंदराजानें विवेक-सिंधूच्या शेवटीं ज्या जैत्रपाळ किंवा जयंतपाळ यानें ‘ग्रंथरचनेचा हा गदारोळ’ करविल्याचें नमूद केलें आहे, तो जैत्रपाळ व वर सांगितलेला भिल्लमाचा पुत्र जैत्रपाळ एकच होत, असें कांहीं विद्वानांचें मत आहे. महानुभावी यांचें मराठी वाङ्मयही कृष्ण, त्याचा भाऊ महादेव व त्याचा मुलगा रामदेव यांच्या राजवटींत तयार झालें इतकेंच नव्हे, तर महानुभाव पंथाचा आद्य संस्थापक जो चक्रधर त्याच्या दर्शनास कृष्णदेव व महादेव जात व रामदेवाची राणी कामाईसा हिनें चक्रधराचा पट्टशिष्य जो नागदेवाचार्य याचा उपदेश घेतला होता, असें तिच्या चरित्रांत नमूद आहे. ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं :—

तेथ यदुवंशविलासु । जो सकल कलानिवासु
न्यायातें पोखीत क्षितिशु । श्रीरामचंद्र ॥

असा ज्या राजासंबंधी सादर निर्देश केला आहे तो श्रीरामचंद्र म्हणजे उपरिनिर्दिष्ट रामदेव होय. या रामदेवचा भारद्वाज गोत्री कृष्ण नांवाचा प्रतिनिधि म्हणजे व्हाइसरॉय शके १२१२ सालीं, म्हणजे ज्ञानेश्वरी समाप्त झाली त्याच सालीं, कोकणांत राज्य करीत होता, असें बोथेन यानें प्रसिद्ध केलेल्या एका ताम्रपटावरून दिसून येतें. तसेंच डॉ. फ्रीट यानेंहि रामदेवाचा अच्युत नायक नांवाचा महाप्रधान सासणी प्रांतावर इ. स. १२७२ मध्ये सत्ता चालवीत होता, असें दाखविलें आहे. यावरून प्राचीन मराठीचे कुलागार व अर्वाचीन मराठीचे कुलागार यांचा संबंध आपणांस कळून येईल. परंतु याहि पेशां हा संबंध जास्त निकटचा आहे, हें मी या लेखांत दाखविणार आहे.

इसवी सन १२९० च्या सुमारास दिल्लीच्या बादशहाचा पुतण्या अल्लाउद्दीन खिलजी यानें देवगिरीवर स्वारी केली. त्याला तोंड देण्याची गमदेवाची तयारी नसल्यामुळे त्याचा पराभव झाला व अल्लाउद्दिनाला वार्षिक खंडणी देण्याचें कबूल करणें त्याला प्राप्त झालें. यापूर्वी आपल्या वडील पुत्राला देवगिरीवर ठेवून आपला द्वितीय पुत्र जो विम्बदेव त्यास त्यानें उत्तर कोंकणांत पाठवून दिलेले दिसतें. यानेंच माहीम बेट वसवून तेथें वसाहत केली. बेदरचा सुल्तान महंमद दलील याचा शिक्षा असलेली फारसी भाषेंतील इ. स. १४३६ मधील एक मनद उपलब्ध आहे. तिच्यावरून इ. स. १२९० म्हणजे ज्ञानेश्वरी समाप्त झाली त्याच वर्षी विम्बदेवानें कारसनकडून उत्तर कोंकणची सत्ता आपल्या हातांत घेतली असें समजतें. या सनदेंतील कारसन म्हणजे आतांच सांगितलेला रामदेवराव यांचा कोंकणांतील व्हाइसरॉय कृष्ण होय.”

यानंतर याच निबंधांत शके १३७० सालांतील विम्बाख्यान बखर त्या नंतरचें चिंतामणी कौस्तुभ पुराण वगैरे मुंबईत निर्मित झालेल्या प्राचीन वाङ्मयाची, तसेंच परळ येथील शिलाहार अपरादित्य देव यांच्या शके ११०९ मधील शिलाशासनाची माहिती दिली आहे.

वरील उताऱ्यावरून उत्तर कोंकणांत म्हणजे अगदीं गोमन्तकाच्या परिसरांत, कोंकणी भाषेचें आगर असलेल्या भागांत, कोंकणचें व महाराष्ट्राचें

वैचारिक आणि सांस्कृतिक दळणवळण कसे वाढत होते व मराठी भाषेच्या फैलावास अनुकूल वातावरण कसे निर्माण झाले होते, इतकंच नव्हे तर त्या वेळीं तेथे ग्रंथनिर्मितीहि कशी होत होती, हे दिसून येईल.

एकंदरीत गोमन्तक हा भौगोलिक, धार्मिक, सांस्कृतिक दृष्ट्या महाराष्ट्राचाच एक भाग असून ही एकता जेणेकरून दृढ, कायम व जागृत राहिल, परस्परांत वैचारिक दळणवळण वाढेल, अशीच अनुकूल राजवट या भूभागांना लाभली होती. समान धर्म व संस्कृति असलेले क्षत्रिय मराठ्यांचे अनेक राजवंश दीर्घ कालपर्यंत या दोन्ही प्रदेशांवर एकाच वेळीं अधिसत्ता चालवीत होते व त्यांची भाषा मराठी होती. या व इतर कारणांमुळे, महाराष्ट्रांत जरी अनेक प्रांतिक बोली भाषा प्रचारांत होत्या, तरी गोमन्तकांत मराठीच्या फैलावास अनुकूल वातावरण कसे निर्माण झाले होते हे वरील विवेचनावरून दिसून आलेच असेल.

संतांनी व त्यांच्या संतवाङ्मयाने ही एकता कायमची दृढ करून टाकली. मराठी भाषेतील अत्यंत जुने ग्रंथ महानुभाव पंथाच्या गुप्त लिपींत लिहिलेले असले तरी, मराठी ग्रंथरचनेची सुरवात संतवाङ्मयाने झाली. मराठीतील पहिला भक्तकवि परमामृत, विवेकसिंधु वगैरे ग्रंथांचे कर्ते मुकुंदराज हे होत. ज्ञानेश्वरीसारख्या जगातील अप्रतिम ग्रंथांपैकी एक असणाऱ्या ग्रंथाची निर्मिती या सुरवातीच्या कालांतच झाली. कांहीं कालाने तुकाराम, रामदास वगैरे संतांच्या अमोलिक ग्रंथांची त्यांत भर पडली. याच कालावधींत तेराव्या शतकांत निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव, मुक्ताबाई वगैरे, चौदाव्या पंधराव्या शतकांत नामदेव, गोरा कुंभार, विसोबा खेचर, नरहरी सोनार, चोखामेळा, रोहिदास चांभार, एकनाथ वगैरे, आणि सोळाव्या सतराव्या शतकांत तुकाराम, रामदास, मुक्तेश्वर वगैरे, अनेक प्रसिद्ध संत महाराष्ट्रांत होऊन गेले. १३ ते १८ व्या शतकापर्यंत होऊन गेलेल्या संतांची व संतकवींची संख्या शेंकड्यांनी भरते. संतांच्या निवृत्तिपर शिकवणीने समाजातील निष्क्रियता वाढण्यास मदत झाली, हे मान्य करून सुद्धा सर्वसामान्य जनतेचा सांस्कृतिक दर्जा वाढविण्याचे फार मोठे कार्य संतांनी व संतकवींनी केले. या कालांत जनतेचे स्वरे शिक्षक व उपदेशक तेच होते. लोक त्यांच्या उपदेशास

मान देत. ही संत मंडळी हिंदुस्थानच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत यात्रेच्या रूपाने प्रवास करित असल्यामुळे, त्यांचा निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांशी संबंध येई व त्यांच्यांत मिसळण्याची त्यांना संधि मिळे. यात्रेच्या ठिकाणी ठिकठिकाणच्या निरनिराळ्या साधुसंतांच्या व त्यांच्या गांठीभेटी होत. त्यांची कीर्तने, निरूपणे, उपदेश त्यांना एकावयाला मिळत. परप्रांतांतील भाषेचा त्यांना परिचय होई. त्या त्या भाषेतील वाङ्मयांत जें काय घेण्यासारखें उत्तम असेल तें ते घेत व आपल्याला मिळालेल्या अनुभवाचा व ज्ञानाचा ते सर्वत्र संचार करून मराठींतून प्रसार करित.

या सर्व लहानमोठ्या संतांनी व संतकवींनी अखिल महाराष्ट्र हालवून सोडला. त्यांनी जातिभेदाची तीव्रता कमी केली. उच्चनीचपणाच्या कल्पनेला हादरा देऊन समतेचा पुरस्कार केला. कडीकुलुपांत बंदिस्त करून ठेवलेले ज्ञानभांडार मराठींत आणून तें सर्व जनतेला मोकळे केले. केवळ स्वतःचा उद्धार झाल्याने समाज सुधारणार नाही, तर अखिल जनतेचा उद्धार झाला पाहिजे, याच भावनेने त्यांनी सतत प्रयत्न केले; हेंच आपलें जीवितसाफल्य ठरवून ते कार्यास लागले. समानता व सेवाधर्म याचा आयुष्यभर त्यांनी प्रचार केला. महाराष्ट्रांत ज्ञानेश्वरी, तुकारामाची गाथा, दासबोध वगैरे ग्रंथराजांचें नित्य वाचन-पठण, त्याचप्रमाणें भजन पूजन वगैरे सुरू झालें. एकनाथी भागवत, रामविजय, हरिविजय, पांडवप्रताप, भक्तिविजय, संतलीलामृत, मुक्तेश्वराचें महाभारत, मोरोपंत व वामनपंडित वगैरे संतकवींचे ग्रंथ बहुजनसमाजांत आदर पावले. संतांचें हें लोण कोंकणांत व खालीं गोमन्तकापर्यंत उतरण्यास कसलाच प्रत्यवाय नव्हता. उलट, सर्व वाजूनीं अनुकूलता मात्र होती. कशी तें वर दाखविलेंच आहे.

महाराष्ट्रांत चाललेल्या या घडामोडींचा परिणाम गोमन्तकावर झाल्या-शिवाय राहणें शक्यच नव्हतें. महाराष्ट्राच्या इतर भागांप्रमाणेंच संतांच्या ग्रंथांचें वाचन-पठण, अध्ययन-पूजन सर्व गोमन्तकांतहि होत असे. इतकेंच नव्हे, तर महाराष्ट्रांतल्याप्रमाणें गोमन्तकांतहि याच कालावधींत भक्तकवि झाले; व त्यांनीं ग्रंथनिर्मितीहि केली. महाराष्ट्रांतल्याप्रमाणेंच गोमन्तकांतहि वेदांतविषयक लेखन या वेळीं सुरू होतें.

सतराव्या शतकांत तुकारामबाबा वढें या सुप्रसिद्ध भक्तकवींनीं भर्तृहरीच्या शतकत्रयाचें ' सुभाषित रत्नावलि ' या नांवानें समश्लोकी भाषांतर केल्लें आहे. भाषांतराच्या बाबतींत कांहीं ठिकाणीं वामनपंडितांपेक्षां हि बाबांचा वरचढपणा दिसून येतो, असें तज्ज्ञांचें मत आहे. ह्या रत्नावलीशिवाय त्यांची आणखी कविताहि आहे.

सतराव्या शतकांत मंगेशी येथील भक्तकवि नायकस्वामी यांनी शिवगीतेवर कवितावद्ध टीका व पुष्कळ भक्तिपर पद्यें केलेलीं आहेत.

विठ्ठल केरीकर या कवीनें शुकरंभासंवाद, कबीरकथा, वामनचरित्र यावर आर्या रचिल्या आहेत. त्यांतल्या कांहीं आर्या कै. पांगारकर यांनीं आपल्या ' मोरोपंत चरित्र आणि काव्यविवेचन ' या पुस्तकांत उद्धृत केल्या आहेत.

पांडोबा कैसरे यांनी द्रौपदीस्वयंवर व इतर स्फुट काव्यें लिहिलीं आहेत. विद्वद्रत्न महेश्वरबाबा सुखठणकर यांनी सन १७५० च्या सुमारास ' अमरविवेक ' या नांवाची अमरकोशावर टीका लिहिली; त्याचप्रमाणें आचार्यांच्या वाक्सुधेवर ' पानचषक ' नांवाचीहि टीका लिहिली आणि मंत्र-भागवतावर संस्कृतांतून टीका लिहिली. महेश्वरबाबांचें मराठी वाङ्मय महाराष्ट्रांत व संस्कृत वाङ्मय अखिल हिंदुस्थानांत महत्त्व पावलें होतें. याप्रमाणें या कालांत गोमन्तकांत मराठींत ग्रंथरचना सुरू होती. विस्तारभयास्तव वर थोडींच उदाहरणें दिलीं आहेत.

तुकारामबाबा वढें हे तुकाराम, रामदास, मुक्तेश्वर, वामनपंडित यांच्या कालांतले. श्रीधर, अमृतराय, मोरोपंत हे कवि त्यांच्यानंतरचे. या कालांत महाराष्ट्रावरोवरच गोमन्तकांतहि मराठींत ग्रंथनिर्मिति होत असे, असें दिसून येतें. संतांच्या वाङ्मयाच्या वाचनपठणावरोवरच गोमन्तकांत कथाकीर्तनें, पुराणनिरूपणें, भजनप्रवचनें वगैरे मराठींतून होत. हरिदास, पुराणिक, प्रवचनकार, निरनिराळ्या पंथांचे स्वामी वगैरेची आतांप्रमाणेंच तेव्हांहि गोमन्तकांत येजा चालू असे. अशा रीतीनें महाराष्ट्र व गोमन्तक यांच्यांत सांस्कृतिक देवाण घेवाण चालू झाल्यावर, सर्वांना एकसूत्रानें बांधूं शकणारी जी मराठी भाषा, तिचाच आपली ग्रंथभाषा म्हणून, कोंकणी बोली

विद्यालय ' व ' नूतन मराठी विद्यालय ' या उभय विद्यालयांत गेल्या सालीं 'आठवी इयत्ता उघडली व थंदा नववी सुरू केली आहे. क्रमाक्रमानें अकराव्या इयत्तेपर्यंत संपूर्ण हायस्कूलचा दर्जा उभय विद्यालयांस देण्याचा चालकांचा मानस आहे.

गोमन्तकांतील सर्वच हायस्कूलें इंग्रजी माध्यमांतून शिक्षण देणारीं, मराठी सातव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण घेण्याची प्रवृत्ति नुकतीच वाढीस लागलेली, मराठी शाळांतून फीचें प्रमाण अगदीं अल्प, वगैरे परिस्थितीमुळें तूर्त वरच्या वर्गांत मुलांची संख्या कमी पडते व हे वर्ग फार नुकसानी सोसून संस्थेस चालवावे लागत आहेत. शिवाय, मराठी माध्यमांतून शिकवूं शकणारे ग्रॅज्युएट शिक्षक मिळण्यास फार अडचणी येतात हें निराळेंच. पण ध्येयावर दृष्टि ठेवून हे प्रयत्न चालू आहेत. चिकाटी धरली तर मुलांमुलींची संख्या वाढण्यास फार वेळ लागणार नाही, असा चालकांचा विश्वास आहे. स्थैर्य असलेल्या शाळांनीं जरा घस सोसून व यात्रावर्तींत हालचाल करून वरच्या इयत्तांचें शिक्षण घेण्याची तयारी केली तर हे प्रयत्न लवकर फलद्रूप होतील यांत संशय नाही.

या सर्व गोमन्तकीय मराठी शाळांतून सध्या महाराष्ट्रांतील शाळांनीं लावलेलींच पाठ्य पुस्तकें लावण्यांत येतात. पण पूर्वी छापिल पुस्तकें नव्हतीं त्या वेळीं शाळांकरितां हस्तलिखितांचा उपयोग करीत, हें मार्गें सांगितलेंच आहे.

हिंदुस्थानांत पहिला छापखाना गोमन्तकांतील रायतुर गांवां झेजुईत पाद्रींनीं १९५६ त सुरू केला. सुरुवातीस मराठी भाषा नष्ट करण्याचे प्रयत्न झाले. नंतर कांहीं कालानें, राज्यकारभाराच्या सोईकरितां मराठी-पोर्तुगीज जाणणारा नोकरवर्ग हवा होता म्हणून, असा वर्ग तयार करण्याकरितां मराठीचे वर्ग उघडले. या शिक्षणाकरितां सरकारी खर्चानें व मदतीनें कांहीं पुस्तकें छापलीं गेलीं. लोकांनीं चालविलेल्या गोमन्तकीय मराठी शाळांकरितां म्हणून, महाराष्ट्रांत मिळणाऱ्या शालेय पुस्तकांशिवाय, कांहीं विशिष्ट विषयांवरील पुस्तकांची उणीव भासत होती; ही उणीव भरून काढण्याकरितां कित्येकांनीं प्रयत्न केले. त्या सर्वांचा यथें उल्लेख केला पाहिजे.

१८१९ मध्ये सरकारी दुभाषी प. वा. सखाराम ना. वाघ यांनी रचलेले मराठी व्याकरण (हस्तलिखित), १८५४ मध्ये सरकारने छापलेले फिलिप नॅरि पीरिस यांचे पोर्तुगीज भाषेत लिहिलेले मराठी व्याकरण, १८५८ साली ज्याची तृतीयावृत्ति सरकारने काढली ते सन १८१८ मध्ये पोर्तुगीज मिशनऱ्यांनी लिहिलेले पोर्तुगीज भाषेतील मराठीचे व्याकरण, लिसेवचे रैतोर प. वा. सूर्याजी-राव आनंदराव देशपांडे यांची सरकारी खर्चाने प्रसिद्ध झालेली २ मराठी क्रमिक पुस्तके, तसेच 'अ' पासून 'थ' पर्यंतचे शब्द देणारा मराठी-पोर्तुगीज कोश व पोर्तुगीज भाषेत लिहिलेले मराठी भाषेचे व्याकरण, प. वा. घाटकर यांची पोर्तुगीज भाषांतरमाला, प. वा. मु. व्यं. सावर्डेकर यांचा श्री. शांभाराव सरदेसाई प्रभृतींनी शुद्ध करून प्रसिद्धीस आणलेला पण पुढे अर्धवट राहिलेला पोर्तुगीज-मराठी कोश, प. वा. द. व्यं. पै यांचा गोमन्तकाचा भूगोल, गोमन्तक व हिंदुस्थान, गोमन्तकाची राज्यव्यवस्था, व बाल-विज्ञान-संयोगाचे ४ भाग, रा. गुंडू सी. आमोणकर, वी. ए. यांचा गोमन्तकाचा भूगोल, प. वा. वा. ना. पालेकर यांचा गोमन्तकाचा भूगोल व इतिहास, प्रो. पाद्री सालदांज्य यांचे मराठी भाषेतील लेखांच्या वेंच्यांचे पुस्तक, वगैरे झालेल्या सर्व प्रयत्नांचा येथे सादर उल्लेख करून ठेविला पाहिजे. हिंदूंना मराठीच्या द्वारा पोर्तुगीज भाषाज्ञान सुलभतेने संपादन करतां यावे म्हणून प. वा. दत्तात्रय व्यंकटेश पै, प्रो. नीलकंठ बाबला पं पाणंदीकर, श्री. दत्ताराम वामन नाईक वगैरेंनी लिहिलेल्या पुस्तकांचाही येथे उल्लेख केला पाहिजे.

यानंतर आणखी एका, मराठी भाषाभिमानी व या भाषेच्या प्रचारा-करितां झीज सोसून कष्ट केलेल्या, खानदानी घराण्यांतील थोर ख्रिस्ती गृहस्थांचा अत्यंत आदराने उल्लेख केला पाहिजे. हे थोर गृहस्थ म्हणजे Barão de Combarjua (कुंभारजुव्याचे बॅरन) हे होत. या गृहस्थांनी स्वखर्चाने मराठी छापखाना काढला. रामविजयासारख्या धार्मिक पुस्तके त्या छाप-खान्यांतून छापून काढलीं. संस्कृत भाषेच्या शिक्षणाकरितां शाळा उभार-ण्याची खटपट केली. सरकारांत वजन खर्चून मराठी शाळा उघडण्यास लावली. लोकांनी आपसांत मराठी भाषा बोलवी याकरितां प्रचार केला.

मराठी नियतकालिकें काढण्याच्या कल्पनेला प्रोत्साहन दिलें. अशा या थोर ग्रंथस्थांचा येथें अभिमानपूर्वक व सादर उल्लेख केला पाहिजे.

मराठी शाळांचा आरंभ व विस्तार कसकसा होत गेला, मुलांकरितां खास शाळा स्थापन करण्यामागें कोणतें उद्दिष्ट डोळ्यांपुढें ठेवण्यांत आलें होतें, या उद्दिष्टाची वाढ कसकशी होत गेली, मराठी शिक्षणाच्या सुधारणेकरितां मराठी शिक्षणसंमेलनाच्या द्वारा शाळांची संघटना करून अभ्यासक्रम, परीक्षा ह्यांच्या बाबतींत एकसूत्रता आणणें वगैरेसाठीं कसकसे प्रयत्न करण्यांत आले, यासंबंधीची संक्षिप्त माहिती येथवर देण्यांत आली. आतां या शाळांचें स्थैर्य, शाळांच्या उत्पन्नाच्या बाबी, विद्यार्थ्यांची संख्या, शिक्षकवर्ग, शाळागृहे, मराठी शिक्षणाकरतां गोमन्तकीय हिंदु समाजाला सोसावी लागणारी झीज, वगैरेसंबंधी थोडक्यांत माहिती देऊन हा लांबलेखा लेख पुरा करूं.

‘मराठी शिक्षण संमेलना’नें संमेलनाशीं संबंध आलेल्या व न आलेल्या अशा दोनशें शाळांकडे माहितीपत्रकें पाठवून ही माहिती मागविली होती. त्यांतून शाळा व त्यांच्या शाखा मिळून १११ शाळांकडून पत्रकें भरून आलीं. त्यांचें संकलन करून संमेलनाच्या कार्यकारी मंडळानें ही माहिती तृतीयाधिवेशनाच्या वृत्तान्तांत प्रसिद्ध केली. त्यांतूनच थोडी माहिती येथें दिली आहे. येथें एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. ही माहिती १९३७ सालची म्हणजे सतरा वर्षांपूर्वीची असली, तरी आज या माहितीच्या प्रत्येक सदरांतील आंकड्यांत घट न धरतां वाढच धरली पाहिजे. याचें कारण, विद्यार्थ्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढती आहे. आणि एकदां विद्यार्थ्यांची संख्या वाढूं लागली म्हणजे शिक्षणाच्या क्षेत्रांत अत्यावश्यक ठरणान्या इतर बाबींचीही आपोआप वाढ होणें क्रमप्राप्तच ठरतें. असो. आतां वर म्हटलेल्या या माहितीकडे वळूं.

शाळांचें स्थैर्य :—गोमन्तकाची हिंदु लोकसंख्या लक्षांत घेतां, मराठी शाळांच्या संख्येचें प्रमाण जरी कौतुकास्पद असलें तरी त्यांतील बहुसंख्य शाळांना स्थैर्य असें मुळांच नाहीं. एखाद्या गावांत, ज्यांच्या घरां शाळांत जाण्याच्या वयाचीं मुलें असतील अशा गरजू पालकांच्या प्रयत्नामुळें, शाळेस सुरुवात होते. पण मराठी शिकून पुढच्या पोर्तुगीज किंवा इंग्रजी शिक्षणास मुलांनीं

सुरुवात केली कीं, चालकांचा उत्साह मंदावत जातो. मग शाळेचें भवितव्य पुढच्या गरजू पालकांवर अवलंबून राहतें. कित्येक ठिकाणीं होतकरू हौशी लोकही स्वयंस्फूर्तीनें प्रयत्न करतात. पण उत्साहाचा पहिला भर ओसरतांच शाळेचा वेगही मंदावत जातो. तरी पण एक गोष्ट ठळकपणें दिसून येते. ती ही कीं, एकदां सुरू झालेली शाळा टिकविण्याकडेच प्रयत्नांची दिशा असते.

चालकः—वर उल्लेख केलेल्या १११ शाळांपैकीं ४६ शाळा लहान मोठ्या संस्थांनीं चालविल्या आहेत. ३४ शाळा कांहीं सद्गृहस्थांच्या पुरस्कारानें चाललेल्या आहेत. व ३१ शाळा स्वतः शिक्षक आपल्या जबाबदारीवर चालवीत आहेत.

शाळागृहे :—स्वतःचें असें लहान किंवा मोठें शाळागृह फक्त २४ शाळांना आहे. १५ शाळा देवाळ्यांत चालतात. २३ शाळा भाड्याच्या घरांत आहेत. ४४ शाळा विनभाड्याने दिलेल्या एखाद्या सद्गृहस्थांच्या घरांत चालतात. ५ शाळांनीं यासंबंधीं माहिती दिलेली नाही. (शाळागृहांच्या बाबतींत हळूहळू प्रगतीच होत असलेली दिसून येते.)

इयत्ता :—या १११ शाळांत व्हर्नाक्युलर फायनलपर्यंत शिक्षण देणाऱ्या शाळा २ आहेत. ९ शाळा ५ इयत्तांपर्यंत शिक्षण देतात. ४ इयत्ता शिकवणाऱ्या शाळा ८५ आहेत. ३ इयत्ता शिकवणाऱ्या शाळा १४ आहेत. व २ इयत्ता शिकविणारी फक्त १ आहे, अशी माहिती अहवालांत मिळते (पण स्कू. लि. स. परीक्षेपर्यंत शिक्षण देणाऱ्या १६ शाळांचीं नांवे मागे दिलीं आहेत, त्यांतून अहवालांत उल्लेख केलेल्या २ शाळांचीं नांवे वगळल्यास, राहिलेल्या १४ शाळांतल्या ९ शाळा वरील अहवालांत नमूद केलेल्या ५ इयत्तापर्यंतच्या वर्गवारींतल्या, १ अहवालांत नमूद न झालेली व ४ शाळा अहवालानंतर स्थापन झालेल्या आहेत. म्हणजे अहवाल लिहितांना दिलेल्या यादींत ९ शाळा पांच इयत्तांपर्यंतच शिक्षण देत होत्या. पण याच यादींतील १० शाळा तूर्त स्कू. लि. स. परीक्षेपर्यंतचें शिक्षण देत आहेत. यादींत नसलेल्या ६ शाळांची त्यांत आणखी भर पडली आहे. याशिवाय मराठी माध्यमांतून एस्. एस्. सी. पर्यंतचें शिक्षण देण्याच्या उद्देशानें २ शाळांनी ९ व्या इयत्तेपर्यंतची मजल गाठल्याचा उल्लेख वर आलाच आहे. यावरून

अहवालाच्या या सदरांत दिलेल्या माहितींत प्रगतीच्या दृष्टीनें केवढा फरक पडला तें लक्षांत येईल.)

फी :—वरील १११ शाळांपैकीं महा शाळांनीं फीच्या उत्पन्नासंबंधीं माहिती पुरविली नाहीं. बाकीच्या १०५ शाळांतून ७ शाळा मोफत शिक्षण देणाऱ्या आहेत. १ पूर्णतः सभासदांवर अवलंबून आहे. ९७ शाळा फी घेणाऱ्या आहेत. या शाळांचें एकंदर फीचें उत्पन्न दरमहा १३६० रुपये आहे. (विद्यार्थ्यांची दरसाल वाढत जाणारी संख्या, वरच्या इयत्तांत झालेली वाढ, तसेंच वाढलेले फीचे दर, या दृष्टीनें पूर्वीच्या उत्पन्नांत आज चौपट किंवा पांचपट तरी वाढ धरावी लागेल. तूर्त मराठी शाळांतून शिक्षणाच्या विद्यार्थ्यांची संख्या अंदाजे १६००० धरली पाहिजे. या प्रत्येक मुलामार्गे एक रुपयाप्रमाणें फीचें प्रमाण धरण्यास आज कोणतीच हरकत नाहीं. त्या दृष्टीनें मराठी शाळांचे एकंदर फीचें उत्पन्न दरमहा १६००० रु. धरलें तर तें फारसें चुकीचें ठरेल असें वाटत नाहीं.)

मदत :—वर्गणी किंवा मदतीसंबंधीं माहिती दहा शाळांनीं दिलेली नाहीं. ४६ शाळांना मदत अशी मिळतच नसल्यामुळे त्यांस केवळ फीच्या उत्पन्नावर अवलंबून राहावें लागतें. राहिलेल्या ५५ शाळांपैकीं सात शाळांना सरकार किंवा म्युनिसिपालिऱ्यांकडून, सात शाळांना देवस्थानांकडून, दोन शाळांना ' गोमन्तक मराठा समाज ' मुंबई या संस्थेकडून व एका शाळेला एम्. एस्. एम्. रेल्वेकडून मदत मिळते. ६ शाळांना तूट आली तर ती भरण्यापुरती चालक मदत करतात. बाकीच्या ३२ शाळांना कांहीं सद्गृहस्थांकडून किंवा चालकांकडून मदत किंवा वर्गणी मिळते.

ज्यांनीं यासंबंधीं माहिती दिली नाहीं त्या दहा शाळा सोडल्यास, राहिलेल्या १०१ शाळांना मिळून १०६३ रुपये दरमहा मदत किंवा वर्गणी मिळते. (अहवालांत दिलेल्या आंकड्यापेक्षां आज बहुसंख्य मराठी शाळांना निरनिराळ्या रूपानें मिळणाऱ्या मदतीचें प्रमाण कांहीं पटीनें वाढलेलें आहे. त्यावांचून शिक्षकांच्या वाढलेल्या पगाराची तरतूद आणि शिक्षणाच्या दृष्टीनें झालेली सुधारणा, वाढ व प्रगति नुसत्या फीच्या उत्पन्नांतून करतां आली नसती.)

खर्च :— ' एकंदर नकी खर्च कळणें कठीण झालें आहे. परंतु फीचें वर्गणीचें किंवा मदतीचें उत्पन्न मिळून सुद्धां बहुतेक शाळांना खर्चाची तोंडमिळवणी करणें कठीण जातें, हें उघड दिसतें. ' (बा. वा. सावर्डेकर यांनीं आपल्या ' गोमन्तक परिचय ' ग्रंथांत १९२५ सालीं केलेल्या तपासणीवरून १०३ शाळांना शिक्षकांच्या पगाराप्रीत्यर्थ २३४८ रु. दरमहा खर्च येत असल्याचें नमूद केलें आहे. आज हें खर्चाचें प्रमाण चौपटीवर गेलें आहे.)

शिक्षक :— वरील १११ शाळांत तीन शाखांत मिळून ११ शिक्षकां जांत काम करीत आहेत अशी एक आहे. ७ शिक्षकांच्या दोन आहेत. ५ शिक्षकांची एक आहे. ४ शिक्षक ज्यांत आहेत अशा दोन, ३ शिक्षक आहेत अशा तीन आणि २ शिक्षकांच्या नऊ शाळा आहेत. राहिलेल्या ९३ शाळांत एक एकच शिक्षक काम करीत असतो. (१११ शाळांतील ही शिक्षकांची संख्या १५८ होते. बा. वा. सावर्डेकर यांनीं आपल्या ' गोमन्तक परिचय ' ग्रंथांत १०३ शाळांतील शिक्षकांचा आंकडा २०२ दिला आहे. आज हें प्रमाण वाढतेंच असणार. प्रत्येक इयत्तेला एकेक शिक्षक असलेल्या आज बऱ्याच शाळा नजरेसमोर आहेत.)

विद्यार्थी :— या १११ शाळांत मिळून एकंदर विद्यार्थी ५०८४ आहेत. त्यांत ३४६६ मुलें व १६१८ मुली आहेत. फक्त चौथ्या इयत्तेत एकंदर विद्यार्थी ४१६ आहेत. त्यांत मुलें ३०३ व मुली ११३ आहेत. एकंदर २२ शाळांत मिळून हरिजन विद्यार्थ्यांची संख्या १५१ आहे. त्याचप्रमाणें ४० शाळांत मिळून ख्रिस्ती विद्यार्थ्यांची संख्या ९९ आहे व २५ शाळांत मिळून मुसलमान विद्यार्थ्यांची संख्या ७२ आहे. (अहवालाच्या कालापेक्षां आज विद्यार्थ्यांची ही संख्या तिपटीनें तरी वाढली असली पाहिजे.)

याप्रमाणें गोमन्तकीय मराठी शिक्षणाची हालहवाल आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें, ता. ३० सप्टेंबर १९३८ च्या नंबर ३२५१ च्या सरकारी हुकुमाप्रमाणें, गोव्यांतील कोणतीहि शाळा सरकारांत तिचें नांव नोंदून तें मान्य झाल्याशिवाय सुरुच होऊं शकत नाही; शिवाय, ३१ मार्च १९४९ च्या नंबर ४८६३ च्या हुकुमाप्रमाणें, दर वर्षी ता. १५ जूनपर्यंत शिक्षकांचीं नांवां वगैरे माहिती व ३० एप्रिलला परीक्षेचा अहवाल

वगैरे शिक्षणखात्याकडे पाठवावा लागतो. तसें न केल्यास नियमाप्रमाणें शाळा बंद करण्यांत येते. गोमन्तकांतील स्थैर्य नसलेल्या मराठी शाळांना वरील हुकुमास पाळा देतां न आल्यामुळें कांहीं शाळा बंद असण्याचा संभव आहे.

गोमन्तकांत चारशें ते पांचशें हिंदु लोकवस्ती असलेल्या गांवांतून मराठी शाळा नाहीत असें क्वचितच दिसून येतें. आपल्या मुलांना ठराविक इयत्तेपर्यंत तरी मराठीचें शिक्षण मिळालें पाहिजे, या तीव्र जाणीवेमुळें त्या त्या गांवांतून शाळा उघडण्याचे प्रयत्न होत असतात.

शिक्षणसंमेलनाच्या अहवालांतून वर दिलेल्या माहितीवरून सरासरी काढली असतां, त्या वेळीं गोमन्तकांतील २४० मराठी शाळांतून शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या ठोकळ मानानें अकरा हजार धरतां येईल. यांतून मोफत शिक्षण देणाऱ्या ७ शाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या (अदमासें पांचशें) कमी केली तर राहिलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या दहा हजार पांचशें होईल.

या २४० शाळांतून, आठ मोफत व माहिती पुरविली नाही अशा महा, अशा चौदा शाळा वगळल्या, तर बाकी राहिलेल्या २२६ शाळांच्या, अहवालांत दिलेल्या माहितीवरून सरासरी काढून पाहतां, फीचें उत्पन्न दरमहा ३१८७॥ रु. होतें. वर दिलेल्या १०५०० विद्यार्थ्यांच्या संख्येशीं उत्पन्नाचा मेळ बसविला तर दर विद्यार्थ्यांमार्गे फीचें उत्पन्न १०॥ आण्यांपेक्षां थोडें जास्त त्या वेळीं येत होतें, असें दिसून येईल.

याच सरासरीच्या प्रमाणांत मदत किंवा वर्गणीचें उत्पन्न काढून पाहिल्यास, माहिती दिली नाही त्या १० शाळा वगळल्यास, राहिलेल्या २३० शाळांचें मदत किंवा वर्गणीचें उत्पन्न दरमहा २४२०॥ रु. येत होतें, व त्याचें दर मुलामार्गे ८३॥ असें प्रमाण बसत होतें, असें दिसून येईल. एकंदरीत त्या वेळीं सर्व मराठी शाळांचें फी, वर्गणी व मदत मिळून येणारें एकंदर दरमहा उत्पन्न ठोकळ मानानें ५६८०॥ रु. इतकें येत असे. खर्चाच्या बाबतींत 'फीचें, वर्गणीचें किंवा मदतीचें उत्पन्न मिळून सुद्धां बहुतेक शाळांच्या खर्चाची तोंडमिळवणी करणें कठीण जातें.' असें अहवालांत म्हटलें आहे. अर्थात्, कमीत कमी म्हणजे वरील उत्पन्नाइतकाच खर्च धरला तर

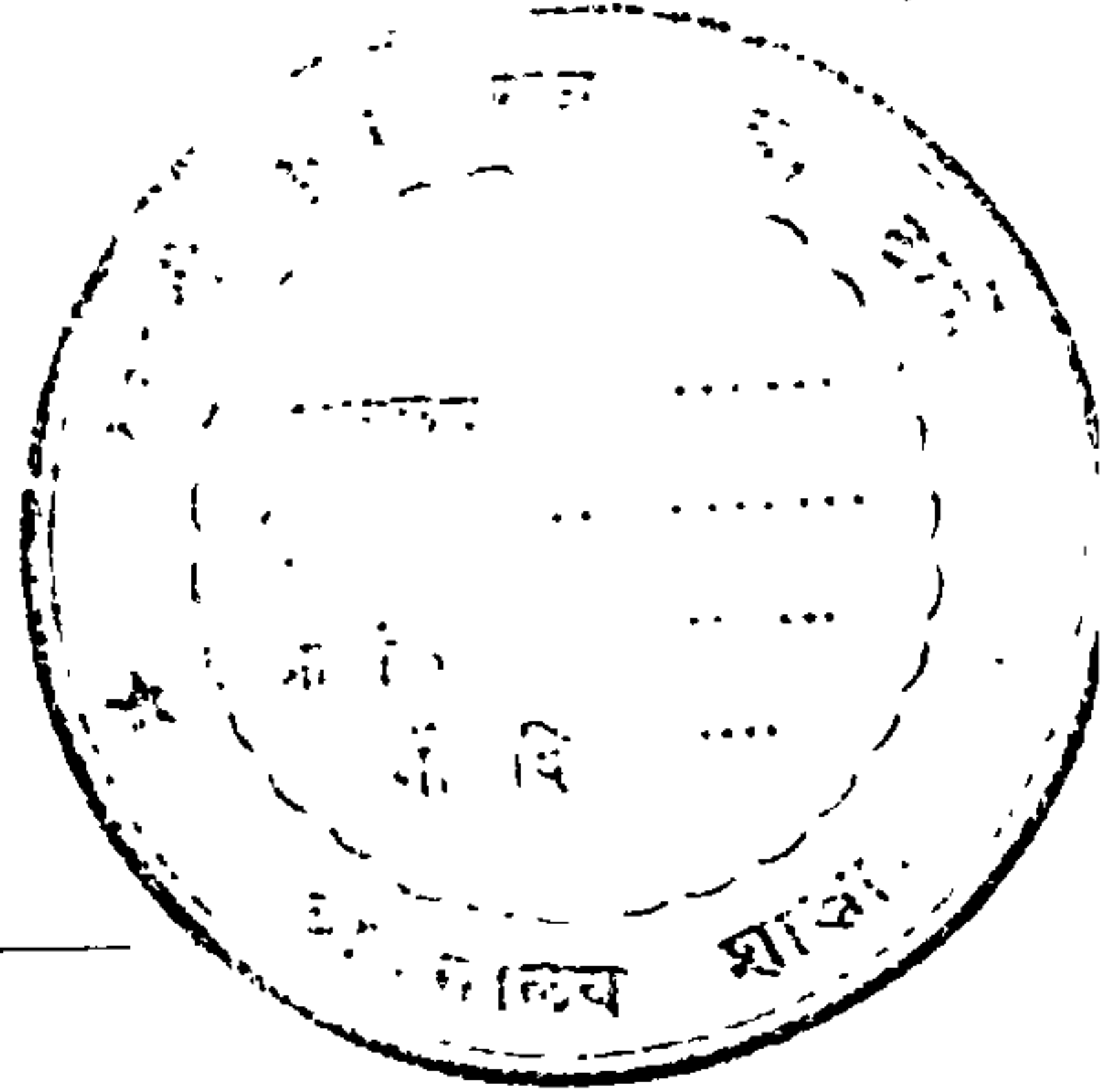
दर मुलामागें हें खर्चाचें प्रमाण रु. ॥॥ पेक्षां थोडें जास्त पडतें, असें म्हणावें. लागेल.

आज शहरांतून विद्यार्थ्यांची संख्या बरीच वाढली आहे. वरच्या इयत्ता निघाल्या आहेत. फीचेंही प्रमाण बरेंच वाढलें आहे. खेड्यांतून फीचें प्रमाण शहरांतकें वाढलें नसलें तरी शिक्षकांचा वाढलेला पगार देण्याइतकी फीत, वर्गणीत किंवा मदतींत वाढ त्यांना सुद्धां करावीच लागते. या सर्व बाबी विचारांत घेतल्या तर आज दर विद्यार्थ्यांमागें, फीचें एक रुपया आणि वर्गणी किंवा अन्य मदतीचें तितकेंच, मिळून २ रु. उत्पन्न धरून कमीत कमी तितकाच खर्च धरला पाहिजे. शिक्षकांचा पगार, माडें, शालेय समारंभाचा खर्च वगैरे सर्वच खर्चाच्या कलमांत आज फार मोठी वाढ झाली आहे. वरीलप्रमाणें दर विद्यार्थ्यांमागें २ रु. उत्पन्न आलें तरी सुद्धां शाळांना जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करणें कठीण जाईल.

वरील हिशेबाप्रमाणें, पूर्वीच्या १०५०० या विद्यार्थ्यांच्या संख्येंत कमीत कमी आज दीडपट वाढ धरून फी ठोकळ मानानें सोळा हजार धरली तर, आज दरमहा ३२ हजार रुपये किंवा वार्षिक ३८४००० रुपये संख्येनें तीन लाखापेक्षां थोडी जास्त लोकसंख्या असलेला हिंदु समाज आपल्या मुलांना मराठी शिक्षण देण्याकरितां आपल्या पदरचे खर्च करित आहे. आणि यांत लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, शाळा चालविण्याकरितां वर्गणी, मदत वगैरे प्रकारांबरोबरच मुष्टिफंडावर, म्हणजे मूठभर तांदळाची वर्गणी घेऊन-शाळा चालविणारे कार्यकर्तेही या शाळांना लाभले आहेत. हा सर्व चित्रपट डोळ्यां-पुढून जाऊं लागला म्हणजे असें वाटायला लागतें कीं, गोमन्तकांतील हिंदु समाज स्वयंस्फूर्तीनें, आपल्या समाजाच्या उन्नतीकरितां समाज-विकासाची एखादी योजना आंखून, संस्कृतिसंवर्धनांत येणारा तिच्यामधला मराठी शिक्षणाचा भाग आपल्या खर्चानें योजनाबद्ध रीतीनें अंमलांत आणीत आहे. तरी पण हें कार्य याहीपेक्षां अधिक आस्थेनें व नेटानें पार पाडावयास पाहिजे होतें. लोकांवर अधिक बोजा न घालतां या कार्याला मदत मिळूं शकेल अशीं साधनें हिंदु समाजापार्शीं आहेत. पण आपली जुनी परंपरागत वृत्ति व धर्मभोळेपणा हीं मदत मिळण्याच्या आड येतात.

प्रत्येक देवालयानें, उत्सवांतील दारुकाम आणि इतर अनावश्यक खर्च यास काट देऊन त्या खर्चांतून एक शाळा चालविण्याचें किंवा असलेल्या शाळांना मदत देऊन त्यांची वाढ करण्याचें, मनावर घेतलें तर पुष्कळ नवीन शाळा स्थापन होतील; स्थैर्य नसलेल्या शाळांना तें येईल आणि असलेल्यांना पुढें प्रगति करण्यास उत्साह येईल. बहुतेक शाळांचीं नांवें देखील त्या त्या जागेंतील देवांचींच ठेवण्यांत आलीं आहेत. उत्सवांतून तुटीकरितां मदत मिळविण्याची नामी संधि असते. प्रत्येक देवळांत असे उत्सव वर्षांतून कितीतरी असतात. इच्छा असली म्हणजे मार्ग अनेक सांपडतात. अनेक ख्रिस्ती देवाल्यांना थोडेंसें धर्मशिक्षण, गायनवादनाची व पोर्तुगीज भाषेची गरजेपुरती माहिती देणाऱ्या शाळा चालवितां येतात तर मग हिंदु देवाल्यांनाच तसें कां करतां येऊं नये ? थोडा नेट पाहिजे व इच्छा पाहिजे. हिंदु वस्तींतील प्रत्येक ग्रामसंस्थेनें अशी मदत दिली पाहिजे. म्हणजे हां हां म्हणतां मराठी शिक्षणाचा हा वृक्ष वटवृक्षासारखा विस्तार पावलेला दिसून आल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

गोमन्तकांतील पोर्तुगीज, इंग्रजी व उर्दू शिक्षण

गोमन्तकांतील मराठी शिक्षणाचा आढावा घेतल्यानंतर तेथील इतर, म्हणजे पोर्तुगीज, इंग्रजी आणि उर्दू या भाषांतील, शिक्षणाकडे आतां आपल्यास वळावयाचें आहे.

पोर्तुगीज शिक्षण

गोमन्तकांतील पोर्तुगीज शिक्षणास सुरुवात तेथील पोर्तुगीज सत्तेच्या स्थापनेपासूनच झाली, हें कांहीं वेगळें सांगण्याची जरूरी नाही. आल्बुर्कने आपल्या सत्तेचा अंमल स्थिर झाल्यावर दोनच वर्षांच्या आंत, राज्यकारभारास लागणारा नोकरवर्ग तयार करण्यासाठीं, पोर्तुगीज भाषा व संस्कृति यांचें शिक्षण देणाऱ्या शाळा, गोवा बेट व कोचीन येथें, स्थापन केल्या. सरकारने चालवलेल्या ह्या शाळा आल्बुर्कनंतर जास्त काळ टिकूं शकल्या नाहींत. त्यांच्या स्थापनेपासून जवळ जवळ तीस वर्षांच्या आंत गोमन्तकांतील ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या चळवळीस जोर चढला व त्यामुळे ह्या शाळा व इतर शिक्षण हीं सरकारकडून धार्मिक सत्तेच्या हातीं गेलीं. या सर्व शाळा चर्चच्या उत्पन्नांतून चालूं लागल्या. सर्वसाधारण पोर्तुगीज भाषेची ओळख, धार्मिक शिक्षण, आणि धार्मिक गाणीं म्हणतां येण्यापुरतें संगीताचें ज्ञान, हे विषय ह्या शाळांतून शिकवण्यांत येत असत.

स. १७७२ त मार्केज द पोंबाल हा मंत्री पोर्तुगालांत अधिकारावर आला. त्यानें झेजुइतांची हकालपट्टी केली. पोर्तुगालहून दोन शिक्षक गोव्यांत पाठवून तेथील शिक्षणास नवें वळण लावण्याचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणें तत्वज्ञानाची एक, अलंकारशास्त्राची एक, आणि लॅटीन व्याकरणाची एक,

अशा तीन शाळा स्थापून गोमन्तकांत दुय्यम शिक्षणास सुरुवात केली. ही परिस्थिति स. १८८० पर्यंत चालू राहिली. नंतर ह्या शाळा बंद पडल्या आणि शिक्षणाचीं सूत्रें पूर्ववत् पाद्यांच्या हातीं गेलीं.

स. १८३१ मध्ये पोर्तुगालांत सनदशीर राज्यपद्धतीस सुरुवात झाली. या वेळीं व्हिसेरै दां मानुयॅल द पोर्तुगाल यानें गोमन्तकांतील शिक्षणाची पुनर्घटना करून रायबंदर, पणजी, मडगांव, फोंडें, डिचोली व कोलवाळ येथें एकेक शाळा स्थापन केली. या शाळांतून पोर्तुगीज लेखन वाचन, पोर्तुगीज इतिहास वगैरे विषयांचें प्राथमिक स्वरूपाचें शिक्षण देण्यांत येत होतें.

स. १८४१ सालीं गर्व्हनर लॅपिश् दा लीमा यानें आणखी ४९ प्राथमिक शाळा स्थापन केल्या. याच सालीं एक नॉर्मल स्कूल उघडून त्यानें तांत्रिक शिक्षणास चालना दिली. याशिवाय साष्टी, वादेश व तिसवाडी येथें प्रत्येकीं तीन आणि पणजी शहरांत एक अशा दुय्यम स्वरूपाच्या शाळा उघडून त्यांत लॅटीन, तर्कशास्त्र, व्याकरण, गणित, भूगोल, इतिहास वगैरे विषयांचें पोर्तुगीजमधून शिक्षण देण्याची सोय केली. नाविक आणि तोफखान्याचें शिक्षण देणाऱ्या दोन शाळा सरकार चालवीत होतें. त्यांचें एकीकरण करून ती 'गणित व लष्करी शिक्षणाची शाळा' ह्या नावांनें चालवण्यांत येऊं लागली. या शाळेंत फ्रेंच आणि इंग्रजी ह्या दोन भाषांचें शिक्षण मिळण्याची सोय करण्यांत आली होती.

स. १८४२ मध्ये पणजी शहरांत वैद्यक पाठशाळा स्थापन करण्यांत आली. वैद्यकीय शिक्षणास आधीं कांहीं वर्षे जरी सुरुवात झालेली होती तरी त्या शिक्षणास व्यवस्थित रूप याच वर्षीं आलें. या पाठशाळेचा सुरुवातीचा शिक्षणक्रम चार वर्षांचा होता.

स. १८४६ मध्ये पणजी येथें फक्त मुलींकरतां प्राथमिक शाळा सुरू करण्यांत आली. कांहीं काळानें अशाच तऱ्हेच्या आणखी दोन शाळा म्हापसे व मडगांव या ठिकाणीं उघडण्यांत आल्या.

स. १८४७ मध्ये पोर्तुगाल सरकारनें गोमन्तकांतील वैद्यकीय शिक्षण-क्रमास मान्यता दिली. याच सालीं वैद्यकीय पाठशाळेस जोडूनच फार्मसीच्या

शिक्षणाची वेगळी सोय करण्यांत आली. हा शिक्षणक्रम तीन वर्षांचा ठेवण्यांत आला होता. यानंतर १८६५ मध्ये वैद्यकीय शिक्षणक्रमांत सुधारणा करून तो पांच वर्षांचा करण्यांत आला.

आतांपर्यंत इंग्रजी, फ्रेंच, लॅटीन, तत्त्वज्ञान, गणित, भूमिती, वगैरे विषयांचें दुय्यम शिक्षण मिळण्याची सोय झाली होती, तरी पण ती सर्व विस्कळीत स्वरूपाची होती. स. १८५४ त व्हिस्कॉंदि द औरें ह्या गव्हर्नरानें गोमन्तकांत लिसेव नासियोनाल (दुय्यम शिक्षणाची पाठशाळा) स्थापन करून दुय्यम शिक्षणास पद्धतशीरपणा आणला. हा शिक्षणक्रम सुरुवातीस पांच वर्षांचा होता. स. १८६९ मध्ये त्यांत सुधारणा करून तो सात वर्षांचा करण्यांत आला. ह्या शिक्षणक्रमांत फ्रेंच, इंग्रजी, लॅटीन, पदार्थविज्ञान, रसायन आणि सृष्टिशास्त्र, गणित, भूगोल, इतिहास वगैरे विषयांचा समावेश करण्यांत आला होता.

स. १८७१ मध्ये, माशेलांतील वंडानंतर गोव्यांतील लष्कर कमी झाल्यामुळे, गणित व लष्करी शिक्षणाची शाळा बंद करून त्याऐवजीं धंदे-शिक्षणाची शाळा सुरू करण्यांत आली. ही शाळा जवळ जवळ वीस वर्षे चालली. नंतर ती बंद करण्यांत आली.

स. १८८१ मध्ये प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें करण्यांत आलें. याच काळांत नॉर्मल स्कूलचा शिक्षणक्रम सुधारून तीन वर्षांचा करण्यांत आला आणि हें शिक्षण घेतल्याशिवाय पोर्तुगीज प्राथमिक शाळेंत शिक्षक होण्यास बंदी करण्यांत आली.

स. १८९४ मध्ये पोर्तुगालांत दुय्यम शिक्षणक्रम आमूलाग्र बदलण्यांत आला. त्यास अनुसरूनच गोमन्तकांतील लिसेवाच्या शिक्षणक्रमांतहि बदल झाला. तो सात ऐवजीं पांच वर्षांचा करण्यांत आला व त्याला Curso Geral असें नांव मिळालें. याशिवाय तत्त्वज्ञान, अर्थ-शास्त्र, राजनीति-शास्त्र, संस्कृत आणि मराठी या विषयांच्या परीक्षा वेगळ्या ठेवल्या. ह्या परीक्षा होतांच लिसेवचें शिक्षण पूर्ण झालें असें मानण्यांत येऊं लागलें.

स. १९०७ च्या कायदानें प्राथमिक शिक्षणांत खिस्ती डॉक्ट्रीन हा विषय अंतर्भूत केल्यामुळे हिंदूस शिक्षक होण्याची बंदी करण्यांत आली. ही बंदी सनदशीर राज्यघटनेच्या विरुद्ध होती. 'सरकारी नोकऱ्यांस पात्रता व गुण यांशिवाय कोणतीच कसोटी लावण्यांत येणार नाही' असें ह्या घटनेंत स्पष्ट म्हटलें होतें. त्यामुळे, जरी ह्या वेळेपर्यंत हिंदूंनी शिक्षक होण्याचा प्रयत्न केला नव्हता तरी, ही बंदी म्हणजे आपल्या हक्कांवरील आक्रमण याची जाणीव होऊन, गोमन्तकांतील हिंदु समाजानें पणजी येथें प्रचंड स्वरूपाची सभा भरवून ह्या बंदीचा निषेध केला. ही बंदी रेपुब्लिक होईपर्यंत तशीच चालू राहिली होती.

स. १९११ मध्ये पणजी येथें महिला विद्यालय स्थापन करून स्त्रियां-करतां स्वतंत्र दुय्यम शिक्षणाची सोय करण्यांत आली. या शाळेचा उल्लेख इतरत्र आलाच आहे. या शाळेच्या शिक्षणक्रमांत पोर्तुगीज, फ्रेंच, इंग्रजी ह्या भाषांच्या जोडीला शिवण, चित्रकला, गायनवादन, गृहव्यवस्था वगैरे विषय ठेवण्यांत आले होते.

स. १९१४ मध्ये म्हापसे व मडगांव या दोन शहरांत तीन वर्षांचें दुय्यम शिक्षण देणाऱ्या दोन्ही शाळा (लिसेव मुनिसिपाल) स्थापन करण्यांत आल्या. याच काळांत पणजी येथें एक व्यापारी शाळा सुरू करण्यांत आली होती. पण ती पुढें बंद पडली.

स. १९१९ मध्ये पणजीच्या लिसेवाचा अभ्यासक्रम सात वर्षांचा करून त्याला लिसेव सेंट्रल असें नांव देण्यांत आलें. तत्त्वज्ञान हा विषय सामान्य अभ्यासक्रमांत आला. मराठी व संस्कृत हे जोडविषय म्हणून ठेवण्यांत आले. त्याचप्रमाणें इतर दुसऱ्या भाषांवरून जर्मन भाषेसहि स्थान देऊन इंग्रजी किंवा जर्मन यांपैकी कोणतीहि एक आवश्यक ठरवण्यांत आली.

गेल्या पंधरा वर्षांत गोमन्तकांत इंग्रजी शिक्षणास बरेच महत्त्व आलें आहे. याचा परिणाम म्हणून सरकारास म्हापसे व मडगांव येथील लिसेव विद्यार्थ्यांच्या अभावी बंद करावे लागले आहेत. आज गोमन्तकांत सरकार-मार्फत चालू असलेलें शिक्षण म्हणजे, पणजी येथें एक वैद्यक व फार्मसी

पाठशाळा, एक अध्यापक शाळा, दुय्यम शिक्षणाकरतां एक लिसेव, एक धंदेशिक्षणाची शाळा, आणि प्राथमिक चार इयत्तांचें शिक्षण देणाऱ्या अशा ठिकठिकाणीं असलेल्या १४५ पोर्तुगीज शाळा, एवढेंच आहे. खालील तक्ता या शाळांमधले विद्यार्थी व शिक्षक यांची संख्या दाखवणारा आहे.

शाळेचें नांव	शाळांची संख्या	विद्यार्थ्यांची संख्या	शिक्षकांची संख्या
प्राथमिक शाळा (Ensino Primário)	१४५	१०,०७८	२३८
दुय्यम पाठशाळा (Liceu)	१	४२८	२३
वैद्यक पाठशाळा (Escola Médico- Cirúrgica)	१	१८२	१२
अध्यापक शाळा (Escola Normal)	१	३२	४
धंदेशिक्षण शाळा (Escola Profissional)	१	५९७	४

याशिवाय पोर्तुगीज दुय्यम शिक्षण देणाऱ्या अशा खासगी शाळा फक्त चार आहेत. यांतील शिक्षकांची संख्या १४ असून विद्यार्थ्यांची संख्या २५८ आहे. तसेंच पोर्तुगीज प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या सरकारमान्य खासगी शाळा ९ आहेत. त्यांतील शिक्षकांची संख्या १३ असून विद्यार्थ्यांची संख्या ५५६ आहे.

हल्लींच्या काळांत गोमन्तकांत मिशनरींची बरीच वाढ झालेली आहे. त्यांच्याहि शाळांतून इतर शिक्षणाबरोबर प्राथमिक पोर्तुगीज शिक्षण देण्यांत येत असतें.

इंग्रजी शिक्षण

गोमन्तकीयांस आपल्या चरितार्थाकरतां परदेशगमन अपरिहार्य झालें आहे. गोमन्तकात्राहेर हिंदुस्थानांत व इतर देशांत जाऊन चरितार्थ करावयाचा तर फक्त पोर्तुगीज भाषेचें ज्ञान निरूपयोगी ठरतें. यामुळेंच इतर कोणत्याहि भाषेपेक्षां गोमन्तकांत आज इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणास जास्त महत्त्व प्राप्त झालें आहे. वारदेशचे लोक इंग्रजी हिंदुस्थानांत बरेच जातात हें लक्षांत घेऊन त्या वेळच्या पोर्तुगीज सरकारनें स. १८९४ मध्यें म्हापसें येथें एक इंग्रजी शाळा स्थापन केली होती. पण त्यानंतर लिसेवाच्या शिक्षणक्रमांत इंग्रजीचा समावेश करण्यापलीकडे पोर्तुगीज सरकारनें ह्या बाबतींत जास्त कांहींच केलें नाहीं.

आज सर्वत्र गोमन्तकांत, इंग्रजी मॅट्रिक किंवा एस्. एस्. सी. पर्यंत शिक्षण देऊन मुंबई, पुणे किंवा कर्नाटक विद्यापीठांच्या प्रवेशपरीक्षेला विद्यार्थी बसवणाऱ्या दुय्यम शाळा ६५ आहेत. त्या सर्व खासगी मालकीच्या आहेत. त्यांतील शिक्षकांची संख्या ५९८ असून विद्यार्थ्यांची संख्या सुमारे वारा हजार आहे. ह्या संख्येची पोर्तुगीज शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येशीं तुलना करून पाहिल्यास, इंग्रजी शिक्षणास गोमन्तकांत किती महत्त्व प्राप्त झालें आहे हें लक्षांत येईल. पोर्तुगीज प्राथमिक शिक्षणाच्या चार इयत्तां-एवढा अभ्यास करून परीक्षा दिल्याशिवाय विद्यार्थ्यांला इंग्रजी ५ व्या इयत्तेत बसवूं नये, असा निर्वेध पोर्तुगीज सरकारनें घातलेला आहे. हा निर्वेध नसता तर आज पोर्तुगीज प्राथमिक शाळांतली विद्यार्थ्यांची संख्या याहूनही रोडावली असती, असें मानण्यास हरकत नाहीं.

उर्दू शिक्षण

गोमन्तकांत मुसलमान लोकांची वस्ती अत्यल्प आहे. १९३८ सालीं त्यांच्या प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या सरकारमान्य शाळा फक्त चार होत्या. ह्या चारहि शाळांना मिळून वार्षिक १२०० रुपयांची मदत सरकारकडून मिळत असे. हल्लींच्या काळांत सरकारकडून त्यांस जास्त मदत मिळूं लागली असल्यानें कांहीं नवीन शाळा उघडल्या गेल्या असल्याचें समजतें. पण ह्या बाबतींत सरकारी Anuário Estatístico (1951) मध्यें कांहींच माहिती दिलेली नाहीं.

प्रकरण सहावें

१

गोमन्तकीय मराठी वाङ्मय

गोमन्तकीय मराठी वाङ्मयांत, थोडीबहुत प्रादेशिकता खेरीज केल्यास, बाहेरच्या मराठी वाङ्मयाहून कांहीं निराळें वैशिष्ट्य आहे असें नाहीं. भौगोलिक, सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्टीनेही, गोमन्तक हा (भिन्न राजवटीमुळे अलग पडलेला असला तरी) महाराष्ट्राचाच एक भाग असल्याने, विशेषतः मराठी वाङ्मयाची निर्मिती करणारा जो हिंदु समाज तो महाराष्ट्रांतील हिंदु समाजाहून भिन्न म्हणण्यासारखा नाहीं. आणि वाङ्मय हा समाजजीवनाचाच आविष्कार असून उभय समाजांतील सांस्कृतिक देवघेव नेहमीच अविच्छिन्नपणें चालत आली असल्याने, दोन्ही समाज (गोमन्तकीय व गोमन्तकबाह्य) एकाच पातळीवर आहेत, असें म्हणावयाला हरकत नाहीं. मात्र, महाराष्ट्राच्या मुख्य शहरांपासून दूर अशा सीमान्त प्रदेशांतील तो असल्याने, समाजजीवनांतील मुख्य मुख्य स्फूर्तिदायक घटनांना केंद्रस्थानीच जास्त अवकाश असतो ही गोष्ट लक्षांत घेतां, गोमन्तकीय सांस्कृतिक जीवन व तदनुसार गोमन्तकीय मराठी वाङ्मय यांचा दर्जा, शहरी महाराष्ट्रीय मराठी वाङ्मयाच्या मानानें, दुय्यम प्रतीचा असणार हें उघड आहे व त्यांत कमीपणा मानण्यासारखें कांहीं नाहीं.

राजकीय घटना या चार साडेचार शतकांपासून निराळ्या झाल्या ही गोष्ट खरी; पण त्या समाजाचें अंतरंग बदलूं शकल्या नाहींत. अनेक कारणांनीं हिंदु समाज हा त्या घटनांपासून बहुधा अलिप्त राहिल्याने, त्या घटनांचा त्याच्या आंतरिक जीवनावर, व तदनुसार वाङ्मयावर—निर्मितीचें प्रमाण कमी करण्यापलीकडे—म्हणण्यासारखा परिणाम झाला नाहीं. (नियतकालिक व त्यांतही वर्तमानपत्री वाङ्मयास मात्र ही गोष्ट तितकीशी लागू नाहीं.)

स्वतंत्र प्रशासित वाङ्मयनिर्मिती गोमन्तकांतही झाले नाहीत असे नाही. पण सर्वसाधारणतः मिळालेली स्फूर्ति, कांहीं संस्कृत वाङ्मयावरून व कांहीं महाराष्ट्रीय वाङ्मयावरून मिळालेली होती. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात गोमन्तकांत मराठी मुद्रणकलेचा प्रवेश झाल्यापासून वाङ्मयनिर्मिती विशेष व्यापक स्वरूपाची झाली आणि नंतर, दळणवळणाची साधनें जसजशीं वाढत व प्रभावी होत गेलीं तसतसा, महाराष्ट्रशीं जास्त निकटपणा येत जाऊन विविधता व ओजस्विता तिच्यांत आली.

मुद्रणप्रकाशापूर्वीचें वाङ्मय असेंच आहे. याचें कारण, एक तर, तुरळक प्रकाशनसुलभता, प्रसाराची सोय व चिरस्थायित्वाचा भरवंसा यांच्या अभावीं, जातिवंत वाङ्मय तेवढेंच निर्माण होई व काळाच्या सर्वभक्षकतेस फारशी दाद न देतां टिकून राही. आणि दुसरें, सोळाव्या शतकांतील धार्मिक छळाच्या काळांत बरेंचसें देशी वाङ्मय नष्ट करण्यांत आल्याचें इतिहासावरून दिसून येतें. असो; तर या वाङ्मयाचें आतां थोडक्यांत समालोचन करूं.

१ काव्य

वाङ्मयाच्या निर्मितीस 'काव्यापासून सुरुवात झालेली सर्वत्र दिसून येते. तीच गोष्ट येथेही लागू आहे. वर उल्लेखिलेल्या कष्टमय सोळाव्या शतकानंतर सतराव्या शतकापासून गोमन्तकीय वाङ्मयाची उपलब्धि होत आहे. हिंदु धर्माच्या द्वेषानें पाद्री लोकांनीं हिंदु धर्मग्रंथ जाळले खरे, परंतु नवखिश्चनांकरितां धर्मग्रंथ लिहिण्यास शेवटीं त्यांना मराठी भाषेची कास धरावी लागली. या खिस्ती मराठीचा आद्यकवि पाद्री तॉमाज इश्तेव्हंव हा इंग्रजी पाद्री होय. त्यानें दहा अकरा हजार ओव्यांचें 'खिस्तपुराण' १६१४ सालीं लिहिलें. यानंतर एतियां द ला क्रुवा ह्या फ्रेंच पाद्रीचा सेंट पियरवरील पुराणग्रंथ १६२९ सालीं मुद्रित झाला. इश्तेव्हंवच्या पुराणापेक्षां हा ग्रंथ मोठा असून सर्व हिंदु देवदेवतांच्या खंडनाचा त्यांत प्रयत्न करण्यांत आला आहे. नायकस्वामी (पूर्वाश्रमींचे शंकर मंगेश नायक करंडे) यांची शिवलीलेवरील टीका आणि स्फुट कविता (१६५०) या नंतरच्या होत. 'आंतोनीची जीवित्वकथा' या नावांच्या आंतोनियु द सालदाञ ह्या पोर्तुगीज पाद्रीचा

१६५९ सालीं मुद्रित झालेला काव्यग्रंथहि अलिकडेच उपलब्ध झालेला आहे. सतराव्या शतकांत कांही ख्रिस्ती दौत्रिनी मराठीमधून झाल्या आहेत.

अठराव्या शतकांतील सुप्रसिद्ध वाङ्मयाचार्य महाशाल येथील महेश्वर-भट्ट सुखठणकर हे होत. अमरकोशावरील मराठी टीका (१७५०); मोरोपंताच्या मंत्रभागवतावरील संस्कृत टीका, जयदेव कवीच्या 'गीतगोविंद' काव्याचें मराठींतील प्रतिकृतिसह विवरण, श्रीशंकराचार्यांच्या 'वाक्सुधे' वरील विवरणात्मक पानपात्रचषक, सिद्धांतकौमुदीचें 'सिद्धन्तचंद्रिका' या नांवा-खालील मराठी पद्यमय भाषांतर, या त्यांच्या मुख्य कृती होत. याशिवाय इतर लहानमोठ्या वाङ्मयकृतींची तपशीलवार माहिती फोंडें येथील 'स्वयंसेवक' मासिकांत करंडेशास्त्री यांनी दिली होती. (वर्ष ४, अंक ७)

त्यांचेच विद्वान् चिरंजीव शिवरामशास्त्री उर्फ सोयरूभट्ट यांचे 'विवेक-चूडामणि' व 'संध्यामंत्रार्थदीप' आणि त्यांचेच नातू रघुनाथशास्त्री उर्फ भोरूभट्ट यांची श्रीशंकराचार्यांच्या 'प्रश्नोत्तरमालिके'वरील टीका, हे ग्रंथ उल्लेखनीय होत. तसेंच, वेलिंग येथील श्रीलक्ष्मीनृसिंहाचे उपासक 'सुवृत्त-माला'कार हरि पंडित आणि 'शुकरंभासंवाद', 'कवीरकथा', 'वामनचरित्र' इ. स्फुट काव्यांचे जनक विठ्ठलकवि केरीकर हेही याच शतकांतले असावेत.

सुप्रसिद्ध संतश्रेष्ठ सोहिरोबानाथ आंब्रिये हे जरी आपल्या उत्तरवयांत सावंतवाडी संस्थानांतील बांदें येथें राहून प्रसिद्धि पावलेले असले, तरी ते गोमन्तकीय असून त्यांचें पूर्ववय त्यांच्या राहत्या गांवींच, पेडणें महालांतील मालपें येथें, गेलें आहे. तेथेंच त्यांच्या व्यक्तित्वाची पूर्वतयारी झाली. हे संत, भक्ति-ज्ञान-वैराग्यसंपन्नतेखेरीज योगविद्यापारंगतही असल्यानें, महाराष्ट्रीय संतमंडळीपैकीं श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांशीं तुलना करण्यासारखे आहेत. त्यांची 'सिद्धांतसंहिता', 'अद्वयानंद पूर्णेश्वरी' व इतर काव्यकृती भगवंत बाळकृष्ण पै रायकर यांनीं प्रसिद्ध केल्या असून त्या त्यांच्या श्रेष्ठ दर्जाची साक्ष देत आहेत.

एकोणिसाव्या शतकांतील वाङ्मयनिर्मात्यांची संख्या विशेष लक्षांत घेण्यासारखी आहे. त्यांतल्या त्यांत, मुद्रणकलेचा प्रचार होण्यापूर्वीच्या

काळांत, अमरकोशाच्या मराठी टीकेचे कर्ते लक्ष्मण पांडुरंग केंकरे, मुंबईच्या 'महाराष्ट्र-सारस्वत' मासिकांत (मे-जून १९५०) गोमन्तकांतील एक अज्ञात मराठी कवि म्हणून त्यांच्या कवितांसह परिचित करून दिलेले बहुगुण अ. कामत वाघ (थोरले), 'द्रौपदी स्वयंवर' इ. अनेक स्फुट काव्यांचे जनक फोंडें येथील पांडुरंग दादाजी उर्फ पांडवा कैसरे, डिचोलीचे स्फुट कविताकार पांडवा दुभाषी, यांचीं नांवे दिसतात. त्यानंतर, म्हणजे सन १८७२ सालीं मराठी छापखान्याचा प्रवेश गोमन्तकांत झाल्यावर, या निर्मितीस विशेष चालना मिळाली. या काळांतील उल्लेखनीय कवि म्हटले म्हणजे, अनेक स्फुट काव्यांचे कर्ते डोंगरी येथील कृष्ण जगन्नाथ भट्ट बांदकर, 'सारीपाट काव्य', 'ध्रुवाख्यान' इ. पांच सहा काव्यकृतींचे जनक मडकई येथील हिरवा नाईक सरदेसाई, 'रामचरित्र' इ. चे कर्ते रावोबा नायक सुजाक, 'स्फुरणगीत' कर्ते भिपग्वर्य रामचंद्र पांडुरंग वैद्य (यांचा कविता-संग्रह 'काव्यतरंगिणी' या नांवाखालीं निराळा छापून प्रसिद्ध झाला आहे.), त्यांचेच बंधु 'महाडदोळची यात्रा' या लघु काव्याचे जनक माधव नारायण वैद्य, 'हेममुक्ता संवाद' या गद्यकाव्याचे जनक वागाळी येथील चिंतामण गणेश जोशी, 'सत्संग' मासिककर्ते व अनेक स्फुट कवितांचे जनक रामचंद्र वासन नायक करंडेशास्त्री, 'कुमारसन्मार्ग दीपिका', 'कुमारिका-सन्मार्गदीपिका' इ. पांच सहा स्फुट काव्यांचे जनक पेडणे येथील दत्तात्रय तुकाराम शास्त्री पणशीकर, त्यांचेच कुटुंबीय व 'मेघदूता'चे व 'अमरकोशा'चे टीकाकार वासुदेवशास्त्री पणशीकर, 'श्रीचंद्रेश्वरमाहात्म्य', 'देवीचरितामृत', 'श्रीपूर्णदासचरित्र', 'पद्मसुंदरी' इ. पांच सहा ग्रंथांचे कर्ते असोळडें येथील विष्णु रंगाजी शेळडेकर, 'वसुंधरापरिणय', 'श्रीशिवराज्याभिषेक', 'सारस्वत चंपू' इ. पद्य व गद्य कृतींचे जनक काकोडें येथील रामकृष्ण अनंत काकोडकर, हे होत. 'अभंग कुसुमावली' ही एक काव्यकृति श्रीमती रुक्मिणीबाई केंकरे या कवयित्रीकडून रचली गेली आहे.

आतांपर्यंतची ही काव्यनिर्मिती बहुतेक भक्ति-ज्ञान-वैराग्यपर व प्राचीन काव्य-पुराण-इतिहास यांमधून प्रेरणा मिळालेली अशी आहे. स्वतंत्र प्रतिभेची व सर्वविषयस्पर्शी अशी काव्यनिर्मिती या विसाव्या शतकाच्या

द्वितीय चरणापासून होऊं लागली असें म्हणतां यईल. या कविमालिकेंत कवि बालकृष्ण भगवंत बोरकर ('प्रतिभा', 'जीवनसंगीत', 'दूधसागर', 'आनंद-भैरवी') दामोदर अच्युत कारे ('नंदादीप'), महाबळेश्वर सरदेसाई ('हिरवळ') आणि नवोदित कवि 'शिशुगीतें' कर्ते शंकर रामाणी, मनोहरराय सरदेसाई व वि. ज. बोरकर (यांच्या स्फुट कविता अनेक मासिकांतून प्रसिद्ध होत असतात) यांचा निर्देश केला पाहिजे. पुरुषोत्तम मंगेश लाड यांचा 'मधुपर्क'ही तसाच उल्लेखनीय आहे. विनायक स. सुखठणकर (हेही एक चांगल्यापैकी कवि आहेत) यांनीं प्रसिद्ध केलेला 'वासंती' हा कवितासंग्रह संकलनात्मक असला तरी त्याचाही येथें उल्लेख करणें उचित होईल.

'देमांद-माहात्म्य' नांवाचें आपलें विडंबनकाव्य 'स्वयंसेवक' मासिकाचे संपादक श्री. विनायक का. प्रियोळकर यांनीं, प्रथम त्या मासिकांतून क्रमशः दिलेलें, नुकतेंच पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केलें आहे. व त्याच प्रकारचें 'मानिफेस्त पुराण' हें वा. भा. नाईक यांचें विडंबनकाव्य भारतकार हेगडे देसाई यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे.

'गोमन्तक-साहित्य-सेवक मडळा'चे चिटणीस श्री. शिवा फट्टू पै आंगले यांनीं मडगांव येथील महाराष्ट्र साहित्य संमेलन प्रसंगीं 'काव्यकुंज' या नांवानें प्रसिद्ध केलेल्या गोमन्तकीय कवींच्या कविता-संग्रहांत वर निर्देशिलेल्यांशिवाय आणखी पुढील कवींच्या कविता दिलेल्या आढळतात :- यशवंत सूर्यराव सरदेसाई (मडगांव), अनंत काकवा प्रियोळकर (प्रियोळ), सगुण प्रभु मोये (शिवोली), सौ. लीलावती तारकर पेडणेकर (पणजी), बालकृष्ण अनंत बाळे (मडगांव), सां. घ. कंटक (कुडचडें), भीमाजी मुकुंदराव देशपांडे (पणजी), विश्वनाथ कामत आजरेकर (म्हापसें), अनंत राया शिरवईकर (केपें), दत्ता तारकर पेडणेकर (पणजी), वामन वासू नाईक (रायबंदर), वामन तारकर पेडणेकर (पणजी), भगवंत भास्कर केणी (कुंकळी). तथापि आणखीहि कांहीं कवींच्या कविता त्या पुस्तकांत देतां न आल्यानें त्याच्या दुसऱ्या भागांत त्या देण्याचें त्यांनीं योजिलें होतें असें प्रस्तावनेवरून दिसतें; पण तो भाग मग निघाला नाही.

श्रीमती गोकुळाबाई तळावलीकर ह्यांचाही एक भक्तिपर पद्यांचा व अभंगांचा संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे.

ज्यांच्या कविता प्रसिद्ध झालेल्या नाहीत, पण लोकांच्या मुखीं घोळत असलेल्या आढळतात, असेहि कांहीं कवि आहेत; पण त्यांचा स्पष्ट निर्देश करितां येणें शक्य नाहीं.

(वरील सदरांतलें हें समालोचन कांटेकोर काव्यदृष्टीनें केलेलें नाहीं हें येथें सांगणें इष्ट वाटतें. सर्वसाधारणपणें पद्यमय वाङ्मयाचा समावेश त्यांत केला आहे.)

२ धर्म व तत्त्वज्ञान

भक्ति-ज्ञान-वैराग्यपर काव्यांच्या अनुप्रंगानें त्या विषयावरील पद्य-ग्रंथांच्या निर्मितीला जागा मिळते. या ग्रंथांची (आणि सर्वसामान्यतः गद्य-ग्रंथांची) निर्मिती वर सांगितलेल्या मुद्रणप्रसाराच्या कालखंडापासून होऊं लागली; आणि तत्त्वज्ञानाच्या अनेक शाखांपैकीं धार्मिक उर्फ आध्यात्मिक विषय हाच त्यांमधून कमीअधिक प्रमाणावर चर्चितला गेला. या सदरांत वरील कवितात्रय वाङ्मयाखेरीज, सुभ्राव लक्ष्मण नायक शंखावळकर, (नंतर श्रीमत्सुब्रह्मण्यानंदतीर्थ यति) यांचा ' त्रिमतोपन्यास ' सदाशिव रावजी गडणीस यांचें ' खरें ज्ञान ', भार्गव सगुण कामत वाघ यांचें ' अद्वैत तत्त्वज्ञान ' व ' ओवीत्रय भगवद्गीता ', पतंगळमठाधीश श्रीमदिंदिरा-कान्त तीर्थस्वामी यांची श्रीमद्भगवद्गीतेवरील द्वैतपर टीका (मध्वमतानु-सारिणी) व ' श्रीमत्सुनीतिभागवत ', रामचंद्र कृष्ण कामत चंदगडकर यांचा ' गीताधर्म हा विश्वधर्म ', तसेंच वे. बाळकृष्ण रघुनाथशास्त्री पणशीकर, पेडणे यांची ' प्रमाणसाहस्री ' यांचा समावेश होतो.

धर्मानंद कोसंबी यांचे बुद्धधर्मावरील ग्रंथ ' बुद्ध धर्म व संघ ', ' पार्श्वनाथांचा चातुर्याम धर्म ', ' हिंदी संस्कृति व अहिंसा ', तसेंच पं. महादेवशास्त्री जोशी यांचा ' ज्ञानेश्वरी प्रवेशिका ' हे याच सदरांत येतील. त्याचप्रमाणें श्री. रा. कृ. का. चंदगडकर यांच्या उपासनामार्गीय

‘ नामजपाचें महत्त्व ’ व ‘ नामचिंतामणि ’ या दोन ग्रंथाचाही येथें निर्देश करण्यासारखा आहे.

या विषयावरील ग्रंथांची संख्या केव्हांही झालें तरी थोडीच असावयाची. शिवाय गोमन्तकब्राह्म विशाल महाराष्ट्रांतील एतद्विषयक ग्रंथांमुळे त्यांचा अभावही कधीं जाणवत नाही.

३ इतिहास

या सदरांतील वाङ्मयांत प्रथमतः निर्देश करण्यासारखा ग्रंथ म्हटला म्हणजे दोन सव्वादोनशें वर्षांपूर्वी (शके १६४३ : सन १७२१) लिहिला गेलेला ‘ कोंकणाख्यान ’ हा ग्रंथ होय. (ग्रंथकर्त्यानें आपलें नांव दिलें नाहीं.) नांवावरून जरी हा सामान्य वाटला तरी तो शोधपूर्वक लिहिलेला असून, तत्कालीन सामाजिक इतिहास त्यांत बराचसा आला आहे. राजकीय इतिहासाचेही अनेक धागेदोरे त्यांत सांपडतात.

त्यानंतर पानवेल येथील ‘ लिंग्वीस्ताद ’—सरकार दरबारांतील ‘ दुभाषा सरकार ’ (Lingua do Estado) चा हुद्दा परंपरागत या घराण्यांतील कांहीं पुरुषांनीं चालविला असल्यानें लोकभाषेंत हें नांव त्यांना पडलें आहे. या घराण्यांतील बहुगुण सदाशिव कामत बाघ (धाकटे) यांचा निर्देश केला पाहिजे. त्यांचें ऐतिहासिक लिखाण बरेंच असून त्यांपैकीं ‘ गोमन्तकाच्या बखरी ’ (सन १९०१) चा कांहीं भाग फोंडें येथील ‘ प्राचीप्रभा ’ मासिकांत प्रसिद्ध झाला होता.

पद्धतशीर स्वरूपांत ‘ गोमन्तकाचा इतिहास ’ सन १८७५ सालीं कुंभारजुवेचे यशवंत फोंडबा नायक दणार्डत, ‘ देशसुधारणेच्छु ’ पत्राच्या मराठी भाषेचे संपादक, यांनीं आपले ग्रामवांधव रामचंद्र गोविंद वागळे यांच्या सहकार्यानें लिहून प्रसिद्ध केला. नायक दणार्डत हे सुविद्य गृहस्थ असून इतिहासलेखनाची त्यांची दृष्टि बरीचशी बरच्या दर्जाची होती. याचें प्रत्यंतर म्हणजे, त्या वेळीं नुकत्याच होऊन गेलेल्या फ्रांकोरशियन महायुद्ध (१८२०) वर लिहिल्या गेलेल्या एका रूपकात्मक कथेचा त्यांनीं केलेला

गोमन्तकीय मराठी वाङ्मय

सुरस अनुवाद. तो 'युरोपा काकूच्या शाळेंतील मारामारी' या नांवानें प्रसिद्ध झाला होता.

त्याशिवाय रावराजे वासुदेव आत्माराम देशप्रभु यांचा 'शहाजी व जिजाबाई यांच्या विवाहाचे परिणाम' व 'नागदेवाचा ताम्रपट' आणि गोपिनाथ कुराडे यांचा 'दियोगु रुद्रीगिश्' या दोन पुस्तकांचा येथें उल्लेख करणें जरूर आहे.

पणजी येथील सरकारी दफ्तरखात्याचे मुख्याधिकारी व सुप्रसिद्ध इतिहास-संशोधक प्रो. पांडुरंग सखाराम पिसुर्लेकर व महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाच्या शेवटच्या कारवार येथील अधिवेशनाचे अध्यक्ष प्रो. अनंत काकवा प्रियोळकर यांची इतिहासविषयक कामगिरी अत्यंत महत्त्वाची आहे. या दोन्ही इतिहास-संशोधकांनीं मुख्यतः गोमन्तक व महाराष्ट्र यांच्या इतिहासांतील अनेक घटनांवर नवा प्रकाश पाडला आहे. त्यामुळें कांहीं कांहीं ऐतिहासिक घटनांविषयींच्या प्रचलित समजुती बदलाव्या लागत आहेत. यांचे लेख पोर्तुगीज व मराठी या दोन्ही भाषांत, कांहीं ग्रंथरूपानें तर कांहीं अनेक नियतकालिकांतून विखुरलेले, असल्यानें त्या सर्वांचा निर्देश येथें करितां येणें शक्य नाहीं. त्यांपैकी, प्रो. पिसुर्लेकर यांनीं, सन १९३८ सालीं मडगांवच्या सारस्वत-ब्राह्मण-समाजानें आपल्या रौप्यमहोत्सवानिमित्त प्रसिद्ध केलेल्या 'गेल्या पावशतकांतील गोमन्तक' ह्या ग्रंथांसाठीं लेख लिहून देऊन, त्या कालापर्यंत झालेल्या इतिहाससंशोधनाची तपशीलवार माहिती करून दिली आहे.

ह्याशिवाय विनायक रामचंद्र सरज्योतिषी यांची 'गोमन्तकाच्या इतिहासाचीं साधनें' (१९१४), दत्तात्रय व्यं. पै यांचा 'मुसलमानी अंमलांतील गोमन्तक' (१९३६) व 'जळता गोमन्तक' (१९४८), प्रो. बाळकृष्ण वा. सांवर्डेकर यांचा 'गोमन्तक परिचय' (१९३०), ह्यांचा येथें निर्देश करणें अगत्याचें आहे.

वर उल्लेखिलेला मडगांव 'सारस्वत-ब्राह्मण-समाजा'चा 'गेल्या पाव-शतकांतील गोमन्तक' (१९३८), डिचोलीचे वामन नारायण पालेकर यांचा

‘गोमन्तकाचा शालोपयोगी इतिहास’, ‘भयंकर धर्मक्रान्ति’ व ‘राणे लोकांच्या वंदांचा इतिहास’, गोपिनाथ कृष्ण कुराडे यांचे ‘कुंकळी येथील इतिहास-प्रसिद्ध धर्मयुद्ध’, व लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचे त्याच गांवांतले ‘धर्मांतर प्रकरण’ हींही पुस्तके उल्लेखनीय आहेत.

संस्थांच्या इतिहासांत, पं. धर्मानंद कोसंबी यांचा ‘बुद्ध धर्म व संघ’ आणि ‘बौद्ध धर्माचा परिचय’, करंडेशास्त्री यांचा ‘कैवल्यपुर मठाचा इतिहास’, पर्तगाळ मठानुयायी नारायणाचार्य यांचे ‘श्रीगुरुपरंपरामृत’, विष्णु रंगाजी शेळडेकर यांचा ‘श्री शांतादुर्गा संस्थानचा इतिहास’ व ‘गोमन्तकांतील गौ. सा. ब्राह्मण व त्यांचे कुलदेव’, श्रीपाद व्यं. वागळे यांचा ‘श्रीमंगेश देवस्थानचा इतिहास’ व आणखी पांच देवस्थानांचा इतिहास, पुरुषोत्तम शे. भोवे काकुले यांचा ‘संस्थान जांब्रावली’, जयवंत वि. सूर्यराव सरदेसाई यांचा ‘श्रीसप्तकोटीश्वर देवस्थानचा इतिहास’, पुरुषोत्तम श्री. सुकेरकर यांचे ‘श्रीरामनाथ देवस्थान’, वामन ना. पालेकर यांचा ‘डिचोली शांतादुर्गा संस्थानचा इतिहास’, सगुण भार्गव कामत वाघ यांचा ‘हळदोणे येथील श्रीभगवति देवस्थानचा इतिहास’ व त्यांचेच कुटुंबीय वासुदेव वामन वाघ यांचे चार भागांचे व विपुल माहितीने भरलेले ‘सारस्वत-समाजदर्शन’ यांचा समावेश होतो.

देवस्थानांसंबंधाने गोमन्तक हा समृद्ध असल्याने तद्विषयक वाङ्मय अस्तित्वांत येणे साहजिकच आहे.

४ चरित्र ग्रंथ

इतिहासामागून चरित्रांचा [वैयक्तिक इतिहासांचा] अनुक्रम ओघास अनुसरून सहजच येतो. इतर वाङ्मयाहून त्यांची संख्या थोडी असली तरी ती उपेक्षणीय नव्हे.

यांपैकी, वर सांगितलेल्या काव्यग्रंथांत समाविष्ट झालेल्या [उदा. नॉमाज इस्तेव्हंचे ‘खिस्तपुराण’ इ.] खेरीज उल्लेखनीय म्हणजे अ. का. प्रियोळकर यांचे ‘दादोबा पांडुरंग’चे चरित्र व ‘कवि संत शिवानंद’,

पं. धर्मानंद कोसंबी यांचा 'भगवान बुद्ध' [२ भाग] व 'निवेदन' या नांवाखालील आत्मवृत्त, रामकृष्ण अ. काकोडकर ह्यांचे 'जिवन्नादादा केरकर' हे पद्यात्मक चरित्र, तसेच यशवंतराव सरदेसाई यांची 'संतचरित्रे' (श्रीतुकाराम, श्रीनामदेव, श्रीएकनाथ) व 'डॉ. पुरुषोत्तम वामन शिरगांवकर' यांचे चरित्र हीं होत. वैकुण्ठ प्रभु देसाई यांचे 'मध्वविजय चरित्रसार', पं. महादेवशास्त्री जोशी यांचे 'आद्य शंकराचार्य', 'जय नटराज', 'पैठणचे नाथ' व 'दिपाजी राणे', व्यं. वि. वैद्य यांचे 'स्वातंत्र्यवीर', नारायण ज. कामत यांचे 'त्रिविक्रम प्रभु लवंदे चरित्र', रघुनाथ ग. तळवडकर यांचे 'बॅरिस्टर गांधी', रा. कृ. चंद्रगडकर यांचे 'सीताबाई कुंडईकर चरित्र' यांचाही निर्देश करावयास हवा. दामोदर फ. भांडारे यांनी 'न्या. तेलंग' व 'न्या. रानडे' यांची पद्यात्मक चरित्रे केली आहेत. तसेच रामचंद्र ना. प्र. लवंदे यांनी 'गो. पुं. हेगडे देसाई चरित्र' प्रसिद्ध केले आहे.

चरित्रलेखक गोमन्तकाबाहेरचा असला तरी चरित्रनायक गोमन्तकीय म्हणून नरहर व्यंकाजी राजाध्यक्ष यांनी परशुराम रामचंद्र शिनारी यांच्या सहकार्याने लिहिलेले 'जिवन्नादादा बक्षी केरकर' यांच्या चरित्राचाही यथे निर्देश करणे अस्थानी होणार नाही. तसेच सखाराम राया धुमे यांनी लिहिलेले व लवकरच प्रसिद्ध होणार असलेले मडगांवचे सुप्रसिद्ध सुबाब लक्ष्मण नायक यांचे चरित्र याचाही उल्लेख करणे योग्य आहे. [यांचे एक चरित्र श्री. द. य. सडेकर यांनी लिहिलेले असल्याचे समजते.] मुकुंद विठोजी प्र. सरदेसाई यांनी 'जनार्दन नारायण कीर्तनी' यांचे चरित्र प्रसिद्ध केले आहे.

गोमन्तकीय ऐतिहासिक पुरुष कविराज तुकारामबाबा वर्दे, विठ्ठल गोरक्षराव वर्दे, पुरुषोत्तमबाबा केंकरे, पांडबा कैसरे, सूर्याजी आनंदराव देशपांडे, इ. चीं छोटीं छोटीं चरित्रे 'सत्संग' मासिकांतून प्रसिद्ध झाली आहेत.

कु. लता मंगेशकर यांनी आपल्या वडिलांचे स्मारक 'दीनानाथ मंगेशकर स्मृतिदर्शन' ग्रंथ लिहवून केले आहे. द. ग. प्रभु यांचे 'आधुनिक भारताचे निर्माते' व ह. वि. देसाई यांच्या 'मोठ्यांच्या मुलाखती' यांचाही समावेश या सदरांत करता येईल.

५ शास्त्रीय वाङ्मय

शास्त्रीय शिक्षण व शास्त्रीय योजना यांच्या अभावीं शास्त्रीय वाङ्मयाचा अभाव दिसल्यास त्यांत नवल नाही. जुन्या जमान्यांतील गोविंद नारायण माडगांवकर यांचीं शास्त्रीय विषयावरील कांहीं माहितीवजा पुस्तकें वगळतां, या सदरांत, प्रो. बाळकृष्ण वा. सावर्डेकर यांच्या 'वैयक्तिक आकर्षण' खेरीज, फक्त वैद्यकीय वाङ्मयच काय तें दिसत आहे.

या वैद्यक विषयांत, प्रथमच नामनिर्देश करण्यासारखे लेखक म्हणजे मि. रामचंद्र पांडुरंग उर्फ दादासाहेब वैद्य हे होत. 'स्थूलतनुवर्णन' या त्यांच्या शरीरशास्त्रीय ग्रंथाशिवाय दुसरा स्वतंत्र ग्रंथ जरी नसला तरी त्यांचें 'पथ्यबोध' मासिक मुख्यत्वेकरून याच विषयाला वाहिलेलें होतें. त्या विषयावरील अनेक लेख व कविता त्यांतून प्रसिद्ध झाल्या आहेत.

पण या विषयांत भरपूर ग्रंथनिर्मिती केलेले गोमन्तकीय म्हणजे डॉ. गणपत पांडुरंग काळोखे हे होत. निरनिराळ्या वैद्यकीय विषयांवर दहा बारा ग्रंथ सुबोध भाषेत लिहून त्यांनीं प्रसिद्ध केले आहेत. त्यांपैकीं आमच्या माहितींतील ग्रंथ पुढीलप्रमाणे :- (१) अग्निमांद्य, (२) अशक्तता, (३) मी निरोगी कसा राहीन, (४) विद्यार्थ्यांचें आरोग्य, (५) स्त्रियांचें आरोग्य, (६) जनतेचें आरोग्य, (७) दांतांचें आरोग्य, (८) रोगजंतु, (९) रोगोत्पादक प्राणी, (१०) फिरंगरोग, (११) क्षयरोग व त्यावर उपाय, (१२) विषमज्वर.

पं. महादेवशास्त्री जोशी यांचें 'ज्ञानसंवर्धन' व 'सुलभ काव्यशास्त्र' यांचाहि यथे निर्देश करितां येईल.

'आर्यौषधिप्रभा' या नांवाचा ग्रंथ वासुदेव वामन कामत वाच यांनीं सन १९३४ सालीं लिहिला असून त्यांत अनेक आर्यौषधींची माहिती दिलेली आहे.

ज्योतिषशास्त्रावरील शांताराम पांडुरंग केणी यांचीं 'जातकदर्शन' व 'प्राथमिक ज्योतिष' हीं दोन पुस्तकें उल्लेखनीय आहेत. त्याचप्रमाणे, संगीतशास्त्रांत किंबहुना संगीतकलेंत गायनाचार्य रामकृष्णबुधा वझे

यांचें 'संगीतकलाप्रकाश', सखाराम पांडुरंग बर्वे यांची 'संगीतदर्शन' व 'संगीतसाधन' हीं दोन पुस्तके व श्रीधर पार्सेकर ह्यांचें व्हायोलिन-वादन संबंधींचें 'स्वरनिनाद', हीं पुस्तके उल्लेख करण्यासारकीं आहेत.

विद्यार्थ्यांना प्रथमपासूनच शास्त्रीय विषयांची माहिती व्हावी या हेतूनें दत्तात्रय व्यं. पै यांनीं 'बाल-विज्ञान-संयोग' या नांवाची पाठ्य पुस्तकमाला चार भागांत तयार केलेली असून ती बरीच उपयुक्त आहे.

६ कादंबऱ्या, दीर्घकथा व लघुकथा

कादंबरीवाङ्मय खुद्द गोमन्तकांत फारसें झालेलें दिसत नाहीं, याचें कारण, लेखकांची प्रकाशनविषयक आर्थिक असमर्थता व योग्य प्रकाशकांचा अभाव, हेंच असलें पाहिजे. बहुधा प्रादेशिक पार्श्वभूमीवरच्या या वाङ्मयाचा, गोमन्तकाच्या आकुंचित क्षेत्रांतील अल्पसंख्य वाचकवर्गाकडून यथोचित आदर होणें शक्य नव्हतें.

त्यांतल्या त्यांत विसाव्या शतकापूर्वीच्या दोनच कादंबऱ्या दिसतात, त्या भास्कर गोविंद रामाणी यांच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेल्या, पण वस्तुतः रा. वा. ना. करंडेशास्त्री यांनीं लिहिलेल्या, 'साध्वी तारा' व 'गंगी आणि सूर्यराव' या होत. प्रत्यक्षांत घडलेल्या कांहीं तत्कालीन कौटुंबिक घटना त्यांत प्रतिबिंबित केल्या असल्यामुळें असो, किंवा वाङ्मयसृष्टींतील प्रथम प्रवेशाच्या वेळीं येणाऱ्या नाविन्यजन्य भीरुतेमुळें अगर शालीनतेमुळें असो, स्वभावतःच प्रसिद्धिविन्मुख असलेल्या करंडेशास्त्र्यांना त्या स्वतःच्या नांवानें प्रसिद्ध करणें इष्ट वाटलें नसावें.

विसाव्या शतकांतील कादंबरीवाङ्मयांत, वि. आ. कारापुरकर यांची 'मालिनी', रा. स. वागळे यांची 'सूड कीं प्रणयकलह', सां. घ. कंटक यांच्या 'आर्य स्त्री', 'स्वयंसेविका' व 'मीलन', बा. भ. बोरकर यांच्या 'मावळता चंद्र', 'अंधारांतील वाट', 'जळतें रहस्य' व 'भावीण', बा. द. सातोस्कर यांच्या 'आई', 'धरित्री', 'म्यानेजिंग डायरेक्टर', 'विघारी सूड', 'अंजनगांवचा शाप' वगैरे, लक्ष्मणराव सरदेसाई यांची

‘मांडवी तू आटलीस?’, व्यं. अ. पै रायकर यांच्या ‘तीन तरुणी’ व ‘प्रेम-वेडी’, र. वि. सरमळकर यांच्या ‘उंबराचें फूल’ व ‘झरीना’, ना. के. शिरोडकर यांच्या ‘मातीचें घर’, ‘गालबोट’ व ‘पाखर’, मोतीराम गजानन रांगणेकर यांची ‘सीमोल्लंघन’, चंद्रकांत काकोडकर यांच्या ‘निसर्गाकडे’, ‘आनीता’, ‘प्रीतीची ओढ’, ‘नवा करार’, ‘स्वातंत्र्यासाठी’, ‘गोमन्तका जागा हो!’, ‘कीर्तिमंदिर’, ‘क्षण आला भाग्याचा’, ‘हवास मज तूं’, ‘पुनर्मीलन’ वगैरे, ज. ज. शिंदे यांच्या ‘भीति’ व ‘वंचना’, स. शं. देसाई यांची ‘इभ्रत’, ह्यांचा अवश्य निर्देश केला पाहिजे. ‘वेप्रधारी पंजाबी’ ही एक जुन्या काळची कादंबरी सूर्याजी सदाशिव महात्मे या गोमन्तकीय लेखकाकडून मुंबईत प्रसिद्ध झाली होती. व ‘पवित्र प्रेम’ या नांवाची एक कादंबरी दत्तात्रय कीर्तनी यांच्या नांवावर प्रसिद्ध आहे.

‘रुमेला-जुमेला’ ही दीर्घकथा यशवंतराव सरदेसाई यांनी, व ‘स्वदेशी चाकू’ ही शिवाजी दत्त महात्मे यांनी, लिहिली आहे.

लघुकथांच्या क्षेत्रांत आमच्या गोमन्तकीय लेखकांनी बरेंच नांव कमावले आहे हें नमूद करायला संतोष वाटतो. विनायक स. सुखठणकर यांचा ‘सह्याद्रीच्या पायथ्याशी’, लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचे ‘कल्पवृक्षाच्या छायेत’, ‘सागराच्या लाटा’, ‘वादळांतील नौका’, ‘ढांसळलेले बुरूज’, ‘आनितेचें दिव्य’, ‘संसारांतील अमृत’ व ‘मधुचंद्र’, जयवंत ज. सू. सरदेसाई यांचे ‘सुखाचे क्षण’ व ‘गुलाबगोंद’, बा. भ. बोरकर यांचा ‘कांचेची किमया’, सां. घ. कंटक यांचे ‘कणसाचे दाणे’, ‘शहाळी’ व ‘सुमनगुच्छ’, बाळकृष्ण द. सातोस्कर यांचे ‘पंचविशींतील पाप’ व ‘द्राक्षांच्या देशांत’, पं. महादेवशास्त्री जोशी यांचे ‘वेलविस्तार’, ‘खडकांतले पाझर’, ‘विराणी’, ‘मोहनवेल’ व ‘भावबळ’, जनार्दन ज. शिंदे यांचा ‘मधली भिंत’, हरि विठ्ठल देसाई यांचा ‘उंबरांचीं फुलें’, ना. के. शिरोडकर यांचे ‘किमया’ व ‘नवें जहाज’, काशिनाथ पुं. घोडे यांचा ‘सुखसंवाद’, व्यंकटेश रायकर यांचा ‘कारंजांचे तुषार’, मनोहर हिरवा सरदेसाई यांचे ‘सप्तर्षि’, ‘कोसळणारें मंदिर’ व ‘रानफुलें’, स्नेहलता वैद्य यांचा ‘सुमनाच्या कळ्या’ एवढे लघुकथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत.

लघुकथालेखन करणारे आणखी एक विद्यमान लेखक महाबळेश्वर सरदेसाई हे होत. त्यांच्या स्वतंत्र आणि अनुवादित कथा नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. पण त्यांचा एकही संग्रह प्रकाशित झाल्याचें ऐकियांत नाहीं.

७ नाटके, नाटिका, प्रहसनें

कादंबऱ्या व लघुकथा या ललित वाङ्मयप्रकारांपेक्षांही नाट्यवाङ्मयांत गोमन्तकीयांची मजल जास्त पुढें गेली आहे असें म्हणायला हरकत नाहीं. मूळच्याच कलाप्रेमी गोमन्तकांत नाट्यप्रेमी मंडळीची वाण नसल्याने, आणि विशेष संख्येनें असलेल्या देवस्थानांतल्या अनेक उत्सवप्रसंगीं नाट्यप्रयोग ही एक अटळ बाब होऊन बसली असल्यानें, तिच्या सिद्ध्यर्थ नाट्यरचना नेहमीं होत आली आहे. हल्लींच मात्र ती कमी कमी होत गेली आहे. याचें कारण, आतां मराठी वाङ्मयांत होत असलेली नाट्यवाङ्मयाची समृद्धि, हें होय.

अप्रसिद्ध नाटके पुष्कळच आहेत. त्या सगळ्यांची माहिती देतां येणें शक्य नाहीं. पण त्यांतल्या त्यांत शक्य तेवढीं खालीं देत आहों. प्रथमतः पौराणिक, नंतर ऐतिहासिक व नंतर सामाजिक असा त्यांचा सर्वसाधारण कालक्रम दिसतो.

पूर्वोद्धिखित डोंगरी येथील संतकवि कृष्ण जगन्नाथ बांदकर हे स्वतः च्या (पौराणिक) नाटकांचे प्रयोग तेथील उत्सवप्रसंगीं करवीत असत. व महाराष्ट्राचे आद्य संगीत नाटककार बळवंत पांडुरंग उर्फ अण्णासाहेब किलोस्कर (हे त्या वेळीं इंग्रज सरकारला दिल्या गेलेल्या अबकारी कंत्राटांतील एक कामदार या नात्यानें गोमन्तकांत होते.) यांना त्यांच्याकडून स्फूर्ति मिळाली ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. 'अहिल्योद्धार', 'मृच्छकटिक', 'सुभद्राविलास', इ. त्यांचीं नाटके परिचित आहेत.

ह्या अप्रकाशित नाट्यवाङ्मयाखेरीज विसाव्या शतकांतलें अप्रकाशित नाट्यवाङ्मय बरेच असल्याचें आढळतें. त्यांतलें काहीं नष्टही झालें असेल.

मुकुंद विठोजी प्रतापराव सरदेसाई ह्यांनी लिहिलेलीं चारपांच नाटके होतीं. अशींच आणखी कित्येकांचीं असतील. ह्या अमुद्रित नाट्यवाङ्मयाचें संशोधन आणि जतन करण्याचा प्रयत्न 'गोमन्तक साहित्यसेवक मंडळा'ने केला तर तें एक उपयुक्त कार्य ठरेल यांत शंका नाही.

विशेष विस्तार न करतां प्रकाशित नाटके व त्यांचे नाटककार यांची यादीच खालीं देत आहें.

नारायण अ. कामत (भौमासुर), विश्वनाथ पां. हेडे (नलदमयंती व श्रीकृष्णलीला), माधव विठ्ठल हेडे (सुनिश्चयप्रभाव अथवा वीरसेन प्रभावती व भारती वीर), कृष्णराव ना. अस्नोडकर (नवजीवन, हाच परिणाम, भक्तिप्रभाव, दुहेरी दुनिया, अग्रहार व विलासी कांता), हळर्णकर (कवीर-कमाल, भक्त प्रल्हाद, सती सुलोचना), रामचंद्र पां. वैद्य (मृत्युंजय), भीमाजी मु. देशपांडे (वासवदत्ता, संतापशमन व विकल्पविमोचन), दत्तू काटकर, पर्वत (विरोचन, चंद्रप्रभा व रोहिदास), बाळकृष्ण ज. नाटेकर (बाजीराव मस्तानी व हरिश्चंद्र), अनंत ता. कामत (समाजलांछन व विवाहरहस्य), श्रीधर मु. सावर्डेकर (नामप्रभाव), व्यंकटेश वि. वैद्य (गोमन्तक विजय व स्वार्थत्याग), हिराबाई पेडणेकर (जयद्रथविडंबन व यामिनी), काशिनाथ मु. विर्डेकर (आसुरी आकांक्षा व भावनेच्या भरांत), ना. के. शिरोडकर (समईतील ज्योत), वा. शि. शिर्चर्डेकर (कुणासाठीं), मोतीराम गजानन रांगणेकर (माझें घर, अलंकार, आशीर्वाद, कोणे एके काळीं, कन्यादान, मंदिर, वहिनी, कुलवधू, नंदनवन, माहेर, एक होता म्हातारा, जयजयकार, रंभा, तुझं माझं जमेना, सतरा वर्षे व फरारी), सखाराम पां. बर्वे (प्रणयी कीटक, बलिदान, नव-दृष्टि व मंत्रजाल), हरि विठ्ठल देसाई (जीवनासाठीं, दोन लग्नें, आघाडीवर, अर्ध्या वाटेवर, कीर्तिमंदिर, एप्रिल फूल, जुनें तें सोनें, जळतें शरीर, संसारसुख, बंधमुक्त, मालवते दिवे, आई), रामचंद्र वा. केणी (कीचकवध), रमाकांत वि. सरमळकर (कलाकौस्तुभ, चुकलेला वाटसरू, बंदिशाळा व बंधुभाव), काशिनाथ पुं. घोडे (भक्तिप्रभाव), अनंत र. टोपले (ब्रह्मकलेला ब्रह्मचारी), राजाराम वि. वायंगणकर (कवीचा संसार), शंकर आ. पेडणेकर (उजवा हात), वासुदेव का. वाघ (बाल धर्मवीर)

ज. ग. वळवईकर (कुरुक्षेत्राचा मुकाबला), राधाकृष्ण ना. शेटये (जातिवंत रजपूत व जळती ज्योत).

९ निबंध-प्रबंध

हैं सदर अत्यंत व्यापक असून त्यांत गद्यांत लिहिल्या जाणाऱ्या सर्वच विषयांचा समावेश होत असल्याने, आणि तेही मुख्यत्वे करून अनेक नियतकालिकांतून विखुरले गेले असल्याने, त्यांचें समग्र व सर्वांगीण समालोचन येथें करितां येणें जवळ जवळ अशक्यच होय, अमें म्हटल्याखेरीज गत्यंतर नाही. तथापि, ग्रंथप्रसिद्धीनें परिचित न झालेल्या अनेक चांगल्या चांगल्या लेखकांचें वाङ्मय स्फुट लेखांच्या व निबंधांच्याच द्वारे प्रकट झालेलें असल्याने, विषयाच्या पूर्ततेकरितां त्याचा परामर्श घेणेंही इष्ट आहे. म्हणून, बहुतेकांचा निर्देश याच लेखाच्या 'नियतकालिकें' या सदरांत करून, स्वतंत्र रूपानें प्रसिद्ध झालेल्या व कमी अधिक चिरस्थायी स्वरूपाच्या वाङ्मयाचाच निर्देश येथें करित आहें.

संस्कृतिविषयक लेखांमध्ये रायबंदरचे गंगाराम गाविंद प्रभु शिनारी यांच्या सन १८५९ मध्ये पुस्तकरूपानें प्रकाशित झालेल्या 'स्तवनार्थ निबंधा'चा उल्लेख पहिल्या प्रथम करणें उचित आहे. त्या वेळचे गोव्यांतील हायकोर्ट जज दो. वास्काँसलुश् यांनीं मनुस्मृतीचें पोर्तुगीजमध्ये साररूप भाषांतर (Leis de Manu) करून त्यावर आपली जी टीका प्रसिद्ध केली, तिचें मुद्देसूद खंडन या निबंधांत करण्यांत आलें आहे. मूळ पोर्तुगीजींत Ensaio Panegyrico या नांवानें तो लिहिलेला असून त्यालाच जोडून हें मराठी भाषांतर (भाषांतरकार-सदाशिव शेणवी साखरदांडे) प्रसिद्ध झालेलें आहे. एवढ्या मोठ्या अधिकाऱ्यावर अशी सडेतोड टीका करणें हें त्या वेळीं फार जोखमीचें होतें. पुरुषोत्तमबाबा केंकरे यांनीं योग्य पुरस्कार देऊन हें पुस्तक आपल्या खर्चानें मुंबईस छापवून आणलें व त्याची एक प्रत स्वतः नेऊन जजसाहेबांच्या हातीं दिली. हा पुरस्कार लाभला नसता तर तें कदाचित् अप्रसिद्धच राहिलें असतें. तथापि या पुस्तकामुळें शिनारी यांना रायबंदर येथील आपल्या घरीं जाणें कठीण होऊन बसलें होतें.

जवळ जवळ अशाच धर्तीचें कार्य, स्पीनॉल कुर्हेया नामक एका पोर्तुगीज लेखकानें केलेल्या हिंदूंच्या विवाहपद्धतीवरील टीकेच्या खंडनाच्या रूपाने, रायबंदरचेच श्रीधर वासुदेव प्रभु महांबरे यांनीं सन १९०५ सालीं आपल्या 'Ainda as almas irmãs' नामक पुस्तकाच्या द्वारे केलें होतें. व या पुस्तकावर प्रसिद्ध पोर्तुगीज साहित्यिक कांदिदु फिगेयरेदु यांनीं पोर्तुगालचें वजनदार दैनिक Diário de Noticias यांतून आपला मार्मिक अभिप्राय देऊन ग्रंथकर्त्याच्या समतोल लेखनाची तारीफ केली होती. याचें मराठी भाषांतर झालें नाहीं.

ओघासच आलें त्या अर्थीं हेंही नमूद करितां कीं, वरील धर्तीचेंच खंडनमंडनात्मक लेखन शांबाराव सरदेसाई यानी, सन १९२३ सालीं, हिंदु धर्मावरील खिस्ती लेखकांच्या टीकांचें खंडन करून, विठ्ठल सदाशिव सुखठणकर व कृष्णराव ग. केणी यांच्या सहकार्यानें faiscas (ठिणम्या) नांवाच्या हस्तपत्रकांच्या द्वारे केलें होतें. तसेंच, पणजीच्या मॉडर्न हायस्कूलच्या सन १९४१ च्या वार्षिकामधून प्रसिद्ध होऊन नंतर स्वतंत्रपणें छापली गेलेली त्यांचीच 'मिशनन्याशीं मुलाखत' हीही येथें नमूद करण्यासारखी आहे.

दत्ताराम ज. बोरकर यांच्या, प्रथम 'सत्संग' मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध झालेल्या, 'अवताररहस्य' या चर्चात्मक पुस्तकाचाही येथें अगत्य उल्लेख केला पाहिजे.

प्रो. अ. का. प्रियोळकर यांचें 'दमयंती स्वयंवर' हें चर्चात्मक पुस्तक उच्च दर्जाचें असून विद्वानांच्या आदरास पात्र झालें आहे. तूर्त ते मुक्तेश्वराच्या भारताचें संशोधन करीत असून आदिपर्वांचे दोन खंड त्यांनी प्रसिद्ध केले आहेत.

राजकीय व इतर सार्वजनिक प्रश्नांसंबंधीं मडगांवच्या 'हिंदु' पत्राचे संपादक दत्तात्रय व्यं. पै यांनीं 'निवडक भाषणें' पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केलीं आहेत. तसेंच सुब्राव रा. सामंत यांनीं 'हिंदी लोक व फिरंगी संस्कृति' हेंही आपलें व्याख्यान विस्तार करून पुस्तकरूपानें प्रकाशित केलें आहे.

आर्थिक प्रश्नांचा अभ्यास व विशदीकरण करणारे एकमेव गोमन्तकीय लेखक काशिनाथ दामोदर नायक यांनीं 'आमच्या निर्यातीचें भवितव्य' हें

आपलें व्याख्यान स्वतंत्रपणें प्रसिद्ध केलें आहे. शिवाय मागें उल्लेखिलेल्या 'मडगांवच्या सा. ब्रा. समाजाच्या ' गेल्या पाव शतकांतील गोमन्तक ' या ग्रंथांतील ' आमची आर्थिक परिस्थिति ' हा त्यांचा निबंध वाचनीय आहे.

याच ग्रंथांतील इतर लेखक व त्यांचे निबंध, शांबाराव कृ. सरदेसाई (पावशतकांतील सामाजिक परिवर्तन), प्रो. रामचंद्र शंकर नायक (कलात्म गोमन्तक), प्रो. पांडुरंग स. पिसुर्लेकर (गेल्या पंचवीस वर्षांतील इतिहास-संशोधन), जनार्दन विष्णु कामत (हिंदु स्त्रियांच्या हक्कांची वाढ), दत्तात्रय व्यं. पै (पंचवीस वर्षांतील शैक्षणिक स्थिति), बाळकृष्ण वा. सांवडेकर (गोमन्तकांतील हिंदूंच्या सार्वजनिक संस्था), सुब्राव रा. सामंत (गोमन्तकीयांची साहित्यसेवा), विठ्ठल स. सुखठणकर (गोमन्तकाची खानेसुमारी व तिजवरून निघणारी कांहीं अनुमानें), शिवा फट्टू पै आंगले (गोमन्तक व स्त्रीशिक्षण) व यशवंत सूर्यराव सरदेसाई (पंचवीस वर्षांचें गोमन्तक), यांचाही येथें उल्लेख करणें आवश्यक ठरेल.

व्यावहारिक नीतीच्या सदरांत, प्रो. व्यंकटेश रामचंद्र नायक यांचें ' सभ्यतेचीं मूलतत्वे ', घनःश्याम सांब मळकर्णेकर यांचें ' व्यावहारिक नियमावलि ', मुकुंद सदाशिव शेळडेकर यांचें ' बापाचा मुलास उपदेश ' व काशिनाथ पुं. घोडे यांचें ' सभ्यता व सद्वर्तन ', या पुस्तकांचा समावेश होतो.

साहित्य व कला या विषयांत पुरुषोत्तम मं. लाड यांचें ' कृत्तिका ' आणि ह. वि. देसाई यांचें ' साहित्य व साहित्यिक ' हीं पुस्तके येतात.

ऐतिहासिक-भाषिक-चर्चा या विषयांत वामन रघुनाथ वर्दे वालावलकर ह्यांचें ' कांहीं मराठी लेख ' हें पुस्तक उल्लेखनीय आहे.

लघुनिबंध असें ज्याला नांव देण्यांत येत असतें अशा प्रकारचें ललित निबंधलेखन करणारे लेखक तीन चारच आढळून येतात. ते म्हणजे बा. भ. बोरकर, दा. अ. कारे, लक्ष्मणराव सरदेसाई आणि महाबळेश्वर सरदेसाई हे होत. पैकीं बोरकर यांचा ' कागदी होड्या ' हा निबंधसंग्रह प्रसिद्ध झाला आहे.

९ भाषाविषय (कोश व्याकरणादि)

महेश्वरभट्ट, लक्ष्मण पां. केंकरे, वासुदेवशास्त्री पणशीकर, यांच्या अमरकोशावरील मराठी टीकांचा उल्लेख इतरत्र करण्यांत आलाच आहे. पन्नास वर्षांमागचे आरोत्रा येथील विद्वान् शिक्षक राघोबा गोपाळ प्रभु देसाई यांनी महेश्वरभट्टांच्या 'सिद्धांतचंद्रिके' वर 'चकोरतुष्टी' नांवाची टीका लिहिली होती. शिवाय 'आर्याकोश ऊर्फ अनेकार्थ ध्वनिमंजिरी' हा त्यांचा स्वतंत्र ग्रंथही छापून प्रसिद्ध झाला आहे.

मराठी भाषेची व्याकरणे अनेक झालीं. त्यांपैकी पानवेलचे सदाशिव बहुगुण कामत वाघ यांचे (सन १८५९) व त्याच कुटुंबातील सगुण भार्गव कामत यांचे (१८६६) या दोहोंची माहिती मिळते. तथापि हीं प्रसिद्ध होऊं शकलीं नाहींत व मग दादोबांच्या व्याकरणामुळे यांची जरूरी न राहिल्याने तीं सगळीं बाजूस राहिलीं.

मराठी-पोर्तुगीज व्याकरण व कोश यांचा उपक्रम प्रथमतः सखाराम नारायण कामत वाघ (सरकारी महाविद्यालयांतील अध्यापक व दुभाषा सरकार) यांनी केला, तो अपूर्ण राहिला. अखेरीस तो त्यांचेच शिष्य व त्यांच्यामागून त्या जागांवर नेमले गेलेले सूर्याजी आनंदराव देशपांडे यांनी पुरा केला. देशपांडे हे आपल्या गुरुप्रमाणेच बहुभाषाभिज्ञ होते व महाविद्यालयाच्या रेक्टर (प्रिन्सिपाल) च्या जागेवरही ते विराजमान झाले होते. त्यांचे विस्तृत व्याकरण सन १८७५ सालीं सरकारी खर्चानें छापलें गेलें व कोशाचा पूर्वार्धही (अ-थ), सरकारी खर्चानेंच, १८७९ सालीं छापून निघाला. पण अखेरीस तो अर्धवटच राहिला. कारण उत्तरार्ध त्यानंतर छापून निघाला नाहीं.

सुकुंद व्यंकटेश सांबर्डेकर यांचा पोर्तुगीज-मराठी कोशग्रंथ ... . राव सरदेसाई यांनी संशोधित करून अद्यावत् स्वरूपांत भागशः छापून प्रसिद्ध करण्यास सन १९१० पासून सुरुवात केली होती. त्याच वेळीं, वारदेशच्या न्यायालयांतील सुविद्य इंटरप्रीटर जामन नारायण घांटकर हे आपला 'मराठी पोर्तुगीज कोश' तसाच भागशः प्रसिद्ध करित होते. पण हे दोन्ही उपक्रम अखेरीस अपुरेच राहिले.

गणेश सदाशिव शिरोडकर यांनीं शास्त्रीय पारिभाषिक शब्दांचा पोर्तुगीज मराठी शब्दसंग्रह सन १९१२ सालीं प्रसिद्ध केला.

रंगाजी गणवा शेळडेकर यांचें 'पद्यात्मक लघु व्याकरण' त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या चिरंजिवानीं प्रसिद्ध केले.

१० प्रवास व स्थल वर्णन

गोमन्तकाबाहेरच्या महाराष्ट्रीय वाङ्मयांत या सदराखालील ग्रंथरचना बहुतेक प्रेक्षणीय स्थळांसंबंधानें झाली असल्यानें, आणि गोमन्तकीय साहित्यिकांच्या ब्राह्म संचारास म्हणण्यासारखा वाव हल्लींच मिळाला असल्यानें, गोमन्तकीय वाङ्मयांत त्याची तितकीशी जरूरी कधीं भासली नसावी. गोमन्तकाबाह्य प्रदेशांसंबंधानें पं. महादेवशास्त्री जोशी यांचा 'तीर्थरूप महाराष्ट्र' (भाग २) व 'महाराष्ट्राचीं धारातीर्थें', रावराजे वासुदेव आ. देशप्रभु यांचा 'आफ्रिकेची सफर' व यशवंतराव सरदेसाई यांचा 'आळंदी ते पंढरपूर' या ग्रंथांचा या सदरांत उल्लेख करण्यासारखा आहे.

केवळ गोमन्तकासंबंधानें पूर्वोद्धृत माधव नारायण वैद्य यांचें 'महाडदोळची यात्रा' व भार्गव सगुण कामत बाब यांचें 'गोमन्तकवर्णन' (१८८७ अप्रसिद्ध) हींच काय तीं जुन्या वाङ्मयापैकीं पुस्तके. त्यानंतर प्रो. बा. वा. सावर्डेकर यांचा 'गोमन्तक परिचय', दत्तात्रय व्यं. पै यांचा 'गोमन्तक व हिंदुस्थान' व भारतमित्रकार नारायण भास्कर नाईक यांचा 'गोमन्तकाचा माहितगार' यांचा येथें उल्लेख करण्यासारखा आहे.

११ शालेय वाङ्मय

पूर्वोद्धृत यशवंत धोंडवा दणार्डत, सखाराम नारायण दाव व सूर्याजीराव देशपांडे यांनीं जुन्या जमान्यांत कांहीं क्रमिक पुस्तके तयार केलीं होतीं; पण तीं प्रसिद्ध होऊं शकलीं नाहींत.

त्यानंतर सन १८८० च्या सुमारास म्हापसें शहरांत 'गोवा विद्या-प्रसारक मंडळा'च्या द्वारे आधुनिक शिक्षणपद्धतीचा उपक्रम करणारे विद्वान् शिक्षक रामचंद्र दत्तात्रय कुळकर्णी उर्फ रामभाऊ आजरेकर यांनींही कांहीं

पुस्तकें तयार केलीं होतीं. त्यांपैकीं ' जोडाक्षरविज्ञान ' हें एकच छापील पुस्तक आज उपलब्ध आहे.

यानंतरच्या काळांत, महाराष्ट्रांतील प्रचलित मराठी शिक्षणक्रमच गोमन्तकांतही स्वीकारला गेल्यानें, तेथलींच पुस्तकें वापरलीं जाऊन निराळ्या पुस्तकांची गरज भासेनाशी झाली. त्यामुळें फक्त गोमन्तकाच्या स्थानिक परिस्थितींत जरूर असणारें तेवढेंच वाङ्मय तेथें निर्माण झालें आहे. त्यांत तात्याजी सीताराम पाटकर यांची ' गोवा प्रांताची माहिती ', दत्तात्रय व्यं. पै यांचा ' गोमन्तकाचा भूगोल ' व ' गोमन्तकाची राज्यव्यवस्था ', गुंडू सीताराम आमोणकर यांचा ' आमचा गोमन्तक ', वामन नारायण पालेकर यांचा ' गोमन्तकाचा भूगोल ' व ' गोमन्तकाचा शालोपयोगी इतिहास ' आणि प्रो. रामचंद्र शंकर नायक यांची ' दशमान-मापन-पद्धति ' (Sistema métrico decimal) यांचा समावेश होतो.

पोर्तुगीज भाषाज्ञान विषयांत वामन नारायण घांटकर यांच्या ' भाषांतर-माला ', द. व्यं. पै यांचा ' पोर्तुगीज भाषाप्रवेश ', दत्ताराम वामन नाईक यांचा ' पोर्तुगीज शिक्षक ' व शांबाराव सरदेसाई यांचा ' पोर्तुगीज मराठी शब्दार्थसंग्रह ' यांचा समावेश होतो.

१२ बालवाङ्मय

बालांकरितां म्हणून खास वाङ्मय तयार करण्याची जरूरी हल्लींच दिसून येऊं लागली व तदनुसार उपक्रम होऊं लागला आहे. त्यांत विनायक सदाशिव सुखठणकर व पं. महादेवशास्त्री जोशी यांचें कार्य भरीव असें झालेलें आहे. हंसतां खेळतां बुद्धिविकास, टॉलस्टॉयच्या ब्रोधकथा, यगोरांच्या नीतिकथा, भारतीय शहिदांच्या गोष्टी, राजपुत्रांना सांगितलेल्या गोष्टी, सुब्रोध हास्यविनोद, भगिनी निवेदितेच्या ब्रोधकथा, स्वामी राम-तीर्थांच्या ब्रोधकथा, विवेकानंदांच्या ब्रोधकथा या सुखठणकरांच्या, व महिपाल, उद्धार, नवनीत रामायण, मुलांचा नित्यपाठ, सुदर्शन, वैशाली, जय नटराज, वरदान, खलग्रह, मरुत, राजा उत्तम, गुणमंदिर, आईच्या आठवणी व लोक-कथाकुंज या महादेवशास्त्र्यांच्या वाङ्मयकृति प्रसिद्ध आहेत. बा. द. सातास्कर

यांचीं पारिसर्चे भविष्य व युलिसिसचा प्रवास, वगैरे, का. पुं. घोडे यांचें विद्येचें पाणी, कालिंदी, वगैरे, गो. शं. मुळगांवकर यांचें नील कमलें, व महाबळेश्वर सरदेसाई यांचें भागूवाई रे भागूवाई यांचाही येथें उल्लेख केला पाहिजे.

१३ नियतकालिक वाङ्मय : साप्ताहिकें

समाजजीवनाचा आविष्कार करणारें वास्तववादी असें हें वाङ्मय असल्यानें व समाजाच्या दैनंदिन जीवनाशीं निगडीत असणाऱ्या प्रासंगिक घटना त्यांत तत्क्षणींच नमूद होऊन चर्चित्या जात असल्यानें, बहुजनसमाज त्याकडे जास्त आकृष्ट होत असतो; सुसंस्कृत समाजांत तर ती एक जीवनावश्यक वाचन होऊन वसली आहे. आणि, तिच्या पातळीवरून समाजाची पातळी विशेष यथार्थतेनें ओळखतां येते, असें म्हटल्यास ती अतिशयोक्ति होणार नाहीं असें वाटतें.

गोमन्तकांतील हिंदु समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनांत नोंद करून ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, या नियतकालिकांच्या प्रथेचा उपक्रम त्या समाजांत करण्याचें श्रेय एका परकीय गृहस्थाने घेतलें आहे ! बारांव द कुंभारझूअ (तोंमाज मौरांवु गारसँज पाल्यस) हे ते उदारधी गृहस्थ होत. ते रायबंदरचे रहिवासी होते व त्यांचा जमीनजुमला कुंभारजुवें (गोवा-तिसवाडी-ब्रेटांतील हिंदु लोकवस्तीचें प्रमुख केंद्रस्थान) येथें असल्यानें त्यांना तेथें वारंवार जावें यावें लागे. हिंदु समाजाची अनुकंपनीय स्थिति पाहून त्यांचें मन द्रवलें व ती दूर करण्यासाठीं आत्यंतिक त्याग त्यांनीं केला. स्वतः ते अविवाहित अर्थात् कुटुंबविहीन होते. मराठी छापखाना, क्रमिक पुस्तकें, रामविजयासारख्या मराठी काव्यांचें प्रकाशन, पोर्तुगीज-मराठी कोशाचा व मराठी शिक्षण संस्थेचा उपक्रम इ. त्यांच्या अनेक कार्यापैकींच देशसुधारणेच्छु नियतकालिक हें एक होतें. प्रथमतः १८७२ सालीं तें मासिक रूपानें निघूं लागलें; पण नीट जम न बसल्यानें बंद पडून तें मग विशेष तयारीनें १८७७ सालीं वर्तमानपत्ररूपानें निघूं लागलें.

(१) देशसुधारणेच्छु (१८७७)-स्वतःच्या 'ओरियेंताल' छापखान्यांत पोर्तुगीज व मराठी या दोन भाषांत छापवून ते तें चालवीत असत.

पोर्तुगीज भाग ते स्वतः लिहित; आणि मराठी भाग त्यांचे एकमेव सहकारी यशवंत फोंडवा नायक दणार्डित (हे त्या वेळीं नुकतेच पुण्यामुंबईहून विद्या-विभूषित होऊन आलेले होते. ' गोमन्तकाचा इतिहास ' याचे कर्ते म्हणून त्यांचा उल्लेख आलाच आहे.) यांच्याकडे असे. दणार्डित यांच्यासारख्या सुविद्य व बहुभाषाभिज्ञ गृहस्थांचें लेखन व वारांवसारख्या नेत्याचें वेळोवेळ होणारें मार्गदर्शन, यामुळें हें पत्र चांगल्या प्रकारें चाललें. तथापि आर्थिक तूट उत्तरोत्तर जास्त प्रमाणावर येऊं लागल्यानें व हिंदु समाजाकडून यथोचित आदर होण्याच्या कार्मीं निराशाजनक अनुभव आल्यानें, तसेंच वारांवचे अन्य व्याप वाढून या एकाच कार्यावर आपलें चित्त केंद्रित करणें त्यांना न परवडल्यानेंही, दीड दोन वर्षे चालल्यानंतर हें पत्र बंद झालें. [यापूर्वीच्या दोन तीन लिखाणांतून या पत्राचे संपादक म्हणून आत्माराम पु. सुखठणकर यांचा निर्देश झाला असला तरी ते केवळ कायदेशीर संपादक होते.]

(२) Jornal das Novas Conquistas उर्फ नवीन काब्रि-जादीचें वर्तमानपत्र (१८८२).—त्यानंतर वारदेश प्रांतांत मरहूम इनासियु कायतानु द कार्वाल्यु [मागाहून वारदेशचे व्हायकाउंट] हे प्रसिद्ध राजकारणी पुरुष उदयास येऊन त्यांच्या मार्फत हिंदु समाजांतील राजकीय प्रचाराकरितां त्यांच्या पक्षांतील त्या वेळचे प्रमुख हिंदु गृहस्थ रामकृष्ण श्रीराम प्रभु पारसेंकर देसाई यांनीं हें पत्र आपल्या पारसें (महाल पेडणें) गांवीं काढलें. सुप्रसिद्ध गोमन्तकीय पुढारी रा. पां. वैद्य यांचें पूर्ववयांतील पहिलें वाहिलें लिखाण त्यांत प्रसिद्ध होत असे. याचें लांबलचक नांव घेण्याएवजीं लोक त्याला ' ज्यॉर्नाल दास ' असेंच म्हणत. तीन चार वर्षे चालून मग तें बंद पडलें.

(३) गोवामित्र (१८८२).—वरीलप्रमाणेंच सासष्ट महालांतील राज-कारणाकरितां त्या वेळचे पुढारी श्युजॅ इनासियु द लॉयॉला यांच्या प्रेरणेनें व सहाय्यानें हें पत्र मडगांवांत प्रसिद्ध होऊं लागलें. लॉयॉला यांच्याच वोडली येथील छापखान्यांत तें छापत असे व मडगांवचे तत्कालीन हिंदु पुढारी सुप्राव लक्ष्मण नायक हे त्यांत लिहित असत. सुमारे एक वर्षे तें टिकलें.

(४) गोवात्मा (१८८५)—दुसरीकडे छापवावा लागत असलेला ' गोवामित्र ' बंद झाल्यावर त्यासंबंधाच्या परावलंबनाच्या अनुभवामुळें

स्वतःचाच छापखाना उभारून सुब्राव नायक यांनीं हे पत्र मडगांवांत काढलें. त्या कामीं त्यांना त्यांचे भाचे व्यंकटेश नायक व रायू नायक यांचें सहकार्य असे. तीन चार वर्षेच हे पत्र चाललें.

(५) आर्य बंधु (१८८५)—त्याच वेळीं म्हापसें येथें, पूर्वांच्या 'देशसुधारणेच्छु' पत्राच्या मंडळीपैकीं एक, रघुवीर कामत पारसेकर हे (जे पारसें येथील Journal मध्येही लिहित होते ते) हे पत्र शिळाप्रेसवर काढित असत. तेथील प्रसिद्ध वकील फिलीप झ्युजें दा गामा बोतेल्यु यांचें त्यांना सहाय्य होतें. पोर्तुगीज भागांत तेच लिहित. पांच सहा महिन्यांपलीकडे ह्या पत्राचें आयुष्य जाऊं शकलें नाहीं.

(६) गोत्रापंच (१८८६)—मार्गे उल्लेखिलेले म्हापसें येथील विद्वान शिक्षक रामचंद्र दत्तात्रय कुळकर्णी आजरेकर यांनीं तेथील 'मित्र समाज' संस्थेंतील पांडुरंग सदाशिव उर्फ काकासाहेब दणार्डत इ. (याच मंडळीस मग 'पंचमंडळी' म्हणूं लागले) मंडळीच्या सहकार्यांनीं हे पत्र काढलें. तें चार पांच वर्षे चाललें. आजरेकर हे स्वस्थानीं (बेळगांवला) परत गेल्यावर तें बंद पडलें. त्यानंतर १८९१ सालीं त्याचा पुनर्जन्म दणार्डत यांच्या संपादकत्वाखालीं झाला. काहीं काल चालून बंद झाल्यावर सन १८९८ सालीं तें तिसऱ्यांदा प्रसिद्ध होऊं लागलें. या तिसऱ्या खेपेस सुप्रसिद्ध पोर्तुगीज लेखक लेओपोल्डु दा गामा हे त्याचा पोर्तुगीज भाग संपादित असत व मराठी भागांत दणार्डतांशिवाय शांबाराव सरदेसाई, केरी-पेडणें येथील कृष्णाजी पांडुरंग सांखळकर, चिखलीचे श्रीराम गणेश आमोणकर इ. लिहित. त्यानंतर एका वर्षानेंच तें बंद पडलें.

(७) श्रीखंड (१८८८)—मडगांवांतील 'गोवात्मा' बंद झाल्यावर त्यांतल्या तरुण मंडळीनें हे लहानसें पत्र काढलें होतें. नायक बंधु व विष्णु सांतु कीर्तनी हेच त्याचे चालक व लेखक होते. चार पांच अंकांनंतर तें मासिक रूपानें निघूं लागलें; पण थोड्याच काळांत मग बंद झालें.

(८) न्यायचक्षु (१८८९)—पणजी येथें खाडये व कोलवाळकर या दोन गृहस्थांनीं हे पत्र काढल्याचें कळतें. विशेष माहिती मिळत नाहीं.

गणेश सदाशिव शिरोडकर हे त्यांत लिहीत असावे. वर्ष दीड वर्ष चालून मग तें बंद झालें.

(९) सुविचार (१८९०)—पणजीस स्थापन झालेली सदाशिव पांडुरंग वागळे, भीमाजी मुकुंदराव देशपांडे इ. 'हितचिंतक मंडळी' मार्फत हें पत्र चालत असे. हें लहानसेंच मासिक वर्तमानपत्र, ग्राहकांच्या पुरेशा आश्रयाच्या अभावीं, गोमन्तकीय धनिक गृहस्थांपैकीं एकेकाला एकेक अंक नजर करून (अंकाच्या मुखपृष्ठावर तसा उल्लेख केलेला असे), त्यांच्या देणग्यांवर चालविण्याची अपेक्षा बाळगण्यांत आली होती. पण ती सफल न झाल्यानें एका वर्षांतच तें बंद पडलें.

(१०) गोमन्तक (१८९०)—पणजी येथें व्यंकटेश यशवंत शिंगबाळ यांच्या 'इंदो पोर्तुगेज' छापखान्यांत छापून हें पत्र निघत असे. त्यांत त्या वेळीं नुकतेच लिहूं लागलेले, रामचंद्र वामन नायक करंडेशास्त्री मुख्यत्वे- करून लिहीत असत. पुरुषोत्तम अ. साळकर या नवोदित लेखकाचेंही सहकार्य त्याला होतें. वर्ष दीड वर्षच तें चाललें.

(११) Gazeta de Perném ऊर्फ पेडणें समाचार (१८९३)—पेडणें येथील प्रसिद्ध धनिक गृहस्थ आत्माराम वासुदेव प्रभु देसाई देशप्रभु (नंतर पेडणेचे व्हायकाउंट) यांच्या आश्रयाखालीं हें पत्र तेथें निघत असे. त्यांत दत्तात्रय तुकाराम पणशीकरशास्त्री प्रभृति तेथील स्थानिक लेखक लिहीत असत. एक वर्षपर्यंतच तें चालूं शकलें.

(१२) हितचिंतक (१८९४)—मंगेश मुकुंदराव देशपांडे आदि पणजीची 'हितचिंतक मंडळी' हें पत्र स्वतःच्या छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध करीत असे. पूर्वोक्त 'सुविचार' पत्रातील मंडळीच त्यांत लिहीत असे. 'द्विरेफ' या टोपण नांवानें नंतरच्या अनेक नियतकालिकांतून आलेला करंडेशास्त्री यांचा 'गुंजारव' या पत्रांत पहिल्यानें सुरू झाला असें दिसतें. सन १८९५ सालच्या बंडाच्या वेळीं सरकारकडून सर्व वर्तमानपत्रें बंद करण्यांत आलीं, त्यावेळीं हेंही बंद पडलें.

(१३) हिंदुमत (१९१०)—पणजी येथें वरील 'हितचिंतक मंडळी'नेच जुन्या हितचिंतकांची परंपरा पुढें चालवून हें पत्र काढलें. तेच लेखक यांत लिहित असत. गोविंद पुंडर्लाक हेगडे देसाई (हे त्या वेळीं विद्यार्थी या नात्यानें पणजींत होते) यांच्या स्वतंत्र पोर्तुगीज लेखनास या पत्रापासून सुरुवात झाली. त्या वेळीं कांहीं तरुण मंडळीही त्यांत लिहित असत. तीन चार वर्षे चालून मग तें बंद पडलें.

(१४) प्रभात (१९११)—पणजीचे त्या वेळचे सुप्रसिद्ध पुढारी डॉ. पुरुषोत्तम वामन शिरगांवकर यांनीं कांहीं तरुण मंडळीच्या सहकार्यानें हें साप्ताहिक काढलें. त्यांत शिरगांवकरांशिवाय मुख्यत्वेकरून दत्ताराम जगन्नाथ बोरकर, हेगडे देसाई, व मागाहून शांत्राराव सरदेसाई लिहित असत. मतभेदांमुळे ही मंडळी दूर झाल्यावर एकट्या शिरगांवकरांवरच पत्राचा सारा भार पडला. तो त्यांनीं सन १९१६ पर्यंत सांभाळला. पुढें ते निधन पावल्यानें हें साप्ताहिक बंद झालें.

(१५) भारत (१९१२)—'प्रभात' मधील मंडळी आपसांतील मतभेदांमुळे डॉ. शिरगांवकरांपासून वेगळी झाल्यावर 'भारत-मंडळ' नांवाची प्रकाशन संस्था तिने स्थापन केली व हें पत्र काढलें. त्यांत गो. पुं. हेगडे देसाई, द. ज. बोरकर व शांत्राराव सरदेसाई यांच्याशिवाय बालकृष्ण वामन सावर्डेकर व जिवाजी दत्त महात्मे हेही लिहित असत. करंडेशास्त्री यांचा या पत्रास हार्दिक पाठींबा असे. पत्राल्याच अंकांतील मराठी अग्रलेख त्यांच्या हातचा होता.

पं. धर्मानंद कोसंबी यांचें आत्मवृत्त याच पत्रांतून सुरू झालें होतें. कांहीं काल चालून हें पत्र बंद पडल्यावर संपादक हेगडे देसाई यांनीं सन १९२० सालीं त्यांचें स्थलांतर केलें येथें आपल्या निवासस्थानीं केलें. तेव्हांपासून तें त्यांच्या एकट्याच्या मालकीचें झालें. सन १९४९ पर्यंत तें अखंड चाललें. त्या सालीं झालेल्या त्यांच्या आकस्मिक निधनानंतर, स्वतःच्या जबाबदारीवर तें चालविण्यास पुढें सरसावणारा दुसरा कोणी न निघाल्यामुळे, तें कायमचेंच बंद पडलें. एवढ्या दीर्घ कालांत अनेक लेखकांनीं त्यांत (अनौपचारिक सहाय्यक संपादक किंवा स्तंभलेखक इ. नात्यांनीं) लेखन केलें आहे. जयवंत धनःश्याम

मळकर्णेकर, (केपें), माजी नामदार भास्करराव सरदेसाई (फोंडें), त्यांचे बंधु महात्रळेश्वर सरदेसाई (हे हेगडे देसायांच्या तुरुंगवासाच्या काळांत वर्ष दीड वर्ष भारताचे अनामिक संपादकही होते.), जनार्दन विष्णु कामत (पारोडें), विनायक काकत्रा प्रियोळकर (प्रियोळ), सुब्राव रामकृष्ण सामंत (मुरगांव), व्यंकटेश विष्णु वैद्य (कुंकळ्ळी), बालकृष्ण वामन सांवर्डेकर (असोळडें), विश्वनाथ शि. शिरवैकर (केपें), गोपाळ कृष्ण गुडे (शिरोडें), पुंडलीक वामन विर्जिनकर (मडगांव), गोपीनाथ कृष्ण कुराडे (कुंकळ्ळी), सांवळाराम घ. कंटक (कुडचडें), लक्ष्मणराव सरदेसाई (म्हापसें), गणेश सदाशिव शिरोडकर (सांखळी), श्रीपाद गोविंद हेदे (शिरोडें), रामचंद्र नारायण लवंदे (रायबंदर), वासुदेव भास्कर नाईक (रिवण), नारायण दत्तात्रय वेरेंकर (म्हापसें), इ. इ. गृहस्थांचा येथें विशेष उल्लेख करतां येईल.

(१६) विद्याप्रसार (१९१५)—फोंडें येथील गोवा विद्याप्रसारक मंडळाचें मुखपत्र म्हणून हें साप्ताहिक चालवण्यांत येत असे. संस्थेचे अध्यक्ष रामचंद्र पां. वैद्य व चिटणीस सीताराम वि. केरकर हे प्रमुखत्वानें त्यांत लिहित. १९२२ सालीं आल्मैद कॉलेजचे तत्कालीन अध्यापक दत्तात्रय व्यं. पै हेही वर्षभर मराठी विभागाचें संपादन करीत असत. सात आठ वर्षे हें पत्र चाललें.

(१७) A Pátria उर्फ स्वदेश (१९१७)—पणजी येथें रामचंद्र मंगेशराव देशपांडे हे हें पत्र काढीत असत. त्यांत तत्कालीन कांहीं तरुण मंडळी लिहित असत. (त्यांची निश्चित माहिती नाही) एक वर्षही तें पुरें चाललें नाही.

(१८) प्रगति (१९२०)—हें पत्र पणजी येथें प्रागतिक मराठा समाजाकडून चालविण्यांत येत असे. त्यांतील लेख सणसणीत असत. कृष्ण सगुणजी फातरपेकर, मोतिराम वा. जांब्रावलीकर व नारायण आ. कारवारकर हे त्यांतील प्रमुख लेखक होते. वर्ष दीड वर्षपर्यंत तें चाललें.

(१९) नवर्जावन (१९२०)—पणजी येथें हें पत्र जनार्दन नारायण पै अस्नोडकर ह्यानी विनायक केशव पै आणि द. व्यं. पै ह्यांच्या सहकार्यानें सुरू केल. पुढें मग तेच एकटे तें चालवीत असत. खुद्द संपादक व माजी

नामदार नारायण अनंत बांदोडकर हे नियमितपणे व इतर निरनिराळे तत्कालिन लेखक प्रसंगानुसार त्यांत लिहित असत. एक । वर्षानंतर त्यांचे मासिकांत रूपांतर झाले. दोन वर्षानंतर तेही बंद झाले.

(२०) स्वयंसेवक (१९३०)—फोंडें येथे प्रथम त्रैमासिकाच्या व नंतर मासिक पुस्तकाच्या स्वरूपांत चालून बंद पडलेले हे नियतकालिक स. १९३० पासून पुन्हा मराठीबरोबरच पोर्तुगीज विभागासह साप्ताहिकाच्या स्वरूपांत निघू लागले. संपादक वि. का. प्रियोळकर व त्यांचे बंधु अ. का. प्रियोळकर यांचे लेख त्यांत प्रामुख्याने येत असत. पोर्तुगीज विभागाचे लेखन भास्करराव सरदेसाई करित असत. कांहीं कालाने हे साप्ताहिकही बंद पडले.

(२१) हिंदु (१९२४)—मडगांव येथे हे पत्र दत्तात्रय व्यंकटेश पै यांच्या संपादकत्वाखाली निघत असे. त्यांचे मातुलद्वय पु. श्री. व ज. श्री. सुकेरकर हे ह्या पत्राचे मालक होते. त्यांतील लेख आधुनिक कालास साजेसेच असत. खुद्द संपादकाखेरीज सुब्राव रा. सामंत, यशवंतराव सरदेसाई, बाळकृष्ण वामन सांवडेकर, जनार्दन विष्णु कामत, काशीनाथ दामोदर नायक व इतर कांहीं समकालीन लेखक यांत अधूनमधून लिहित असत. महाबळेश्वर सरदेसाई व दामोदर अच्युत कारे हे त्यांचे सहसंपादन व पैच्या गैरहजेरीत मुख्य संपादनही करित असत. सात वर्षे ते तत्त्वनिष्ठेने आणि धडाडीने चालविण्यांत आले. पण आर्थिक अडचणीमुळे ते शेवटी मालकांना बंद करावे लागले.

(२२) गोमन्त (१९३३)—डिचोली येथे वामन नारायण पालेकर यांच्या संचालकत्वाखाली हे साप्ताहिक निघाले. महाबळेश्वर सरदेसाई हे त्यांचे संपादक होते. पालेकर यांच्या आकस्मिक निधनामुळे चौथ्याच अंकांत त्यांचा मृत्युलेख लिहून त्यांचे सहकारी वसंत आत्माराम बोरकर व नारायण सूर्यराव सरदेसाई याना हे साप्ताहिक बंद करावे लागले !

वर्तमानपत्र म्हटले म्हणजे त्यांत राजकीय विषय हा अवश्य असावयाचाच. राज्यकर्त्यांच्या माहितीकरतां लिहावयाचे ते पोर्तुगीजींतून; शिवाय त्या योगे पोर्तुगीज जाहिराती, नोटिसा, वगैरे उत्पन्नाच्या बाबींचा फायदाही

मिळण्यासारखा असतो. यामुळे वरील बहुतेक वर्तमानपत्रांना पोर्तुगीज भाग हा असेच. फक्त 'गोवा पंच' (प्रथमावस्था), 'प्रगति' व 'हिंदु' हीं तीन साप्ताहिकेच निव्वळ मराठींत निघत असत. हिंदु समाजांत पोर्तुगीज लेखकांचा मोठासा भरणा नसल्याने बऱ्याच पत्रांना खिस्ती लेखकांवर अवलंबून रहावे लागे. त्यामुळे त्यांच्या सोईगैरसोईनुसार वर्तमानपत्राला अनियमितपणा स्वीकारावा लागे. दुसरे असे की वर्तमानपत्राच्या धोरणाहून त्यांचे वैयक्तिक धोरण व विचारसरणी निराळी झाल्याने विसंगतिही कधी कधी पत्करावी लागे.

जुन्या जमान्यांतील 'देशमुधारणेच्छु', 'गोमन्तक' व त्यानंतर 'विद्याप्रसार', 'भारत' (पूर्वावस्था), व 'हिंदु' हीं पत्रे भारदस्त व ध्येयानुसारी होती. त्यांचे समाजांत कमीअधिक मानाने वजन असे. शेवटच्या कालांत मडगांवच्या 'हिंदु' पत्राने समाजांत बरीच जागृति करण्याचे श्रेय घेतले. लोकमताचा ओघ बदलणे मात्र विशेष कोणाला साधले नाही. कारण, हा ओघ व्यवस्थित स्वरूपांत अजून तयार झालेला नाही असे, संघटित स्वरूपाच्या (organised) चळवळींना अजून वाव मिळालेला नाही यावरून, म्हणावे लागते.

वर्तमानपत्रांचा ज्या कालीं अभाव होता, आणि नसला तरी इष्ट कार्यास अपेक्षित पाठिंबा मिळण्यासारखा नव्हता, त्या कालांत, समाजांतील विविध आंदोलनांचे आविष्कार, प्रसंगानुसार छापून वांटण्यांत येणाऱ्या, हस्तपत्रकांच्या द्वारे होत असत. या हस्तपत्रकांची भाषा अनुप्रासात्मक असे. (उदाहरणार्थ "प्रत्येकाच्या मागून, एक एक पेटी घेऊन, बंदे फिरती म्हणून, विश्वासू नका".....इ.). बहुधा टीकात्मक अशीं हीं हस्तपत्रके असत व 'गडबडरावाची बडबड' या सामान्य नांवाने संबोधली जात. त्यांऐवजीं सरळ व प्रांजळ भाषेत व साधकबाधक गोष्टींचा विचार करून हस्तपत्रके प्रसिद्ध करण्याचा पायंडा सन १९१०-११ मध्ये गौड सारस्वत ब्राह्मण जातींतील पोटभेदांच्या एकीकरणाच्या चळवळीच्या प्रसंगी शांबाराव सरदेसाई यांनी घातला. सांगोपांग चर्चेच्या दोन पुस्तिका व कांहीं हस्तपत्रके त्या वेळीं त्यांनी प्रसिद्ध केलीं होती. तेव्हांपासून ती पूर्वीची प्रथा पुन्हा कधी दिसली नाही.

१४ नियतकालिक वाङ्मय : मासिक पुस्तकें

मासिकें हीं नियतकालिकें असलीं तरी, वर्तमानपत्रांप्रमाणें समाजाच्या दैनंदिन जीवनाशीं प्रत्यक्ष संबंध न पावणारीं असल्यानें, वर्तमानपत्रांइतकें त्यांचें स्वागत समाजाकडून होत नसतें. आणि, ग्रंथरूपानें ज्यांचें वाङ्मय प्रसिद्ध होत नाहीं, किंवा होण्याची सोय अगर सुलभता नसते, अशा लेखकांच्या वाङ्मयाला त्यांत भरपूर वाव मिळतो; एवढेंच नव्हे तर ग्रंथनिर्मिती न केलेले अनेक चांगल्या दर्जाचे लेखक बहुधा मासिकांतूनच प्रगट होत असतात (विशेषेंकरून निबंधवाङ्मयाच्या बाबतींत). यामुळें एकंदर वाङ्मयाचा आढावा घेतांना मासिकांना मुळींच वगळतां येणार नाहीं. गोमन्तकासंबंधानें तर असें म्हणावें लागतें कीं, वर्तमानपत्रांच्या अभावीं अगर त्यांच्या तुटपुंज्या संख्येमुळें बहुतेकदां वर्तमानपत्रांचें कार्य (दैनंदिन जीवनाची नोंद व चर्चा) मासिकांना करावें लागलें आहे. असो. तर आतां आपण या मासिकांकडे वळूं :—

(१) देशसुधारणेच्छु (१८७२)—मागे उल्लेखिलेल्या वर्तमानपत्रांचें हें पूर्वस्वरूप होतें. तीन चार अंक निघाल्यावर बंद पडून मग पांच वर्षां-नंतर तो साप्ताहिकरूपानें निघूं लागला. लेखन-प्रकाशन संबंधाची इतर माहिती साप्ताहिकाच्या सदरांत दिलीच आहे.

(२) ज्ञानादर्श (१८८४)—पणजी येथें व्यंकटेश यशवंत शिंगबाळ यांच्या ' इंदो-पोर्तुगेज ' छापखान्यांत छापून हें मासिक कुंभारजुवें येथें प्रसिद्ध होत असे. आकार मोठा. जुन्या गोमन्तकीय कवींच्या कविता, पोर्तुगीज-मराठी भाषांतरीत काव्यें, इ. विषय त्यांत येत. संपादक-लेखकांविषयीं माहिती उपलब्ध नाहीं. तीन चार अंकांपलीकडे त्याची मजल गेली नाहीं.

(३) श्रीखंड (१८८८)—पूर्वी सांगितलेल्या वर्तमानपत्रांचेंच हें नंतरचें स्वरूप असून वाङ्मयीन विषयांत त्याच धर्तीचें असे. याचेही पांच सहा अंकच निघाले असावे.

(४) पथ्यबोध (१८८८)—सुप्रसिद्ध गोमन्तकीय पुढारी भि. रामचंद्र पां. वैद्य हे हें मासिक दुसरीकडे छापवून आपलें निवासस्थान केरी

(फोंडें) येथें प्रसिद्ध करीत असत. मासिक या नात्याने त्याचा दर्जा बराच उच्च होता. पण मुख्यत्वेकरून वैद्यकीय विषयालाच वाहिलेलें असतें होतें. मि. वैद्य हे एकटेच त्यांत (लेख, कविता व इतर विषय) लिहित असत. बरीचशी झीज सोसून चार पांच वर्षे तें त्यांनीं चालविलें. मध्यंतरीं एकदां बंद पडून तें पुन्हां निघालें होतें. त्या वेळीं पोर्तुगीज लिखाणही त्यांत येत असे.

(५) कालिकादर्शन (१८९८)—पणजी येथें आर. पी. शेट नागवेंकर हे हे मासिक पुस्तक काढीत असत. विशेष माहिती मिळत नाही. एक वर्षच तें चाललें.

(६) सुदर्शन (१९००)—पणजी येथें भीमाजी मुकुंदराव देशपांडे यानी हे काढले होते. पण एकच अंक निघून तें बंद पडलें. याचीही विशेष माहिती मिळत नाही.

(७) सौभाग्यसंभार उर्फ हळदकुंकू (१९०१)—मि. दादासाहेब वैद्य यांच्या पत्नी सौ. सरस्वतीबाई यांच्या संपादकत्वाखालीं हे मासिक फोंडे येथें निघत असे. स्त्रीजीवन व गृहजीवन यासंबंधाच्या लेखांस व कवितांसच यांत अग्रस्थान असे. दोन वर्षेपर्यंत हे चालले.

(८) सत्संग (१९०२)—आजवरच्या मासिकांत अग्रस्थान पटकावलेले हे मासिक कुंभारजुवें येथें निघत होते. सुप्रसिद्ध साहित्यिक रामचंद्र वामन नायक करंडेशास्त्री हे त्याचे संपादक होते. गंभीर व ललित, गद्य व पद्य सर्वच विषयांना त्यांत स्थान असे. त्यामुळे करंडेशास्त्री यांचा साहित्य-विषयक अष्टपैलूपणा त्यांत प्रतीत होई. संपादकांशिवाय इतर लेखकांत दत्ताराम जगन्नाथ बोरकर, शांबाराव सरदेसाई, केशव लाडोवा शिवेश्वरकर, विठ्ठल कृष्ण कामत चंद्रगडकर उर्फ दिगंबरदास, पुरुषोत्तम अ. साळकर, घनःश्याम सांब मळकर्णेकर, मुकुंद सदाशिव शेळडेकर, सीताराम वि. केरकर, यांचा निर्देश करितां येईल. यांतील कांहीं लेख व विशेषतः बोरकर यांची 'जुना इतिहास' ही लेखमाला (ही नंतर 'अवताररहस्य' या नांवाखालीं स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाल्याचा उल्लेख इतरत्र आलाच आहे.)

इंग्रज सरकारास आक्षेपाई वाटल्याने, त्याच्या विनंतीवरून पोर्तुगीज सरकारने सन १९०८ सालीं हें मासिक बंद केलें.

(९) चित्ताकर्षण (१९०६)—पणजी येथें शिवराम बळवंतराव देशपांडे प्रभृतींच्या ' चित्ताकर्षक ग्रंथप्रसारक मंडळी ' मार्फत हें मासिक प्रसिद्ध होत असे. बहुधा ललित वाङ्मयच (गोष्टी, कविता इ.) त्यांत प्रसिद्ध होत असे. संपादक शिवरामराव, कवि भीमाजी मुकुंदराव देशपांडे, रामचंद्र सदाशिव वागळे, विनायक आ. कारापूरकर, जिवाजी दत्तू महात्मे, राम कृष्ण नाईक इ. लेखक त्यांत लिहीत असत. तीन चार वर्षे तें चाललें.

(१०) प्राची प्रभा (१९०९)—पूर्वोल्लिखित ' हळदकुंकू 'च्या संपादिका सौ. सरस्वतीबाई वैद्य यांच्याच संपादकत्वाखालीं हें फोंडें येथेंच निघत असे. त्याच मासिकाची परंपरा पुढें चालवून, संस्कृतिसंस्कृतींच्या संघर्षांच्या या काळांत हिंदु संस्कृतीची बाजू सौम्य व तर्कशुद्ध रीतीनें त्यांत मांडली जात असे. नंतर नंतर त्यांत स्त्रीजीवन-गृहजीवनाखेरीज इतर विषयांचे लेखही येऊं लागले. त्यांच्या लेखकांत आल्मैद कॉलेजचे त्या वेळचे अध्यापक व प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक दत्तात्रय विष्णु आपटे यांचा उल्लेख करावयास हवा. गोमन्तकीय लेखकांत भास्करराव सरदेसाई, बाळकृष्ण वा. सावर्डेकर, रामचंद्र कृ. कामत चंद्रगडकर, गणबा फ. प्रियोळकर, घनःश्याम नीळकंठ लाड, विनायक का. प्रियोळकर, रघुनाथ गणेश तळवडकर, श्रीधर मु. सावर्डेकर, गोविंद वि. बरवे, इ. गृहस्थांचा समावेश होता. पांच सहा वर्षे तें चाललें.

[भाषा पोर्तुगीज असली तरी हिंदूंकडून लिहिलें जाणारें व हिंदु संस्कृतीचा खिस्ती समाजाला परिचय करून देणारें म्हणून मि. दादा वैद्य यांचें या वेळीं प्रसिद्ध झालेलें चौथें मासिक Luz do Oriente (प्राची प्रभा;) याचाही येथें निर्देश करणें उचित होईल. सीताराम विश्वंभर केरकर, भास्करराव सरदेसाई आणि कृष्ण शेणवी मयेकर हे तिघे याचे प्रमुख लेखक होते. याशिवाय शांबाराव सरदेसाई, रायबंदरचे श्रीधर प्रभु महांबरे, गोपाळ कृष्ण गुडे यांचे व इतर कित्येकांचे लेख यांत येत असत. दहा अकरा वर्षे तें चाललें.]

(११) स्वयंसेवक (१९१५)—फोंडें येथें हें नियतकालिक प्रथम त्रैमासिक स्वरूपांत एक वर्ष चालून बंद झालें व मग १९२० सालापासून तें मासिक स्वरूपांत निघून कांहीं वर्षे चाललें. संपादक विनायक का. प्रियोळकर व त्यांचे बंधु अ. का. प्रियोळकर यांच्याशिवाय अनेक गोमंतकीय व गोमन्तकीयेतर नव्या जुन्या लेखकांचें (ज्यांचीं नांवां आतांपर्यंत वारंवार आलीं आहेत त्यांचें) लिखाण यांत प्रसिद्ध होत असे. धर्मानंद कोसंबी यांचीं अमेरिकेंतील पत्रें, त्याचप्रमाणें शणै गोंयबाब यांचे सुंदर कोंकणी ललित लेखही यांत प्रसिद्ध होत असत. गोमन्तकीयांबरोबरच महाराष्ट्रीयानांचेंही भरपूर सहकार्य प्रथम याच मासिकानें संपादन करून, मासिक पुस्तकाचें कार्यक्षेत्र केवळ गोमन्तकापुरतेंच नव्हे, हें स्पष्ट केलें. याचें रूपांतर मग साप्ताहिकांत झाल्याबद्दलचा उल्लेख मार्गें येऊन गेलाच आहे.

(१२) मराठा गायक मित्र (१९१८)—त्या वेळच्या मराठा गायक समाज (आज गोमन्तक मराठा समाज) तर्फें हें मासिक 'भारत' पत्राची पुरवणी म्हणून फोंडें येथें निघत असे. हेगडे देसाई ह्यांच्या पुरस्काराने तें सुमारे वर्षभर चाललें.

(१३) नवजीवन (१९२१)—मार्गें उल्लेखिलेल्या वर्तमानपत्राचेंच हें नंतरचें स्वरूप होतें. तेंही दीड दोन वर्षेच चाललें. करंडेशास्त्री, उपेंद्र वि. तळावलीकर, डॉ. दामोदर पै रायतूरकर, भीमाजीराव देशपांडे प्रभृति लेखक त्यांत लिहीत असत. इतर माहिती वर्तमानपत्राच्या सदरांत दिलीच आहे.

(१४) नापितोदय (१९२१)—नापित समाजातर्फें हें मासिक पणजींत निघत असे. वि. धों. कार्लेकर हे त्याचे संपादक होते. श्री. कृ. स. फातरपेकर, गं. स. आमोणकर, ग. व्यं. सांखळकर, रमाकांत म्हाडदोळकर, म. शं. तेंडुलकर इ. नांवां लेखकवर्गांत दिसतात. वर्ष दीड वर्ष तें चाललें असावें.

(१५) भारतोदय (१९२१)—'भारत' पत्राची पुरवणी म्हणून हें मासिक भारतकारांच्याच संपादकत्वाखालीं निघून सुमारे एक वर्ष चाललें. विशेष माहिती मिळत नाहीं.

(१६) भारतमित्र (१९२१)—सांगें महालांतील रिवाण येथें साहित्य-भूषण नारायण भास्कर नाईक यांनीं हें छोटें मासिक काढून आतांपर्यंत

चालविलें आहे. पहिलीं कांहीं वर्षे तें अनियमित चालून पुढें वेळच्या वेळीं नेघूं लागलें. नुकताच त्याने आपला रौप्यमहोत्सव साजरा केला आहे. विविध प्रकारचे छोटे छोटे लेख या मासिकांत येतात. इतिहाससंशोधक प्रो. पिसुर्लेकर यांचें ऐतिहासिक लिखाण मुख्यतः नेहमीं प्रसिद्ध होत असतें. इतर लेखकांत, संपादकांशिवाय, त्यांचे बंधु वासुदेव भास्कर नाईक, त्रिविक्रम विष्णु वैद्य, व्यंकटेश विष्णु वैद्य, जयवंत घ. मकळर्णेकर, डॉ. दामोदर व्यं. पै रायतुरकर, सां. घ. कंटक, रघुनाथ ग. तळवडकर, रामकृष्ण पां. कारापुरकर, भा. वि. खोलकर इ. चीं नांवां आढळतात.

(१७) आर्य-विज्ञान (१९२९)—ज्योतिर्भूषण नारायण अनंत नाईक पाटणकर हे हें मासिक सांगें येथें काढीत असत. त्यांत विशेषेंकरून प्राचीन संस्कृतिविषयक लेख येत असत. तीन चार वर्षे तें चाललें.

(१८) मनमोहन (१९२९)—महादेव कृष्णाजी अभिषेकी हे हें मासिक (दुसरीकडे छापवून) श्री स्थळ मंगेशीं येथें प्रसिद्ध करीत असत. वर्ष पुं व्हावयाच्या आंतच संपादकानी तें ' सुबोध ' मासिकांत विलीन केलें.

(१९) सुबोध (१९३०)—सां. घ. कंटक हे मुरगांव (अपभ्रष्ट रूप-मार्मगोवा) येथें हें मासिक काढीत असत. प्राधान्येंकरून ललित वाङ्मयास तें वाहिलेलें दिसलें तरी गंभीर वाङ्मयही त्यांत कांहीं प्रमाणानें असे. महाराष्ट्रीय लेखकांचें सहकार्यही त्यानें चांगलेंच मिळविलें होतें. मागाहून स्वतंत्रपणें प्रसिद्ध झालेल्या अनेक लघुकथाकारांच्या लघुकथा प्रथम या मासिकांतून प्रसिद्ध झाल्या होत्या. ज. ज. सरदेसाई, बा. भ. बोरकर, दा. अ. कारे, महाबळेश्वर सरदेसाई, सगुण प्रभु मोथे, बाळकृष्ण अ. बाळे, शिवाजी रा. बुडकुले, केशव नारायण बर्वे, रामचंद्र माधव पै, काशिनाथ पुं. घोडे, मुकुंद वि. सरदेसाई यांचेही लेखन त्यांत येत होतें. चार वर्षे हें मासिक चाललें.

(२०) युगांतर (१९३३)—विष्णु काशिनाथ शिंके यांच्या संपादकत्वाखालीं हें द्वैमासिक दोन वर्षे चाललें. ज. ज. शिंके, न. वि.

सुखठणकर, गोपाळ भि. शिंदे, बाळकृष्ण जोशी हे त्यांचे सहाय्यक असत. ललित लेखन करणारे तत्कालीन सर्व गोमन्तकीय लेखक त्यांत लिहीत असत.

(२१) ब्राह्मण—नारायण रामचंद्र केळकर हे मांद्रे (पेडणे) येथे हें मासिक चालवीत असत. याचें स्वरूप साधारणपणे ' आर्यविज्ञान ' सारखेंच असे.

(२२) प्रभात (१९३४)—पणजी येथे हें मासिक विनायक सखाराम पिसुर्लेकर हे डॉ. शिरगांवकरांच्या स्मरणार्थ जनार्दन नारायण पै असनोडकर ह्यांच्या संपादकीय सहकार्याने काढीत असत. गोमन्तकीय बहुतेक लेखक त्यांत लिहीत असत. संपादकांचे वंधु इतिहाससंशोधक पां. स. पिसुर्लेकर यांचेही कांहीं लिखाण यांत येई. सुमारे तीन वर्षे तें चाललें.

(२३) कला (१९३५)—पणजी येथे एफ्. बाबुराव आगशीकर यांनी राधाकृष्ण शेट्ये व अनंत सामंत ह्यांच्या सहकार्याने हें मासिक सुरू केलें. आकर्षक बाह्यांग हें याचें वैशिष्ट्य होतें व अंतरगही इतर मासिकांच्या मानानें अद्यावत् असेंच होतें. ' सुबोध ' प्रमाणेंच यालाही बाहेरील लेखकांचें विशेष सहाय्य असे. गोमन्तकीय लेखकांत जुन्यापैकीं शांबाराव सरदेसाई, प्रो. वा. वा. सांबर्डेकर, सुबाब रा. सामंत व नवीनांत कृष्णराव ग. केणी, सां. घ. कंटक, महाबलेश्वर सरदेसाई, व्यंकटेश अ. रायकर, यशवंत केळेकर, रामकृष्ण पां. कारापूरकर, आनंद दत्त महात्मे इ. लिहीत होते. परिस्थित्यनुसार अनेक आंदोलनांतून या मासिकाला जावे लागलें व नऊ वर्षे चालून सन १९४४ सालीं तें बंद झालें.

[या लेखाकरितां, प्रत्यक्ष माहिती व दुसरीकडून घेतलेली खात्रीलायक माहिती याशिवाय, पुढील आधार—त्यांतही योग्य निवड करून—घेतले आहेत :—(I) ' सत्संग ' मासिकांतील ' महाराष्ट्र भाषाभिवृद्धीर्थ प्रयत्न ' ही लेखमाला—१९०५; (II) " A evolução do jornalismo na India Portuguesa por Dr. Antonio Maria da Cunha—1923; (III) प्रो. बाळकृष्ण वा. सांबर्डेकर यांचा ' गोमन्तक परिचय '—१९३० (IV) यशवंतराव सरदेसाई यांचा ' महाराष्ट्र सारस्वत ' मधील लेख; (V) सुबाब रा. सामंत यांचा ' गेल्या पावशतकांतील गोमन्तक '

मधील 'गोमन्तकीयांची साहित्यसेवा' हा निबंध-१९३८ (VI) दत्तात्रय व्यं. पै यांचा महाराष्ट्र-सांवत्सरिक-१९३३ मधील गोमन्तकविषयक लेख.]

मुंबापुरस्थ गोमन्तकीयांची नियतकालिके

गोमन्तकांतील नियतकालिकांचा समग्र आढावा उपलब्ध माहितीच्या आधारे दिल्यानंतर आतां, मुंबापुरस्थ गोमन्तकीयांनी मुंबईत आणि अन्यत्र काढलेल्या नियतकालिकांचाही आढावा येथे घेणे अगत्याचें आहे. ज्या गोमन्तकीयांचा निर्देश वाङ्मयाच्या इतर शाखांत ह्याच लेखांत मार्गे येऊन गेलेला आहे त्यांतलेच हे मुंबापुरस्थ गोमन्तकीय होत, ही गोष्ट सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे.

ह्या छोट्याशा वर्गांत पहिल्याप्रथम, संख्या आणि गुणवत्ता ह्या दोन्ही दृष्टींनी, मो. ग. रांगणेकर ह्यांचा निर्देश विशेषत्वानें व्हावयास हवा. त्यांनी विशींतच 'अरुण' नांवाचें सुंदर मासिक प्रसिद्ध करून महाराष्ट्रांतील रसिकांचें चित्त वेधून घेतलें होतें. त्यानंतर 'तुतारी' (१९२६), 'वसुंधरा' (१९३०) 'चित्रा' (१९३५) आणि 'आशा' (१९३८) अशीं एकाहून एक सरस आणि कल्पकतापूर्ण साप्ताहिके काढून स्वतःसाठीं पत्रव्यवसायांत एक विशिष्ट मानाचें स्थान कायमचें प्राप्त करून घेतलें. पुढें नाट्यव्यवसायाकडे त्यांचें लक्ष वेधल्यामुळें पत्रव्यवसायांतून ते निवृत्त झाले.

दुसरे गोमन्तकीय पत्रकार ह. वि. देसाई हे होत. नाटककार ह्या नात्याची त्यांची मराठीची वाङ्मयसेवा भरीव आणि नजरेंत भरण्यासारखी असली तरी पत्रकार ह्या नात्याचीही त्यांची ओळख त्यांच्या 'दौलत' ह्या नियतकालिकावरून अनेकांना होऊन चुकलीच असेल. ह्याशिवाय 'चित्रा', 'नवभारत' वगैरे दैनिकांतही कांहीं काल मुख्य संपादकाच्या नात्याने ते वावरले आहेत.

'गोमन्तक हिंदु विद्यार्थी मंडळ' ह्या तरुण गोमन्तकीयांच्या संस्थेचें मुखपत्र म्हणून निघालेल्या 'गोमन्तक' (१९३४-३५) षण्मासिकाची आठवण अनेकांच्या चित्तांत आजही ताजी असेल. ह्याचें संपादन बा. द.

सातोस्कर, चित्रकार स. पु. इणार्डित आणि विजया द. तळवलकर ही मंडळी करीत असत. आतांपर्यंत उल्लेख येऊन गेलेल्यांशिवाय व्यंकटेश ना. नाईक, जे. डिसूजा ह्या तत्कालीन तरुणानी ह्या पण्मासिकांत लेखन केले आहे.

‘गोमन्तक मराठा समाज’ ह्या संस्थेचें ‘समाजसुधारक’ हें मासिक मुखपत्र तर सर्वांच्या चिरपरिचयाचेंच आहे. नुकताच त्याचा रौप्यमहोत्सव साजरा झाला आहे. ह्याचे संपादक म्हणून वेळोवेळीं सुं. बा. रायकर, प्रो. रा. ना. वेलिंगकर, ना. ज. मांजरेकर, सु. का. शिरोडकर, अं. सुशील श्री. कवळेकर, वा. मो. कुंडईकर, रवींद्र यशवंत आमोणकर प्रभृति त्या संस्थेंतील सुविद्य गृहस्थानीं उल्लेखनीय कामगिरी बजाविली आहे. अं. कवळेकर ह्यांचें बरेंच वाङ्मय इतर कित्येक उल्लिखित नियतकालिकांतूनही प्रसिद्ध झालें आहे.

कवि बा. भ. बोस्कर ह्यांचें ‘आमन्ना गोमन्तक’ (१९४७) हें पाक्षिक कांहीं काल मुंबईत प्रकाशित होत असे. ह्याच दरम्यान निघालेल्या दुसऱ्या दोन साप्ताहिकांचाही यथे आवर्जून निर्देश करावयास हवा. तीं म्हणजे द. व्यं. पै ह्यांचें ‘विकास’ (१९४८) आणि ज. ज. शिंके ह्यांचें ‘दीपगृह’ (१९४९). ‘विकास’चें प्रकाशन वेळगांव येथें होत असे हें खरें असलें तरी पै हे मुंबापुरस्थ झाल्यानंतरच तें निघालें असल्याने त्याचा येथे निर्देश करणें अनुचित होणार नाही. असो.

‘मराठी नियतकालिकें अल्पजीवी कां?’ हा जो प्रश्न वारंवार उपस्थित करण्यांत येत असतो, त्याचा येथें थोडासा विचार करूं. वस्तुतः हा कांहीं गोमन्तकाचाच खास प्रश्न नव्हे. महाराष्ट्रांतही, मोजकीं नियतकालिकें खेरीज करितां, सर्वसाधारणतः तोच प्रकार दिसून येतो. ‘विविधज्ञानविस्तार’, ‘मनोरंजन’, ‘नवयुग’, ‘लोकशिक्षण’, ‘रत्नाकर’, ‘उद्यान’, ‘समीक्षक’ वगैरे चांगलीं चांगलीं मासिक पुस्तकें बंद पडल्याचें सर्वांना ठाऊक आहे. ‘ज्ञानप्रकाश’सारखीं पत्रें बंद करावीं लागलीं आहेत. खुद्द महात्माजीचा ‘हरिजन’ आपली अवतारसमाप्ति करावी कीं काय या विचारांत असल्याचें आढळतें !

गोमन्तकासंबंधीही हा प्रश्न नव्यानेच चर्चिला जात आहे असे नाही. मागे उल्लेखिलेल्या सां. घ. कंटक यांच्या 'सुबोध' मासिकांतून, संपादकांच्या उपक्रमाने, अनेक अनुभवी संपादक-प्रकाशक-लेखकांकडून हा ऊहापोह झाला होता व त्याच प्रसंगी 'भारत' पत्रांतूनही कांहीं चर्चा झाली होती. या अल्पजीवित्वाचीं जीं कारणें तेव्हां दिलीं गेलीं त्यांचा थोडक्यांत सारांश खालीलप्रमाणें :

(१) संपादकांची अपात्रता (व तदनुसार अंतरंग-बहिरंगाचा निकृष्ट दर्जा; आकुंचित-प्रांतापुरती-दृष्टि; कार्यनिष्ठेऐवजीं स्वतःची व्यक्ति-निष्ठा; इतर समानधर्मीयांच्या हार्दिक सहकार्याचा अभाव.)

(२) प्रकाशकांची अनास्था व असमर्थता (परावलंबनाची स्थिति; मागणीशिवाय केलेला पुरवठा; प्रचाराकरितां खास परिश्रमांचा अभाव; कारभारांतील अव्यवस्था.)

(३) परिस्थितीची अननुकूलता (समाजाचा मागासलेपणा; ग्राहकांचा अप्रामाणिकपणा; मराठीसंबंधानें महाराष्ट्रीय व पोर्तुगीजसंबंधानें पोर्तुगीज नियतकालिकांची यशस्वी स्पर्धा; जाहिरातीच्या भरपूर उत्पन्नाचा अभाव; सरकारी निर्बंध.)

(४) कायेंकपरतेचा अभाव (त्याच कार्याला वाहून घेण्याऐवजीं, दुसरा व्यवसाय सांभाळून, सवडीप्रमाणें नियतकालिकाकडे लक्ष देण्याची वृत्ति.)

सर्वच नियतकालिकांना हीं सर्वच कारणें एकसमयावच्छेदें लागू होतीं असें नाही. वरीलपैकीं एक किंवा अधिक कोणतीं ना कोणतीं कारणें प्रत्येकाच्या बाबतींत प्रभावी झालीं आहेत.

सर्वांत शेवटचें कारण प्रस्तुत लेखकाला सगळ्यांत महत्त्वाचें वाटतें. त्याच्यासंबंधानें या चर्चेतील बाळकृष्ण वामन सांवर्डेकर यांचे खालील उद्गार त्याला महत्त्वाचे वाटतात :—

“ ..... अनन्य अशा भक्तीशिवाय जगांत कोणतीच वस्तु साधत नसते. जोडधंदा, रिकाम्या वेळेंतील उद्योग, किंवा प्रसिद्धीची हांव, या

कारणांनीं निघालेलीं नियतकालिकें जगलीं तरच आश्चर्य ! ..... ' हेंच, एकमात्र कार्य ' अशा भावनेनें व चिकाटीनें तें चालविलें तर तें जगलेंच पाहिजे. ”

तात्पर्य, वाहून घेणारीं माणसें असलीं तरच कोणत्याही कार्यास यशस्वितेची आशा ! निष्ठावंत कार्यकर्ते, आपल्या निर्धार्याच्या व चिकाटीच्या बळावर, असलेलीं साधनें योग्य प्रकारें उपयोगांत आणतात व नसलेलीं साधनें आपल्या अविश्रांत परिश्रमानें निर्माण करूं शकतात. पण, निष्ठाच नसली तर साधनें असूनही तीं निरुपयोगी होतात !

ही निष्ठा व कार्यैकपरता, वैयक्तिक (एका व्यक्तीची) असण्यापेक्षां समवायिक (समान विचारांच्या अनेकांची) असली तर व्यवहार्यतेच्या व चिरस्थायितेच्या दृष्टीनें सोईची होते. त्याकरितां नियतकालिक हें, एकाद्या पक्षाचें अगर संघटनेचें किंवा संस्थेचें मुखपत्र असणें इष्ट असतें. ही गोष्ट गोमन्तकांत एकाही मराठी नियतकालिकासंबंधानें घडलेली नाहीं.

येथवर हा संपूर्ण लेख मुद्रित व पृष्ठांकित होऊन छापायला निघाल्या वेळीं, म्हणजे दि. ६ मार्च १९५४ रोजीं, घडलेल्या एका संस्मरणीय घटनेची दखल घेताना मनाला समाधान प्राप्त होत आहे. ही घटना म्हणजे पुण्याच्या ज्ञानराज प्रकाशनामार्फत प्रसिद्ध झालेल्या व दादा वैद्य स्मारक समितीनें तयार केलेल्या द्र. भू. दादा वैद्य स्मृति ग्रंथाचें मुं. म. ग्रंथसंग्रहाल्यांत म. सा. संमेलनाचे अध्यक्ष श्री. वि. द. घाटे ह्यांच्या हस्ते झालेलें प्रकाशन. गोमन्तकांतील व बाहेर अनेक गृहस्थानीं ह्या ग्रंथांत दादासाहेब वैद्यांना श्रद्धांजलि अर्पण करून त्यांच्या विविध कार्यावर आणि गुणसमुच्चयावर स्फुट लेखन केलें आहे. मि. रामचंद्र पांडुरंग उर्फ दादा वैद्य ह्यांच्या वाङ्मय-विषयक कार्याचा निर्देश ह्या लेखांत अन्यत्र येऊन गेलाच आहे.

गोमन्तकीयांची पोर्तुगीज वाङ्मयनिर्मिती

गोमन्तकांत पोर्तुगीज वाङ्मयरचनेस सुरवात कधीं झाली, असा जर कुणीं प्रश्न केला तर, ती जवळजवळ पोर्तुगीजांनीं तो सन १५१० मध्यें जिंकल्यापासूनच झाली, असें उत्तर द्यावें लागेल. आफॉसु द आल्वुर्केर्कचा सन १५१२ मध्यें गोव्यांत आलेला चिटणीस गास्पार कुरैय यानें व्हाशुकु दा गामाच्या १४९७ मधील समुद्रपर्यटनापासून १५५० पर्यंतचा पोर्तुगीजांचा या देशांतील इतिहास *Lendas da India* या नांवाखालीं लिहिलेला आहे. त्यामागून फॅर्नांव लॅपिश् द कास्ताञ्जेद हा पोर्तुगीज लेखक सन १५३८ त हिंदुस्थानांत आला. त्याच्या बखरीचे, सन १५३८ पर्यंतच्या घडामोडींचें कथन करणारे, आठ भाग १५५१ ते १६६१ पर्यंत प्रसिद्ध झाले. पोर्तुगालांत बार्सुश्ने *Décadas* या नांवाखालीं कित्येक खंडांत लिहिलेला पोर्तुगीजांचा हिंदुस्थानांतील इतिहास गोमन्तकांत दियोगु द कौतु व बुकार्द या लेखकांनीं मराठ्यांचा उदय होण्यापूर्वीच्या काळापर्यंत आणून मिडविला.

परंतु हे सर्व फिरंगी लेखक असल्यामुळे गोमन्तकीयांची पोर्तुगीज वाङ्मयनिर्मिती या सदरांत त्यांच्या लिखाणाचा समावेश करतां येत नाहीं, हें उघड आहे. खुद्द गोमन्तकीयांकडून पोर्तुगीज वाङ्मयनिर्मितीला प्रारंभ कधीं झाला याचा जर आपण माग काढीत गेलों, तर ही गोष्ट अलीकडेच म्हणजे १९ व्या शतकाच्या मध्यास घडलेली आढळून येते. नाहीं म्हणावयास अपवादादाखल त्यापूर्वी १८ व्या शतकाच्या सुरवातीस दोन पाद्रींनीं स्वज्ञातीच्या कष्ट्या अभिमानानें प्रेरित होऊन लिहिलेलीं दोन पुस्तकें मात्र उपलब्ध आहेत. हे पाद्री म्हणजे आन्तोनियु झ्युवांव द फ्रीयश् व

लेओनार्दु पार्दुश् हे होत. पहिल्यानें आपल्या Auréola dos Indios या पुस्तकांत ब्राह्मण जातीचे श्रेष्ठत्व वर्णन केलें आहे, तर दुसऱ्यानें Promptuário das Definições Indicas या पुस्तकांत क्षत्रियांचा उगम देवापर्यंत नेऊन मिडाविला असून, हिंदुस्थानला त्यांच्यामुळेच वैभव आणि महत्पद प्राप्त झालें असल्यामुळे त्यांचें स्थान सर्वोच्च आहे, असें प्रतिपादन केलें आहे. वस्तुतः या पुस्तकांमार्गे वाङ्मयनिर्मितीची भूमिका नसून त्यांचा जन्म आग्रही वावदूक वृत्तींतून आणि स्वपक्षाला उचलून धरून परपक्षाला नामोहरम करण्याच्या अभिनिवेशांतून झालेला आहे. गोमन्तकीय ख्रिस्ती समाजांतील ब्राह्मण व चाड्डे या वर्गांत जी चुरस अजून दृग्गोचर होते तिचाच अठराव्या शतकांतील हा एक आविष्कार आहे, असें या दोन पुस्तकांसंबंधीं म्हणावयास हरकत नाही.

गोमन्तकीयांनी निर्मिलेल्या पोर्तुगीज वाङ्मयासंबंधीं प्रथमतःच जी एक गोष्ट निरीक्षकांच्या लक्षांत येते ती अशी कीं, हें वाङ्मय म्हणजे सर्वस्वी गोमन्तकांतील ख्रिस्ती समाजाची निर्मिती आहे. हिंदूंनी पोर्तुगीज भाषेंत वाङ्मयकृति निर्माण केल्याची उदाहरणे अगदींच तुरळक व तींही मुख्यतः अलिकडचीं आहेत. ऐतिहासिक कारणांमुळे 'व दीर्घकालीन संस्कारांमुळे ख्रिस्ती समाजांत पोर्तुगीज भाषेविषयीं आपलेपणाची भावना निर्माण झालेली दृष्टोत्पत्तीस येते. त्या समाजाच्या कॅथोलिक धर्मप्रेमांतच, त्या 'सत्यधर्माचा प्रकाश' आपल्याला देणाऱ्या, पोर्तुगीज राष्ट्रविषयींचें व त्याच्या संस्कृती-विषयींचें प्रेमही वेमालूमपणें मिसळून गेलें असून, पोर्तुगीज भाषा ही त्या समाजाची प्राथमिक किंवा वाङ्मयीन भाषा होऊन बसलेली आहे. त्यांतल्या त्यांत थोडा श्लेष काढावयाचा झाला तर असें म्हणावें लागेल कीं, ज्याचे हितसंबंध गोमन्तकांत विशेष प्रमाणांत दृढमूल झालेले आहेत अशा उच्च वर्गीयांना हें विधान अधिक लागू पडतें. ज्यांना चरितार्थसाधनाच्या शोधांत गोमन्तकाबाहेर पडावें लागतें व त्या कामीं विशेष उपयुक्त ठरलेल्या इंग्रजी भाषेची कास धरावी लागते, त्यांची निष्ठा इंग्रजीला अधिक वाहिलेली आहे. तथापि याही लोकांच्या मनांतील पोर्तुगीज भाषेविषयींची संस्कारजन्य आपुलकी प्रसंग येतांच व्यक्त झाल्याशिवाय राहात नाही.

पोर्तुगीज वाङ्मयनिर्मितीची गोमन्तकीय परंपरा वर सांगितल्याप्रमाणे १९ व्या शतकाच्या मध्यास उगम पावलेली दिसते. सोळाव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत पोर्तुगीजांनी गोमन्तकांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार वग्याच प्रमाणांत केला होता हे लक्षांत घेतले म्हणजे त्यानंतर ही परंपरा सुरू होईपर्यंत सुमारे सव्वादोनशें वर्षांचा कालावधि जावा लागला, असें आढळून येते. असें होण्याचें कारण काय, असा प्रश्न इथे साहजिकच उपस्थित होण्यासारखा आहे. पोर्तुगीजसारखी परभाषा पचवून वाङ्मयनिर्मिती करण्या-इतकें तिच्यावर प्रभुत्व मिळविण्यासाठीं इतका दीर्घ काल खर्च पडला कीं काय, अशी शंका एखाद्याला येऊं शकेल. परंतु इतिहासाचें अवलोकन केल्यास ती निराधार ठरते व या घटनेचीं कारणे निराळीं असल्याचें दिसून येते. शिवाय, ज्या गोमन्तकीयांनीं परसंस्कृतीशीं समरसता पावण्याचा व परभाषा मुलभतेनें आकलन करण्याचा गुणधर्म पोर्तुगीज सत्तेच्या प्रारंभकालापासून प्रगट केलेला दिसतो, त्यांच्या बाबतींत तरी असें घडणें शक्य नव्हतें. सोळाव्या, सतराव्या व अठराव्या शतकांत ख्रिस्ती समाजांत तर सोडाच पण हिंदूंतदेखील सांतू शणय, विठोजी शणवी धुमे, रामकुष्ट शणवी घोडेकार, बहुगुण सदाशिव कामत वाघ वगैरे अनेकांना पोर्तुगीज भाषा चांगली अवगत होती, पोर्तुगीजांच्या चालीरीतींचें ज्ञान हातें, आणि त्यांपैकीं कित्येकांनीं दुभाष्याचें काम कुशलतेनें केलें होतें, अशी इतिहासाची साक्ष आहे. दुभाष्याचें काम करण्यासाठीं पुरेसें होणारें भाषाज्ञान आणि वाङ्मयनिर्मितीसाठीं अवश्य असणारें भाषाज्ञान यांत महदंतर असतें हे खरें. पण हिंदूंना स्वतःची भाषा व स्वतःचें वाङ्मय असल्यामुळे वाङ्मयरचनेसाठीं पोर्तुगीज भाषेकडे वळण्याची त्यांना प्रवृत्ति होणें शक्य नव्हतें, हेंही विसरतां कामा नये. चाकी ही प्रवृत्ति निर्माण करणारीं कारणे हिंदूंच्या बाबतींत नसलीं तरी आपल्या ख्रिस्ती बांधवांच्या बाबतींत अस्तित्वांत होती. या कारणांमुळेच आजही आपले ख्रिस्ती बांधव पोर्तुगीज किंवा इंग्रजी भाषेवर आपल्या बौद्धिक शक्तीचें केंद्रीकरण करतात आणि त्या भाषांत प्रावीण्य मिळवितात. कित्येकदां, आत्मगौरवाच्या भरांत, इतरांशीं तादात्म्य किंवा समरसता पावण्याची ही गोमन्तकीयांची शक्ति ज्या अतिरंजित स्वरूपांत वर्णिली जाते तें मात्र यथाथ वाटत नाही. चालू युगांत वाढतें दळणवळण व शिक्षणप्रसार यांमुळे

निरनिराळ्या देशांतील लोक एकमेकांकडून विविध संस्कार झपाट्याने ग्रहण करीत आहेत व निरनिराळ्या संस्कृतींमधील अंतर कमी होत चालले आहे. या क्रियेत इतरांशी समरसता पावण्याची, इतरांच्या अंतरगांत प्रवेश करण्याची, व त्या अंतरगाचे व्यक्त रूप अशी जी त्यांची भाषा तिच्यावर कौतुकास्पद स्वामित्व मिळविण्याची, शक्ति अनेक लोकसमाजांनीं प्रगट केलेली आढळते. गोमन्तकीयांनींही ही शक्ति आपल्या अंगीं वन्याच प्रमाणांत असल्याचें प्रत्यंतर पटवून दिलें आहे. त्यामुळे, वर सांगितल्याप्रमाणें, सव्वादोनशें वर्षांचा कालखंड वाङ्मयनिर्मितीशिवाय गेलेला आढळतो याचीं कारणें भिन्न असलीं पाहिजेत, असें अनुमान निघतें व त्याला इतिहासाचीही पुष्टि मिळते.

इतिहासाकडे थोडी नजर फेकल्यास असें दिसून येतें कीं, वृत्तपत्रांच्या व इतर आधुनिक वाङ्मयाच्या जन्मापूर्वीं ज्या मुद्रणसंस्थेची सिद्धता असावी लागते तिचा उगम गोमन्तकांत सोळाव्या शतकांतच झाला होता. जुने गोवे येथील 'कुल्लेजियु द सां पावलु' मधील छापखान्यांत Conclusions philosophicas हें मुद्रित सप्टेंबर १५५६ मध्ये छापलें गेल्याचें लिज्ब्रोअ येथें 'तोरि दु तोंबु' मध्ये असलेल्या कागदपत्रांवरून सिद्ध होतें. या छापखान्याचा उद्देश अर्थात् ख्रिस्ती धर्मप्रसारास सहाय्यक होणारीं पुस्तकें प्रसिद्ध करण्याचा होता.

महाराष्ट्रांत ग्रंथमुद्रणास एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या पादाच्या शेवट्यास सुरवात झाली हें लक्षांत घेतलें म्हणजे, गोमन्तकांत सुमारे पावणे तीनशें वर्षे अगोदर ग्रंथमुद्रणास प्रारंभ झाला, हें वरील माहितीवरून उघड होतें. आणि महाराष्ट्रापूर्वीच नव्हे तर सबंध हिंदुस्थानांत प्रथमतः ग्रंथमुद्रण केल्याचें श्रेय, पाश्चात्य धर्मप्रसारकांच्या उपक्रमामुळे का होईना, गोमन्तकाला मिळत आहे.

ख्रिस्ती धर्ममठांतील वरीलसारख्या छापखान्यांतून, सन १६५४ पर्यंत, ख्रिस्ती धर्ममताची माहिती, धर्मप्रसारकांसाठीं कोंकणी भाषेचीं व्याकरणें, वगैरे प्रकारचीं कित्येक पुस्तकें छापून निघाल्याची माहिती उपलब्ध आहे. सन १७५४ मध्ये गोमन्तकांत खासगी किंवा धर्ममठांच्या मालकीच्या छापखान्यांना पूर्णपणे बंदी करणारा पोर्तुगीज सरकारचा हुकूम निघाला, त्या काळीं

पोर्तुगालांत व पोर्तुगीज वसाहतींत झेजुईतपंथी पाद्रींचें प्रस्थ फार माजलें होतें. त्यांच्या वर्चस्वाला शह देण्यासाठीं पोर्तुगालांत दाँ झ्युज या राजाचा मंत्री मार्केज द पाँत्राल यानें झेजुइतांना हद्दपार करण्याचा क्रम सुरू केला होता. त्या धोरणास अनुसरूनच हा हुकूम निघाला होता. परंतु हा हुकूम निघण्यापूर्वी १६५४ पासून १७५४ पर्यंत पुरें एक शतकभर धर्ममठांतील छापखान्यांतून कोणतेंही पुस्तक मुद्रित होऊन निघाल्याचें दिसत नाहीं हें कसें, याचा मात्र उलगडा होत नाहीं. कदाचित् वरील धोरणाचा पाठपुरावा म्हणून अशीं पुस्तकें नष्ट करण्यांत आलीं असतील, असा दो. ऑन्तानियु मारीय दा कूञ्य यांचा अंदाज आहे.

सन १७५४ मध्ये छापखान्यांना बंदी झाल्यानंतरचें जें पहिलें मुद्रित आढळतें तें म्हणजे सन १८२१ मध्ये निघालेल्या 'गाझेत द गोअ' या सरकारी साप्ताहिकाचा पहिला अंक होय. या सरकारी वृत्तपत्राच्या प्रकाशनास सुरवात झाली तो काळ पोर्तुगालांत मोठ्या खळबळीचा होऊन गेला. फ्रेंच राज्यक्रांतीमुळें उदयास आलेल्या नव्या कल्पनांच्या प्रभावानें लोकमतास महत्त्व चढून राजसत्तेखालीं घटनाबद्ध राज्यकारभारास (Constitucionalismo) त्या वेळीं पोर्तुगालांत सुरवात झाली होती. त्यामुळें एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत गोमन्तकांत विचारांच्या प्रकटीकरणास थोडेंफार अनुकूल वातावरण निर्माण झालें. यापूर्वीचा काळ फार धामधुमीचा व अस्वास्थ्याचा होता व लोकांना आपले विचार व्यक्त करण्यास स्वातंत्र्य व साधनांची अनुकूलताही नव्हती. मार्गे सांगितल्याप्रमाणें पोर्तुगीज वाङ्मयनिर्मितीशिवाय जो दीर्घ काल गेलेला दिसतो, त्याच्या कारणांचा उलगडा वरील घडामोडीं-वरून वरान्वसा होण्यासारखा आहे.

वृत्तपत्रें

'गाझेत द गोअ' हें गोमन्तकांतील पहिलें पोर्तुगीज वृत्तपत्र असलें तरी तें राज्यकारभाराच्या सोईसाठीं निघालेलें सरकारी पत्र होतें. यामुळें त्याचा वाङ्मयीन परंपरेंत समावेश करतां येत नाहीं. तथापि लोकांकडून चालविलीं गेलेलीं वृत्तपत्रें जन्मास येण्यास यानंतर फारसा कालावधि जावा

लागला नाही. दो. आन्तोनियु मारीय द कूञ्ज्य हे आपल्या 'पोर्तुगीज हिंदुस्थानांतील वृत्तपत्रसंस्थेचा क्रमविकास (A Evolução do Jornalismo na India Portuguesa) या निबंधांत असे सांगतात की, ता. ७ जानेवारी १८३६ रोजी सुरू होऊन ता. ५ मार्च १८३७ रोजी बंद पडलेले 'यॅकु दा लुझितानिय' हे गोमन्तकांतील पहिले पोर्तुगीज राजकीय वृत्तपत्र होय, असे म्हणावयास हरकत नाही. गोमन्तकांत पोर्तुगीज वाङ्मयरचनेचे पहिले प्रयत्न वृत्तपत्रांच्याच द्वारा प्रकाशांत आले. सिं. आमांसियु ग्रासीयश् यांच्या मते, ता. ७ डिसेंबर १८३७ रोजी ज्याचे प्रकाशन सुरू झाले त्या 'बोलेतीं दु गोव्हेर्नु' या सरकारी वृत्तपत्रांत, वाङ्मयाकडे ओढा असलेल्या आमच्या कित्येक प्रांतबंधूनीं लेखन करून पहिल्यांदाच पोर्तुगीज वाङ्मयक्षेत्रांत पदार्पण केले.

सन १८२१ पासून १८५९ पर्यंत गोव्यांत जीं जीं वृत्तपत्रे किंवा नियतकालिके निघालीं तीं सर्व पणजी येथील सरकारी छापखान्यांतच छापलीं जात. यांपैकीं बहुतेक जन्मापासून वर्ष सहा महिन्यांच्या आंतच विराम पावत. अशा नियतकालिकांत 'उ विहजिलान्ति', 'आ विलियॉतॅक द गोवा', 'उ ऑब्रसॅव्हार्दोर', 'उ येंसिक्लॉपॅदिकु', 'उ कोम्प्लदोर', 'उ कुर्रेय्यु द नॉव्हा गोवा', 'उ मॉझाय्कु', 'उ देफेंसोर दु रेयाल पाद्रोवादु', 'रेव्हीस्त इलुश्रातीव्ह' यांची गणना होते. त्यांतल्या त्यांत तीन चार वर्षांचे जीवित ज्यांच्या वांट्याला आले अशीं या कालखंडांतील नियतकालिके म्हणजे 'झ्यॉर्नाल दा सान्ता इग्रेझ्य लुझितान दु ओरियॉन्ति' व सिं. फिलीपि नॅरि शाव्हियेर यांच्या संपादकत्वाखालील 'उ गाब्रिनेति लिटरारियु दाश् फॉन्ताईञ्ज्याश्' हे मासिक हीं होत. दीर्घजीवी वृत्तपत्रांचा नवा कालखंड सुरू करण्याचे श्रेय मडगांव येथील 'उ उल्त्रामार' या पत्राकडे जाते. स्वतःच्या छापखान्यांत छापले जाणारे हे पहिलेच साप्ताहिक होय. बॅर्नार्दु फ्रांसीशकु दा कॉस्त यांनी या साप्ताहिकाची स्थापना केली. याचा पहिला अंक ता. ६ एप्रिल १८५९ रोजी प्रसिद्ध झाला. पुढे बॅर्नार्दु फ्रां. दा कॉस्ता यांची पोर्तुगालांतील प्रतिनिधीसभेसाठीं पोर्तुगीज हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी या नात्याने निवड झाल्यावर, दुय्यम संपादक म्हणून पत्रांत काम करणारे त्यांचे

बंधु आन्तोनियु आनास्ताजियु ब्रूतु दा कॉस्त यांच्यावर मुख्य संपादकत्वाची जबाबदारी पडली व ती त्यांनीं सन १९११ सालीं कालवश होईपर्यंत अखंडितपणें धार पाडली. सतत पन्नास वर्षे पत्र चालविण्याची कामगिरी बजावणारा हा एकमेव पत्रकार गोमन्तकांतील पोर्तुगीज वृत्तपत्रसृष्टींत होऊन गेला.

‘उल्त्रामार’च्या स्थापनेचा काळ हा गोमन्तकांतील पोर्तुगीज वाङ्मय-निर्मितीच्या दृष्टीनें उज्ज्वल असा काळ होऊन गेला. स्वतःच्या मुद्रणालयांतून छापून निघणारे हें वृत्तपत्र ख्रिस्ती समाजांतील वाङ्मयप्रेमी लोकांना एका नव्या युगाच्या सुरवातीचें निदर्शक वाटलें तर त्यांत नवल नाही. अनेक गोमन्तकीयांनीं या कालखंडांत पोर्तुगीज वाङ्मयसृष्टींत नावलौकिक कमावला.

‘उल्त्रामार’च्या मागोमाग ता. ४-१-१८६१ रोजीं मडगांव येथेंच ‘आ ईन्दिय पुर्तुगेझा’ या पत्राच्या प्रकाशनास सुरवात झाली. हेंही साप्ताहिक स्वतःच्या मालकीच्या छापखान्यांत छापून निघत असे. मध्यंतरीं अनेक स्थित्यंतरांतून पार पडत व मधून मधून प्रकाशन खंडित होत हें पत्र आज-तागायत चालू आहे.

‘उल्त्रामार’ व ‘आ ईन्दिय पुर्तुगेझा’ या सासष्टी महालांत लागोपाठ एकामागून एक निघालेल्या पत्रांमार्गे पूर्वी उल्लेखिलेल्या ब्राह्मण चाड्डे चुरशीची पार्श्वभूमि दिसते. ‘उल्त्रामार’ पत्राभोंवतीं ख्रिस्ती समाजांतील ब्राह्मण वर्ग गोळा झालेला असे, तर ‘आ ईन्दिय पुर्तुगेझा’ हें पत्र बहुसंख्य चाड्डे लोकांचा भरणा असलेल्या ‘पार्तीदु इन्दियानु’ पक्षाचें मुखपत्र म्हणवून घेई. अर्थातच तात्त्विक मतभेदांवर या दोन पक्षांची उभारणी झालेली नसून म्युनिसिपालिटींत किंवा इतरत्र ज्या थोड्या अधिकाराच्या जागा लोकांना उपलब्ध होत्या त्यांचा जास्तीत जास्त वाटा हस्तगत करावा एवढेंच त्यांचें उद्दिष्ट होतें.

यानंतर १८६१ पासून १८९५ पर्यंत आणखी ४५ तरी नियतकालिकें निघाल्याची माहिती उपलब्ध आहे. परंतु त्यांपैकीं ज्यांच्या वांट्याला पांच किंवा अधिक वर्षांचें आयुष्य आलें अशीं नियतकालिकें पुढीलप्रमाणें मोजकींच

आढळतात :—‘ आ सेन्तिनेला दा लिबेर्दादि ’ (बाणावली १८६४-६९), ‘ आ इम्प्रॅसा ’ (रायवंदर १८७०-७६), ‘ गाझेति द बार्देज ’ (आसगांव १८७४-८४), ‘ आ कूझ ’ (नवीन गोवे १८७६-८२), ‘ आ पात्रिय ’ (म्हापसे १८७७-९४ व कामुर्ली १९००-०१), ‘ उ इम्पार्सियाल ’ (म्हापसे १८७८-९९), ‘ उ कुरेंय्यु दा ईन्दिय ’ (नवीन गोवे १८८३-९२, १९११-१३), ‘ उ कुरेंय्यु द गोवा ’ (परवरी १८८३-८४, म्हापसे ८४-८८), ‘ उ कॅन्ति ’ (नवीन गोवे १८८३-१९२२, फोंडा १९२२-२६), ‘ आ कांन्दिक्सांव ’ (सालगांव १८८७-९५), ‘ आ व्होंज दु पोव्हु ’ (कळंगूट १८९०-९५, १८९८-१९०७), ‘ नोतीसियश् ’ (मडगांव १८९४-१९२८) ‘ नोतीसियश् ’ हे मडगांवचे पत्र प्रथमतः त्रैमासिक होते. मग द्वैमासिक व शेवटी साप्ताहिक झाले. चित्रे व व्यंगचित्रे देण्याची प्रथा त्याने सुरू केली.

ज्या एका घटनेमुळे या कालखंडाच्या समाप्तीचे वर्ष म्हणून १८९५ सालाचा निश्चितपणे निर्देश करता येतो, तिचा येथे उल्लेख करणे जरूर आहे. ता. २ डिसेंबर १८९५ रोजी प्रसिद्ध झालेल्या सरकारी हुकुमान्वये (Portaria) तत्पूर्वी ता. १५ नोव्हेंबरच्या हुकुमाने मनाई केलेल्या विषयांची चर्चा करणाऱ्या सर्व नियतकालिकांच्या, पत्रकांच्या किंवा हस्तलिखितांच्याही प्रकाशनास बंदी करण्यांत आली. गोमन्तकीय वृत्तपत्र-सृष्टीवर या बंदीचा बज्राघाताप्रमाणे परिणाम झाला, व एकजात सर्व नियतकालिकांचे जीवन एकाएकी संपुष्टांत आले. ही बंदी पावणेदोन वर्षे कायम राहून अखेर ता. ९ सप्टेंबर १८९७ च्या हुकुमान्वये उठविण्यांत आली. पूर्वाच्या वृत्तपत्रांपैकी ‘ उ उल्त्रामार ’, ‘ आ ईन्दिय पुर्तुगेझा ’ हीं व दुसरीं कांहीं मोजकीं पत्रे त्यानंतर आपले अस्तित्व पुन्हां प्रकट करू शकलीं.

सन १९०० सालीं गोमन्तकांतील पोर्तुगीज वृत्तपत्रांनी एक नवा टप्पा गांठला. त्या वर्षी ता. २२ जानेवारीस पणजी येथे ‘ उ अॅराल्डु ’ हे गोमन्तकांतील पहिले पोर्तुगीज दैनिक सुरू झाले. हे पत्र व यानंतर १९०८ सालीं निघालेले ‘ अॅराल्डु ’ आणि १९१९ सालीं निघालेले ‘ दियार्यु द नोय्ति ’ हीं तीनच दैनिके मध्या पणजीहून प्रसिद्ध होत असतात. याशिवाय पणजी

येथें 'दियार्यु द गोव', 'उ पिग्मेउ', 'उ कुमर्सियु', 'आ ईन्दिय पुर्तुगेझा' 'झ्यॉर्नाल दा ईन्दिय' वगैरे कित्येक दैनिकें अल्प काळ चालून बंद पडलीं.

मडगांव येथें १९०५ सालीं 'उ यॅकु दा ईन्दिय' नांवाचें दैनिक निघालें होतें. पण थोड्याच दिवसांत त्याचें साप्ताहिकांत रूपांतर करण्यांत आलें, व तेंही १९०७ सालीं बंद पडलें. त्यानंतर अलिकडेच १९३९ सालीं निघालेलें 'आ व्हीद' व १९५३ सालीं सुरू झालेलें 'दियार्यु द गोव' अशीं दोन दैनिकें सध्या मडगांवहून प्रसिद्ध होत असतात. 'आ व्हॉज दा ईन्दिय' हें मडगांव येथें १९४६ सालीं सुरू झालेलें दैनिक १९५० सालीं सरकारी हुकुमानें बंद करण्यांत आलें.

मुद्रणस्वातंत्र्याचें अपहरण करणारा कायदा १८९७ सालीं मार्गे घेण्यांत आला. त्यानंतर निघालेलीं आणि वर न उल्लेखिलेलीं नियतकालिकें पुढील-प्रमाणें (एक दोन वर्षांत ज्यांचें जीवन संपुष्टांत आलें अशा नियतकालिकांचा प्रस्तुत यादींत समावेश केलेला नाही):—'आ यॅरा नॉव्हा' (पणजी १८९७-१९०३), 'उ पुर्तुगेझ' (पणजी १८९७-१९०१), 'उ आल्तेता' (म्हापसें १८९९-१९०६), 'उ नासियॉनालीस्ता' (सां तॉमे-कांसावली १९०४-१०), 'उ ईन्दियु' (चिंचोळणें १९०४-०८), 'उ आरियानु' (चिंचोळणें १९०८-११ व १९१४-१५), 'उ फुतूरु' (वाडें-त्रार्देश १९०९-१७), 'उ दॅब्रति' (पणजी १९११-२१), 'आ पात्रिया' (पणजी १९१३-१४ व १९१९-२१), 'आ व्हीदा नॉव्हा' (म्हापसें १९१३-१७), 'झ्यॉर्नाल दु पोव्हु' (पणजी १९१४-१८), 'उ लिबॅराल' (साळगांव १९१६-१९), 'आ तॅरा' (मडगांव १९१७ ते सुमारें १९३८), 'आ त्रिबूना' (कळंगूट १९२०), 'नोतीसियशु' (मडगांव १८९४), 'उ ऑव्सेव्हार्दोर' (मुरगांव), 'उ कुर्रेय्यु द बारदेझ' (१९२८), 'उ इन्दॅपॅन्दॅन्ति' (वस्तोडे १९३३), 'उ इस्तादु दा ईन्दिय' (१९२२), 'उ ओरियॉन्ति' (१९२७), 'उ माश्कोति' (१९३२-३७), 'आ लूता' (मडगांव १९३३-३७), 'उ इन्दिशॅसाव्हॅल्' (१८९४ व १९१३), 'उ रेझियॉनाल' (केपें १९३३-३९), 'आ व्हॉज द सां फ्रांसीशुकु शाव्हियॅर' (पणजी १९३१), 'आ रॅफॉर्म' (मडगांव), 'बोलेतीं जॅराल द

मेदिसीन इ फार्यासिय' (१९१३), 'झ्यॉर्नाल दु कुर्मसियु' (१९३०), 'प्रकाश' (पणजी १९२८-३७), 'भारत' (पणजी १९१३-१७, केंपें १९२०-४९) वगैरे.

नियतकालिकांची वरील नामावलि पूर्ण नाही. विशेषकरून अनेक धार्मिक, कायदेविषयक, वैद्यकविषयक वगैरे नियतकालिकांचा तीत समावेश झालेला नाही.

मुख्यतः इतिहाससंशोधनाला वाहिलेल्या दोन निमसरकारी स्वरूपाच्या महत्त्वाच्या नियतकालिकांचा उल्लेख केल्याशिवाय ही यादी संपवतां येत नाही. सरकारी आश्रयाखालीं चाललेल्या 'इंशितूतु व्हाशकु दा गामा' या विद्वत्सभेतर्फे निघणारे त्याच नांवाने नियतकालिक १९२५ सालीं बंद पडले होते. त्याचें १९२६ सालीं 'बोलेतीं दु इंशितूतु व्हाशकु दा गामा' या त्रैमासिकाच्या रूपांत पुनरुज्जीवन करण्यांत आलें. सन १९३१ मध्ये पुराणवस्तु संशोधक कमिटीची सरकारने पुनर्घटना केली. ह्या कमिटीमार्फत 'उ ओरियोन्ति पुर्तुगेझ' हें नियतकालिक पुन्हां चालू झालें. पण त्याचे कांहीं अंक निघाल्यावर तें बंद पडलें.

या कालखंडांत ता. २२-६-१९३७ च्या हुकुमानें 'उ उल्त्रामार' हें अर्धसाप्ताहिक व ता. ३०-७-१९३७ च्या हुकुमाने 'प्रकाश' (अर्धसाप्ताहिक), 'उ ऑन्सर्व्होदोर', 'उ मास्कॉति' व 'आ लूता' वगैरे नियतकालिकें यांच्या प्रकाशनास बंदी करण्यांत आली.

विद्वान् भाषाप्रभु व तत्त्वनिष्ठ पत्रकार म्हणून जें एक नांव गोमन्तकांतील पोर्तुगीज पत्रसृष्टींत विशेष गाजलें तें म्हणजे लुईज द मिनेझिश् ब्रागांसा यांचें होय. 'उ यॅराल्दु' या गोमन्तकांतील पहिल्या पोर्तुगीज दैनिकाच्या संस्थापकांत ते होते. नंतर कासावली येथून प्रसिद्ध होणाऱ्या 'उ नासियोनालीस्ता' या पत्राच्या संपादनाची जबाबदारी अंशतः त्यांच्यावर होती. 'उ दॅव्राति' हें स्वतःचें साप्ताहिक त्यांनी १९११ ते १९२१ पर्यंत चालविलें; व अखेर 'प्रकाश' या पणजीच्या अर्धसाप्ताहिकांत नियमितपणे लेखन करून त्यांनीं तें लोकादरास पात्र केलें.

दैनिक पत्राचे यशस्वी संचालक व संपादक या नात्याने दो. आन्तोनियो मारीया दा कूञ्ज्य यांनी विशेष लौकिक मिळविला. 'उ यॅराल्डु' या पहिल्या दैनिकाचे प्रमुख संस्थापक मेसीयश् गॉमिश् हे असले तरी ते पत्र सुरू केल्यानंतर एका वर्षाच्या आंतच ते पोर्तुगालस निघून गेल्यामुळे, दो. कूञ्ज्य यांच्यावर त्या पत्राच्या संपादकाची जबाबदारी पडली. १९०८ सालीं हे संपादकत्व सोडावे लागल्यावर त्यांनी स्वतःच 'यॅराल्डु' हे दैनिक सुरू केले व गोमन्तकांतील निवडक पोर्तुगीज लेखकांचे सहकार्य मिळवून त्यांनी ते आर्थिक दृष्ट्याही यशस्वी बनविले. गोमन्तकांतील ख्रिस्ती समाजांत याच दैनिकाला अधिक मान्यता मिळालेली आहे.

नियतकालिकांवरून ग्रंथनिविष्ट वाङ्मयाकडे नजर वळवितांना प्रथम थोडेंसे विहंगमावलोकन करणे जरूर वाटते. गोमन्तकांतील पोर्तुगीज वाङ्मय-सेवक बहुतकरून ख्रिस्ती समाजांतील सुखवस्तु किंवा अशा जमीनदार वर्गातून निर्माण झालेले दिसतात. स्वास्थ्यपूर्ण जीवनामुळे विद्येच्या किंवा ज्ञानाच्या उपासनेत हा वर्गच मूळपासून अग्रेसर होता. याच वर्गातील धर्मातरितांना आत्मसात् करून घेणे पोर्तुगीजांना सोपे गेले. ख्रिस्ती धर्माच्या स्वीकाराबरोबरच पोर्तुगीजांच्या सांस्कृतिक परंपरेशीही आपण एकजीव झालो, आतां पोर्तुगीज भाषा हीच आपली भाषा आणि पोर्तुगीज वाङ्मय हेच आपले वाङ्मय, अशा प्रकारचे संस्कार धर्मातरितांच्या मनावर व्हावे एतदर्थ पोर्तुगीजांनी जे प्रयत्न चालवले होते, ते या वर्गाच्या बाबतींत विशेष फलद्रूप झाले. विद्योपासक व संस्कृतिसंपन्न अशा जमीनदार वर्गाने पोर्तुगीज भाषा व वाङ्मय यांवरच आपले लक्ष केंद्रित केले. गोमन्तकीय ख्रिस्ती समाजांतील साक्षर जनतेपैकीं बहुसंख्य लोकांचे पोर्तुगीज भाषेचे ज्ञान एकंदरीत दिखाऊ व चालचलाऊ स्वरूपाचेच आहे. परंतु या संपन्न अशा जमीनदार वर्गातील अनेक लोकांनी त्या भाषेत कौतुकास्पद प्रावीण्य संपादन केले आणि कित्येकांनी तर चांगलेच प्रभुत्व मिळविले असे दिसून येते.

पोर्तुगीज भाषेतून उच्च शिक्षण घेण्याकडे या वर्गाने फार पूर्वीपासून लक्ष पुरविले आहे. पोर्तुगीज साम्राज्यांतील नोकरशाहीत शक्य तितक्या

बड्या पगाराच्या जागा पटकावण्याचा उद्देश त्यामार्गे प्रामुख्याने असला तरी या उच्च शिक्षणामुळे युरोपीय भाषांतील वाङ्मयाशी या वर्गातील सुशिक्षितांचा निकटचा परिचय घडून आला. विशेषतः पोर्तुगीजशिवाय, पोर्तुगीज लोक उच्च संस्कृतीची भाषा म्हणून जिच्याकडे आदराने पाहतात, त्या फ्रेंच भाषेतील वाङ्मयाचा स्वतःचें व्यक्तिमत्व संपन्न करण्यासाठी त्यांना उपयोग करून घेतां आला. साहजिकच या सुशिक्षितांपैकीं अनेकांना त्या भाषांतील वाङ्मयकृतींचे आदर्श डोळ्यापुढे ठेवून स्वतः वाङ्मय-निर्मिती करण्याची स्मृति झाली.

आपले अनेक सुशिक्षित ख्रिस्ती बांधव फार पूर्वीपासून निरनिराळ्या क्षेत्रांत आपल्या प्रतिभेने व कर्तृत्वाने चमकून गेले आहेत. शास्त्रीय क्षेत्रापुरतें पाहिलें तरी या समाजांत गतकालांत आत्रादि फारीय, दो. आगोस्तीञ्ज्यु व्हिसॅन्ति लौरॅसु, दो. इझिदोरु एमीलियु ब्रातीस्त, दो. गामा पीन्तु यांसारखे अनेक कुशाग्र बुद्धिमत्तेचे पुरुष होऊन गेले. आत्रादि फारीय यांनीं हिप्रॉटिझमच्या भोंवतीं असलेलें जादूगिरीचें व बुवाबाजीचें बलय नष्ट करून त्याला प्रथमतः शास्त्रीय स्वरूप दिलें. त्यांनीं या विषयावरील आपला ग्रंथ फ्रेंच भाषेंत लिहिला. अलेक्झांडर ड्यूमाच्या 'काउंट ऑफ माउंट क्रीस्टो' या कादंबरींत जो अत्यंत कल्पक व विद्वान् असा 'आत्रे' रेखाटलेला आहे तो त्यांच्यावरूनच, असें म्हणतात. ह्यांचा, आपले विख्यात शिल्पकार कामत ह्यानी तयार केलेला, एक भव्य पुतळा पणजी येथील आदिलशहाच्या राजवाड्याच्या बाजूला उभारण्यांत आला आहे. दो. आगोस्तीञ्ज्यु व्हिसॅन्ति लौरॅसु हे एक विख्यात रसायनशास्त्रज्ञ होते. Wurtz च्या कोशांतील अनेक रसायनांशीं त्यांचें नांव निगडित होऊन राहिलें आहे. दो. इझिदोरु एमीलियु ब्रातीस्त हे, भूगर्भशास्त्र व खनिजशास्त्र हीं ज्या वेळीं प्रारंभिक अवस्थेंत होतीं त्या वेळीं, त्या शास्त्रांचे तज्ञ व्यासंगी होते. पोर्तुगालांतील इस्कॉला पोलिटेक्निक मध्ये ते अध्यापक होते. दो. गामा पीन्तु यांनीं तर नेत्ररोगतज्ञ या नात्यानें आन्तरराष्ट्रीय कीर्ति मिळविली. जर्मनींतील हायडेलबर्ग युनिव्हर्सिटींत या विषयांत पारंगत होऊन त्यांनीं डोळ्यांवरील अनेक प्रकारच्या शस्त्रक्रियांत नवीन उपयुक्त सुधारणा केल्या. त्यांनीं

पोर्तुगीज, फ्रेंच व जर्मन या तिन्ही भाषांतून आपल्या या एका अभ्यासाच्या विषयावर महत्त्वपूर्ण लेखन केले आहे. एका विशिष्ट प्रकारची डोळ्यांवरील शस्त्रक्रिया जर्मनीत अजून त्यांच्या नांवाने ओळखली जाते.

पोर्तुगालच्या पार्लमेंटांत पोर्तुगीज हिंदुस्थानतर्फे गेलेले प्रतिनिधि या नात्याने बॅर्नार्दु पॅरिश् दा सील्ह, कॉस्तांसियु रॉकि दा कॉस्त, जेरेमीयश माश्कारेञ्ज्यश्, झ्युज् झ्यूलियु रुद्रीगिश्, बॅर्नार्दु फ्रांसीश्कु दा कॉस्त, इत्यादि-कांनीं नांवलौकिक मिळविला.

पार्लमेंटांतील प्रतिनिधित्वावरुनच ग्रंथकर्तृत्वांत ज्यांनीं यश मिळविले अशांपैकीं फ्रांसीश्कु लुईज गॉमिश् व क्रिस्तॉव्हंव पीन्तु यांचीं नांवे विशेष उल्लेखनीय होत.

साहित्याशिवाय इतर क्षेत्रांतील नामवंतांचाही वरील यादींत समावेश करण्याचे कारण असे कीं, त्यामुळे गोमन्तकांतील पोर्तुगीज वाङ्मयसेवकांमार्गे जी एक कर्तृगार व प्रज्ञावंत पुरुषांची परंपरा आहे ती कळून येते. शिवाय, यांपैकीं बहुतेकांच्या कामगिरीला कमी अधिक महत्वाचे असे लेखनकर्तृत्वाचेही अंग आहे. प्रत्येक वाङ्मय-प्रकारांतील निर्मितीची तपशीलवार माहिती देताना त्यांपैकीं कित्येकांच्या नांवाचा उल्लेख होऊं शकला नसता, तोही वरील माहितीमुळे अनायासे करतां येत आहे.

गोमन्तकीयांच्या पोर्तुगीज वाङ्मयपरंपरेच्या प्रारंभींच फिलीपि नॅरि शाबिह्येर व फ्रांसीश्कु लुईज गॉमिश् या दोन कीर्तिमान् लेखकांचे दर्शन होतें. सि. फिलीपि नॅरि शाबिह्येर (१८०१-७५) यांना तर या परंपरेचे आद्य महर्षि म्हणतां येईल. Bosquejo Histórico das Comunidades हा त्यांचा ग्रंथराज होय. आज छिन्नविच्छिन्न स्वरूपांत आढळणाऱ्या गोमन्तकांतील ग्रामसंस्थांचा म्हणजे प्राचीन ग्रामराज्यांचा हा इतिहास या विषयावरील महत्त्वपूर्ण ग्रंथ म्हणून सर्वमान्य आहे. फिलीपि नॅरि शाबिह्येर यांनीं सरकारी मुलकी मध्यवर्ति कचेरींत (Secretaria Gcral) ग्रामसंस्थांशीं संबंध असलेल्या विभागांत नोकरी करित असतां त्या विषयावरील कागदपत्रांचा व कायदेकानूंचा दीर्घ कालपर्यंत जो अभ्यास केला त्याचा

परिपाक या ग्रंथांत उतरला आहे. याशिवाय दुय्यम महत्वाचीं आणखी पंचवीस तीस पुस्तकें त्यांच्या नांवावर मोडतात. तीं बहुतेक जुन्या कागद-पत्रांतील माहितीचें संकलन करणारीं आहेत. यांपैकीं *Defensa dos direitos das gancarias* हें ग्रामसंस्थाविषयक दुसरें पुस्तक विशेष उल्लेखनीय आहे. याशिवाय त्यांनीं *Gabinete Literário das Fontainhas* नांवाचें मासिक सन १८४६ पासून १८४८ पर्यंत तीन वर्षे चालविलें. पुराण-वस्तुसंशोधकांना या मासिकांत गोमन्तकांतील परंपरागत चालीरीती, रूढी, संस्था, दंतकथा, लोकवेद वगैरेसंबंधीं माहितीचें भांडारच आढळून येईल. इतक्या विपुल माहितीचा संग्रह एकाच व्यक्तीच्या परिश्रमानें होऊं शकला, ही गोष्ट तर खरोखरच आश्चर्यकारक होय. सन १८६३ सालीं पोर्तुगालच्या *Academia Real das Ciências* या विद्वत्सभेनें त्यांना आपले दूरस्थ सभासद (*Sócio correspondente*) निवडलें. सन १९०१ सालीं त्यांची शतसांवत्सरिक जयंति साजरी करण्यांत आली. त्यानिमित्त त्यांच्या पणजी येथील राहत्या घरां एक कोनशिला बसविण्यांत आली व त्यांच्या मुख्य ग्रंथकृतींची एक सटीप आवृत्ति १९०३ सालीं प्रसिद्ध करण्यांत आली.

फ्रांसीस्क लुईज गॉमिश (१८२९-१८६९) हे एक प्रतिभाशाली ग्रंथकार होऊन गेले. सन १८६१ सालीं ते पोर्तुगालच्या प्रतिनिधिसभेंत निवडून गेले. तेव्हांपासून सन १८६९ सालीं मायभूमीस परत येत असतां भूमध्य समुद्रांत त्यांचा अंत झाला. तांपर्यंतच्या अवघ्या आठ वर्षांत त्यांच्या प्रतिभेचे जे विविध विलास व्यक्त झाले ते खरोखरच आश्चर्यकारक होत. प्रभावी पार्लमेंटरी वक्ते या नात्यानें तर त्यांनीं लौकिक मिळविलाच, पण साहित्याच्या बहुतेक सर्वच क्षेत्रांत त्यांच्या लेखणीनें लीलेनें संचार केला. पत्रकार, अर्थशास्त्रज्ञ, इतिहासकार, कादंबरीकार अशीं परस्परभिन्न विरुद्धें त्यांनीं संपादन केलीं. पोर्तुगीजप्रमाणेंच फ्रेंच भाषेवरही त्यांनीं प्रभुत्व गाजविलें. अर्थशास्त्रावरील दोन निबंध व मार्केज द पॉम्बालचें चरित्र, अशीं त्यांचीं तीन पुस्तकें फ्रेंचमध्ये प्रसिद्ध झालीं. अर्थशास्त्रांतील कांहीं मूलभूत प्रमेयां-संबंधीं चर्चा करणाऱ्या त्यांच्या पुस्तकांमुळे अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांना चांगलाच

लौकिक मिळाला. पॅरिसच्या अर्थशास्त्रज्ञांच्या संघटनेनेही त्यांना आपले सभासदत्व अर्पण केले. हे सभासदत्व यापूर्वी फ्रान्सवाहेरील स्टुअर्ट मिह्ल, ग्लॅडस्टन, मिघेटी अशासारख्या मोजक्याच विद्वानांना मिळाले होते. मार्केज द पॉम्बाल या पोर्तुगालच्या ऐतिहासिक पुरुषांचे जीवन व त्याच्या कर्तृत्वाचे मूल्यमापन हा पोर्तुगीज वाङ्मयांत एक मोठाच वादग्रस्त विषय होऊन बसला आहे. फ्रांसिस्कु लुईज गॉमिश यांनी जुन्या कागदपत्रांच्या आधारे स्वतंत्र दृष्टीने पॉम्बालच्या कर्तृत्वासंबंधी जे विवेचन केले त्यामुळे, निःपक्षपाती व सत्यान्वेषी इतिहासलेखक, अशी त्यांची ख्याती झाली. शास्त्रीय स्वरूपाच्या लेखनाप्रमाणेच ललित लेखनांतही त्यांची लेखणी कुशल होती, याची साथ Os Brâhmanes ही त्यांची पोर्तुगीज कादंबरी देते.

त्यांची शतसांवत्सरिक जयंती ता. ३१-५-१९२९ रोजी गोमन्तकांत व पोर्तुगालांत साजरी करण्यांत आली. या जयंतीच्या निमित्ताने गोमन्तकांत त्यांच्या वाङ्मयाची दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करण्यांत येऊन त्यांचा एक पुतळा पणजीच्या कांपालच्या रमणीय भागांत उभारण्यांत आला. पोर्तुगालांतील विद्वत्सभेने (Academia das Ciências) जयंतिदिनानिमित्त भरविलेल्या खास सभेत पोर्तुगालांतील मोठमोठ्या विद्वानांनी फ्रां. लु. गॉमिश यांना आदरांजलि अर्पण केली. त्यांचे शिक्षण म्हणजे, पणजी येथील मेडिकल कॉलेजमधून ते डॉक्टर होऊन बाहेर पडले होते, एवढेच. या पलीकडे युयोपमधील कोणत्याही विश्वविद्यालयांत पाऊल न टाकतां त्यांनी स्वतःच्या व्यासंगाने पोर्तुगीज व फ्रेंच या दोन भाषांवर प्रभुत्व गाजविले. आणि वक्तृत्व, अर्थशास्त्र, साहित्य व इतिहास या क्षेत्रांत डोळे दिपविणारे यश मिळविले, ही घटना पोर्तुगालांत सर्वांनाच विस्मित करणारी होती. सुप्रसिद्ध पोर्तुगीज साहित्यिक दो. झूलियु दान्तश् यांनी तर या बाबतींत 'आर्य-हिंदु' प्रतिभेचे वैशिष्ट्य त्यांच्यांत प्रकर्षाने दृग्गोचर होते, असे उद्गार काढले.

गोमन्तकीय पोर्तुगीज वाङ्मयाच्या विविध शाखांतील निर्मितीचा आपण आढावा घेऊं लागलों म्हणजे, काव्य, निबंध किंवा प्रबंध या दोनच सदरांखाली ती विशेष झालेली दिसून येते. अर्थात् प्रबंधांत ऐतिहासिक किंवा संशोधनात्मक, चरित्रात्मक व शास्त्रीय हे सर्व मुख्य पोटप्रकार आढळून

येतात, हें सांगितलें पाहिजे. नाटक हा वाङ्मयप्रकार सर्वस्वी अभावानेंच डोळ्यांत भरतो. आधुनिक वळणाच्या लघुकथा क्वचितच व त्याही अर्गदीं अलीकडेच लिहिल्या गेलेल्या दिसतात. बालवाचकांसाठीं त्याहून अधिक कथा निर्माण झाल्या असाव्या. नांव घेण्यासारख्या कादंबऱ्याही दोनच उपलब्ध आहेत. एक फ्रां. लु. गॉमिश् यांची Os Brâhmanes आणि दुसरी फ्रांसीस्कू झ्युवांव दा कॉस्त उर्फ 'जिप' यांची Jacob e Dulce.

काव्य.

गोमन्तकांतील पोर्तुगीज वाङ्मयाची ही शाखा चांगलीच संपन्न असून गेल्या पन्नास पाऊणशें वर्षांत अनेक चांगले कवि गोमन्तकांत होऊन गेले. दिवंगत कवींत पाव्लीनु दीयश् उर्फ प्रीति-दास, नास्सिमॅन्तु मॅन्दाँसा, आदेउ-दातु बॉरेंतु, फ्लोरियानु बॉरेंतु, मारियानु ग्रासीयश्, क्रिस्तॉव्हंव आय्रिश्, फॅर्नान्दु लेयाल वगैरे विशेष नामांकित असून लेयान्द्रु पेरैरा, झ्युआर्कीं फिलीपि सोआरिश्, झ्युआर्कीं आराऊझ्यु मास्कारेञ्ज्यश्, पेट्रु आन्तॉनियु द सौझ, फ्रेदेरीकु आयाल, रॉकि बॉरेंतु मिरान्द, इपाँलितु मिनेझिस रूद्रीगिश्, झ्युवांव दा क्रूझ पीन्तु, तॉमाज मौरांव, झ्यॉत् व्हे. बॉरेंतु मिरान्द (Cem Sonetos चे कर्ते) सील्व कुयेल्यु यांचाही उल्लेख केला पाहिजे.

वरील नामांकित कवींतही पाव्लीनु दीयश्, नास्सिमॅन्तु मॅन्दाँसा व आदेउदातु बॉरेंतु हे अग्रगण्य होत. या तिघांपैकीं प्रत्येकाला गोमन्तकाचा सर्वश्रेष्ठ पोर्तुगीज कवि मानणारीं तीन वेगवेगळीं मते प्रचलित आहेत. अनेकांच्या मते नास्सिमॅन्तु मॅन्दाँसा यांना अग्रस्थान द्यावें लागतें. सुंदर शैली, तरल कल्पनाशक्ति आणि भावविवशतेला जाऊन मिडणारी भावनो-त्कटता हीं त्यांचीं वैशिष्ट्ये होत. Lotus de sangue e do ideal, A horta, Auto da vida आणि Hervas de Hind हे त्यांचे काव्यसंग्रह होत. याशिवाय त्यांच्या निधनोत्तर त्यांचें Vatsala हें काव्य प्रसिद्ध झालें. Severo Portela या पोर्तुगालच्या लेखकानें त्यांची स्तुति करण्याच्या भरांत त्यांना टागोराहून श्रेष्ठ ठरवून टागोरांविषयीं अनुदार उद्गार काढले ! या बाबतींत झ्युजॅ फुर्तादु या गोमन्तकीय कवीनें असे

उद्गार काढले आहेत कीं, वरील विधानानें एका पूज्य कविश्रेष्ठाचा विना-कारण अपमान करण्यांत आला आहे. बाकी पोर्तुगीजांची ही खोडच आहे कीं, अन्य देशीयांना लघुत्व दिल्याशिवाय आपल्या लोकांचा मोठेपणा प्रस्थापित झाल्यासारखें त्यांना वाटत नाहीं !

नास्सिमॅन्तु मॅन्दाँसा (१८८४-१९२६) यांची काव्यरचना मुख्यतः वैणिक (Lyric) स्वरूपाची आहे, तर दो. पाव्ळीनु दीयश् यांच्या काव्याचें वळण Epic आहे. त्यांच्या प्रतिभेला भव्यतेचें आवाहन अधिक आहे. शिवाय ते कलाकार या दृष्टीनें अधिक उच्च दर्जाचे ठरतात. त्यांचे Lyra da Ciência व निधनोत्तर प्रकाशांत आलेला No paiz do Surya असे दोन काव्यसंग्रह आहेत. ते एक प्रतिभावंत चित्रकारही होते.

दो. आदेउदातु बॉरेतु (१९०५-१९३७) हे आपल्या गद्यपद्य वाङ्मय-कृतींनीं मोठ्या अपेक्षा निर्माण करून वयाच्या ३२ व्या वर्षीं अकालीं निधन पावले ! त्यांच्या काव्यकृतींचा संग्रह त्यांच्या मित्रांनी O Livro da Vida या नांवाखालीं प्रसिद्ध केला आहे. काव्यक्षेत्रांतील आधुनिक प्रवृत्तींच्या संस्कारांमुळे त्यांनी पूर्वीच्या सांचेबंद रचनापद्धतींचा त्याग करण्याची धडाडी दाखविली. गोमन्तकीयांच्या पोर्तुगीज कवितेचें अद्यावत् विकसित स्वरूप त्यांच्या काव्यांतच आपल्याला पहावयास सांपडतें.

फ्लोरियानु बॉरेतु हे एक कुशल शब्दशिल्पी होऊन गेले. त्यांच्या काव्याचें Falenas व अकालनिधनोत्तर प्रसिद्ध झालेला Livro Póstumo असे दोन संग्रह आहेत. पुढें पुढें यांचें लक्ष काव्यावरून गद्याकडे वळलें.

मारियानु ग्रासीयश् यांनी विपुल काव्यरचना केली आहे. त्यांचे Poentes, No alto mar, Agonia, Canção de alguém que se perdeu, Missão de um crente, Três adeuses, Saiidades de Portugal इ. अकरा कवितासंग्रह आहेत. सहजसुंदर प्रवाही रचना हें त्यांच्या कवितेचें वैशिष्ट्य आहे.

क्रिस्तॉव्हंव आयरिश् (१८५३-१९३०) यांचें Indianas e Portuguesas व Novos horizontes असे दोन संग्रह आहेत.

फॅर्नान्दु लेयाल यांच्या कवितांचे Livro da Fé, Reflexos e Penumbras इ. संग्रह निघाले आहेत. व्हिक्टर ह्यूगोच्या निवडक फॅच कवितांचीं यांनीं सफाईदार पोर्तुगीज भाषांतरें केलीं आहेत.

झ्युवांव दा कूझ पीन्तु यांनीं ' आंग्लो लुझितानु ' या मुंबईच्या वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध केलेल्या कवितांनीं पोर्तुगालमधील गिल्येर्मि मुनीझ बॉरेतु या सुप्रसिद्ध टीकाकाराचें लक्ष वेधून घेतलें.

तॉमाज मौरांव यांनी मोजक्याच पण भावरम्य कविता लिहिल्या आहेत.

रॉफे बॉरेतु मिरांदा यांचा Cousas sabidas हा साध्या पण नीटस रचनेच्या लघुकवितांचा संग्रह विशेष परिचित आहे.

विद्यमान कवींत Brizas do Mandovi या काव्यसंग्रहाचे कर्ते फ्लोरियानु पीन्तु, Surianas चे कर्ते आदोल्फु कॉस्त, Sombras Indianas इ. संग्रहांचे कर्ते झ्योत्. व्हे. बॉरेतु मिरांदा हे विशेष उल्लेखनीय होत. तरुण नवोदित कवींत झ्यासु पेरैरे, झ्युआर्की दा सील्व्ह, मारियु कार्मु व्हाज, लेऑपोल्दु गार्सेज मिनेझीश, आल्फ्रेदु लॉवातु फारीय, लूसियु मिरांदा इत्यादि सुपरिचित आहेत.

कादंबरी

मागे उल्लेखिलेल्या दोन कादंबऱ्यांपैकीं फ्रांसीस्कु झ्युवांव दा कॉस्त उर्फ ' जिप ' यांची Jacob e Dulce ही एक विनोदी कादंबरी असून तिला पोर्तुगालांतही थोडीबहुत मान्यता मिळाली. पण विशेष गाजलेली कादंबरी म्हणजे फ्रां. लु. गॉमिश् यांची Os Brâhmanes ही होय. ब्रिटिश अंमलाखालील हिंदी समाजाचें चित्रण करण्याच्या मिशनें तींत ब्राह्मणांचा कर्मठपणा, दीर्घद्वेषीपणा आणि परंपरागत समजुतींना चिकटून राहण्याची वृत्ति, ठगांचें अमानुष क्रौर्य, जातिभेद व जातीजातींमधील वैमनस्य, ब्रिटिशांचा गर्विष्टपणा व शासितांबद्दलची त्यांची तुच्छताबुद्धि वगैरे गोष्टी वाचकांच्या मनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न केला आहे. या सर्व अमा-

नुषतेचें रूपांतर आपल्या दैवी गुणांनीं सद्भावांत व सद्वृत्तींत घडवून आणणारा देवदूत म्हणून फ्रेड फ्रांसीस्कु या पाद्रीचें दर्शन होतें. ' ज्यांनीं महाभारत रचलें आणि बुद्धिबळांचा खेळ कल्पिला त्यांचाच मी वंशज आहे ' असे अभिमानाचे उद्गार, लामार्तीन या फ्रेंच कवीला लिहिलेल्या पत्रांत, काढणाऱ्या लेखकानेंच हिंदी समाजाचें इतकें दोषैक दृष्टीनें चित्रण करावें व तेंही बहुत-करून कॅप्टन मेडोज टेलरच्या ' ठगाची जवानी ' व इतर अँग्लोइंडियन लेखकांच्या लिखाणाच्या आधारे करावें, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. एरवीं या कादंबरींत सहजरम्य व डौलदार भाषाशैली, रेखीव वर्णनें, सुंदर कल्पना वगैरे अनेक गुण आहेत. या कादंबरीची पोर्तुगीज टीकाकारांनीं मुक्त कंठानें प्रशंसा केली आहे. याखेरीज दो. प्रभाकर विश्वंभर काणेकर ह्या तरुण लेखकाने प्रो. फडके ह्यांच्या एका कादंबरीचें पोर्तुगीजमध्ये रूपांतर केल्याचें आठवतें.

ललित निबंध

फ्लोरियानु बार्तेतु यांचा A Nossa Terra हा ललित निबंधसंग्रह विशेष उल्लेखनीय होय. गोमन्तकीय ख्रिस्ती लोकांच्या जीवनांत भाटकार, मुंडकार, फॅस्त, नाच वगैरे जें जें कांहीं वैशिष्ट्यपूर्ण असें आहे त्याचीं शब्द-चित्रें या संग्रहांत आढळतात. कवि या नात्यानें हे प्रथम चमकले तरी पुढें पुढें त्यांचें लक्ष गद्याकडे वळलें व स्वतःची एक सुंदर शैली बनविण्याइतकें त्या क्षेत्रांत त्यांनीं यश मिळविलें. चित्रोपम वर्णन व लयबद्ध शैली हे त्यांचे विशेष होत.

टीका

टीका हा वाङ्मयप्रकार एकंदरींत दुर्लक्षितच राहिलेला असला तरी या क्षेत्रांत आढळणारें एक नांव मात्र गोमन्तकाला भूषणास्पद असें आहे. गिल्यॅर्मि मुनीझ बार्तेतु (१८६३-१८९६) या गोमन्तकीय लेखकानें खुद्द पोर्तुगालांत टीकाकार या नात्यानें फार मोठा लौकिक मिळविला आहे. ओलिव्हेर मार्तीश या सुप्रसिद्ध पोर्तुगीज लेखकाच्या जीवनाचा व मनोघटनेचा

सांगोपांग अभ्यास करून त्यांनीं वाङ्मयटीकेची नवी दिशा दाखवणारा जो ग्रंथ लिहिला त्यामुळे पोर्तुगीज वाङ्मयांत त्यांना मानाचें स्थान मिळालें आहे. झिल्वर्तु फ्रैरि या ब्राझीलच्या लेखकानें 'पोर्तुगीज वाङ्मयांत प्रकट झालेली सर्वश्रेष्ठ टीकात्मक प्रतिभा' अशा शब्दांत मुनीझ बॅर्रेतु यांचा गौरव केला आहे.

दो. लूसियु मिरान्द यांचें Adeodato Barreto, आणि कायतानु फ्रांसीशकु दा कॉस्त यांचें Mariano Gracias हीं पुस्तकें त्या त्या कवींचें चरित्र देऊन वाङ्मयविवेचन करणारीं आहेत. Fernando Leal या कवीसंबंधीं दो. कायतानु गॉसाल्व्हिश् यांनीं लिहिलेल्या पुस्तकाचाही येथें उल्लेख केला पाहिजे.

चरित्रें

आपल्या खिस्ती पूर्वजांची स्मृति चिरंजीव करण्याच्या उद्देशानें अनेक चरित्रें लिहिलीं गेलेलीं आढळतात. मिगॅल विहॅसॅन्ति द आब्रेउ यांचें Noção de alguns filhos distintos da India Portuguesa, फिलोतेय्यु पेरेर द आन्द्रादि यांचें Padre André Gomes, एफ्. शीज्. इस्पॅतासांव बॅर्रेतु यांचें Quadros biográficos, इज्मार्यॅल ग्रासीयश् यांची O Bispo de Halicarnasso व Bernardo Francisco da Costa, आमांसियु ग्रासीयश् यांचें Esbôço biográfico de Filipe Nery Xavier वगैरे चरित्रें याच वर्गांत मोडतात. निव्वळ वाङ्मयात्मक दृष्टीनें लिहिलेलें चरित्र अगदीं अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या रॅनातु द सा यांच्या Winston Churchill या पुस्तकासारखें एकादेंच सांपडतें.

शेतकीविषयक पुस्तकें

बागाईत व शेती हा जमीनदार वर्गाच्या जीवनाचा मुख्य आधार असल्यामुळे शेतकीविषयक कित्येक पुस्तकें गोमन्तकीय पोर्तुगीज वाङ्मयांत सांपडतात. नारळीची लागवड व निगा या विषयाला वाहिलेलीं O Coqueiro या एकाच नांवांचीं इयुझें मारीय द सा व पेद्रु कुर्रेय्य आफोंसु

यांचीं पुस्तकें, बेर्नार्दु फ्रांसीस्कु दा कॉस्त याचें Manual Prático do Agricultor Indiano हें लिज्जोवा येथें प्रसिद्ध झालेलें द्विखंडात्मक पुस्तक वगैरे या दृष्टीनें विशेष उल्लेखनीय आहेत.

कायदेविषयक पुस्तकें

दो. कूञ्ज्य गॉसाल्व्हिश् व दो. कायतानु गॉसाल्व्हिश् यांचे कायद्यावरील टीकाविवरणात्मक ग्रंथ विद्वन्मान्य आहेत. या दोघांनाही पोर्तुगालच्या विद्वत्सभे (Academia das Ciências) चें सदस्यत्व लाभलें आहे.

ऐतिहासिक व संशोधनात्मक प्रबंध आणि इतर गद्य ग्रंथ

इतर वाङ्मयप्रकाराशीं तुलना करतां गोमन्तकीयांकडून पोर्तुगीजमधून ऐतिहासिक व संशोधनात्मक लिखाण विशेष प्रमाणांत निर्माण झाल्याचें दिसून येतें. सरकारी दस्तारांतील जुन्या कागदपत्रांचें वैपुल्य हें याचें एक कारण असावें. अनेक विद्वानांना आपली बुद्धि चालविण्यास वाव देणारे हें एक क्षेत्र होतें. तशांत या कागदपत्रांच्या परिशीलनांतून पोर्तुगीजांच्या येथील आगमनानंतरचा त्यांचा इतिहास गौरवपर स्वरूपांत निर्माण व्हावा अशाबद्दलचें सरकारचें औत्सुक्य त्यांना उत्तेजनकारक झालें. फिलीपि नॅरि शाव्हियॅर, इज्मायॅल ग्रासीयश्, आमांसियु ग्रासीयश्, दो. ब्रागांसा पेरैरा, प्रो. पांडुरंग स. पिसुल्लेकर, झॅरॉनियु क्वाद्रुश्, रिकार्दु तॅलिश् यांची अशा संशोधकांत गणना होते. पोर्तुगीज संस्कृतीचें पूर्वेकडील केंद्र होण्याची आकांक्षा वाळगणाच्या 'इंश्तितूतु व्हास्कु दा गामा' या विद्वत्सभेच्या स्थापनेमुळें अशा लिखाणास विशेष चालना मिळाली. O Oriente Português व Boletim do Instituto Vasco da Gama या त्रैमासिकांमुळें संशोधनात्मक लिखाणाच्या प्रकाशनाचीही सोय झाली. या त्रैमासिकांतील लिखाणाचें एक वैशिष्ट्य असें कीं, बहुधा प्रत्येक लेखाच्या प्रस्तावनेंत किंवा उपसंहारांत पोर्तुगीजांच्या गतेतिहासाची थोरवी अगर ख्रिस्ती धर्मप्रसाराच्या योगानें पूर्वेकडे त्यांनीं केलेल्या सुधारणाकार्यांचे गोडवे गाडलेले असतात. खुद्द सरकारनें सन १९२३ सालीं कांहीं ग्रंथ व निबंध विद्वानांकडून लिहवून घेऊन प्रकाशित केले. यांपैकीं महत्त्वाचे खालीलप्रमाणें :—

दो. आ. बे. द ब्रागांसा पेरै—Etnografia da India Portuguesa.

क्रिस्तोव्हं व पीन्तु—A Colonização Portuguesa da India.

लुईज द मिनेझिश ब्रागांसा—A Educação e o Ensino na India Portuguesa.

दो. आंतोनियु फ्लो. द नॉरॉञ्ज्य—Os hindus de Goa e a República Portuguesa.

रॉकि कुरैय्य आफॉसु—A Evolução do municipalismo na India Portuguesa.

दो. आन्तोनियु मारीय दा कूञ्ज्य—A Evolução do Jornalismo na India Portuguesa.

इज्मायॅल ग्रासीयश् व आमांसियु ग्रासीयश् या बंधुद्वयानें इतिहास-संशोधनाच्या क्षेत्रांत चांगलीच कीर्ति संपादन केली आहे. इज्मायॅल ग्रासीयश् यांजकडे O Oriente português या त्रैमासिकाचें संपादकत्व होतें. त्यांनीं A Imprensa em Goa nos séculos XVI, XVII, XVIII; Uma Dama Portuguesa na côrte de Grão Mogol; O Bispo de Halicarnasso वगैरे माहितीपूर्ण ग्रंथ लिहिले आहेत. आमांसियु ग्रासीयश् यांनीं गोव्याच्या आर्थिक इतिहासाचा विशेष अभ्यास केला असून त्यांचा Subsídios para a história Económica de Goa, O Cominho de Feiro e Porto de Mormugão हे ग्रंथ विशेष उल्लेखनीय आहेत.

दो. ब्रागांसा पेरै या विद्वान् न्यायाधिशानीं वर उल्लेखिलेल्या ग्रंथा-शिवाय Portuguese em Baçaim, Portuguese em Diu, História Religiosa de Goa वगैरे विषयांवर विस्तृत लेखमाला लिहिल्या आहेत.

प्रो. पाडुरंग स. पिसुर्लेकर या व्यासंगी संशोधकांनीं A antiga India e o mundo externo व Aspectos da civilização

da India Antiga ही संकलनात्मक आणि Shivaji maharaj com sangue Português? (खंडनात्मक विवेचन), Rustomji Maneckji, Sindabur de Ibn Batuta, Regimento das Fortalezas da India (séculos XVI e XVII), Agentes da Diplomacia Portuguesa na India वगैरे संशोधनात्मक पुस्तकें व अनेक लेख लिहिले आहेत.

फ्रेदेरीकु दिनीझ द आय्याल यांचें सुंदर शैलींत लिहिलेलें पण पक्षपातीपणाच्या आरोपास पात्र झालेलें Goa antiga e moderna हें पुस्तक मुख्यतः अन्य इतिहासलेखकांच्या लिखाणांची चर्चा करणारें आहे.

दो. आन्तोनियु फ्लोरियानु द नॉरॉञ्ज्य यांचें मार्गे उल्लेखिलेल्या पुस्तकाशिवाय Em Boa paz हें महत्त्वाचें पुस्तक आहे. याशिवाय पुढील लेखकांचा येथें उल्लेख केला पाहिजे.

झ्यॉत् पे. सान्तुश् पेरैरा—Chátrias

पाद्रि गाब्रियॅल साल्दाञ्ज्य—História de Goa (२ खंड)

लेऑपोल्दु दीयश्—Os Mahratas. (खंड १ ला. १८९४)

पाद्रि काझिमीरु द नाझार्र—Mitrás Lusitanas no Oriente.

झ्यॉत्. व्हे. बॉर्रतु मिरान्दा Quadros Históricos de Goa.

झ्युञ मारीय द सा—फिलीपि नॅरि शाब्दिकर यांच्या Bosquejo Histórico das Comunidades या ग्रंथाची सटीप आवृत्ति (१९०३).

पाद्रि फिलीपि नॅरि द सौझ—Noticias Históricas sôbre a legislação do Ensino.

पाद्रि कायतानु फ्रांसीशुकु द सौझ—Instituições portuguesas de educação e instrução no Oriente.

ब्रूतु दा कॉस्त ('उल्त्रामार'चे संपादक)—Goa sob a dominação portuguesa.

दो. इयुझॅ बेनेदीतु गॉमिश्—O Instituto Vasco da Gama.

कित्येक लेखकांनीं इतिहासाप्रमाणेंच इतर विषयांवरही लेखन केलें आहे. निरनिराळ्या सदरांत त्यांच्या नांवांची पुनरावृत्ति होण्याचें टळावें म्हणून त्यांच्या सर्वच लेखनाची माहिती एकत्र देणें योग्य वाटतें.

मिगॅल व्हिसेन्ति द आब्रेउ, फिलोतेय्यु पेरैरा द आन्द्रादि, सुवारिश् रिबेलु, रायमून्दु तोरिश् दीयश् यांचें विविध विषयांवर लिखाण सांपडतें. मिगॅल व्हि. द आब्रेउ या बऱ्याच जुन्या लेखकानें मुख्यतः चरित्रें लिहिलीं असून त्यांचे कांहीं ऐतिहासिक लेख व ऐतिहासिक साधनें यांचीं अन्य युरोपीय भाषांतून केलेलीं भाषांतरेही उपलब्ध आहेत. फिलोतेय्यु पेरैरा द आन्द्रादि (१८६४—१९३३) यांच्या, मार्गे उल्लेखिलेल्या चरित्रात्मक पुस्तका-शिवाय, ' Estudos Histórico Arquiológicos ' या महत्त्वाच्या पुस्तकाचा नामनिर्देश करणें अवश्य आहे. रायमून्दु तोरिश् दीयश् यांच्या O Oriente Ilustrado या पुस्तकांत चरित्रात्मक, ऐतिहासिक व टीकात्मक लेखांचा संग्रह केलेला आहे.

इज्मायॅल ग्रासीयश्, प्रो. पिसुल्लेकर, फिलोतेय्यु पेरैरा द आन्द्रादि इत्यादिकांना परदेशांतील विद्वत्सभानीं आपले सवस्य करून घेतले आहेत.

इस्कॉला नॉर्मालच्या दोन अध्यापिकांनीं कुशल लेखिका म्हणून चांगलाच नांवलौकिक कमावला होता. त्यापैकीं दॉना एर्मेलिन्दा दुश स्टुअर्ट्स गॉमिश् (निधन १९३७) या जवळ जवळ सर्व हिंदुस्थानांत प्रवास करून पुढें पोर्तुगालांत जाऊन स्थाईक झाल्या. ' Sumário de História da India ' हें त्यांचें द्विखंडात्मक पुस्तक विशेष उल्लेखनीय होय.

दुसऱ्या अध्यापिका दॉना प्रॉपॅसिय कुर्रेय्य आफॉसु इ फिगैरेदु या तर एक विदुषी व शैलीसंपन्न लेखिका म्हणून प्रसिद्ध आहेत. शिक्षणशास्त्र, लोकवेद इ. त्यांच्या व्यासंगाचे विषय होते. O Significado dos Simbolos हा ग्रंथ त्यांच्या व्यासंगाचा, बहुश्रुततेचा व परिश्रमशीलतेचा निदर्शक आहे. A mulher Indiana या त्यांच्या ग्रंथाला Prémio da Literatura Colonial हें बक्षीस मिळालें आहे.

गोमन्तकीय जानपद वाङ्मयासंबंधीं ग्रंथ लिहिण्यासाठीं त्यांनी बरीच तयारी केली होती. त्यांच्या अकालिक निधनामुळे त्यांचा हा ग्रंथ संकल्पावस्थेंत राहिला.

आदेउदातु बोरेंतु या कवीनें गद्य लेखनही बरेंच केलें असून त्यांत *Civilização Hindu* या ग्रंथाचा प्रामुख्यानें उल्लेख केला पाहिजे. हिंदु संस्कृतीविषयीं संदिग्ध आकर्षणांतून उगम पावलेल्या लिखाणापेक्षां प्रौढ भाषा-शैलींतील या अभ्यासपूर्ण ग्रंथाचें स्वरूप अजीवात वेगळें आहे. “ हिंदु संस्कृतीचें साकल्यानें स्वरूपदर्शन घडविणारा हा पोर्तुगीज भाषेंतील ठळकपणें डोळ्यांत भरणारा ग्रंथ आहे.” असा ‘ *Seara Nova* ’ या पोर्तुगालमधील मासिकानें त्याविषयीं आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. याच मासिकांत तो ग्रंथ क्रमशः प्रसिद्ध झाला होता.

आदेउदातु बोरेंतु यांनीं पोर्तुगालांत हिंदी संस्कृतीच्या प्रचारासाठीं जे प्रयत्न चालविले, होते कीं ज्यांत त्यांना रवींद्रनाथ ठाकूर व सिल्व्हां लेव्ही यांचेही आशीर्वाद मिळाले होते, त्यांतील त्यांचे एक सहकारी तेंलु द माइकारॅञ्ज्यश् यांनीं ‘ राम इ सीता ’ या पुस्तकांत रामायण कथेचें सुंदर पोर्तुगीज रूपान्तर केलें आहे व हिंदी संस्कृतीची ओळख करून देणारी दुसरीही पुस्तके लिहिली आहेत. प्राचीन व आधुनिक भारताचा परिचय करून देण्यासाठीं पोर्तुगालांत दो. सान्ताना रुद्रीगिश्, लूसियु मिरान्दा, फॅर्नान्दु कॉस्ता इत्यादिकांनीं लेखन केलें आहे.

एकाच विषयाची सांगोपांग माहिती देणारा निबंध पोर्तुगीजमध्ये *Monografia* या नांवाने संबोधिला जातो. आपापल्या गांवाची भौगोलिक, ऐतिहासिक वगैरे विविध प्रकारची माहिती एकत्र करून अशा *Monografias* अनेक लेखकांनीं लिहिल्या असाव्या. उदा. *Monografia sobre Margão, Esbôço Histórico-arqueológico de Camorlim* इत्यादि. प्रो. लेयांव फॅर्नान्दिश् यांनीं *O livro e o Jornal em Goa* या नांवाची एक *Monografia* लिहिली आहे. लिज्वन येशें संस्कृतचे प्राध्यापक असलेले दो. मारियानु साल्दाञ्ज्य यांनीं तिच्यांतील अनेक चुकीचीं व अयथार्थ विधानें एक लेखमाला लिहून दाखवून दिलीं. तो वाद त्या वेळीं बराच गाजला होता.

कोश-व्याकरण

या सदरांत एक खिस्ती व एक हिंदु अशा दोन विद्वान् व परिश्रमी कोशकारांचा उल्लेख प्रामुख्याने केला पाहिजे. दो. सेब्रास्तियांव रोदोल्फु दाल्गादु यांचे Dicionário Português-Concani व Glossário Luso-Asiático आणि सूर्याजी आनंदराव देशपांडे यांचा Dicionário Marata Português हे कोश विद्वन्मान्य आहेत. श्री. देशपांडे यांनी याशिवाय मराठीचे एक विस्तृत व्याकरणही Gramática Marata या नांवाखाली लिहिले आहे. जुन्या मराठी पद्यवाङ्मयाचा पोर्तुगीज वाचकांना परिचय करून देण्यासाठी त्यांत मोरोपंत, वामनपांडित यांच्या कांहीं वेंच्यांचा अनुवादही देण्यांत आला आहे. पोर्तुगीज भाषाकोविद दो. झ्युज् मारीय दा कौस्ता आल्बेरिश् यांच्या Lições sôbre Lexicologia (Ler e escrever) या पुस्तकाचाही या विभागांत समावेश करावा लागतो.

याशिवाय अनेक प्रासंगिक स्वरूपाचीं, तसेंच वादविवादात्मक पुस्तके आणि त्यांचे लेखक यांचा इथें उल्लेख करणें स्थलाभावामुळे शक्य नाहीं.

हिंदूंची पोर्तुगीजमधील वाङ्मयरचना

हिंदूंनी पोर्तुगीज भाषेंत लेखन फारच थोडे केले आहे हें मागे सांगितलेंच आहे. हें लेखनही अनेक दृष्टींनी गोमन्तकांतील इतर पोर्तुगीज वाङ्मयापासून वेगळें पडलेलें दिसतें. काव्य किंवा इतर ललित वाङ्मयप्रकार या क्षेत्रांत हिंदूंची पोर्तुगीजमधील निर्मिती नजरेत भरण्यासारखी नाहीं. त्यांचें बहुतेक लेखन प्रासंगिक व विशिष्ट कारणपरत्वे जन्म पावलेलें असें आहे. हिंदु धर्म आणि हिंदूंचें वाङ्मय, चालीरीती इत्यादिकांचा उपहास करणाऱ्या पोर्तुगीज लेखकांस प्रत्युत्तर देण्यासाठीं गतकालांत अनेकदां हिंदूंना लेखणी उचलावी लागली आहे. श्रीधर प्रभु महांबरे, शांनाराव सरदेसाई, सखाराम राया धुमे, डॉ. भास्कर म्हात्रळू बोरकर, भास्करराव सरदेसाई, सीताराम विश्वंभर केरकर, गोपाळ कृष्ण गुडे यांनीं खिस्ती लोकांचे हल्ले परतवून लावले आहेत. अलिकडे मराठी भाषाविषयक वादांत प्रो. वा. वा. सांवर्डेकर यांनीं प्रत्युत्तरादाखल

लेखमाला लिहिली आहे. ज्यांचे लेखन प्रासंगिक स्वरूपाचे नाही असे लेखक इतिहाससंशोधक पिसुर्लेकर व कोशव्याकरणकार देशपांडे हेच होत.

हिंदूंनी निव्वळ पोर्तुगीजमधून चालविलेली नियतकालिके फारच थोडी होऊन गेली. पोर्तुगीजच्या जोडीला मराठी विभाग अललेली नियतकालिकेच अधिक आढळतात. पहिल्या प्रकारची नियतकालिके, रामचंद्र पांडुरंग वैद्य व सीताराम वि. केरकर यांनी काढलेले, ' लूझ दु ओरियोन्ति ' हे मासिक ' उनियांव आकादॅमिक ' या हिंदु विद्यार्थ्यांच्या संस्थेतर्फे चालविण्यांत आलेले ' उ आकादॅमिकु ' हे द्वैमासिक, व्यंकटेशराव वि. सू. सरदेसाई यांच्या संपादकत्वाखालील ' प्रकाश ' व डॉ. बाळकृष्ण द. साखरदांडे यांच्या संपादकत्वाखालील ' प्रदीप ' हीं अर्धसाप्ताहिके, अशीं मोजकीच दाखवितां येतात. लिंगू रघुवीर दळवी यांच्या संपादकत्वाखालील ' उ फोरु इन्दियानु ' (केंपे १९०९-१२) या कायदेविषयक पत्राचाही येथे उल्लेख केला पाहिजे. ' प्रदीप ' हे ' प्रकाश 'चेच अल्पकालापुरते करण्यांत आलेले रूपान्तर होते. या उभय पत्रांतही मुख्यतः मिनेझिश् ब्रागांसा या खिस्ती पत्रपंडिताचेच लिखाण प्रसिद्ध होत असे.

पोर्तुगीज व मराठी असे दोन विभाग असलेली हिंदूंची नियतकालिके पुढीलप्रमाणे :—

' देशसुधारणेच्छु ', रायबंदर. (सं.—तोमाज मौरांव गास्सॅज पाल्यस) मासिक-जुलै ते सप्टेंबर १८७२, साप्ताहिक ३-१-१८७७ ते जानेवारी १८७८.

Jornal das Novas Conquistas, पासॅ. (सं. गोविंद भास्कर पासॅकर) साप्ताहिक. ९-४-१८८२ ते १७-१-१८८६.

' गोवामित्र ', ओडली. मासिक. १८८२-८३.

' गोवात्मा ', मडगांव. (सं. व्यंकटेश नाईक) साप्ताहिक. ३-८-१८८५ ते १८८९.

' आर्यबंधु ', म्हापासॅ. मासिक. आगस्ट १८८४ ते १६-१-१८८६.

' गोवापंच ', म्हापासॅ. (सं. श्रीपाद व्यंकटेश वागळे) मासिक. १८८५-८८ (पोर्तु. विभाग फेब्रुवारी १८८८ मध्ये सुरू)

‘ गोमन्तक ’, पणजी. (सं. शिंगवाळ) मासिक. १८९०-९१.

‘ न्यायचक्षु ’, पणजी. (सं. खाडये व कोलवाळकर) मासिक. १८८९-१८९० (पोर्तु. विभाग चौध्या अंकापासून)

‘ गाझेत द पेनें ’, पेडणे. (सं. रामचंद्र पुरुषोत्तम प्रभु देसाई देशप्रभु) मासिक. २७-३-१८९३ ते १८९४.

‘ पात्रिय ’, पणजी. (सं. आर्. एम्. राव) साप्ताहिक. १९१७-१८.

‘ भारत ’, पणजी. (१९१३ ते १९१७); केपें (१९२० ते १९४९). साप्ताहिक. (सं. गोविंद पुंडलीक हेगडे देसाई)

‘ स्वयंसेवक ’, फोंडा. साप्ताहिक. (सं. विनायक काकवा प्रियोळकर)

गोमन्तकांतील हिंदु व ख्रिस्ती समाजांत प्रसिद्ध असलेले एकमेव सिद्ध हस्त पोर्तुगीज लेखनब्रह्मद्वार हिंदु पत्रकार म्हणजे गोविंद पुंडलीक हेगडे देसाई हेच होत. त्यांची चिकाटी व निष्ठा यांमुळेच ‘ भारत ’ हे गोमन्तकीय हिंदु समाजाचें एकमेव दीर्घजीवी पत्र बनलें. त्यांच्या निधनानंतरच तें बंद पडलें.

वृत्तपत्रांत किंवा नियतकालिकांत विविध पोर्तुगीज लेखन करणारे लेखक म्हणून भास्करराव सरदेसाई, सिद्धाराव सरदेसाई, विश्वनाथ शिवराम शिरवैकर, बाबुसो कामत, बालकृष्ण वामन सावर्डेकर, विठ्ठल सदाशिव सुखठणकर, रामचंद्र शंकर नायक, लक्ष्मणराव सरदेसाई, व्यंकटेश आळवेंकर, मुकुंद केळेकर यांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे.

उपसंहार

गोमन्तकीयांच्या पोर्तुगीज वाङ्मयाचा वाचकांना वस्तुस्थितीचें दर्शन घडविण्यापुरता परिचय करून देणें ही या लेखाची विषयमर्यादा आहे. या मर्यादेच्या आंत राहून गोमन्तकीयांच्या पोर्तुगीज वाङ्मयाचें स्वरूप जितकें विशद करतां येण्यासारखें आहे तितकें करण्याचा मीं प्रयत्न केला आहे. जें थोडें टीकात्मक विवेचन मधून मधून केलें आहे तेंही हा परिचय शक्य तितका यथार्थ व्हावा या उद्देशानेंच. या वाङ्मयाकडे खुद्द पोर्तुगालचे

वाङ्मयरसिक कोणत्या नजरेनें पाहत असतील, अशी जिज्ञासा वाचकांना वाटणे स्वाभाविक आहे. म्हणून शक्य तेथें तिचेंही समाधान केलें आहे. अर्थात् ही सर्व माहिती स्थलाभावामुळे वग्याच संक्षेपानें द्यावी लागली आहे.

या माहितींत उणीवा राहून गेल्या असल्या तर त्यांत नवल नाहीं. एका समाजाच्या दीर्घकालीन वाङ्मयनिर्मितीची माहिती परिपूर्ण स्वरूपांत गोळा करणे म्हणजे अत्यंत कष्टसाध्य काम आहे हें सांगावयास नकोच. सर्वच ग्रंथ अभ्यासासाठीं उपलब्ध होणे आणि ते नजरेखालून घालणे शक्य नसल्यामुळे, जुळेल त्या प्रमाणांत स्वतः मूळ ग्रंथांचें अवलोकन करणे व त्याचबरोबर ज्यांनीं अशी माहिती पूर्वी संकलित केलेली आहे त्यांचें साहाय्य घेणे, हाच एक मार्ग मला मोकळा होता व त्याचाच मीं अवलंब केला आहे. या संकलनात्मक लिखाणावरून कित्येक वर्षे लोटलीं असल्यानें त्यांतील माहिती अद्यावत् नाहीं, ही एक मोठी उणीव आज तींत जाणवते. या सर्व अडचणींतून वाट काढण्याचा मीं शक्य तो प्रयत्न केला आहे.

गोमन्तकीय ख्रिस्ती समाजानें निर्मिलेल्या पोर्तुगीज वाङ्मयाचें विहंगम अवलोकन करतांना त्याची आर्थिक बाजूही विचारांत घेतली पाहिजे. पोर्तुगीजमधील पुस्तकांचें प्रकाशन हा गोमन्तकांत बहुधा नेहमींच आंत-बड्याचा व्यवहार असतो. लेखकाला स्वतःच आपलें पुस्तक प्रसिद्ध करावें लागतें व त्यासाठीं केलेला खर्च बुडीतखातीं लिहावा लागतो. पुस्तकाच्या प्रतींची विक्री होऊन त्याचा प्रसार होईल अशीही त्याला फारशी आशा नसते. त्यामुळे स्वतः लेखकच त्याच्या प्रती अभिप्रायार्थ नियतकालिकांना पाठवीत असतांना भेटीदाखल आपल्या परिचयाच्या रसिकांनाही सढळ हातानें वांटित असतो. इतर प्रतींचा गडा बहुधा ग्रंथकाराच्या संग्रहीं पडून राहतो. अशी त्या समाजांतील ग्रंथप्रकाशनाची स्थिति आहे. पोर्तुगाल-मध्ये प्रसिद्ध झालेलीं गोमन्तकीयांचीं पुस्तके तेवढीं याला अपवाद म्हणून दाखवितां येतील. म्हणूनच लेखनप्रकाशनाचा हा नाद म्हणजे 'निश्चितपणें दिवाळखोरीकडे नेणारा रस्ता' असें त्यांचें वर्णन 'जिप' या विनोदी लेखकानें केलें आहे. परंतु या अडचणी असतांही एका शतकाइतक्या अल्पावधींत इतकें वाङ्मय त्या समाजानें निर्माण केलें ही गोष्ट त्याला

अभिमानास्पद अशीच आहे. या अवधींत त्या समाजांत फ्रांसीस्कु लुईज गॉमिश्, मुनीझ बार्नेतु, मिनेझिश् ब्रागांसा, नास्सिमॅन्तु मॅन्दाँसा, पाव्ळीर्नु दीयश्, आदेउदातु बार्नेतु, फ्लोरियानु बार्नेतु, इज्मायॅल ग्रासीयश्, आमांसियु ग्रासीयश्, फ्रेदेरीकु द आयाल, दो. आन्तॉनियु द नॉरॉञ्ज्य, प्राँपर्सिय कुरॅय्य आफॉसु इ फिगैरेदु, दो. वॉल्फांगु दा सील्व्ह यांसारखे शैलीदार लेखक निर्माण झाले आहेत. त्या समाजांतील सुशिक्षितांचा विद्या-व्यासंग आणि त्यांचें वाङ्मयप्रेम यांचेंच हें निःसंशय द्योतक होय.

गोमन्तकीयांची कोकणी वाङ्मयनिर्मिती

गोमन्तकांत कोकणी भाषेला ग्रंथिक रूप प्राप्त झाल्यापासून गेल्या तीन चार शतकांत गोमन्तकीयांनी जी कोकणी वाङ्मयनिर्मिती केलेली आढळते, तिचा संक्षिप्त आढावा ह्या लेखांत व्यावयाचा आहे.

ह्या आढाव्याच्या वावर्तीत, कै. वामनराव वडे वालावलीकर उर्फ शणै गोंयवात्र ह्यांनी मार्ग १९४५ सालीं मुंबई येथे भरलेल्या कोकणी परिषदेच्या स्वागताध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणांत जी माहिती दिली आहे ती अधिकृत मानतां येण्यासारखी असल्याने, तिचाच मुद्द्यापुरता जरूर तो अनुवाद येथे देण्याचे मी ठरविले आहे. कोकणी भाषेचा त्यांच्याएवढा प्रतिभावंत लेखक आणि साक्षेपी संशोधक दुसरा शोधू गेल्यास सांपडणे कठीण, असे म्हटले तर ते चुकीचे होईल किंवा कोकणीच्या अन्य सुपुत्रांना अन्यायकारक ठरेल असे वाटत नाही. ते आपल्या या भाषणांत म्हणतात :—

“ सोळाव्या शतकापूर्वी कोकणी भाषेत साहित्यनिर्मिती झाली होती कीं नाहीं हे मी सांगू शकत नाहीं. ह्या सोळाव्या शतकांत युरोपीय पाद्रीनी तिला पुढे आणली हे त्यांचे आमच्यावर मोठे उपकार झाले आहेत. मराठी ग्रंथिक वाङ्मय हे कोकणी वाङ्मयापेक्षां केवळ तीनच शतकांनी वडील आहे. मुकुंदराजाने तेराव्या शतकांत पहिल्या प्रथम मराठी सारस्वताची रचना केली आणि आमचे कोकणी सारस्वत सोळाव्या शतकांत पुढे आले. गुजराती सारस्वत नरसी मेहताने पंधराव्या शतकांत पुढे आणले, म्हणजेच आमच्या सारस्वतापेक्षां गुजराती सारस्वत अवघ्या एका शतकानेच वडील. विचारान्तीं पाहिल्यास, कोकणी ग्रंथिक साहित्य हे इतर भाषाभगिनींच्या फारसें मार्गे नाहीं. फक्त एवढेच कीं इतर भाषांना जसे प्रभावी

सवक लाभले तसे कोकणी भाषेला लाभले नाहीत. ते तसे लाभले असते तर हीच भाषा आज कितीतरी पुढे सरसावलेली दिसली असती.

“ सोळाव्या शतकापासून मात्र कोकणी सारस्वतानें, शीघ्र गतीने पावलें एकलीं नसलीं तरी, मंद मंद गतीने बरीच प्रगति केली आहे ह्यांत तिळप्राय शंका नाही. आणि हें सारें काम परक्या युरोपीय पाद्रीनी आणि आमच्या सख्या खिस्ती बांधवांनी केलें आहे हें ध्यानांत घेतलें पाहिजे. आमचे हिंदु बांधव हल्लींच गेल्या पन्नास पाऊणशें वर्षांपासून मातृभाषेच्या सेवेला लागले आहेत आणि दिवसेंदिवस ते खिस्ती बांधवांच्या हातांत हात घालून नेटाने वावरत राहतील अशीं चिन्हें दिसत आहेत.

“ आतां गेल्या साडेचारशें वर्षांत आमचें सारस्वत किती वृद्धिंगत झालें आहे तें पाहूं. पहिल्या प्रथम व्याकरणें घेऊं.

“ कोकणी भाषेला व्याकरण नाही असें जो तो म्हणत असतो. पण हें कसें बरें शक्य आहे ? व्याकरणावांचून एकतरी भाषा ह्या जगांत असूं शकते का ? रानटी लोकांच्या भाषेला देखील व्याकरण असतें. मग उच्च संस्कृतीच्या आमच्या भाषेला तें नाही असें कसें म्हणतां येईल ? आमचें एखादें अजाण मूल देखील ‘ आंबा खाल्ही ’ असें चुकूनही म्हणत नसतें. तर ‘ आंबा खाल्हा ’ असेंच म्हणतें. मग कोकणी भाषेला व्याकरण नाही तें कसें काय ? आमच्या भाषेचें लिखित व्याकरण सोळाव्या शतकांत इंग्रजी झेजुईत पाद्री थॉमस स्टीफन ह्यानी रचिलें आहे. त्यापूर्वी हिंदुस्थानांतल्या कोणत्याच देशी भाषेचें आणि अर्थातच मराठीचें देखील व्याकरण झालें नव्हतें. यावरून व्याकरणा-पुरतेंच पाहिल्यास कोकणी भाषेचें स्थान त्या सर्व भाषांच्या शिरोभागी असल्याचें मान्य करावें लागतें. ”

व्याकरणें

“ कोकणी भाषेच्या व्याकरणांची गणती करूं लागल्यास, सोळाव्या शतकापासून आजतागायत सुमारे एकोणीस व्याकरण पुस्तकें झालीं आहेत. पैकीं दहा पुस्तकें युरोपीयांनी आणि राहिलेलीं कोकणवासीयांनी विरचिलीं आहेत. थॉमस स्टीफन, गास्पार द सां मिगॅल, क्रिस्ताँव्हं द झेजूस,

फ्रांसीशकु झ्युजॅ व्हियेइरा, ईनासियु आर्कामोनी, कार्लस इझिकियॅल, दियोगु दु आमराल, आंजेलु फ्रांसीशकु शाव्हियॅर माफै, स्टेनकोनो आणि ज्याचें नांव माहित झाल्लें नाहीं असा एक इटालियन पाद्री हे युरोपीय व्याकरणकार होत. सिमांव आल्हरिज, झ्यॉत्. पीयु नॉरॉञ्ज्य, जे. ऑ. पीरिश, दुवार्ति फ्रांसीशकु दान्तस, सॅबास्तियांव रोदोल्फु दालगादु, कॉनेगु झ्युजॅ द सांता रीता इ सौझ, व्हे. झ्यॉत्. झ्यानीं रांजॅल, आगुस्तीञ्ज्यु फ्रांसीशकु द सौझ आणि गोमन्तक छापखाना (म्हणजेच खुद्द वामनराव वर्दे वालावलीकर) हे कोकणवासी व्याकरणकार होत. ” [वालावलीकरांचीं व्याकरणें दोन आहेत. एक ‘ भुरग्यांलें व्याकरण ’ व दुसरें ‘ कोकणीची व्याकरणी बांदावळ. ’]

शब्दसंग्रह व कोश

“ कोकणी भाषेंत शब्दसंग्रह आणि कोशही अनेक झाले आहेत. अगदीं पहिला शब्दसंग्रह सिमांव आल्हरिज आणि त्यांचे वडिल लॉरॅसु आल्हरिज ह्यांनीं १६९५ मध्ये तयार केला. आल्हरिज पितापुत्र हे चुडामणि बेटांतले मूळचे ब्राह्मण. १८७३ सालीं इनासियु शाव्हियॅर द सौज रुद्रीगिश् ह्यानी कोकणी-पोर्तुगीज शब्दकोशाची रचना केली. १८८३ सालीं पाद्री आंजॅलुश् फ्रां. शा. माफै ह्यानी इंग्रजी-कोकणी व कोकणी-इंग्रजी कोश तयार केला. १८९३ सालीं सेबास्तियांव रो. दालगादु ह्यानी कोकणी-पोर्तुगीज कोश निर्मिला व १९०५ सालीं पोर्तुगीज-कोकणी कोश तयार केला. पुढें झ्यॉत्. से. एफ्. द सौझा, आ. से. झ्यॉत्. फ्रांसीशकु व झ्यॉत्. एम्. पीन्तु ह्यानी प्रत्येकीं कोकणी-इंग्रजी व इंग्रजी-कोकणी कोश रचिले. कोकणी-पोर्तुगीज आणि पोर्तुगीज-कोकणी शब्दसंग्रहच सुमारें दहाबारा झाले आहेत. ”

[हें भाषण पंचेचाळीस सालचें असल्यानें शब्दसंग्रह व कोश ह्या सदरांत कै. वर्दे वालावलीकर ह्यानी दुसऱ्या दोन प्रयत्नांचा निर्देश करणें अनुचित झालें नसतें असें वाटतें. पण केवळ ग्रंथरूपानें साकार झालेल्या प्रयत्नांचाच तेवढा परामर्श घेण्याच्या काटेकोर उद्देशामुळें सदर प्रयत्नांचा उल्लेख त्यांच्या भाषणांत आला नसावा असा माझा तर्क आहे. तथापि इतिहासकथनाच्या दृष्टीनें मला त्या प्रयत्नांची येथें दखल घेणें अगत्याचें

वाटतें. हे प्रयत्न म्हणजे श्री. रामचंद्र नारायण नाईक, बी. ए., एम्. टी. सी व आचार्य रामचंद्र शंकर नायक ह्या दोन रामचंद्रांनी करून घातलेले कोकणी शब्दकोश किंवा शब्दसंग्रह. प्रथमतः श्री. रामचंद्र नारायण ह्यानी जाहीर पत्रक काढून आपला संकल्प सुमारे वीस चावीस वर्षांपूर्वीच घोषित केला होता. पण पुढें रामचंद्र शंकर हे अशा स्वरूपाचा उद्योग आरंभीत आहेत हें कळल्यावर त्यानी त्या दिशेने पुढें अधिक पावलें टाकण्याचें रहित केलें. आचार्य नायक मात्र गेलीं पंधरासोळा वर्षे आपले इतर अपरिहार्य उद्योग सांभाळून आपल्या संकल्पित कोशाचें काम आस्थेनें आणि चोखंदळ वृत्तीनें करीत राहिले आहेत. आतां हें काम जवळजवळ पुरें होत आलें असून योग्य प्रकाशनसंधीची वाट बघत आहे.]

धार्मिक पुस्तकें

“ देवधर्मविषयक लहानमोठीं पुस्तकें कोकणी भाषेंत पुष्कळच झालीं आहेत. विल्यम कॅरी नांवाच्या ब्रिटिश पाद्रीनें १८१९ सालीं ‘न्यू टेस्टामेंट’चें कोकणी भाषांतर देवनागरी लिपींत छापून प्रसिद्ध केलें. गेलीं चार शतकें ख्रिस्ती धर्माचीं डॉक्ट्रीन्स, स्तोत्रें, मिसाच्या पोथ्या वगैरे पुष्कळच साहित्य प्रकाशित झालें आहे. फ्रांसीस्क पेद्रु बॉर्जिश् ह्यानी ‘भावार्थीं क्रिस्तांवांचो दिसपट्टो सांगाती’ हें पुस्तक देवनागरींत प्रसिद्ध केलें आहे. ह्याखेरीज इतर तत्सम छोट्यामोठ्या पुस्तकांची गणती केली तर तीं सुमारे दोनशें भरतील. त्यांतलीं फक्त पांच सहाच देवनागरीमध्ये असून इतर सर्व रोमन लिपी-मधलीं होत.

“ ख्रिस्ती संतांचीं चरित्रें दहा बारा प्रकाशित झालीं आहेत.

“ हिंदु धर्म नीति आणि वेदान्त ह्यासंबंधींही कांहीं पुस्तकें देवनागरीमध्ये प्रसिद्ध झालीं आहेत. १९१० सालीं नरहरी कवीचा ‘विवेक रत्नाकर’ (अभंग) प्रसिद्ध झाला. १९३३ सालीं मुंबई येथील गोमन्तक छापखान्याने ‘गोमन्तोपनिषत्’ प्रकाशित केलें. [ह्या ग्रंथाचे दोन भाग आहेत. पैकीं दुसरा भाग म्हणजे वर्दे वालावलीकरांच्या श्रेष्ठ प्रतिभेचा असा-मान्य विलास म्हटलें तर तें मुळींच अत्युक्तीचें होणार नाहीं. ह्याच्या तोडीचें

साहित्य अन्य देशी भाषांत देखील क्वचित्च सांपडेल.] १९४१ सालीं साहित्य संगीतदर्शनाचार्य मंगेशराव तेलंग ह्यांचा 'भगवद्गीतासार' प्रसिद्ध झाला. ” [ह्या संदर्भांत उल्लेख करण्यासारखे आणखी दोन आगामी ग्रंथ आहेत. कै. वर्दे वालावलीकर ह्यांचें 'श्रीभगवंतालें गीत' म्हणजेच भगवद्गीतेचा कोकणी अनुवाद हा एक व दुसरा कविवर्य बाळकृष्ण भगवंत बोरकर ह्यांची कोकणी 'गीतायं'. पहिला गद्य असून दुसरा छंदोबद्ध आहे. वर्दे वालावलीकरांच्या शैलीचें, अमोघ शब्दशिल्पसामर्थ्याचें, श्रेष्ठ प्रतिभेचें आणि असामान्य प्रज्ञेचें ज्ञान ज्यांना आहे त्यांना हें 'भगवंतालें गीत' कसें असेल ह्याची सहज कल्पना करतां येण्यासारखी आहे. वालावलीकरांच्या साहित्याचे सर्वाधिकारी प्रकाशक श्री. का. श्री. नायक तें सांप्रत छपीत असून कदाचित् हा मजकूर वाचीत असतानाच वाचकांना तो ग्रंथही पहावयास मिळणें अशक्य नाहीं. बोरकरांची 'गीतायं' ग्रंथनिविष्ट कधीं होईल तें सांगतां येणें शक्य नसलें तरी कोकणी त्रैमासिक 'साद' मधून ती वाचावयाला मिळण्याची सोय झाली आहे. सरस आणि सुबोध रचनेमुळें पूज्य विनोबांच्या गीताईप्रमाणेंच ती लोकप्रिय होईल असा विश्वास वाटतो.]

इतिहास, चरित्रें

'गोमन्तकाचा इतिहास' आणि 'कुंकळ्ळीचा इतिहास' अशीं दोन पुस्तकें रोमन लिपींत आणि 'गोंयकारांची गोयांभायली वसणूक' [शणै गोंयबाब] हा ग्रंथ देवनागरींत प्रसिद्ध झाला आहे. 'नेपोलियन बोनापार्ट', 'मुसोलिनी', 'जनरल फ्रँको' आणि 'गोमन्तकीय विशाप' हीं चरित्रें रोमन लिपींत आणि 'पुण्यात्मो राम कामती' व 'आत्रे फारीय' [शणै गोयबाब] हीं देवनागरीमध्ये आहेत.

निबंध

ह्या वाङ्मयप्रकारांत रोमन लिपींत असलेल्या सर्वच पुस्तकांचा निर्देश करतां येणें अशक्य आहे. वर्दे वालावलीकरानी आपल्या उपरिनिर्दिष्ट भाषणांत ज्यांचा उल्लेख केला आहे त्यांची संख्या दहा आहे. पण ती ह्याहूनही मोठी

असावयास हवी हें सहज ताडतां येण्यासारखें आहे. देवनागरींत मात्र वालावलीकरांच्या 'कोकणी भाषेचें जैत' ह्या एकाच छापील ग्रंथाचा निर्देश करतां येण्यासारखा आहे.

कथा, कादंबरी

ह्या सदरांत कमींत कमी एक शतक भरण्याइतकीं पुस्तकें रोमन लिपींत आमच्या खिस्ती बांधवांनीं लिहिल्लीं असावींत. वालावलीकरांच्या भाषणांत ज्यांचा नामनिर्देश आहे अशींच सुमारे तीस आहेत. पण गेल्या आठ वर्षांत कोकणी भाषेंतील ग्रंथनिर्मितीची गति आणि प्रगति लक्षांत घेतां वरील संख्या गृहीत धरायला प्रत्यवाय नसावा. देवनागरींत मात्र असें साहित्य अजून ग्रंथनिविष्ट झाल्लें आढळत नाहीं. 'भुरग्यांलो वेद' [आचार्य रा. शं. नायक] आणि 'देखदिष्यो काणयो' [श्री. का. श्री. नायक] हे तुरळक उल्लेखच तेवढे करतां येण्यासारखे आहेत.

नाटकें, प्रहसनें

गोमन्तकीय हे स्वभावतःच नाट्यप्रिय असल्यामुळें नाट्यलेखन आणि नाट्यदर्शन हा त्यांचा आवडता विषय आहे हें निराळें सांगण्याची जरूर नाहीं. साहजिकच मराठीप्रमाणें कोकणींतही हा वाङ्मयप्रकारच, संख्येनें आणि गुणवत्तेनेही, गोमन्तकीयांच्या कलानिष्ठ सृजनशीलतेचा विशेष प्रत्यय आणून देणारा झाला आहे. आजघडीला तर मुंबई नभोवाणी केंद्रावर कोकणीच्या वांट्याला अर्ध्या तासाचा कालविभाग आल्यापासून गोमन्तकीयांच्या सुप्त कोकणी प्रतिभेला आणि तज्जन्य वाङ्मयनिर्मितीला विशेष संधि प्राप्त झाली असल्यानें कोकणी नाट्यनिर्मितीला पुष्कळच बहर येऊं लागला असल्याचें आढळतें. नाट्यवाङ्मयांतहि सिंहाचा वाटा अर्थात् आमच्या खिस्ती बांधवांकडेच जातो, हें न सांगतांही ध्यानीं येण्यासारखें आहे. हिंदु लेखकांच्या देवनागरीमधील प्रकाशित नाटकाप्रहसनांत वा. र. वर्दे वालावलीकर ('मोगाचें लग्न', 'झिल्या राणो', 'पोवनाचें तपलें') व आचार्य रा. शं. नायक ('चवथीचो चंद्र', 'रायत्रान्याची व्हाड्डीक', 'दामू कुराडो') व इतर कित्येक

स्फुट एकांकिका) ह्या दोघांचीच निर्मिती नजरेत भरण्यासारखी आहे. श्री. वसंत कारे ह्यानीही 'खळू पैलो दिवटो' नांवाचें प्रहसन प्रसिद्ध केलें आहे.

इतर वाङ्मय

वैद्यक— 'घरचो वैज', 'बलायकेची वाट', 'अस्तुन्यांचो वैज' (रोमन लिपी) व 'ओखतांची सांगशी' (देवनागरी).

भाषाशास्त्र— 'कोकणी नादशास्त्र' (वालावलीकर).

प्रवासवर्णन— 'येवरोपाची भोंवडी' (काँसुल काव्हालेइरु आ. पे. झ्योत्. फॅर्नादिश, १९३४).

संगीत— 'कराचीवाल्याचीं कांतारां', 'पिन्ताचीं कांतारां', 'फॅर्नादिसाचीं कांतारां' इ. (रोमन लिपी).

नृत्यशास्त्र— 'नाचाची चावी', 'पोर्तुगेज नाचांची चावी' इ. (रोमन लिपी).

पाकशास्त्र— 'गोंयकार रांदप्याचो वाट दाखवपी', 'गोंयचें रांदप', 'घरकान्नीच्या रांदपाचो सांगाती' इ. (रोमन लिपी).

ज्योतिषशास्त्र— 'नाशिवाची चावी' (रोमन लिपी).

शालेय— "१८९६ सालीं सॅव्हाश्रित्यांव तेओतॉनियु द सौझा (गोमन्ती) ह्यानी कोकणी पहिलें पुस्तक रोमन लिपींत प्रसिद्ध केलें. त्यानंतर सुमारें १५ पहिलीं पुस्तकें, ६ दुसरीं पुस्तकें व ३ तिसरीं पुस्तकें प्रकाशित झालीं आहेत. परकीं ५ देवनागरींत असून बाकीचीं रोमन लिपीमधलीं आहेत." असा निर्देश वालावलीकरांनीं आपल्या भाषणांत केला आहे. १८९६ च्या सुमारास बारांव द कुंभारझ्यूव ह्यानी प्रथम कोकणी पहिलें पुस्तक देवनागरींत प्रसिद्ध करविलें. गोमन्तक छापखान्याने पहिल्या पुस्तकाखेरीज वालावलीकरांचेंच 'भुरग्यांलो इष्ट' हें आणखी एक वाचनपुस्तक देवनागरींत प्रसिद्ध केलें आहे. नुकतेंच मुंबई राज्य सरकारच्या शिक्षणखात्याने माध्यम म्हणून

देशी भाषांचा स्वीकार करण्याचें मनांत आणल्यापासून कोकणी भाषेच्या शाळांच्या व शालेय पुस्तकांच्या प्रश्नाला नव्याने चालना मिळत आहे. 'कोकणी भाषा मंडळ' नवीं वाचनपुस्तकें तयार करून तीं प्रसिद्ध करण्याच्या विचारांत असल्याचें समजतें.

नियतकालिकें

'उदेंतेचें साळीक' हें कोंकणीमधील पहिलें वहिलें मासिक. येदुवार्दु झ्युज् ब्रूनु द सौझ ह्यानी १८८९ सालीं तें प्रसिद्ध केलें. तेव्हांपासून १९४५ सालापर्यंत एकंदर ५२ नियतकालिकें कोंकणी भाषेंत निघाल्याचा आढावा घेतावलीकरांच्या भाषणांत घेतलेला आढळतो. त्यांतलीं निव्वळ गोमन्तकी-यांचींच (रोमन व देवनागरी) निराळीं केलीं तर तीं ४५ भरतात. पैकीं पोर्तुगीज व कोंकणी अशीं ८ (रोमन लिपी), पोर्तुगीज, इंग्रजी व कोंकणी अशीं तीन भाषांतलीं ४ (रोमन लिपी), इंग्रजी व कोंकणी अशीं १९ (रोमन लिपी), निव्वळ कोंकणी २२ (रोमन लिपी), निव्वळ कोंकणी १ (देवनागरी), अशी त्यांची वर्गवारी होते. ह्या नियतकालिकांपैकीं आज घटकेला विद्यमान असलेलीं अवघीं दहा आहेत व तीं सर्व रोमन लिपीमधील आहेत. या दहांत १ दैनिक, ६ साप्ताहिकें, १ पाक्षिक आणि २ मासिकें आहेत.

ह्या ४५ नियतकालिकांत (देवनागरी) असा ज्या एकमेव नियतकालिकाचा उल्लेख आला आहे तें म्हणजे १९३४-३७ ह्या कालावधींत तीन वर्षे चालून बंद पडलेलें 'नवें-गोंय' हें त्रैमासिक होय. श्री. का. श्री. नायक हे त्याचे संपादक होते. कै. वर्दे वालावलीकर ह्यांचें कांहीं ग्रंथनिविष्ट झालेलें व बरेंचसें स्फुट पण मौलिक स्वरूपाचें साहित्य ह्या त्रैमासिकांतून प्रसिद्ध झालेलें आहे. 'सड्यावेलीं फुलां' (त्रयाभाव) ह्या नांवाने जो कवितासंग्रह पुढें प्रसिद्ध झाला त्यांतलीं बरींचशीं गीतें ह्या त्रैमासिकांत येऊन गेलेलीं होत. कवि त्रयाभाव म्हणजे कै. वर्दे वालावलीकरांनी 'कोकणी भाषेचे अशोक' म्हणून ज्यांचा यथार्थ गौरव केला आहे ते का. श्री. नायकच होत. आपले डोळे मिटण्यापूर्वी कै. वालावलीकरांचें सर्व अमुद्रित वाङ्मय मुद्रित करण्याचा

सुयोग प्राप्त व्हावा अशी नायकांची तीव्र तळमळ आहे. ती सफल होवो आणि वालावलीकरांचें ऊर्जस्वल साहित्य लौकर प्रकाशांत आलेलें पहावयास मिळो ह्याहून अन्य कोणती इच्छा शणै गोंयवावांचा निस्सीम चाहता करील बरें !

‘ नवें गोंय ’ त्रैमासिकाचे खास लेखक म्हणून वरील दोघांखेरीज ज्या अन्य गृहस्थांचा निर्देश आवर्जून केला पाहिजे ते म्हणजे, श्रीमती शांताबाई वा. वर्दे वालावलीकर, रामचंद्र नारायण नाईक, रामचंद्र शंकर नायक, ‘ गिरीश ’ (महेश संझगिरी), कुमार मनोहर व कल्याण हे होत. ह्यांपैकी ‘ गिरीश ’ ह्या शैलीकार तरुण लेखकाने आरंभीं साहित्यनिर्मितींत प्रकट केलेला उत्साह आज कोकणी भाषेच्या उर्जित दशेच्या कालीं ते मुळींच दाखवीत नाहींत ह्याबद्दल खेद व्यक्त करणें अप्रस्तुत ठरणार नाहीं.

गोमन्तकीय हिंदूपुरताच विचार केल्यास गेल्या दोन तीन वर्षांत बऱ्याच हिंदु तरुणांनी कोकणी भाषेच्या प्रश्नाकडे विशेष जिज्ञासेने आणि विचक्षणा बुद्धीने लक्ष पुरविलें आहे. कोकणींत अधिकाधिक साहित्यनिर्मिती व्हावयास हवी ही जरूरी त्यांना पटलेली दिसते. अशा बहुतेकांचें स्फूर्तिस्थान म्हणून आचार्य रामचंद्र शंकर नायक ह्यांच्याकडेच बोट करावें लागेल. पण स्वतंत्र बुद्धीने कोकणीलु वाहून घेतलेलींही कांहीं माणसें नजेरपुढें येतात. त्यांत श्री. पांडुरंग भांगी, रवींद्र केळेकर, शांताराम आमोणकर, मनोहरराय सरदेसाई, शंकर सरदेसाई, वामन बाळकृष्ण सरदेसाई, श्रीपाद देसाई, कृष्णकांत हेगडे देसाई, मुकुंद केळेकर, शंकर रामाणी, प्रभृतींचा प्रामुख्याने उल्लेख करावयास हवा. ह्यांतही पहिल्या दोन साहित्यिकांनी आपल्या निष्ठेने व कार्याने विशेष अपेक्षा निर्माण करून ठेवल्या आहेत. श्री. भांगी हे कांहीं काल एक उत्कृष्ट हस्तलिखित मासिक चालवीत असत. श्री. केळेकर ह्यांचें ‘ मीर्ग ’ हें पाक्षिक आज आपल्या विचारप्रणालीने जाणत्यांच्या कौतुकास पात्र झालेलें आहे.

‘ प्रजेचा आवाज ’ हें पाक्षिक विशेषतः राजकीय उद्देशाने अवतीर्ण झालें असलें तरी त्याचे संपादक श्री. बा. भ. बोस्कर आणि त्याचे सहकारी श्री. लक्ष्मणराव सरदेसाई ह्यांचें कोकणीचें प्रेम आणि आस्था वादातीत आहेत. दोघेही मातबर साहित्यिक असल्याने कोकणीच्या अंगावर ते बहुमोल

अलंकार चढवितील आणि तिचें सौंदर्य वाढवितील अशी अपेक्षा करायला कोणतीच हरकत नाही.

‘साद’ हें त्रैमासिक आपल्या अनियमितपणामुळें कुणाचें लक्ष आजवर फारसें वेधून घेऊं शकलें नसलें तरी कोकणी भाषामंडळाचें, विद्वद्द्वय डॉ. एच. ओ. मास्कारेन्हास ह्यांच्या संपादकत्वाखालीं निघणारें नियतकालिक म्हणून त्याचें वेगळें स्थान आहे. प्रो. मनोहरराय सरदेसाई फ्रान्सला गेल्यामुळें ह्या नियतकालिकामधली प्रेरक शक्ति दूरावल्यासारखी झाली हें खरें असलें तरी कोकणीच्या सर्व पुरस्कर्त्यांचें सक्रिय पाठबळ ह्या त्रैमासिकाला असल्यामुळें तें कालान्तराने नवोदित कोकणी साहित्यिकांचें केंद्रस्थान वनेल अशी अपेक्षा वाळगायला प्रत्यवाय नाही.

तथापि कोकणीच्या उत्कर्षाचें आणि विकसनाचें प्रसादचिन्ह म्हणून जर कुठें पहावयाचें झालें तर तें मुंबई नभोवाणीच्या ‘कोकणी कार्यावळी’ कडे पहावें लागेल हें कुणाला फारसें विशद करून सांगावें लागणार नाही. मुद्रित साहित्य हें कितीही सामर्थ्यसंपन्न आणि प्रभावशाली असलें तरी जगाच्या कोनाकोपऱ्यांत निनादूं शकणाऱ्या ध्वनिक्षिप्त साहित्याच्या परिणामकारकतेच्या मानानें त्याला थिटें आणि दुर्बलच गणावें लागेल. निर्मितीची प्रेरणा ह्या माध्यमामुळें जेवढी आणि जशी होण्यासारखी आहे, तशी नियतकालिकाच्या माध्यमाच्या योगें होणें शक्य नाही. आणि ह्याचा प्रत्यय ठसठशीतपणें येतही आहे. ह्या नभोवाणीवरील कोकणी विभागानें पुढें आणलेले साहित्यिक आणि कलाकार ह्यांचा नुसता नामनिर्देश करावयाचा म्हटलें तर बरींच पृष्ठें खर्ची घालावीं लागतील. ह्या लेखाला घालून दिलेल्या मर्यादेंत तें शक्यही नाही. तरी पण श्री. विष्णु नाईक, आल्फ्रेदु ब्रागांसा, जितेंद्र अभिषेकी ह्यांच्याखेरीज श्री. यशवंत केळेकर, रघुवीर नेवरेकर, नारायण आत्माराम देसाई, दिवाकर शिरवैकर, लक्ष्मीदास बोरेकर, गिरीश राजाध्यक्ष, पुरुषोत्तम दणार्हत, मनोहर धुंगट, पद्मनाभ कामत, सुमन्त केळेकर, इत्यादि तरुणांचा येथें जरूर उल्लेख करावा लागेल.

तसें म्हटलें तर देवनागरी कोकणीचें कै. वर्दे वालावलीकर ह्यांनी रोवलेलें बीज नुकतेंच कुठें अंकुरित होऊं लागलें आहे. तें रोपटें वर येऊन

त्याला पालवी अजून फुटावयाची आहे; यथावकाश त्याचा वृक्ष बनून तो कुसुमित आणि सुफलित व्हावयाचा आहे. पण हे सारे आतां होईलच होईल ह्याविषयी कुणी शंका बाळगण्याचें मुळींच कारण नाही.

हा लेख हातावेगळा करण्याआधीं, कोकणीचे सुविख्यात भाषाशास्त्रज्ञ आणि पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजचे पंडित डॉ. सुमंत मंगेश कत्रे, एम्.ए.पीएच.डी. ह्यांच्या 'कोकणीची रचना' (Formation of Konkani) ह्या १९३६ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या प्रदीर्घ प्रबंधांतला एक स्फूर्तिप्रद उतारा येथें देणें अनुचित होणार नाही. डॉ. कत्रे आपल्या ग्रंथाच्या शेवटीं म्हणतात,

“कोकणीच्या गुंतागुंतीच्या परिस्थितींत आतां नवीन घटनेचा प्रवेश होत आहे. तथापि कालिदास किंवा रवींद्रनाथ ह्यांच्या तोडीचा थोर प्रतिभावंत ह्या गोषांत गुरफटून राहिलेल्या भाषेला रसरशीत जीवनाधार प्रदान करून सुसंस्कृत साहित्यमाध्यमाची उच्च पातळी प्राप्त करून देणार नाहीं तोवर तिचा भविष्यकाळ उज्ज्वल बनणें शक्य नाहीं.

सांप्रत गोमन्तकामध्ये ही भाषा अशा दर्जाला चढविण्याचा निष्ठापूर्वक प्रयत्न चालला आहे. वालवलीकरांसारख्यानी उच्च श्रेणीची साहित्यनिर्मिती केली आहे. त्रिचर्ची नाटकें लिहून तीं मुंबई येथें रंगभूमीवर आणलीं गेलीं आहेत. संध पुनरुज्जीवन वाट चालून येत आहे. तें कितपत यशस्वी होईल या प्रश्नाचें उत्तर फक्त कालच देऊं शकेल ! ”

कालाचें हे उत्तर कोकणीच्या अभिमान्यांना समाधानकारक असेंच मिळेल असा मला भरंवसा वाटतो.

प्रकरण सातवें

गोमन्तकाची आर्थिक स्थिति

गोमन्तक पोर्तुगीज सत्तेखालीं गेल्यानंतर तेथील वैभवानें दिपून जाऊन, ' ज्यानें गोवा पाहिला, त्याला लिज्वन पाहण्याची जरूरी नाही ' (Quem viu Goa escusa de vêr Lisboa) ही म्हण पोर्तुगीज भाषेंत प्रचारांत आली. ह्या म्हणीला अनुरूप असेंच गोमन्तकाचें वैभव त्या काळीं होतें.

ख्रिस्तपूर्व काळापासून ते इ. स. ६ व्या शतकापर्यंत उत्तर कोंकणांतील शूर्पारक (सोपारें) ह्या शहरास असलेलें व्यापारी महत्त्व ६ व्या शतकानंतर दक्षिण कोंकणांतील गोमन्तकास प्राप्त झालें व तेथील बलीपट्टन (बाळ्ळी), चंद्रपूर (चांदर), गोपकपट्टन (थोरलें गोवें), जुनें गोवें वगैरे शहरें उदयास येऊन तीं कशीं भरभराटीस आलीं याची माहिती प्रस्तुत ग्रंथांत प्रकरण ३ मध्ये आलीच आहे.

सहाव्या शतकापासूनच अरब व्यापाऱ्यांचीं जहाजें गोमन्तकांत येण्यास सुरुवात झाली होती. हे संबंध वाढत जाऊन मक्का, एडन, झांजिवार, सिलोन, मलाया वगैरे बंदरांशीं व्यापार करणारें हें एक दक्षिण कोंकणाचें प्रमुख ठिकाण बनलें. यामुळें गोमन्तक इतकें भरभराटीस आलें कीं त्यास इंद्राचें नंदनवन ही संज्ञा प्राप्त झाली. पोर्तुगीजांनीं गोमन्तकांत प्रवेश केला त्या वेळीं ' जुनें गोवें ' हें जगांतील एक श्रीमंत शहर व मोठी व्यापारपेठ म्हणून ओळखण्यांत येत असे.

पोर्तुगीज अमदानीनंतरही कांहीं काळपर्यंत हें वैभव गोमन्तकांत नांदत होतें. पण ही स्थिति फार काळ टिकूं शकली नाही. याचीं कारणें अनेक असलीं तरी पण पोर्तुगीजांचें धर्मवेड हें एक प्रमुख कारण आहे.

धर्मसमीक्षण मंडळाच्या जुलुमामुळे खिस्तीतरांस तेथे राहणे अशक्य झाले व ते गोमन्तक सोडून गेले. जमिनी नापीक राहिल्या. गांवचेगांव ओस पडले आणि त्यामुळे तेथील व्यापारउद्योगास मोठीच खोटा वसली.

त्या काळीं दक्षिणेंत जीं कांहीं राज्ये स्थापन झालीं त्यांची गोमन्तक ही व्यापारी उतारपेठ होती. विजयनगरचें राज्य हें एक त्यांपैकीं अत्यंत भरभराटीस आलेलें राज्य होतें. परदेशांतून येणाऱ्या मौल्यवान वस्तू आणि अरब देशांतून येणारे उत्तम घोडे यांची विजयनगर ही मोठीच बाजारपेठ होती. हा व्यापार गोमन्तकास १२००० ते १५००० ड्यूकट्स् इतका महसूल देत असे.* सन १५६५ मध्ये तालिकोटच्या लढाईत विजयनगरचा पराभव झाल्याने गोमन्तकाच्या व्यापारावर मोठाच परिणाम झाला. गोमन्तकाचें व्यापारी महत्त्व कमी होण्यास झालेले हें आणखी एक प्रबळ कारण होय.

यापुढें हिंदुस्थानांत डच, इंग्रज वगैरेचें अगमन झालें. कलकत्ता, मद्रास, मुंबई वगैरे नवीन बंदरे व बाजारपेठा उदयास आल्या. आणि गोमन्तकाची एकदां विघडलेली घडी परत नीट वसवणें पोर्तुगीजांस नंतर केव्हांच शक्य झालें नाहीं.

आज पोर्तुगीजांच्या सत्तेखालीं असलेल्या गोमन्तकाचे दोन भाग आहेत. पैकीं सोळाव्या शतकाच्या प्रथमार्धांत ताब्यांत असलेल्या भागास जुनी कात्रीजाद व त्यानंतर अंदाजे दोनशें वर्षांनीं ताब्यांत आलेल्या भागास नवी कात्रीजाद अशा संज्ञा आहेत. आजच्या गोमन्तकाची लोकसंख्या १९५० चा शिरगणतीवरून ५४७७०३ असून ती, ३२२६१३ जुनी कात्रीजाद व २२५०९० नवी कात्रीजाद, अशी विभागलेली आहे. पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत गोवा गेल्यानंतर, सन १८८१ मध्ये शिरगणतीस सुरुवात झाली. त्या सालची लोकसंख्या सरकारी आंकड्यांत ४१३७२७ इतकी आहे. यापूर्वीच्या लोकसंख्येचे आंकडे Sr. Fonseca यानी आपल्या Sketch of the city of Goa या सन १८७८ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांत दिलेले आहेत ते असे :—

* एक नष्टस्मृति साम्राज्य. पा. १५९

सन १८५१

ख्रिस्ती २३२१८७, हिंदु १२८८२४, मुसलमान २७७५; एकूण ३६३७८८.

सन १८७७	{	जुनी काबीजाद	२६४७४०
		नवी काबीजाद	<u>१२७४९४</u>
		एकूण	३९२२३४

या आंकड्यांवरून गोमन्तकाच्या लोकसंख्येत किती व कशी वाढ होत गेली तें दिसून येईल.

आतां आर्थिक स्थितीकडे वळूं. कोणत्याहि देशाची आर्थिक स्थिति तेथील उत्पादनावर अवलंबून असते. आमच्या गोमन्तकांतलें उत्पादन म्हणजे हिंदुस्थानप्रमाणें शेती उत्पादन होय. येथील या उत्पादनाचे मुख्य जिन्नस म्हणजे तांदुळ, नाचणे, नारळ, काजू, सुपारी, आंबे व इतर फळफळावळ हे होत. पैकीं काजू उत्पादनाची वाढ अगदीं अलिकडील असून बाकी उत्पादन अत्यंत जुनें आहे. याशिवाय गोमन्तकाला समुद्रकिनारा असल्यानें, येथें मीठाचें आणि मासळीचेंहि उत्पादन होत असून येथील जनतेचें मासळी हें एक मुख्य अन्नच आहे. या उत्पादनाची येथील स्थिति काय आहे त्याचा प्रथमतः विचार करूं.

पणजीच्या Repartição Central da Estatística e Informação मार्फत Boletim Trimestral या नांवाचें एक त्रैमासिक प्रसिद्ध होत असून त्यांतून अनेक विषयांची माहिती प्रसिद्ध होत असते. गोमन्तकांतील शेती उत्पादनाचेहि आंकडे यांत अलिकडे प्रसिद्ध होत असतात. सन १९४९-५० या दोन सालचे आंकडे खालील आहेत. (वर्ष २ अंक २-३)

	वर्ष १९४९	१९५०
भात खंडी	३२१९८०	३४५३२४
नारळ नग	३५४४५०००	३१९३५०००
सुपारी रत्तल	१०५४६८०	१०५२०१२
काजू रत्तल	२४९३०००	२१९६६६१

गोमन्तकाची आर्थिक स्थिति

१७०५४
१७१२६९
१७१२५४

		मासळी		
१९४८	५३३५०८	रुपये	१२	महिन्यांचे
१९४९	४१४०४२	,,	१९	महिन्यांचे
१९५०	२०५४६९	,,	९	महिन्यांचे
१९५१	६९८९०८	,,	९	महिन्यांचे

उत्पादनाचे हे आंकडे सरकारी असले तरी ते कितपत वस्तुस्थितीस धरून आहेत याचा विचार केल्याशिवाय पुढे जातां येत नाही.

विचार केल्याअंती, वरील उत्पादनाचे आंकडे यथार्थ नसून बरेच कमी आहेत, असे दिसून येते. गोमन्तकांत लागवडीस येणाऱ्या जमिनीचा विस्तार किती व तींत कोणकोणत्या जातींचे किती पीक काढण्यांत येते याचे आंकडे उपलब्ध नाहीत. सरकारने अलिकडे एक कायदा करून, प्रत्येक मालकाने आपले शेती उत्पादन किती याची दर वर्षी माहिती दिली पाहिजे, असे फर्माविले आहे. ही माहिती बिनचूक आणि खरीखुरी देण्यांत यावी ह्या हेतूने सरकारने जमीनदारांना असे आश्वासन दिले की, या माहितीनुसार आपण करांत वाढ करणार नाही. त्यांनी शक्य तोंत यथार्थ आंकडे द्यावे. परंतु आपल्या लोकांना हे कांहीं पटलेले दिसले नाही. त्यांनी दिलेल्या माहितीवरून हे दिसून येते. यास्तव या विषयाचे अधिक विवेचन करणे जरूर आहे.

प्रथमतः मुख्य तांदुळ घेऊं:-गोमन्तकांत तांदुळाचे पीक किती येते याचे आंकडे उपलब्ध नाहीत. आतांपर्यंत सर्वांनीच अंदाजी मते दिलेली आहेत. सन १९२१ साली गोवा काँग्रेस प्रोविंशियल मध्ये अध्यक्षस्थानावरून भाषण करतांना गोमन्तकांतील एक व्यासंगी व विद्वान् गृहस्थ परलोकवासी मिनेझिश् ब्रागांसा यानी हे उत्पन्न ४१६९० कुंम म्हणजे ८३३८०० खंडी असल्याचे सांगितले (पहा. रिपोर्ट ४ था. पा. १०८). यानंतर १९४७ साली मडगांवच्या A Vida पत्रांत याबद्दल कांहीं लेख आले होते. त्यांत संपादकांनी हे पीक ७५०००० खंडी असल्याचे आपले मत दिले होते.

अर्थात् सरकारने दिलेल्या तांदुळान्या उत्पादनाचे आंकडे विवादास्पद आहेत असे म्हणावे लागते. शिवाय या विधानाला आणखी आधार देतां येईल.

सरकारी आंकड्यांत आमच्या भाताचें उत्पादन ३४५,००० खंडी असें दिलेलें आहे. भाताचा तांदुळ करावयाचा झाल्यास प्रमाण अर्ध्याचें असतें.

या हिशेवानें या भाताचा तांदुळ १७२५०० खंडी

बाहेरील आवक. १९४८-४९ या }
दोन्ही सालच्या आंकड्यांची वर्षाची } १२२११२ खंडी
सरासरी वट अन्न धान्ये, तांदुळ, गहू,
जांभळा व इतर मिळून }

एकंदर अन्न धान्ये २९४६१२ खंडी

याशिवाय गव्हांचें पीठ आयात ७२७७३४४ रत्तल. हीं वट आमचीं अन्नधान्ये झालीं. आतां, आमची १९५० ची लोकसंख्या जी ५४७ हजार, त्यांत ४७ हजार लहान वयाची सोडल्यास, अंदाजे ५ लाख लोकसंख्या अन्न घेणारी होते. तिला दर दिवशीं कमीत कमी प्रत्येकास अर्धी पड (अर्धा शेर) अन्न पाहिजे असें प्रमाण धरल्यास, दरसाल ५,६२५०० खंडी धान्य पाहिजे, असें ठरतें व आपलें उत्पादन व आयात मिळून २९४६१२ खंडी होतात. या हिशेवानें, अंदाजे दर दिवशीं पावशेर (पड) धान्यावर आम्ही निर्वाह केला, असें म्हणावें लागतें. पीठाचें प्रमाण आयातीच्या दिलेल्या आंकड्यांवरून पाहतां दर माणशीं दर वर्षी १४॥ रत्तल म्हणजे दिवशीं पाऊण औंसांत कमी प्रमाण पडतें. आतां साधारणतः माणसाला किती अन्न पाहिजे तें पाहूं. हिंदुस्थानचे राष्ट्राध्यक्ष बाबू राजेंद्रप्रसाद यानी आपल्या 'इंडिया डिव्हायडेड' या ग्रंथांत पान ४२३-२४ वर या विषयावरील तज्ञांचीं मते दिलेलीं आहेत. यांत घेतलेलीं सर्व उदाहरणे बंगालमधील असून हे लोक आमच्याप्रमाणेंच तांदुळ खाणारे आहेत. या तज्ञांपैकीं सर अ. हक्क यांच्या मते जेलमध्यें प्रत्येकाला १२ च्छटाक (च्छटाक : पडीचा १६ वा भाग) तांदुळाची गरज लागते, तर बाहेर १४ च्छटाक पुरे होतात. श्री. कालीचरण घोष यानी *Famine in Bengal* या पुस्तकांत आपलें मत, नमूद करताना, लहान मुलें, विधवा आणि इतर यांना पूर्णांश अन्नाची जरूर लागत नाहीं हें जमेस धरून, सर हक्क यांच्याप्रमाणें प्रतिदिनीं माणशीं १८ किंवा १२ च्छटाक न धरतां, १० च्छटाकपेक्षां थोडें कमी प्रमाण धरलें आहे. यावरून, आम्ही दर दिवशीं

दर माणसास अर्धी पड तांदुळ धरून केलेला हिशेव बरोबर आहे, असें दिसून येईल.

गोमन्तकांत धान्याचें दुसरें पीक नाचणे हें होय. अगदीं गरीब माणसेंच हें अन्न घेतात. याचें उत्पादन अल्प प्रमाणांत असून याचे आंकडे उपलब्ध नाहीत.

आमचें तिसरें महत्वाचें उत्पादन म्हणजे नारळ होय. गोमन्तकाच्या नारळाची फार प्रसिद्धि आहे. येथील हें उत्पादन फारच जुनें असावें. नारळ ही आर्य लोकांची वस्तु नाही. नारळाची लागवड मलाया देशांतून दक्षिण हिंदुस्थानांत आली, असा भाषाशास्त्रज्ञांचा तर्क आहे. नारळाचीं झाडें लावणारे, त्यावर चढणारे व माडापासून दारू तयार करणारे मलबारांतील इल्लवा अथवा थिय्या हे लोक, आपण हिंदुस्थानाबद्दल आलों, असें सांगतात. (म. लो. संस्कृति, पा. ५३) येथील या वस्तूचें उत्पादन सरकारी आंकड्यांत साडेतीन कोटी नारळ असें दिलेले आहे. गोमन्तकांत माडाचीं झाडें २२७३२५३ असून १०० झाडांना १५५९ नारळ पीक आल्याची नोंद आहे. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वीच्या आमच्या नारळाच्या निर्यातीचे आंकडे खालील आहेत.

सन १९३८

१९३९

नारळ २६०८५५९६ नग

२४९६५७७३ नग

खोबरे ६२९७ बंगाली मण

६८९९ बंगाली मण

वरील खोबऱ्याचे अंदाजे १६ ते १८ लक्ष नारळ होतात. या हिशेवानें, आपण पावणेतीन कोटी नारळ वरील सालीं निर्यात केला, असें होतें. याशिवाय आम्हास खाण्याकरतां नारळ व तेल पाहिजे. सीलोनकडे उत्पादनाचा एक तृतीयांश खाण्याकरतां असें प्रमाण धरतात. तर आपल्याकडे निर्यातीइतकेंच प्रमाण खाण्याकरतां धरतात. यावरून हें उत्पादन ज्यास्त आहे यांत शंका नाही. आपल्याकडे सरकारी आंकड्यांत शंभर झाडांना १५५९ नारळ धरलेले आहेत. यासंबंधांत मुंबईच्या 'आहार' मासिकाच्या सप्टेंबर १९५२ च्या अंकांत याबद्दलचे आंकडे प्रसिद्ध झाले असून ते उद्धोधक असल्याने आम्ही खालीं देत आहों. हिंदुस्थानांत वट्ट माड १०५५८८००० असून

त्यांचें उत्पादन २९३४३४८००० नारळ आहे. म्हणजे दर झाडास हें प्रमाण सरासरी २७ पडतें. त्रावणकोरमध्ये हें प्रमाण दर माडास अंदाजें २८ नारळ, तर मद्रासकडील भागांत २६ नारळ पडतें. मुंबईकडील भागांत मात्र हें प्रमाण फारच कमी म्हणजे १८ येतें.

असो. यावरून, आपल्या याही उत्पादनाचे आंकडे यथार्थ नाहींत, असें दिसून येईल. याला आणखी एक उदाहरण म्हणजे काजूचें होय.

या उत्पन्नाचे सरकारी आंकडे सन १९४९ सालीं २४९३००४ रत्तल म्हणजे ३७७७ खंडी इतकें दिलेलें आहे. याचा दर सरकार ठरवितें व हे दर वेळोवेळीं सरकारी ग्याझेटवर प्रसिद्ध होत असतात. वरील सालीं जून-पासून आक्टोबरपर्यंत जे दर ठरविले त्यांची सरासरी १२२ रुपये खंडी येते. या हिशोबाने ३७७७ खंडीचे रुपये ४६०७९४ होतात. याशिवाय या सालीं मोझांबिक (आफ्रिका) कडून ३१७५२५ रुपयांचा काजू इकडे आला. दोन्ही मिळून ७७८३१९ अंदाजें पावणे आठ लक्षांचा काजू झाला. या सालची निर्यात २३२६९९२ रुपयांची आहे. यांत अंदाजें १५॥ लक्ष रुपयांची तफावत येते. इतकी रक्कम येथील कारखानदारांनीं मिळविली असें म्हणतां येणार नाहीं; तर खरी गोष्ट अशी कीं हें उत्पादनच जास्त आहे. तज्ज्ञांच्या मते तें दहा हजार खंडीच्या आगेें मार्गेें आहे.

या आंकड्यांच्या बाबतींत सरकारचा दोष नाहीं. सरकारनें कर न वाढविण्याची हमी दिली होती. परंतु लोकांच्या मनांतील ही भीति गेली नाहीं, व यामुळें लोकांनी योग्य सहकार्य केलें नाहीं, यांत शंका नाहीं. आतां गोमन्तकांतील कोणता महाल कोणत्या उत्पादनाच्या बाबतींत पुढें आहे, तें खालील तक्त्यावरून दिसून येईल. मात्र हा तक्ता सरकारी आंकड्यांवरूनच तयार केलेला आहे हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें.

नंबर १ ला	नंबर २ रा	नंबर ३ रा
भात खंडी— सासष्ट ७९१३५	ईल्यश् ६९२५२	बारदेश ६८६४९
नारळ—(हजार) सासष्ट १४१२१	मुरगांव ३६४५	ईल्यश् ३२५६
सुपारी—(हजार रत्तल) फोंडा ५५०	डिचोली १७०	सत्तर ११४
काजू (हजार रत्तल) डिचोली ५१९	ईल्यश् ४८०	बारदेश ३८४

साधारणतः हे नंबर पिकावळीप्रमाणें येतात. बारदेशचा नंबर जरी मागें लागला तरी भाजीपाला, कांदे वगैरेचें पीक तेथें जास्त आहे. जमीन सुपीक असून तेथील लोकही कष्टाळू आहेत हें मान्य केलें पाहिजे. आतां उत्पादनापैकीं राहिलेलें पीक म्हणजे मीठ होय. याच्या निर्यातीचे आंकडे दर वर्षी अंदाजे ३०० हजार बंगाली मण आहे. याशिवाय इकडील खाण्याकरतां व खपाकरतां त्याचा वापर होतो, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे.

सुपारी बहुतेक निर्यात होते. १९४९ पासून किडीमुळें उत्पन्न अर्ध्यावर आलें आहे. यावर सरकारी उपाय चालू आहे.

आपल्या गोमन्तकाच्या या उत्पादनाबाबत लोकांचें मत साधारणपणें खालील आंकड्यांचें दर्शवितां येईल. मात्र हे आंकडे अंदाजीं आहेत, हें लक्षांत ठेवून या आंकड्यांची व सरकारी आंकड्यांची तुलना करावी.

भात वायंगण व सर्द	८ लाख खंडी
नारळ निर्यात व खाण्यांत	६ कोट नग
काजू	१० हजार खंडी सर्व निर्यात
सुपारी	२५ ते ३० हजार बंगाली मण (आज किडीमुळें अर्धें उत्पन्न)

मासळी अंदाजे १५।२० लक्ष रुपयांची. निर्यात धरून. याशिवाय नाचणे, कांदे, भाजीपाला, आंबे व इतर फळफळावळ हीं उत्पन्नें आहेत.

साधारणतः शंभर वर्षांमागें हें उत्पादन किती होतें याची कल्पना होण्यास, आपले सुप्रसिद्ध गोमन्तकीय विद्वान फ्रांसिस्कु लुईज् गॉमिश् यांनीं Liberdade da Terra या १८६३ सालीं प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांत जे आंकडे दिलेले आहेत ते येथें देत आहां. वाचकांनी दोहोंची तुलना करावी.

भात २९४८४० खंडी, नारळ २३१०८४५७, सुपारी २३९० खंडी. याचे त्यांनीं किंमतींत दिलेले आंकडे खालील आहेत :—

तांदुळ	६७००००००	असुफीं
कडधान्यें	२५०००००	,,
नारळ	१३८०००००	,,

सुपारी	१७००००	असुर्फी
सूर (ताडी)	२०२०००	”
फळफळावळ	१६००००	”
लांकूड सामान	३००००	”
जळाऊ लांकूड	२००००	”
	८९१२०००	

(२॥ असुर्फी=१ रुपया.)

हे आंकडे देऊन ग्रंथकार म्हणतात—गोव्याची लोकसंख्या ३४७००००. या मानाने दर माणशीं २६ Franc (फ्रांक) उत्पन्न येतें. पण गोमन्तकीय व्यक्तीला—जी साधारणतः जीवनोपयोगी वस्तूकरतां खर्चाळू आहे तिला—३० फ्रांक खर्च होतात.

साधारणतः १०० वर्षांमागे आपली आर्थिक परिस्थिति ही अशी होती.

गोमन्तकाच्या उत्पादनापैकीं हल्लीं नवीनच सुरू झाल्लें उत्पादन म्हणजे मँगनीज, लोखंड वगैरे दगडांचें होय. गोमन्तकांत हा धातूमिश्रित दगड बराच आहे. १६ व्या शतकांत John H. V. Linschoten नांवाचा एक डच प्रवासी इकडे आला होता. स्थानें आपल्या प्रवासवर्णनांत “ गोव्यांत एक प्रकारचे लोखंडमिश्रित दगड मिळू शकतात. त्यांपासून सोने व तांबें मिळू शकेल असें शास्त्रज्ञांचें मत आहे. परंतु तेथील अधिकारी तो निर्यात करूं देत नाहींत.” असें लिहिल्लें आहे. ४०-५० वर्षांमागे हिंदुस्थानांतील भांडवलवाल्यांनी हा माल निर्यात करण्याचे प्रयत्न केले; परंतु बाहेर यांचे दर फार कमी असल्यानें ह्या येथील खाणी बंद झाल्या. शेवटच्या लढाईनंतर बाहेर लोखंड व इतर धातूंचे दर फार वाढल्यानें, याला तूर्त मागणी सुरू होऊन हा धंदा जोरांत चालू झाला आहे. १९४९ सालीं इकडून

लोखंड	४९१८८ टन	१२७४१५१ रु.
मँगनीज	१११९७ टन	५६७३७१ रु.

इतका माल गेला. दिवसेंदिवस याचें उत्पन्न वाढत चाल्लें आहे. १९४९ पुढील या उत्पादनाचे सरकारी आंकडे खालील आहेतः—

साल १९५०	लोखंड	११२२३०	टन
	मँगनीज	२९९८५	टन
साल १९५१ (९ महिने)	लोखंड	३५३४३२	टन
	मँगनीज	५८९१६	टन

वरील आंकडे १९५१ मधील ९ महिन्यांचे आहेत. १२ महिन्यांचे याच वर्षातील म्हणजे १९५१ मधील आंकडे पणजीच्या Goa या मासिकांत प्रसिद्ध झालेले होते. ते खालील आहेत:—

लोखंड	४३६३९५	टन
मँगनीज	८५४२२	टन

साधारणतः लोखंड ३० रुपये टन. मँगनीजचा दर ग्रेडप्रमाणे असतो. तो सरासरी १२५ रुपये टन धरल्यास याची रक्कम अंदाजे २। कोटी रुपये होते.

गोमन्तकांत कारखाने विशेष नाहीत. कारण उत्पादित मालाला बाजारपेठ अशी फक्त गोमन्तकच. मालाच्या खपाचे क्षेत्र आकुंचित. परदेशीं निर्यात करावी तर मोठ्या कारखानदारांशीं स्पर्धा करण्याइतके आपले बळ नाही. यामुळे येथे धंदे लहान सावण वगैरेसारखे आहेत. नुक्ताच एक मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करणारा आगपेट्यांचा कारखाना निघालेला आहे. परंतु अद्याप बाहेरच्या मालाची आयात होत आहे. याला पुढे कितपत यश येते हे पाहिले पाहिजे. याशिवाय कॉनिंग (फ्रूट आंबे, अननस व मासळी वगैरेचे दोन कारखाने असून यांचा माल आफ्रिकेत वगैरे जातो. १९४९ मध्ये असा ४३९५६ रुपयांचा माल फ्रूट १५४१० रु., मासळी १२३७६ रु. व मांस १६१७० रु.) निर्यात झाला, असे आंकडे मिळतात. असो.

साधारणतः गोमन्तकाच्या उत्पादनाची परिस्थिति वरीलप्रमाणे आहे. आतां आयात निर्यातीकडे वळू.—(सोने सोडून)

वर्ष	आयात	निर्यात	तूट
१९००	४३६५४३८	१४४८९०३	२९१६५३५
१९१०	६२७१४३६	२५५००९१	३७२१३४५
१९२०	१३९९२९०२	४४४४२२१	९५४८६८१

१९३९	१३५८६७३४	२७७१५८९	१०८१५,१४५
१९४५	३०८६१२७१	९३३२४९८	२२१२८६७२
१९४९	५३५५०३२३	८८३४७६५	४४७१५५५८
१९५०	७५२५०७४०	९७५५५५७	६५४९५१८३

वरील आंकडे गोवा दमण दीवचे मिळून आहेत. फक्त गोमन्तकाची १९४९ मधील आयात निर्यात खालील आहे:—

आयात	निर्यात	तूट
५१६९३३६६ रु.	७९३३५६६ रु.	४३७५९८०० रु.

गोमन्तकाच्या आयातनिर्यातीत मुळापासूनच बरीच तफावत आहे. लोकांचे मुख्य अन्न जो तांदुळ त्याचे येथील उत्पन्न सात ते आठ महिन्यांस पुरेले इतके असते. बाकी तुटीचा तांदुळ व इतर धान्ये, तसेच कापड, साखर, घासलेट, पेट्रोल, औषधे व इतर जरूरीच्या आणि चैनीच्या वस्तू यांची आयात वाहेरून होते. या तुटीची भरपाई करणारी सिलोनप्रमाणे आमची निर्यात नाही. आमच्या निर्यातीचे प्रमाण नारळ, सुपारी, मीठ, काजू व इतर कांहीं जिन्नस, असे फार अल्प आहे. लढाईपूर्वीच्या कालांत अदाजे ११० ते १२० लक्षांची तूट नेहमीं निघत असे व ही तूट परदेशगतांकडून येणाऱ्या रकमेतून भरून येत असे. या बाबतीत गोमन्तकीयांच्या परदेशगमनाला बरेच महत्त्व असून त्यांतही बरेच मोठे श्रेय ख्रिस्ती समाजाला आहे. पृथ्वीवरचा कोठलाहि प्रदेश ध्या; तेथे यांचा प्रवेश नाही असे आढळणार नाही. आफ्रिकेत तर यांची बरीच मोठी संख्या आहे. हिंदुस्थानांत एकट्या मुंबई शहरांत ख्रिस्ती व हिंदु यांची संख्या एक लाखावर असावी. गोमन्तकीय ख्रिस्ती परदेशगतांनी, अगदी सामान्य बटलरपासून अगदी उच्च स्थानापर्यंत, सर्व क्षेत्रांत प्रवेश मिळविलेला आहे. यांतील बऱ्याच लोकांची कुटुंबे गोव्यांत असल्याने आपल्या कमाईची वचत ते इकडे पाठवीत असतात व अशा रीतीने या आयातीतील तुटीची भरपाई होत असते.

लढाईच्या कालाअखेर १९४५ पासून आयातनिर्यातीतील तूट वाढत गेली. याची कारणे दोन आहेत. पहिले कारण असे की, दिवसेंदिवस मालाचे दर वाढत

गेले. त्यामुळे पूर्वीइतक्याच मालाला तिप्पट चौपट रकम देणे भाग झाले. दुसरे कारण असे कीं, गेल्या लढाईत पोर्तुगाल तटस्थ राहिला. गोवा पोर्तुगीज अंमलाखाली असल्याने आणि त्याला समुद्रकिनारा व मोठ्या ब्रोटींना सुद्धा उपयुक्त असे मोठे बंदर असल्याने, बाहेरचा माल येथील बंदरांत उतरणे सुलभ झाले. लढाईच्या काळांत शेजारच्या हिंदुस्थानांत आयातीवर बंधने होती. यामुळे चैनीच्या वगैरे वन्याचशा वस्तूंची आयात इकडे होऊन हा माल अन्यत्र जात असे. यामुळे येथील व्यापारी पेठेला महत्त्व प्राप्त झाले होते. अरब व्यापाऱ्यांच्या लक्षांत ह्या गोष्टी आल्याने त्यांचीं जहाजे येथे नांगरू लागून वन्याचशा मालाची आवक जावक सुरू झाली. हिंदुस्थानांत इतर देशांच्या मानाने सोन्याचा दर ज्यास्त होता. गोमन्तकांत पूर्वीपूर्वी यावर विशेष बंधने नव्हती. यामुळे सोन्याची आयात अरब व्यापाऱ्यांकडून होण्यास सुरुवात झाली व हिंदुस्थानपेक्षां दर तोळा दहा रुपये भाव कमी करून ते माल विकू लागले. पुढे दोन्ही सरकारचीं यावर कडक बंधने निर्माण झालीं. परंतु नेहमीं अशा वेळीं अनेक आडवाट्याहि निघतात. अशा रीतीने कांहीं वर्षे गोमन्तक सोन्याची पेठ होऊन बसला. १९५० सालपर्यंत सोने व इतर चैनीच्या वस्तू यांची इकडे आवक या कारणामुळे होत असे. आपल्या सरकारचे मोठे उत्पन्न म्हणजे आयात मालावरील कर होय. आयात वाढत गेल्यामुळे सरकारी उत्पन्नांतहि बरीच वाढ झाली, ही गोष्ट उघड आहे. परंतु असे असूनहि, गेल्या सालीं १९५३ चे बजेट सादर करताना जमाबंदी खात्याचे मुख्य अधिकारी म्हणाले :—

“कस्टम कराच्या रूपाने सरकारी तिजोरींत बराच पैसा आला. या आयात मालाची मूळ रक्कम बरीच मोठी होईल. परंतु हा सर्व माल इकडे वापरण्यांत आला अगर आमच्या आर्थिक स्थितीची वाढ होण्यास हा माल खर्च झाला, ही गोष्ट सत्य नाही. उलट, आमच्या राहणीचा खर्च मात्र यामुळे वाढला.” मुख्याधिकार्याच्या मताप्रमाणे, माल जादा आला व त्यामुळे सरकारचे उत्पन्न वाढले, पण हा माल इकडे वापरला गेला नाही. (अर्थात् बाहेर गेला.) हे सर्व मान्य. पण त्यामुळे आमच्या राहणीचा खर्च वाढला हे कसे ? त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ असा असावा कीं, पीठ, गहू वगैरे खाद्यपदार्थ यांची

आयात इकडे झाली, पण हिंदुस्थानांत याची तूट असल्यामुळे तो माल वाहेर जाऊन आम्हास कमतरता आली व त्यामुळे आमच्या राहणीचा खर्च वाढला. परंतु हे खरे मानतां येत नाहीं. कारण, अशा मालाची आयात लढाईपूर्वी जितक्या प्रमाणांत होत असे तितक्या प्रमाणांत ती नंतर होऊं लागेल्ली नाहीं. हा माल कमी येतो हे कस्टमचेच आंकडे सांगतात. उलट, घड्याळे, फाऊंटनपेनें, सेंट व इतर चैनीच्या वस्तू यांची आयात मात्र भरमसाट वाढलेली आहे. ५ लाख लोकवस्तींत हा इतका माल खपण्याइतकी जर आमची आर्थिक परिस्थिति चांगली असती तर पांच लाखांतील लाख सवा लाख लोकसंख्येला पोटाकरतां परदेशगमन कां करावें लागलें असतें !

मात्र ही स्थिति १९५२ च्या सुरवातीपासून बदलली आहे. शेजारच्या हिंदुस्थानची निर्यात वाढल्यामुळे त्यांनीं आयात वाढविलेली आहे. त्यामुळे इकडे ती गिन्हाईकी आतां बंद झाली असून पुढे इकडून ही जादा आयात होणार नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

अर्थात् १९४५ पासून आमच्या आयातींत जी वाढ झाली तो माल सर्वस्वी आम्हीच वापरलेला नसून त्याचा कांहीं भाग गोमन्तकावाहेरच्या लोकांनीं वापरलेला आहे. अर्थात् या तुटीचा वांट्या त्या निर्गतीमुळे भरलेला आहे, असें म्हणावें लागतें.

यापुढें आमची ही आयात आम्हाला लागणाऱ्या गरजेच्या वस्तूपुरतीच होईल. लढाईपूर्वी आयातींत येणारी तूट निर्यात मालांतून आणि परदेशगतांकडून येणाऱ्या रकमेंतून भरली जाई. परंतु आतां गोमन्तकांत मँगनीजचा धंदा जोरांत सुरू झालेला आहे. साधारणतः १९४८-४९ पासून याची सुरवात झाली व १९५० मध्ये ह्या मालाची निर्यात अंदाजे दोन कोटींच्यावर गेलेली आहे. या धंद्याबद्दल १९५२ च्या सरकारी अंदाजपत्रकांत जपानी तज्ञांच्या अंदाजाप्रमाणें, आधुनिक यंत्रसहाय्यानें खनिज उत्पादन केल्यास वर्षाकाठीं दहा लाख टन निर्यात करणें शक्य होईल, आणि आजच्या जागतिक परिस्थितींत बदल न झाल्यास ह्या उत्पादनास परदेशांतून असलेली मागणी कमी होणार नाहीं, असा उल्लेख आहे. अर्थात्, आणखी कांहीं

कुठें तरी हा धंदा भरभराटींत राहिल व अशा रीतीनें आमची ही तूट या निर्यातीनें भरून येऊन परदेशांत नोकरी धंदा करणाऱ्या गोमन्तकीयांकडून येणारा पैसा शिल्लकेंत राहिल, अशी आशा करण्यास जागा आहे.

ह्या एकंदर परिस्थितीमुळे सरकारचें उत्पन्न दिवसेंदिवस वाढत आहे. या उत्पन्नाची कल्पना साधारणपणें खालील आंकड्यांवरून येईल :—

सरकारचें उत्पन्न

साल	रकम
१९०६—७	२३८३३३५
१९२०—२१	३३८८०६३
१९३०—३१	६३९१६७६
१९४०	७८८१३५४
१९४८	१०१९०८७०

खालील आंकडे या ४ वर्षांतील बजेटमधील आहेत.

१९५०	उत्पन्न	११७१७६२५	१	९
	रिझर्व फंडांतील	३००००००	०	०
		१४७१७६२५	१	९
१९५१	उत्पन्न	१३६००१०६	१५	९
	रिझर्व फंडांतील	४५०००००	०	०
		१८१००१०६	१५	९
१९५२	उत्पन्न	१५५५७५४२	३	९
	रिझर्व फंडांतील	५१११५००	०	०
		२०६६९०४२	३	९
१९५३	उत्पन्न	२१०८६५३९	१४	६
	रिझर्व फंडांतील	४३७७७३५	१३	७
		२५४६४२७५	१२	१

१९५२ व १९५३ सालच्या अंदाजपत्रकांचा तपशील-जमा.

जमा	१९५२			१९५३		
प्रत्यक्ष कर	३३०९००१	०	०	३९१८८३४	०	०
अप्रत्यक्ष कर	५९५४९००	०	०	७२५०८००	०	०
विशिष्ट कर पद्धती- खालील धंदे	१५०४००	०	०	४०२५००	०	०
विविध बाबतींतील						
उत्पन्न	१७२८९००	०	०	२३६८१४०	०	०
धंद्यांवरील कर	५९१०१५	०	०	६४९२५१	०	०
परतफेडीवरील						
व्याज	१७८८५	०	०	१८०६०	०	०
परतफेडीची रक्कम	२७१७७९	०	०	२८०७४८	०	०
इतर उत्पन्नाच्या						
बाबी	३५३३६६२	३	९	६१९८२०६	१४	६
एकूण	१५५५७५४२	३	९	२१०८६५३९	१४	६
मागील वर्षाच्या						
उत्पन्नांतील शिल्लक						
असाधारण खर्चा- करितां	५१११५००	०	०	४३७७७३५	१३	७
	२०६६९०४२	३	९	२५४६४२७५	१२	१
उत्पन्नांतील वाढ				५५२८९९७	१०	९

१९५२ व १९५३ सालच्या अंदाजपत्रकांचा तपशील—खर्च.

खर्च	१९५२		१९५३	
कर्ज			३५६८	६ ०
सिव्हील खात्याचा खर्च	१८२७७४	१३ १	१८६४४५	१ ७
पेन्शन खर्च	१०८०९०२	६ ८	१११०९०२	६ ८
अंतर्व्यवस्था	३५५४०५८	११ ५	५९२४७३३	७ ७
जमाबंदी खाते	९०३८०८	१३ २	११६७६४१	६ २
न्याय खाते	४९४२१३	६ ०	६२०७९६	१५ १
विकास खाते	२९२२७८२	१५ ७	३२७०३२९	० ७
लष्कर व पोलिस खाते	१६५१४२५	११ ९	१६४५०२५	११ ९
नाविक खाते	६०९७३५	१४ २	६७०७२९	१४ २
जनरल खर्च	३८२७९३४	१५ ४	४१०४६६०	४ २
मागील खर्चाची कलमे	३२९९०४	८ ७	२१२४४३	२ ४
एकूण	१५५५७५४२	३ ९	१८९१७२७५	१२ १
असाधारण खर्च	५१११५००	० ०	६५४७०००	० ०
	२०६६९०४२	३ ९	२५४६४२७५	१२ १
खर्चातील वाढ			३३५९७३३	८ ४

पोर्तुगीजांची सत्ता गोमन्तकांत स्थापन झाल्यावर इकडील करांचा मत्ता १ लाख क्रुझादला दिल्याचें इतिहासावरून दिसून येतें. पुढें Vedor da Fazenda असा हुद्दा असलेले एक अधिकारी नेमून त्यांजकडून वसुलाचें काम करण्यांत येऊं लागलें. पुढें यांत अनेक बदल झाले. जिज्ञासूंना याची माहिती प्रो. सांवर्डेकर यांच्या 'गोमन्तक परिचय' या ग्रंथांत आढळेल. सन १८५२-५३ पासून सरकारनें बजेट करण्यास सुरवात केली. या सालचें बजेट, जमा २७५५५२६८० व खर्च २७६९२०९६० रँस, इतकें होतें. त्या काळीं बहुतेक ६०० रँसांचा रुपया असावा. पुढें हें बजेट वाढत गेलें. आज शंभर वर्षांनंतर बजेटाची परिस्थिति काय आहे तें लेखांत दिलेल्या तत्त्वांवरून दिसून येईल. आतां, आज प्रचलित असलेल्या करांबद्दल थोडें विवेचन करून पुढील विषयाकडे वळूं.

कोणत्याहि सरकारच्या उत्पन्नांत जमिनीवरील कराला महत्त्वाचें स्थान असतें. कारण तें उत्पन्न बहुतेक स्थिर असतें. गोमन्तकांत शेतीच्या उत्पन्नावर कर आहे; जमिनीवर नाहीं. हा कर शेंकडा १२ रुपये आहे. जमिनीच्या उत्पन्नांत उत्पादनाचा खर्च वजा करून जें नक्त उत्पन्न राहिल त्यावर सरकार कर घेतें. मात्र वस्तूंच्या किंमती ठरलेल्या असतात. १९५३ सालचें बजेट मांडताना जमावंदी खात्याच्या मुख्याधिकार्यानी खालीलप्रमाणें भाषण केलें. ते म्हणाले, "आमच्या शेती उत्पन्नांतील मुख्य जिन्नस म्हणजे तांदुळ, नारळ, सुपारी व काजू हे होत. यांचे सरकारने करवसुलीकरितां नक्की केलेले दर पन्नास वर्षांपूर्वीचेच आहेत. भात ५ रुपये खंडी, नारळ २२ रु. हजार, सुपारी ५५ रु. खंडी, व काजू २२ रु. खंडी, असे हे दर आहेत; आज बाजारांत, भात ४० रु. (सरकारी दर), नारळ १५० रु., सुपारी ३०० रु. व काजू २०० रुपये, असे दर आहेत. अर्थात् या करवसुलीच्या दरांत वाढ करण्यास पुष्कळच वाव आहे." जमावंदी खात्याच्या मुख्याधिकार्याच्या या विधानाला वारदेशचे कौन्सिलर दो. वे. सौजा यानी उत्तर दिलें. ते म्हणाले, "गोव्यांतील शेतजमिनींत कॉमुनिदादिशू (ग्रामसंस्था) च्या जमिनी तीन चतुर्थांश असून त्यांचा खंड भरण्याचा भाताचा दर सरकारनें सरकारी दराच्या ८० टक्के (म्हणजे ३२ रुपये खंडी) ठरविला आहे. या वाढावाचा

कर सरकारला मिळतच आहे. बाकी खासगी शेतजमिनी फार थोड्या आहेत. त्याच्या करआकारणीकरतां सरकारला जो खर्च करावा लागेल त्या मानानें उत्पन्न कमीच येईल. शिवाय, या जमीनदार वर्गांत असंतोष उत्पन्न होईल. यास्तव ही बाब सरकारनें लक्षांत घेऊं नये. ” याच मताचें समर्थन दुसरे कौन्सिलर पाद्री कॉनेगु कास्तील्यु नॉरॉञ्ज्य यानीं केलें. ते म्हणाले, “ जिन्नसांच्या किंमती वाढलेल्या आहेत खऱ्या, व त्या मानानें करआकारणीचे दर कमी आहेत; परंतु शेतीउत्पादनाचा खर्च पूर्वीपेक्षां दसपट वाढलेला आहे हें विसरतां नये. ” याप्रमाणें या दोघांनीही करआकारणीकरतां वस्तूंच्या किमतींत वाढ न करण्याबद्दल समर्थन करून जमीनदारवर्गाला मुक्त केलें. ह्या जमिनीवरील कराचें १९५० सालीं सरकारला ८४२९२५ रुपये इतकें उत्पन्न झालें.

दुसरा नवीन आलेला कर म्हणजे Contribuição Industrial (प्राप्तीवरील कर) होय. हा कर घेण्यास १९४७ पासून सुरवात झाली. वकील, डॉक्टर वगैरे कोणताही धंदा करणारे व व्यापारी वगैरेना हा कर लागू करण्यांत आला. व्यापारी वर्गाला पूर्वी म्युनिसिपालिटींत परवान्याची ठराविक फी भरावी लागत असे ती रह झाली. (म्युनिसिपालिटीनें अन्य कर निर्माण केले आहेत.) निरनिराळ्या वस्तूंचे गट व त्याप्रमाणें त्यांजवरील कर या कायद्यामुळे निर्माण झाले. अर्थातच एका व्यापाऱ्याला, तो विविध जिनसी व्यापार करित असल्यास, त्या त्या गटाचे सर्व कर भरणें भाग झालें. याप्रमाणें पूर्वीपेक्षां फार मोठ्या प्रमाणांत या कराच्या उत्पन्नाची वाढ झाली.

याशिवाय बाहेरून आयात होणारा जो माल, खाद्य जिन्नस सोडून, कापड व इतर दुय्यम आवश्यकतेच्या वस्तू, त्यावर शेंकडा १२ आणे कर या कायद्यामुळे लागू झाला. सरकार कस्टम कराबरोबर या कराची वसुली करते. याशिवाय (Empregados por conta de outrem) खासगी नोकरी पेशाचे जे लोक आहेत, (सरकारी नोकर सोडून. या नोकरांकडून सरकार पूर्वीपासूनच कर घेत आले आहे.) त्यांच्या प्राप्तीवरील कराचे दर, वार्षिक ९९९ रुपयांपर्यंत माफ, याहून अधिक पगार मिळत असल्यास, १००० ते १५०० पर्यंत १० रुपये, व पुढें शेंकडा १ रुपया, याप्रमाणें आहेत.

सन १९५० सालीं या एकंदर करांची वसुली १६८१७५८ रुपये झाली. परंतु यांतच पूर्वीपासून चालू असलेल्या अन्नकारी (दारु) कराचा समावेश झाला आहे. या कराचें अंदाजें उत्पन्न सहा लक्ष होतें. तें वजा करतां बाकी उत्पन्न या नव्या कराचें होईल.

यानंतरचें सरकारचें मुख्य उत्पन्न म्हणजे अप्रत्यक्ष कर. (आयात निर्यात कस्टम कर) सन १९५० सालीं याची वसुली

आयात मालावरील कर	४८२३४८२
निर्यात मालावरील कर	४५८२२
स्टांप व इतर बाबींची वसुली	१०७६४५०
	<u>५९४५७५४</u>

इतकी झाली. १९३० सालीं सरकारचें सर्व उत्पन्न अंदाजें इतकेंच होतें. आतां हें कस्टमचेंच उत्पन्न दिवसेंदिवस वाढत आहे. १९५३ च्या बजेटांत याचा अंदाज ७२५०८०० इतका केलेला आहे.

यानंतर Impôsto da Defesa (संरक्षण कर) घेऊं. हा कर Decreto No. 30117 (तारीख ८-१२-३९) प्रमाणें सन १९४२ मध्ये म्हणजे लढाईच्या काळांत वरिष्ठ सरकारच्या हुकुमान्वये लागू करण्यांत आला. आज या कराचे नियम पुढील आहेत :- जमिनीचे आणि व्याजीं दिलेल्या रकमेचे उत्पन्न सोडून (ह्यावरील कर सरकार घेत असल्याने) बाकी उत्पन्नावर हा कर लागू आहे. तो असा :- ४० काँतुश् (काँतु पो. ना. १७१।।-। रुपये) पेक्षा अधिक उत्पन्नास हा कर लागू आहे. याचा आकार ८० काँतुश्पर्यंत शें. १ रुपया, ८० ते ५०० काँतुश्पर्यंत शेंकडा २ रु., व ५०० हून अधिक उत्पन्नास ३ रु. असा आहे.

मात्र या कराबाबत प्रत्येकाला अशी सवलत आहे कीं, जर एकाद्याला ३ लहान मुलें अज्ञान म्हणजे २० वर्षांखालील असलीं व त्याचें उत्पन्न जर १०० काँतुश्च्या खालीं असलें तर त्याला या कराची संपूर्ण सूट मिळते. मात्र १०० काँतुश्च्या वर उत्पन्न असलेल्यांना ही सवलत नाही. सरकारला या करापासून अजून मोठें उत्पन्न येत नाही. १९५३ च्या बजेटांत याचें वार्षिक उत्पन्न फक्त ६७ हजार धरलल आहे.

साधारणतः वरील विवेचनावरून सरकारी उत्पन्नाची वाढ होत गेली आहे असें दिसून येईल. १९५२ पेक्षा १९५३ च्या ब्रजेटांत रिझर्व फंड सोडून ३९ लक्ष रुपयांची वाढ झाल्याचें दिसून येईल. परंतु खरी वाढ १२॥ लक्षांची आहे असें कौन्सिलर दो. बे. सौजा यांनी ब्रजेटावरील भाषणांत सांगितलें. ते म्हणाले, “ब्रजेटाच्या ८ व्या कलमांत *Consignações e Receitas* मध्ये इतर कलमांप्रमाणें लॉटरी संस्थेचीहि जमा घेण्यांत आली आहे. चालू ब्रजेटांत या सर्व कलमांची जमा ३५३३६६५ रुपये धरली होती. पुढील १९५३ च्या ब्रजेटांत ती ६१८३३३२ धरण्यांत आली आहे. यांत २२ लक्ष लॉटरींतली वाढ व इतर ४॥ लक्ष ही रक्कम जमा धरली आहे. वरून खरी वाढ १२॥ लक्षांचीच आहे.”

१९५३ च्या ब्रजेटावरील खर्चाच्या बाजूची चर्चा चालू असतांना कौन्सिलर पाद्री कॉ. का. नारोज्या ब्रजेटांतील निर्दिष्ट कर्जाचा उल्लेख करून म्हणाले,

“जमाबंदी खात्याच्या डायरेक्टरांच्या रिपोर्टावरून, सरकारास ६४९२७४-१५-८ एवढ्या कर्जाची फेड करावयाची आहे, असें कळून येतें. १९४९ मध्ये, सरकारचें सर्व कर्ज त्वरित फेडावें असा ठराव सरकार सल्लागार मंडळानें मंजूर केला होता व त्याला वसाहतमंत्र्यांचीहि मान्यता मिळाली होती. यामुळे १९५० सालीं सरकारच्या सर्व कर्जाची फेड झालेली आहे अशा भ्रमांतच आपण होतो; इतकेंच नव्हे, तर कालपरवांपर्यंत शहरांतल्या दैनिकांतून सरकारच्या विकासयोजनेचा संकल्प जाहीर करणारें जें सरकारी पत्रक प्रसिद्ध झालें तें, सरकार निष्कर्जी आहे, असें स्पष्टपणें जाहीर करित होतें. तर मग ज्या कर्जाचा मुख्याधिकारी उल्लेख करतात तें आलें कोठून ? खरोखरच हें कर्ज घेण्यांत आलें होतें का ? असल्यास त्याचा विनियोग कोणत्या कामीं करण्यांत आला ? रिपोर्ट या बाबतींत कोणताच खुलासा करित नाही !”

१९५३ सालीं मे महिन्यांत गोमन्तकांत पोर्तुगालच्या वसाहतमंत्र्याचें आगमन झालें. त्यांनीं पोर्तुगालास गेल्यानंतर १८०००० काँतुश (अंदाजे रुपये ३०९२९०००) गोमन्तकांतील उत्पादनवाढ व इतर सुधारणा याकरतां मंजूर केली. ही रक्कम गोमन्तक सरकारनें खालील कामाकरतां खर्च करण्याचें ठरविलें आहे :—

सांगें व केपें येथील जमिनी लागवडीस		
आणण्यास व पाटबंधारे वगैरे बांधण्यास	१५०००	काँतुश्
पाणीपुरवठा व आरोग्यरक्षण	५००००	”
खनिज उत्पादन	५०००	”
बंदरें व रेल्वे	७००००	”
पूल पणजी व इतर ठिकाणीं	२००००	”
मुरगांव येथील व इतर विमान तळ	२००००	”
	१८००००	काँतुश्

(१ काँतुः—ब्रॅकेचा दर रु. १७१ ॥-१)

साधारणतः गोमन्तकाची आजची आर्थिक परिस्थिति वर वर्णन केल्या-प्रमाणें आहे. अलिकडचीं कांहीं वर्षे सोडलीं तर येथील उत्पादन हें एकंदर लोकांच्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीनें कमीच पडतें. आमचें मुख्य अन्न जो तांदुळ त्याचें उत्पादन पूर्वीपासूनच कमी आहे. १८ व्या शतकांत D. João José de Melo या गव्हर्नरनी ता. २३।१२।१७७२ मध्ये वरिष्ठ सरकारास लिहिलेल्या पत्रांत, असें स्पष्ट म्हटलेलें आहे कीं, “गोव्यांतील लोकांचें तांदूळ हें मुख्य अन्न असून तें मराठे आणि हैदराबद्दी यांच्या राज्यांतून येतें. जर त्यांनी तें येथें पाठवण्याचें बंद केलें तर येथील लोक जिवंत राहूं शकणार नाहींत.” * यावरून पाहिलें तर आमच्या गरजांकरितां आम्हांस बाहेरच्या प्रांतांवर आतांप्रमाणें पूर्वीहि अवलंबून रहावें लागत असे, हें उघड होतें. आज सरकार या बाबतींत कांहीं प्रयत्न करित आहे. चालू बजेटाचे वेळीं कौन्सिलर सौजा यानी सांगितलें कीं, “जमाबंदी खात्याच्या डायरेक्टरनी म्हटल्याप्रमाणें खांडेपार

पारोडें येथील पाटबंधाऱ्यांवर आजपावेतो ४३ लक्ष रुपये खर्च झालेले आहेत. या रकमेचें व्याज ६ टक्के वसूल (करामुळें) झालें. परंतु रकमेचें व्याज येतें हें येथें महत्त्वाचें नाहीं. खरें महत्त्व म्हणजे, या पाण्यामुळें दर वर्षीं २५ हजार खंडी भाताचें पीक देशांत जादा येईल. या भाताचे आज ४० रुपये दराप्रमाणें उत्पन्न ११ लाख रुपये होईल. तांदुळाची तूट भरून काढण्याच्या

वाव्रतींत आतांपर्यंत लेखनांतून पुष्कळच चर्चा झालेली आहे. येथील काँग्रेस प्रोव्हिंसियाल मध्ये याचा उहापोह बराच झाला. परंतु अद्याप या वाव्रतींत प्रत्यक्ष असें पदरांत कांहींच पडलें नाहीं. याचें कारण तज्ञांच्या मते गोमन्तकांत उत्तम जमिनीपैकीं सर्व शेतजमीन लागवडीस आलेली आहे. फक्त नव्या काविजादींत लागवडीस कांहीं योग्य जमिनी मिळूं शकतील. परंतु तेथील हवापाणी मलेरियायुक्त असल्याने तेथें वसती होणें कठीण असतें. एकंदरींत, एक काजू सोडून बाकीच्या शेती उत्पादनाची या पन्नास वर्षांत तरी महत्त्वाची वाढ झालेली नाहीं.

अर्थात्च आम्हाला लागणाऱ्या गरजेच्या वस्तू तरी बाहेरून आणणें भाग आहे. या वस्तू विकत घेण्याकरतां आमच्याकडच्या निर्यात करण्यासारख्या वस्तू म्हणजे नाखळ, सुपारी, मीठ, मासळी वगैरे होत. परंतु ही निर्यात करून देखील आमचें भागत नसे. नेहमीं तूट येतच असे. १९१० सालीं अशी तूट अंदाजे ३७ लक्ष रुपयांची होती. यांतील चैनीच्या अशा अंदाजे १० लक्षांच्या वस्तू वगळल्या तरी, अत्यंत आवश्यक अशा वस्तूकरतांच आम्हांस २५ लक्षांची दर वर्षी जरूर लागते. ही तूट भरून काढण्याला आम्हाला शक्य असलेला एक उपाय म्हणजे, बाहेर जाऊन नोकरी किंवा अन्य व्यवसाय करणें, हा होता. अर्थात् ह्या मार्गाचें आम्हीं अवलंबून करूं लागल्यास नवल नाहीं. गोमन्तकाच्या आर्थिक इतिहासांत आमच्या परदेशगमनाला या दृष्टीनें फार मोठें महत्त्व आहे. गोमन्तकांतील हिंदु व ख्रिस्ती या दोन्ही समाजांनी या मार्गाचें अवलंबून केलें. परंतु हिंदूंचें परदेशगमन हें बरघाट, मुंबई व कॅनरा इतक्यापुरतेंच मर्यादित राहिलें. ज्या ठिकाणीं यांचें वास्तव्य झालें तें हिंदुस्थान यांचीहि मातृभूमि असल्यानें, तसेंच धर्म, भाषा व संस्कृति यांत भिन्नत्व नसल्यामुळें, हे लोक तेथें बऱ्याच प्रमाणांत स्थाईक झाले व गोमन्तकाच्या आयात निर्यातींत पडणारी तूट भरून काढण्यास या लोकांची फारशी मदत होऊं शकली नाहीं. याच्या उलट ख्रिस्ती लोकांचें आहे. या लोकांनी बऱ्याच काळापूर्वी परदेशगमन करण्यास सुरवात केली व फार मोठ्या संख्येनें हे लोक बाहेर जाऊं लागले. हिंदुस्थानांत आणि जगाच्या सर्व भागांत ते पसरले व जीवनाच्या बहुतेक क्षेत्रांत त्यांनीं प्रवेश केला.

कित्येक क्षेत्रांत त्यांची विशेष चमक दिसून आली. सांस्कृतिक व धार्मिक एकते-मुळें सर्व जग त्यांना मोकळें होतें. फक्त हिंदुस्थानांत थोडी मर्यादा पडत होती. पण बाहेर जाणाऱ्या लोकसंख्येच्या प्रमाणांत त्यांचें कायम वास्तव्य प्रथमतः तरी झालें नाहीं. यामुळें त्यांना आपल्या त्रायकामुलावाळांच्या खर्चाकरतां इकडे रक्कम पाठविणें भाग होई व त्यांतून ही तूट भरून येई. यावरून, याचें श्रेय आपल्या खिश्चन बांधवानाच आहे, हें कोणालाहि नाकबूल करतां येणार नाहीं. आरंभीं यांचें धर्मांतर जरी बळजबरीनें झालें, तरी त्या योगें त्यांना जागतिक आहाराची सवय झाली व जगभर संचार करण्यास मोकळीक मिळाली. गोमन्तकाच्या आर्थिक इतिहासांत खिश्चनांच्या या परदेशगमनाला महत्त्वाचें स्थान आहे. ह्या परदेशगमनाला सुरवात १८३५ सालापासून झाली असावी, असें प्रो. आ. कु. फॅर्नान्दिश् यांचें मत आहे. * गोमन्तकांतील ब्रारदेश तालुका त्या काळांत अधिक शिक्षित समजण्यांत येत असे. येथील लोकांनींच परदेशगमनास प्रथम सुरवात केली. सुरवातीस गोमन्तकीय लोक मुंबईत येऊन निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांत शिरले व त्यानंतर इतर हिंदुस्थानांत आणि त्यांच्या बाहेरील जगांत संचारास सुरवात झाली. हिंदुस्थानांत मुंबईप्रमाणेंच कराची व इतर ठिकाणीं यांची बरीच वस्ती असून आफ्रिकेला तर हे लोक आपलें घरच समजतात. सारांश, गोमन्तकीय ख्रिस्ती समाजाचें गोव्याबाहेरील कार्य महत्त्वाचें आहे. हे लोक नुसत्या कुकबटलरच्याच क्षेत्रांत गुरफटलेले नसून मोठ्यांतील मोठ्या क्षेत्रांतहि त्यांनीं प्रवेश करून आपली कर्तवगारी दाखविलेली आहे.

अर्थातच ह्या योगें ही तूट भरून येत असे. गेल्या लढाईत येथील आयात निर्यातींत मोठी तफावत येत गेली. परंतु त्या वेळीं बाहेर माणसांची जरूरी असल्यानें आमच्या ह्या परदेशगमनाची वाढ झाली व तिचा जाचकपणा आम्हांस भासला नाहीं.

लढाईपूर्वी ही तूट भरून काढण्यास येथील लॉटरीचाही उपयोग होत असे. १९३२ च्या Anuário (गोवा सरकारचें वार्षिक) मध्ये १९३१ सालच्या लॉटरीच्या नफ्याचे आंकडे दिलेले आहेत ते असे :—

* Emigração Indo Português, pg. 14

	घडामोड	नक्की नफा
सान्ता काशा दा मिशेरिकॉर्दिय पणजी	१७८५००० रु.	५२३८६० रु.
ऑशपीसियु मडगांव	१६२०००० ,,	४९४६०० ,,
आझीलु म्हापसैं	२२५००० ,,	६६८०० ,,

दर वर्षी एकूण ३६ लाख रुपयांची घडामोड होत असे व यांतून १०८५००० नफा त्या संस्थांना राही. लॉटरीचीं वरींचशीं तिकिटें हिंदुस्थानांत खपत असत. अर्थात् ह्या रूपानें तेथील पैसा गोव्यांत येत असे. परंतु लढाईच्या काळांत हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश सरकारनें लॉटऱ्यांवर बंदी घातली. यामुळें त्या बंद झाल्या. पुढें या तीनही संस्थांनी एकच लॉटरी मोठ्या प्रमाणांत काढून उत्पन्न वांटून घेण्याचें ठरविलें व त्यांची पुन्हां सुरवात केली. यावेळीं हा खप गोमन्तकापुरताच होता. १९४६ सालीं या लॉटरीवरील सर्व नफा तीनहि संस्था मिळून १३७७०४ रुपयेच झाला. ह्यामुळें ह्या हॉस्पिटल संस्थांचें कार्य मंदावलें. पुढें गव्हर्नर दो. झ्युजें बासा ह्यानी ७-८-४७ च्या सरकारी ग्याझेटवर Provedoria da Assistência Pública ही एक नवी संस्था स्थापन करून लॉटरीचे हक्क ह्या संस्थेला दिले व ही संस्था म्हणजे सेवाकार्य करणारें व अशा संस्थांना मदत देणारें एक सरकारी खातेंच ठरविलें. सध्या या संस्थेमार्फतच लॉटरी चालू आहे. खालील आंकड्यांवरून तिची प्रगति दिसून येईल:—

१९४८	विक्री	१३९११०७ रु.	नफा	३९५९११ रु.
१९४९	,,	१७३८८९१ ,,	,,	५७२८३२ ,,
१९५०	,,	२०२०४१८ ,,	,,	६३७०५१ ,,
१९५१	,,	२८३९३६७ ,,	,,	८४४९८९ ,,

१९५२ च्या बजेटांत वट ६४१००० रु. खर्ची घातलेले आहेत. मात्र आज लॉटरीचा खप बहुतेक गोमन्तकामध्येच असल्यानें बाहेरून पैसा येण्याला तिची पूर्वीसारखी मदत होत नाही.

गोमन्तकाच्या आर्थिक बाबतींत मॅगनीज, लोखंड या खाणीधंद्यानें फार मोठी क्रांति केलेली आहे. १९५० सालीं हा माल अंदाजे २। कोटींचा निर्यात झाला हें आम्ही वर दाखवून दिलेंच आहे. दिवसेंदिवस बाहेरची मागणी

वाढत्या प्रमाणांत येत असल्याने हा धंदा सध्या उर्जितावस्थेंत आहे. गोमन्तकांत मँगनीज व लोखंड यांच्या खाणी बऱ्याच आहेत. याशिवाय दुसऱ्या धातूबद्दल आमच्या सरकारच्या मार्गे प्रसिद्ध होत असलेल्या वार्षिक Anuário १९३२ मध्ये खालील उल्लेख आहे :—

“ लॅटरीटमध्ये अॅल्युमिनियमचें प्रमाण ४० ते ५० टक्के असतें. त्याचें उत्पादन शास्त्रीय आणि किफायतशीर पद्धतीनें केल्यास गोमन्तकास तें कल्पनातीत फायद्याचें होऊं शकेल. ”

आज येथील लोखंड व मँगनीज दगडाचीच निर्यात होत आहे. ह्या निर्यातीबद्दल कांहींचें मत असें आहे कीं, आमची ही संपत्ती कच्च्या मालाच्या रूपानें परदेशांत गेल्याने त्याचा खरा फायदा परक्यांना होतो. जर आपणच येथें पक्का माल बनविला असता तर आमच्या देशाचा यापेक्षां किती तरी पटीनें ज्यास्त फायदा झाला असता. वरील म्हणण्यांत तथ्यांश आहे. परंतु गोमन्तकाची परिस्थिति निराळी आहे. शिवाय, असा कारखाना निर्माण करण्यास कोट्यवधि रुपयांचें भांडवल पाहिजे व तो चालविण्यास कच्च्या मालाचा मुबलक सांठा पाहिजे. आमचा सांठा किती आहे याचा निश्चित अंदाज नाही. शिवाय, कारखाना उभारण्याइतकें आपलें आर्थिक बळहि नाही. तेव्हां वरील सर्व गोष्टींचा विचार करूनच कारखाना काढण्याची शक्यता अजमावली पाहिजे.

आज या खाणीधंद्यामुळे गोमन्तकाच्या आर्थिक परिस्थितींत एक नव-चैतन्य आलेलें आहे. गोमन्तकांतील सांगें व डिचोली या दोन तालुक्यांत या दगडांच्या खाणी जास्त आहेत. गोमन्तकांतील एकंदर तालुक्यांत सांगें तालुका क्षेत्रफळानें मोठा आहे. त्याचें क्षेत्रफळ २९३ चौरस मैल आहे. म्हणजे आजच्या गोमन्तकाचा अंदाजें एक पंचमांश भाग होईल. लोकवस्तीचें प्रमाण दर चौरस मैलास वारदेश व सासष्ट या तालुक्यांत अनुक्रमें १२३४ व १०५६ पडतें, तर सांगें येथें हें प्रमाण फक्त ६७ आहे. येथील कांहीं खेड्यांतील हवापाणी मलेरियायुक्त असल्यानें, हीं खेडीं निर्मनुष्य होण्याच्या मार्गास लागलीं होतीं. गेल्या लढाईपासून ह्या तालुक्याची आर्थिक स्थिति पालटण्यास सुरवात झाली. लांकूड व जळाऊ कोळशाला बाहेर मागणी असल्यानें हा धंदा येथें

चालू झाला व आज तर खाणीधंद्याचें हेंच प्रमुख स्थान बनलें आहे. पोर्तुगीजपूर्व काळीं, सांगें व केपें या आजच्या दोन तालुक्यांत समाविष्ट होणाऱ्या भूमीचे हेमाडवार्शें, अष्टागार, काकोडें, चंद्रवाडी व बाळ्ळी असे पांच भाग धरीत व त्यांना जांबावली महाल असें म्हणत असत, असें इतिहासावरून दिसतें. संस्कृत भाषेंत जाम्बवम् म्हणजे सोने. असा अर्थ होतो. आज गोमन्तकाच्या आर्थिक बाबतींत ही सुवर्णभूमि बनली असून तिचें जुनें नांव सार्थ ठरलें आहे, असें म्हणावें लागतें.

गोमन्तकाच्या विचारवंतांपुढें नेहमीं एक प्रश्न उभा रहात असतो. गोमन्तकाच्या आयातीतील तूट ही नेहमीं परदेशगतांकडून येणाऱ्या रकमेवर अवलंबून असते. कोणत्याहि कारणाने या लोकांकडून येणारा पैसा बंद झाला तर गोमन्तकाच्या नाड्या आंखडतील. यामुळें स्वावलंबनाचा कांहीं मार्ग शोधण्याची जरूर भासत असे. चालू लढाईत या बाबतींत कांहीं नवे मार्ग उत्पन्न झाले. परंतु १९५१ अखेर हे मार्गहि बंद झाल्याने आर्थिक हलाखी होण्यास सुरवात होणार होती. परंतु या खाणीधंद्यामुळें अशी परिस्थिति निर्माण झाली नाही. उलट, गोमन्तक या आर्थिक तुटीच्या बाबतींत आज थोडासा स्वावलंबी होत चालला आहे, असें म्हटल्यास वावगें होणार नाही. गोमन्तकाच्या आर्थिक इतिहासांत न कल्पिलेली अशी ही गोष्ट आहे. कारण १९५१ सालीं ह्या मालाची निर्यात सुमारे २। कोटींची झाली. याबद्दलचे आंकडे आम्हीं वर दिलेलेच आहेत. दिवसेंदिवस ही निर्यात वाढत आहे. १९५३ सालीं जपानच्या लोखंडकारखानदारांचें एक शिष्टमंडळ येथील खाणीधंद्याची पहाणी करून गेलें. हिंदुस्थान सरकारकडे याबद्दलच्या त्याच्या वाटाघाटी फिसकटल्या. अर्थातच त्याचें लक्ष येथें केंद्रित झालें. ह्या शिष्टमंडळाची 'एराल्डु' दैनिकाच्या संपादकांनीं मुलाखत घेऊन ती आपल्या १२ मार्च १९५३ च्या अंकांत प्रसिद्ध केली आहे. नेहमीं धंद्याचा प्रश्न हा स्वार्थान्ना असतो. यामुळें प्रत्येकाचे हेतु गुप्त असतात. याबाबत काय नवीन घडामोडी होतील त्या पुढें दिसून येणारच आहेत. खरी गोष्ट अशी कीं, आज जगांत या मालाची जरूर आहे. आंतरराष्ट्रीय घडामोडींत होणाऱ्या फेरफारावर ही मागणी अवलंबून राहिल यांत शंका नाही. आजच्या आमच्या निर्यातीबद्दल एका प्रमुख खाणीमालकाकडे चौकशी केली असतां, चालू

सालीं ही निर्यात लोखंडी दगड ५ लाख टनांपेक्षां ज्यास्त होईल, असें त्यानी सांगितलें. याची किंमत अंदाजे ४ कोटी रुपये होईल.

गोमन्तकाची आजची आर्थिक स्थिति साधारणतः अशी आहे. ज्या मालामुळे गोमन्तकाची आर्थिक परिस्थिति बदलली त्या मालाचा सांठा गोमन्तकांत किती आहे, ह्याबद्दल नकी अंदाज झालेला नाही. वरून भविष्यकालांत किती वर्षे ही परिस्थिति राहिल तें सांगतां येत नाही. ह्या मालाचा सांठा गोमन्तकांतच आहे, असें नाही. पूर्वी हा धंदा इकडे चालू झाला होता. पण, खर्च व बाहेरील मागणी यांचा मेळ न वसल्यानें, तो बंद झाला. जपानी शिष्टमंडळानें असें सांगितलें कीं, आपण हा माल चीनकडून घेत असूं. आज त्या राष्ट्रकडे व्यापार बंद आहे. आज व्यापाराची परिस्थिति आंतर-राष्ट्रीय घडामोडींवर अवलंबून असते. अर्थात्च भविष्यकालांत होणाऱ्या घडामोडींचे बरेवाईट परिणाम आपल्यावरहि होतील. या सर्व गोष्टी खऱ्या असल्या तरी आजची परिस्थिति नाकबूल करतां येत नाही व ती वाईट आहे असेंहि म्हणतां येणार नाही. गोमन्तकाचा विस्तार, लोकसंख्या इत्यादीकडे नजर दिल्यास, तसेंच कोंकणांतील इतर भागांशी तुलना केल्यास, गोमन्तकाची आर्थिक स्थिति त्यांच्या मानाने पुष्कळच बरी आहे हें कोणालाहि कबूल करणें भाग पडेल. याचें बरेचशें श्रेय गोमन्तकाच्या परदेशगमनाला आहे ह्यांत शंका नाही. कारण, आतांपर्यंत तुटीच्या प्रश्नाची मदत याच्यावरच होती व त्यामुळेच हा प्रश्न सुटला जात असे. गोमन्तकाच्या लोकसंख्येंत परदेशगतांचें प्रमाण फार मोठें म्हणजे शेंकडा २० च्या वर आहे. असो. गोमन्तकावर निसर्गाचा वरदहस्त आहे. त्यामुळे कांहीं गोष्टी त्याला फारच अनुकूल आहेत. गोमन्तकाला फार मोठा समुद्रकिनारा आहे. त्यामुळे जगाशीं दळणवळण करणें सोपें झालेलें आहे. गोमन्तकांतील जमीन जरी तितकीशी सुपीक नसली तरी पण कांहीं भाग धातूखाणीनी समृद्ध आहे. गोमन्तकाला मुरगांवसारखें पहिल्या प्रतीचें बंदर आहे. त्याची वाढ केल्यास तें मुंबईखालेखाल होऊं शकेल. गोमन्तकांतील लोक कला व बुद्धि या बाबतींत बरेच प्रगत आहेत. तेव्हां येथील भूमीचा आणि तिच्या पुत्रांचा उत्तरोत्तर उत्कर्षच होत जाईल याबद्दल काळजी करण्याचें कांहींच कारण नाही.

प्रकरण आठवें

१

गोमन्तकाची राज्यव्यवस्था

प्राचीन काळीं गोमन्तकाची राज्यपद्धति गणराज्यांच्या तंत्रानुसार चालत होती असें म्हटलें तर तें वस्तुस्थितीस सोडून होणार नाहीं. आजच्या गोमन्तकांत 'कॉमुनिदादिश' या नावांने ओळखण्यांत येणाऱ्या ज्या ग्रामीण शेतकी-संस्था आहेत त्यांच्यामार्फतच पूर्वी प्रत्येक गांवचा कारभार चालत होता. (ह्या ग्रामसंस्थांची सविस्तर माहिती या प्रकरणाच्या २ व्या भागांत येणार आहे.)

सन १५१० त पोर्तुगीजांनी गोवा हें राजधानीचें शहर असलेला तिसवाडी महाल घेतला. त्यावेळीं आफोंसु द आल्वुर्केक यानें, तेथील हिंदु समाजास खूप ठेवण्यासाठीं व ज्यांच्या हातांत कारभार आहे त्या गांवकऱ्यांना संतुष्ट राखण्यासाठीं, एक जाहीरनामा काढून, पूर्वापार पद्धतीनुसार चालत आलेल्या राज्यपद्धतींत ढवळाढवळ करण्यांत येणार नाहीं, असें जाहीर केलें. पण हें आश्वासन फार दिवस पाळलें गेलें नाहीं. तिसवाडी मागून सासणी व ब्रारदेश हे महाल पोर्तुगीजांच्या सत्तेखालीं आले आणि सव्वादोनशें वर्षानंतर इतर महालहि त्यांस मिळाले. या अवधींत कांहीं ग्रामसंस्था सरकारजमा केल्या गेल्या व हळूहळू ग्रामसंस्थांमार्फत चालत आलेला गांवचा कारभार सरकारनें आपल्या हातीं घेतला. गोमन्तकास वेळोवेळीं मिळत गेलेले राजकीय हक्क, त्यावर लादण्यांत आलेल्या निरनिराळ्या घटना, त्यांत प्रसंगविशेषीं करण्यांत आलेले फरक वगैरेचें विवेचन निराळ्या लेखांत येणार असल्यामुळे, आजच्या गोमन्तकाची राज्यव्यवस्था कशी चालते तें पाहूं.

पोर्तुगीज हिंदुस्थान हा एक प्रांत कल्पून त्याचे गोवा, दमण व दीव असे तीन जिल्हे पाडले आहेत. या प्रांताची राजधानी नवीन गोवा (पणजी)

येथें असून प्रांताधिपतीस गव्हर्नर जनरल असें म्हणतात. जिल्ह्याच्या मुख्याधिकार्यास गव्हर्नर अशी संज्ञा असते. गोवा जिल्ह्याचा गव्हर्नर हाच गव्हर्नर जनरल असतो. गव्हर्नर जनरलची नेमणूक सागरोत्तर मंत्र्यांच्या शिफारशीनें होत असते आणि गव्हर्नरांची नेमणूक गव्हर्नर जनरलच्या शिफारशीनें सागरोत्तर मंत्रि करीत असतो.

प्रांताधिपति या नात्यानें असलेल्या अधिकारांखेरीज सागरोत्तर मंत्र्यांचेही कांहीं बाबतींतील अधिकार गव्हर्नर जनरलकडे असतात. त्याचें स्वतःचें असें एक खातें असतें, त्यास 'रेपार्लिसांव दु गाबिनेति' असें म्हणतात.

रेपार्लिसांव दु गाबिनेति—या खात्यामार्फत पोर्तुगाल सरकारशीं व्यवहार, अंतर्गत खात्याशीं व्यवहार, परराष्ट्रीय व्यवहार, व प्रांतिक सरकारमार्फत होऊं शकणारे न्यायखात्यासंबंधाचे व्यवहार होत असतात. सरकारी दफ्तर व सरकार सल्लागार मंडळाचीं कामे याच खात्याकडून होतात. या खात्याचा मुख्याधिकारी हा गव्हर्नरच्या विश्वासांतील असावा असें धोरण असल्यानें तो बहुतांशीं गोरान्च असतो.

सरकार सल्लागार मंडळ—याची चिटणीशी कचेरी रेपार्लिसांव दु गाबिनेति मध्येच असते. सभासदांच्या नेमणुका, निवडणुका, बैठकांचे दिवस ठरवणें, आमंत्रणें पाठवणें, वृत्तांत प्रसिद्ध करणें इ. कामे हा चिटणीस पाहात असतो. स्थानिक स्वरूपाचे सर्व अधिकार या मंडळाकडे असतात. तरी देखील लोकनियुक्त सभासदांचें एक तृतीयांशाहून कमी मत असलेल्या या मंडळानें घेतलेले निर्णय मंजुरीसाठीं सागरोत्तर मंत्र्यांकडे जावे लागतात. त्याला ते बदलतां येतात किंवा रद्दही करतां येतात. अर्थात् अखेरची सत्ता मध्यवर्ती सरकारकडेच असते. जेणें करून पोर्तुगीज साम्राज्याच्या अखंडत्वास बाध येईल अशा प्रकारचीं कोणतींही बिलें लोकनियुक्त सभासदांस आणतांच येत नाहींत. खर्च वाढविणारें बिल असलें तर तो खर्च भागविणारी म्हणजे उत्पन्न वाढविणारी योजना त्यांत दाखवावी लागते.

खास विभाग—या सरकार सल्लागार मंडळाचा एक खास विभाग असतो. त्याचा अध्यक्ष गव्हर्नर जनरलच असतो. सरकारी मुख्य वकील (अटर्नी जनरल) सरकारी अधिकारी असलेल्या सभासदांतून नेमलेला एक,

सरकारनियुक्त पांच सभासदांतील एक व लोकनियुक्त पांच सभासदांतील एक असे त्याचे अध्यक्षखेरीज चार सभासद असतात. सरकार सल्लागार मंडळाचा चिटणीस हाच या विभागाचाहि चिटणीस असतो. या विभागाचीं कामें गुप्तपणें चालतात. स. स. मंडळानें घेतलेले निर्णय व मध्यवर्ती सरकार-कडून आलेल्या आज्ञा किंवा कायदे यांची बजावणी करणें, स. स. मंडळाच्या बैठकीपुढें ठेवण्याच्या विलांचे मसुदे बनविणें, खासगी संस्थांच्या नियमावल्यांस मान्यता देणें, म्युनिसिपालिट्या, ग्रामपंचायती, हिंदु मुसल-मानादि कॅथोलिकेतरांच्या देवस्थानांची अंदाजपत्रकें मंजूर करणें, व्यापार धंद्याचें नियंत्रण करणें आणि त्यावर कर बसविणें, हीं कामें या विभागामार्फत होतात.

अंतर्गत मुलकी व्यवस्था खातें—याचा मुख्याधिकारी बाशारेल असावा लागतो. त्याची नेमणूक सागरोत्तर मंत्र्याकडून होत असते. शांतता व सुव्यवस्था राखण्याच्या कामगिरीखेरीज तालुकानिहाय मामलेदार कचेऱ्यांच्या कारभारावर आणि कॅथोलिकेतरांचीं देवस्थानें, ओशपीसियु, मिझेरिकॉर्दिय यासारख्या संस्था, गांवोगांवच्या शेतकी ग्रामसंस्था, महालपालिका, सरकारी छापखाना व अर्धसाप्ताहिक पत्रिका (Boletim Oficial), सरकारी वाचनालय, माहितीखातें व अहवालप्रसिद्धी खातें, जन्म, मरण, विवाह, दत्तक-विधान इ. नोंद ठेवणारें खातें, अशा विविध संघटनांवर नियंत्रण ठेवणें त्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका करणें, वगैरे व्यवहार या खात्यामार्फत चालतात. प्रदेशांतील राजकीय वृत्तीचा अंदाज घेण्याची कामगिरी आणि भारताखेरीज इतरत्र जाणाऱ्या प्रवाशांना प्रवासपत्रिका (पासपोर्ट) देण्याचें कामहि याच खात्याकडे असतें. तालुकानिहाय मामलेदार आणि त्यांच्या हाताखालील नोकरवर्ग यांच्या नेमणुका याच खात्यामार्फत होत असतात.

मामलेदार कचेऱ्या—गोवा जिल्ह्याचे अकरा, दमण जिल्ह्याचे दोन आणि दीव जिल्ह्याचा एक असे चौदा तालुके आहेत. सत्तरीखेरीज इतर तालुक्यांवर एकेक मामलेदार असतो. त्याची नेमणूक मुलकी खात्याच्या मुख्याधिकाऱ्याच्या शिफारशीवरून होत असते. मामलेदाराच्या अधिकारावर येणाऱ्यांनीं निदान वकिलीची परीक्षा दिलेली असावी आणि त्याची मुदत

तीन वर्षांपुरती असावी, असे निर्बंध आहेत. हे निर्बंध आतां कटाक्षाने पाळले जात नाहीत. कामावर असलेल्या किंवा सेवानिवृत्त झालेल्या लष्करी अधिकाऱ्यांच्या सुद्धां नेमणुका या जागांवर होत असून त्या जवळ जवळ कायम स्वरूपाच्या म्हणजे ठराविक वर्षांनंतर निवृत्तिवेतन मिळवून देण्याच्या धर्तीच्या झाल्या आहेत. गव्हर्नर जनरलच्या खास विश्वासांतील माणसांचीच भरती या जागांवर होत असते. १९१० सालीं दोन व १९२८ सालीं एक, असे तीनच अपवाद सोडल्यास, या जागांवर हिंदु नागरिक नेमण्यांत आलेले नाहीत. मामलेदार कचेरींत एक सरकारकून व एक किंवा दोन कारकून काम करितात. मामलेदाराच्या गैरहजेरींत त्याचें काम सरकारकून पाहत असतो. त्यालाच त्या कचेरीचा सेक्रेटरी म्हणतात. या कचेरीकडेच तालुक्यांतील जंगल व्यवस्थेचें काम सोंपविलेले असतें. हिंदु, मुसलमान वगैरे कॅथोलिकेतर देवस्थानांच्या कारभारावर देखरेख ठेवणें, त्यांच्या कारभारी मंडळाच्या नेमणुका करणें किंवा निवडणुका घडवून आणणें, हीं कामें मामलेदाराच्या जखत्यारांतील असतात. फोंडा वगैरे नव्या काबिजादींतील तालुक्यांत देवस्थानांच्या कामासाठीं स्वतंत्र कारकून असतो. त्याचा पगार व कचेरीचा इतर खर्च देवस्थानांतून वसूल केला जातो. जुन्या काबिजादींतील कॅथोलिक देवस्थानांच्या कारभारावर देखरेख ठेवण्याकरितां १९३८ साला-पूर्वी तिसवाडी, बार्देश व सासष्टी या तालुक्यांत खास मामलेदार कचेऱ्या होत्या व इतर तालुक्यांत हें काम तालुक्याचे मामलेदारच पाहात असत. त्यानंतर व्हातिकानु-पोर्तुगाल यांच्यामध्ये करार झाला व त्या करारानुसार त्या देवस्थानांच्या कारभारावर देखरेख ठेवण्याचें काम सरकारच्या हातून आर्च-विशपकडे गेलें. त्या कराराप्रमाणें कॅथोलिक देवस्थानांस कर, जकात वगैरेंची माफी मिळाली.

सत्तरी तालुका हा लष्करी तालुका (कॉमांडु मिलितार) असल्याने तेथील मामलेदारास 'इतेन्डेन्ति मिलितार' असें म्हणतात. हा मामलेदार लष्करी हुद्दा असलेला असतो.

स्थानिक अधिकारी—(रेजिदोर) गांव किंवा एकाहून अधिक गांवांचे गट यांवर एक रेजिदोर किंवा पोलिस पाटील नेमण्यांत येतो. मामलेदार

कचेरींतून येणाऱ्या आज्ञा त्यास पाळाव्या लागतात. सरकारी आधिकारी गांवांत आले तर त्यांना मदत करावी लागते. गांवांत विशेष महत्त्वाचे प्रकार घडले तर त्यांची वर्दी मामलेदार कचेरींत द्यावी लागते. सांथीनें मेलेल्यांची वर्दी सरकारी डॉक्टरास द्यावी लागते. जन्म-मरण-नांदणी कामदारांशीं संबंध ठेवावा लागतो. या रेझेदोराची नेमणूक मामलेदाराच्या शिफारशीनें होते. त्याच्या दिमतीस त्याच्याच शिफारशीनें नेमलेले दर वाड्यागणिक पोलिस असतात. त्यांस 'काबु द पुलीसिय' असें म्हणतात.

आरोग्यरक्षण खातें :—आरोग्यरक्षण व सुधराई हीं या खात्यामार्फत चालतात. या खात्यामार्फत एक मेडिकल-फार्मास्यूटिकल कॉलेजही चालते. डॉक्टर व फार्मासेवतिकु (औषधें तयार करणारे) त्यांतून तयार होतात. या खात्यास जोडून एक सरकारी रुग्णालय व प्रसूतिसदन आहे. गोवा, दमण व दीव येथील रुग्णालयांची आणि औषधविक्री दुकानांची किंवा खासगी दवाखान्यांची पाहणी करण्याचे, सांथीच्या प्रसंगीं उपाययोजना करण्याचे व ती पसरूं नये म्हणून निर्वंध घालण्याचे अधिकार या खात्यास आहेत. या खात्यानें नेमलेले डॉक्टर दर तालुक्यास आहेत. यांत कांहीं 'दॅलॅगादु द साऊदि' व कांहीं 'सुब्र-देलॅगादु द साऊदि' असतात. आरोग्यखात्याचे अधिकारी व मेडिकल कॉलेजचे मुख्य शिक्षक यांच्या नेमणुका पोर्तुगाल सरकारकडून होत असतात.

जमाबंदी खातें :—करांची आकारणी, त्यांचा वसूल, खर्चाची व्यवस्था, अंदाजपत्रक तयार करणें, हिशेब ठेवणें इ. कामें या खात्याकडे असतात. तालुकानिहाय याच्या शाखा आहेत. डिचोली शाखा व सासष्टी शाखा यांच्या पोस्टशाखा वाळपई व असोळणें येथें असून त्या भागांतील वसूल करणें व पगार देणें हीं कामें त्या शाखांमार्फत होत असतात.

जमाबंदी खात्यांच्या मुख्याधिकार्यास 'दिरॅतोर दा फाझेंदा' व शाखांवरील प्रमुख अधिकार्यास 'सेक्रेतारियु दा फाझेंदा' असें म्हणतात. दिरॅतोर व सुब्र-दिरॅतोर यांच्या नेमणुका पोर्तुगाल सरकार करतें. शाखाधिकार्यांच्या व इतर कामदारांच्या नेमणुका दिरॅतोराच्या शिफारशीनें व जाहीर परीक्षा पद्धतीने होत असतात. या खात्याचा पसारा व खर्च फार मोठा आहे.

जकात खातें :—आयात निर्यात व्यापारावरील जकात वसूल करण्याचें काम या खात्याकडे असतें. जकातीची वाढ करणें, नवी जकात बसविणें व एकंदर आयातनिर्यातीवर नियंत्रण घालणें, हे अधिकार या खात्यास आहेत. गोवा, दमण व दीव हे प्रदेश चिमुकले असले तरी, एका बाजूनें समुद्र व इतर बाजूनीं डोंगरी मुलखाच्या सरहद्दी असल्यानें, या खात्याचाही पसारा फार मोठा आहे. पणजी, मुरगांव, कुळें येथें या खात्याच्या मोठ्या शाखा असून कांहीं ठिकाणीं दुय्यम दर्जाच्या व कांहीं ठिकाणीं तिसऱ्या चवथ्या दर्जाच्याही शाखा उपशाखा आहेत. खात्याच्या मुख्याधिकार्यास 'दिरेतोर दा आल्फांदेगा' व शाखाधिकार्यास 'शेफि दा देलेगासांव' असं म्हणतात. दिरेतोरची नेमणूक पोर्तुगाल सरकारमार्फत आणि इतर अधिकार्यांची नेमणूक चढाओढीच्या परिक्षेनंतर मुख्याधिकार्याच्या शिफारशीनें होत असते. जकात वाढविणें, कमी करणें किंवा नवीन घालणें याचा सल्ला देणारें एक सल्लागार मंडळ असतें. दिरेतोरच्या अध्यक्षतेखालीं या मंडळाचें कामकाज चालतें. या मंडळाच्या सभासदांच्या नेमणुका गव्हर्नर जनरल करीत असतो.

बांधकाम खातें :—सरकारी इमारतींची निगा राखणें, त्या दुरुस्त करणें, रस्त्यांची दुरुस्ती ठेवणें व नवीन बांधणें, वगैरे कामें या खात्याकडून होतात. नवीन इमारती बांधणें व पाटबंधारे बांधून त्यांची व्यवस्था ठेवणें यासाठीं निरनिराळे विभाग आहेत. जमीनमोजणी व खाणी या खात्याचा एक फार मोठा विभाग याच खात्यास जोडून आहे. या खात्याच्या शाखा तालुकानिहाय आहेत. या खात्याचा दिरेतोर, सुब-दिरेतोर व जमीनमोजणी विभागाचा मुख्याधिकारी यांच्या नेमणुका इंजिनियर असलेल्यांमधून पोर्तुगाल सरकार-मार्फत होत असतात. इतर अधिकारी व कामदार यांच्या नेमणुका दिरेतोरच्या शिफारशीनें गव्हर्नर जनरल करीत असतो व त्यासाठीं जाहीर परीक्षा द्यावी लागते.

शेतकी सुधारणा व जंगल खातें :—शेतकींत सुधारणा, पशुसंरक्षण, जंगलव्यवस्था वगैरेसारखीं कामें या खात्यामार्फत होत असतात. पशुरोग-चिकित्सा करणारा एक विभाग या खात्यास जोडलेला आहे. नवीन काचि-जादींतील तालुक्यांत जंगल असल्यानें या खात्याचें काम त्या भागांत विशेष

असतें. त्यासाठीं ठिकठिकाणीं जंगल विभागाचे चीफ, गार्ड व शिपाई नेमलेले असतात. जुन्या काबिजादींतील तालुक्यांतही गार्डच्या हुद्द्याचे रक्षक असतात. हे सर्व कामदार तालुक्याच्या मामलेदाराच्या देखरेखीखालीं काम करतात. तालुक्याचा मामलेदार हाच त्या विभागापुरता शेतकी खात्याचा प्रतिनिधि असतो. या खात्याचा मुख्याधिकारी किंवा त्याचे दुय्यम हे शेतकी इंजिनियर असावे लागतात आणि त्यांच्या नेमणुका पोर्तुगाल सरकारमार्फत होत असतात. इतर अधिकाऱ्यांच्या किंवा कामदारांच्या नेमणुका जाहीर परिक्षेनुसार गोवा सरकारच करतें. पशुचिकित्सक डॉक्टराची नेमणूक आरोग्य-खात्याच्या शिफारशीनुसार होत असते.

तार व टपाल खातें :—या खात्याचा पसाराही दांडगा आहे. याच्या मुख्याधिकार्यास दिरॅतोर व त्याच्या दुय्यमास सुब-दिरॅतोर असें म्हणतात. इतर ठिकाणीं असलेल्या कचेऱ्यांच्या मुख्याधिकार्यांस चीफ असें म्हणतात. हें खातें स्वायत्त ठेवण्यांत आलें असून त्याच्या जमाखर्चाचें अंदाज-पत्रकही स्वतंत्र असतें. रेडियोवरही या खात्याचा अधिकार चालतो. दिरॅतोर व सुब-दिरॅतोर यांच्या नेमणुका पोर्तुगालहून होतात व इतर अधिकाऱ्यांच्या जाहीर परिक्षेनें गोवा सरकारमार्फत होत असतात.

तार टपाल खात्याच्या विकासाचा इतिहास :—टपालाच्या नेआणीस १७९८ पासून सुरुवात झाली. त्यापूर्वीं पोर्तुगालशीं व इतर वसाहतींशीं होणारा पत्रव्यवहार विश्वासू प्रवाशांकडून पाठविलेल्या थैल्यांतून किंवा येणाऱ्या जाणाऱ्या व्यापारी जहाजांवरून होत असे. त्या वेळीं पोर्तुगालास पाठवावयाच्या पत्रास दर पाव औंसास सुमारे तीन आणे पडत. मोझांबिक, दमण व दीव येथें हा दर एक आणा इतका होता. इ. स. १८२२ त ब्रिटिश सरकारशीं पोस्टल करार होऊन गोवा, वेळगांव व मालवण यांच्या दरम्यान रीतसर दळणवळण सुरू झालें व १८२३ त टपाल खात्याची कायदेशीर स्थापना झाली. ब्रिटिश हद्दींत पाठवावयाच्या पत्रांना तेथील अंतराप्रमाणें दर द्यावे लागत व त्याखेरीज एक तोळा वजनामागें अर्धी असर्फी म्हणजे तीन आणे चार पै जादा दर गोवा सरकारास द्यावा लागे. ३६ तोळे वजनापुढील पत्रें स्वीकारण्यांत येत नसत.

सन १८३८ पासून वेंगुल्लेंहून नेआण होऊं लागली. पोर्तुगालचें टपाल आलेक्झांड्रिया मार्गें जाऊं लागलें. प्रारंभीं महिन्यांतून तें दोनदां जाई. तें पुढें १८५९ पासून तीन खेपा, १८६८ त चार खेपा व १८६५ पासून पांच खेपा जाऊं लागलें. १८६८ त ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील टपाल रोज जाऊं लागलें. इ. स. १८७१ त पहिल्यानेच टपाल स्टॅप उपयोगांत आले. ते पोर्तुगालहून छापून येत. १८७७ त ते गोव्यांत तयार होऊं लागले. १८७४ त बर्नच्या काँग्रेसमुळें पोर्तुगालचा समावेश जागतिक टपाल संघटनेंत झाला व टपालाची सारी व्यवस्था सुधारली. दमणला इंग्रजांची पोस्टल कचेरी होती ती १८८४ त बंद होऊन तेथें पोर्तुगीज कचेरी उघडण्यांत आली. गोव्यांतील नद्यांमधून जाणाऱ्या स्टीम लॉचनें सांवडेंपर्यंत टपालाची वाहतुक होऊं लागली. पार्सलांची नेआण सुरू झाली. स्थानिक कार्डास एक पैसा व ब्रि. इंडियामध्ये पाठवावयाच्या कार्डास एक आणा, अशीं कार्डें १८९२ त मिळूं लागलीं. १९०२ व १९१५ या सालांत टपालव्यवस्थेंत सुधारणा झाली व १९२० सालीं बऱ्याच ठिकाणीं नव्या कचेऱ्या उघडण्यांत येऊन बऱ्याच व्यवस्थाची व्यवस्थाही सुधारली.

टेलिग्राफ व टेलिफोन—इ. स. १८४३ सालीं सूर्यकिरणाच्या योगानें पणजी, काव, रेड्ज मागुश् व आग्वादा यांमध्ये संदेशवाहतुक व्यवस्था सुरू झाली होती. पुढें वेंगुल्लें मार्गानें पणजी व ब्रेळगांव यांस जोडणारी तार ब्रिटिश सरकारनें १८५८ त घालून ती आपल्याच ताब्यांत ठेविली. १८७३ सालीं ती बंद करण्याचा ब्रिटिश सरकारनें विचार केला होता. पण गोवा सरकारनें त्यास वार्षिक १६३८ असफ्योएवजीं तितकेच रुपये देण्याचें पत्करून ती चालू ठेविली. १९११ सालीं फक्त कचेरीच्या भाड्याबद्दल २५० रुपये दरसाल देण्याचें ठरलें. यानंतर वेस्ट इंडियन पोर्तुगीज रेल्वेनें तारांची सोय दर स्टेशनवर केल्यामुळें पणजीचें ऑफिस कुठाल मार्गें तारव्यवहारासाठीं मुरगांव रेल्वेस्टेशनास जोडण्यांत आलें.

दादा राण्याचें बंड १८९५ त सुरू झाल तेव्हां स्वतःचें तारखातें असावें असें गोवासरकारास वाटलें. तें १८९८ त स्थापन होऊन पणजी, फोंडा, वाळपै व सांखळी अशीं चार ऑफिसें उघडण्यांत आलीं.

अप्रंभीं तारखात्याचा कारभार बांधकाम खात्याकडून चाले. त्या खात्याने पणजी शहरापुरती टेलिफोन व्यवस्था १८९३ तच सुरू केली होती. सध्या ती इतर शहरांतही आहे.

इ. स. १९१६ सालीं तार व टेलिफोन खातें टपाल खात्यास जोडण्यांत आलें व त्यानंतरच्या काळांत तार टपाल कचेऱ्यांची संख्या वाढतच गेली. इ. स. १८८५ मध्ये ब्रिटिश सरकारची पणजीतील कचेरी गोवा सरकारच्या हातीं येऊन दमण व दीव येथें तार कचेऱ्या उघडण्यांत आल्या होत्याच. गोव्यांत रेल्वे सुरू झाल्यानंतर लगेच रेल्वेमधील फिरती पोस्टल कचेरी उघडण्यांत आली. परमुलुखांत जाणारें टपाल याच कचेरीमार्फत नेण्यांत येत असतें. मुरगांव ते लोंढास्टेशनपर्यंत ही नेआण होत असते.

शिक्षण खातें :—पूर्वी या खात्याचा कारभार मुलकी खात्यामार्फत चालू होता. आतां तो काँसेल्यु द इंशूत्रूसांव (शिक्षण मंडळ) मार्फत चालू आहे. गव्हर्नर जनरल या मंडळाचे अध्यक्ष असून त्यावर कांहीं सरकारी अधिकारी व शिक्षण संस्थांनी (सरकारी) पाठविलेले कांहीं प्रतिनिधी असतात. गोव्याचे आर्चबिशप हे त्याचे अधिकारतः सभासद आहेत. प्राथमिक शिक्षण कचेरी, लिसेव नासियोनाल, नॉर्मल स्कूल, मेडिकल कॉलेज व खासगी विद्यालये या सर्वांवर या मंडळाची देखरेख असते. शिक्षणासंबंधाचे कायदे मध्यवर्ती सरकारमार्फत येथें येतात. त्यांत परिस्थित्यनुसार जरूर ते बदल करून ते अमलांत आणणें, शिक्षकांच्या नेमणुका व वढत्या करणें, त्यांस शिस्त-भंगाबद्दल शासन करणें, हीं कामें त्याकडे आहेत. नवीन शाळा उघडणें, खासगी शाळांस, त्या सरकारमान्य असतील तर, वार्षिक मदत देण्याची शिफारस करणें, हेही अधिकार या खात्यास आहेत.

न्याय खातें :—राजधानींत एक वरिष्ठ न्यायालय असून त्यास ' रॅलासांव द गोवा ' (हायकोर्ट) असें म्हणतात. ठिकठिकाणच्या न्यायालयांचा कारभार याच वरिष्ठ न्यायालयाकडून चालतो. त्यांत एक सरन्यायाधीश व चौघे न्यायाधीश असतात. त्यांस ' दिझेंबार्गादोर ' असें म्हणतात. सरकारतर्फेचे खटले चालविण्यास तेथें एक सरकारी मुख्य वकील असतो. खालच्या न्यायालयांतील स. वकिलांच्या नेमणुका याच्याच शिफारशीनें

होतात. स. मु. वकिलास 'प्रॉकुरादोर दा रॅपुब्लिक' अशी संज्ञा असून तोच सरकारचा कायदेसल्लागार असतो. त्याची कचेरी स्वतंत्र असते. वरिष्ठ न्यायालयांत एक सरकारकून व दोघे मदतनीस कारकून असतात. शिवाय एक हिशेब ठेवणारा असतो, त्यास 'काँतादोर दिश्रिबुइदोर' म्हणतात. याच्या दिमतीस दोन बेलीफ व एक नोकर असतो. न्यायखात्याने न्यायदानाकरिता सर्व प्रांताचे ६ विभाग पाडले आहेत. त्यांस कॉमार्क असें म्हणतात. (१) तिसवाडी व फोंडा; (२) सासष्टी व मुरगांव; (३) बार्देश व पेडणे; (४) सांखळी व सत्तरी; (५) केपें, सांगें व काणकोण; (६) दमण, परगणा नगरहवेली व दीव, असे हे विभाग आहेत. यांचीं ठाणीं अनुक्रमेण पणजी, मडगांव, म्हापसें, डिचोली, केपें व दमण येथें आहेत. या पहिल्या दर्जाच्या न्यायालयांत एक जज, एक सरकारी वकील, एक हिशेब ठेवणारा, तसेच पहिल्या तीन न्यायालयांत तीन तीन व इतर तीन न्यायालयांत दोन दोन कारकून असतात. दर न्यायालयांत सहा सहा बेलीफ व एकेक नोकर असतो. मुरगांव, फोंडा व दीव या ठिकाणीं एकेक दुय्यम कोर्ट आहे. दीवखेरीज इतर ठिकाणचे जज आणि मुरगांव, फोंडा व दीव खेरीज इतर ठिकाणचे सरकारी वकील पोर्तुगालमधील विश्वविद्यालयांतील कायद्याची परीक्षा उत्तीर्ण झालेले असावे लागतात. दर गावांत किंवा गावांच्या गटांत त्या त्या विभागांतील जजानीं नेमलेले स्थानिक जे. पी. असतात. संशयित मृत्यू, घरफोडी वगैरे संबन्धाचे पंचनामे करून पाठवणें व न्यायालयाकडून आलेल्या हुकुमांची अंमलबजावणी करणें हीं त्यांचीं कामें असतात. त्यांच्या दिमतीस एक चिटणीस असतो. या उभयतांस सरकारी पगार नसतो. पण कामाचा मेहनताना मिळतो.

दुय्यम कोर्टाच्या निर्णयाविरुद्ध त्या त्या कॉमार्कांतील न्यायालयांत तक्रार नेतां येते. त्याचप्रमाणें सदर खालच्या न्यायालयांतील निर्णयांवर पणजी येथील (हायकोर्ट) न्यायालयाकडे अपील नेतां येतें. या हायकोर्टांतील मोठ्या खटल्यांतील निर्णय बदलून घेण्यास लिज्बनमधील सुप्रीम त्रिबुनालकडे फेरविचार मागणी करावी लागते. तेथील निर्णय अखेरचा समजला जातो. ह्या निर्णयाचीही कांहीं वावर्तीत फेरतपासणी मागतां येते. त्या प्रसंगीं सर्व न्यायाधिशांनीं एकत्र येऊन

बहुमतानें दिलेला निर्णय अखेरचा असतो. पणजीच्या हायकोर्टास जोडून एक त्रिबुनाल आर्दमिनिस्त्रातीव्हु आहे. गव्हर्नर जनरलचेरीज इतर अधिकाऱ्यांनी दिलेल्या निर्णयांवर, आणि म्युनिसिपालिटीच्या वगैरेच्या कृत्यांवर होणारी अपिल या न्यायालयांत चालतात. हायकोर्टातील एक न्यायाधीश, स. मु. वकील, मुल्की खात्याचा मुख्याधिकारी व स. स. मंडळानें निवडून दिलेला प्रतिनिधी असे या न्यायालयाचे सभासद असतात. जकातीसंबंधाचा दावा असला तर त्या खात्याचा मुख्याधिकारी उपस्थित असतो. या त्रिबुनालच्या व गव्हर्नर जनरलच्या निवाड्यावरील अपील घेणारें अखेरचें आर्दमिनिस्त्रातीव्हु न्यायालय म्हणजे लिज्वन राजधानीतील वरिष्ठ वासाहतिक कौन्सिल हें होय. याचे अध्यक्ष खुद्द वसाहतमंत्रिच असून इतर सभासद त्यानेच नेमलेले असतात. सर्व वसाहतींतील एतद्विषयक दावे याच न्यायालयाकडे येतात. पणजीच्या हायकोर्टाच्या अधिकारक्षेत्रांत माकाव व तिमोर येथील न्यायालयेही येत असून त्याप्रीत्यर्थ होणाऱ्या खर्चाचा वांट्या त्या वसाहतींकडून घेतला जातो.

लष्करी न्यायालय—लष्करी लोकांच्या गुन्ह्यांची चौकशी करण्यासाठी एक खास न्यायालय पणजी राजधानींत आहे. त्याचा कारभार लष्करी कायदानुसार चालतो. त्याचा अध्यक्ष व एक सभासद हे पोलिस व लष्करमधील वरिष्ठ अधिकारी असून पणजी हायकोर्टाचे न्यायाधीश हे तिसरे सभासद होत. स. वकिलाचें काम करणारा लष्करी अधिकारीच असतो. आरोपीनें सनदी वकील दिला नाही तर न्यायालयाचे अध्यक्ष आरोपीतर्फे वकील नेमतात. हेही लष्करी अधिकाऱ्यांपैकींच असतात. सरकारविरुद्ध बंड, कट इत्यादि आरोप असलेल्या कोणत्याही नागरिकास ह्या न्यायालयासमोर उभा करण्याचा अधिकार गव्हर्नर जनरलांस आहे. या न्यायालयाच्या निर्णयावर अपील चालतें. पण त्यासाठी गव्हर्नर जनरल पांच सभासदांचें खास लष्करी न्यायालय निर्माण करितो. मूळच्या तीन सभासदांत आणखी दोघां लष्करी अधिकाऱ्यांची भर घातली कीं हें न्यायालय होतें. लष्करी न्यायालयानें आपणास दिलेल्या तीन वर्षे हद्दपारीच्या शिक्षेवर श्री. उपेंद्र वि. शे. तळावलीकर यांनी १९४६ सालीं अपील केलें होतें. त्याच्या निवाड्यासाठी वरिष्ठ न्यायालयाची योजना वरील प्रकारें झाली होती. या न्यायालयाच्या निर्णयावर अपील करावयाचें झाल्यास तें लिज्वनमधील सुप्रीम त्रिबुनालकडे करावें लागतें.

पोर्तुगीजपूर्वकालांत न्यायनिवाड्याचें काम गांवच्या ग्रामपंचायतीमार्फत चालत असे. त्याविरुद्ध तक्रार आली तर राजदरबारचे न्यायमंत्रि अखेरचा निर्णय देत. मुसलमानी अमदानींत मुह्ला मौलवीकडे हा अधिकार आला व तोच आरंभीं आरंभीं पोर्तुगीजांनीं चालविला. ग्रामपंचायतींनीं दिलेल्या निवाड्याविरुद्ध किंवा कोणत्याही अधिकाऱ्याविरुद्ध आलेल्या तक्रारींची चौकशी करून अखेरचा निर्णय देण्यासाठीं जें एक वरिष्ठ न्यायालय स्थापन झालें, त्याचे आर्चबिशप अध्यक्ष व दोन न्यायाधीश सभासद असत. इ. स. १५४४ त तें तीन न्यायाधिशांचें झालें. शिवाय तेथें एक सरकारी वकील असे. यास व तीनही न्यायाधिशांस दिझेंबार्गादोर म्हणत. १६१७ त न्यायाधिशांची संख्या १४ पर्यंत वाढविली गेली. इ. स. १७७४ त मार्केझ द पॉवाल या मुख्य प्रधानाच्या कारकीर्दींत हें न्यायालय रद्द होऊन ते अधिकार 'ओव्हिदोर जॅराल' ही संज्ञा असलेल्या एका न्यायाधिकाकडे सुपूर्त झाले. इ. स. १७७६ त चार न्यायाधीश व एक मोर्तगार असलेलें वरिष्ठ न्यायालय पुन्हा स्थापन झालें. १८२६ त पोर्तुगालांत झालेल्या राजकीय क्रांतीमुळें जीं स्थित्यंतरें झालीं त्यांस अनुसरून, वरिष्ठ न्यायालयाच्या जागीं 'झ्यूता द झ्युश्तीसा' म्हणजे न्यायमंडळ अशी संज्ञा असलेलें एक न्यायालय आलें. पुढें दहा वर्षांनीं येथें सनदशीर पद्धति रुळूं लागतांच आजच्या स्वरूपाचें वरील पणजी येथील न्यायालय (हायकोर्ट) निर्माण झालें.

ग्रामपंचायतींकडे असलेले न्यायदानाचे अधिकार कमी कमी होत गेले ते खालच्या न्यायालयांकडे जाऊं लागले. त्या काळांत हीं न्यायालये दिवाणी खटल्यांचे निवाडे 'ऑर्देनासाँइश् लीव्रु क्वार्टु' आणि फौजदारी निवाडे 'ऑर्देनासाँइश् फिलिपीनाश्' यांच्या आधारे दिले जात. जुन्या काब्रिजादी व नव्या काब्रिजादी यांमधील न्यायदान वेगवेगळ्या पद्धतीनें चालत असे. ही परिस्थिति १८३६ नंतरच्या काळांत बदलून न्यायखातें हें पूर्णपणें स्वतंत्र कर्ण्यांत आलें. त्यासाठीं सिव्हील कोड, पिनल कोड, व्यापारी कोड, सिव्हील व पिनल प्रोसिजर कोड, असे कायदे असून लहान मोठ्या न्यायालयांचे अधिकार व कामगिरी सांगणारे असे न्यायालय कोडही आहे. न्यायखात्याच्या कारभाराकडे लक्ष देणारा जो खास मंत्री असतो त्यास न्यायमंत्री म्हणतात. वसाहतींतील न्यायालयांवर वसाहतमंत्र्याची कांहीं अंशीं सत्ता चालते.

लष्करी खातें :—याचा अंतिम मुख्याधिकार गव्हर्नर जनरलकडे असतो. पोलिसचा कमांडर जनरल आणि लष्कराचा प्रमुख हे लेफ्टेनंट कर्नल किंवा मेजर या दर्जाचे असतात. लष्करांत तोफखाना, बोटदळ वगैरेंचा समावेश होत असतो. १९४६ सालच्या अंदाजपत्रकांत लष्करांतलीं एकंदर माणसें १६२२ इतकीं होतीं. त्या सालीं लष्करासाठीं आकारलेल्या खर्चाची रक्कम १० ल. ७२ हजार रु. इतकी होती. १९५० सालच्या अंदाजपत्रकांत ही रक्कम १४ ल. ८० हजार इतकी आढळते. या सालीं सरकारी उत्पन्न १४७१७ हजार अंदाजलें होतें. यावरून, उत्पन्नाचा जवळ जवळ एक दशांश म्हणजे दहा टक्के फक्त खुष्कीवरील लष्करासाठीं खर्च होतो, असें म्हणतां येतें. बाहेरील व अंतर्गत शत्रूपासून रक्षण करण्यास हा खर्च होत असतो ! १९५० नंतर तो किती प्रमाणांत वाढला तें सांगवत नाहीं. येत्या सालचें उत्पादन ३ कोटी ३३ लक्षांचें होईल, असें सरकारीरीत्या प्रसिद्ध झालें आहे. त्या मानानें संरक्षणाचाही खर्च वाढला असणें साहजिक आहे.

नाविक खातें :—बंदरतपासणी व रक्षण, जलमार्गावरील नियंत्रण, मच्छिमारीवरील देखरेख, दीपगृहे, धके व राजधानीतील वेधशाळा वगैरेंचा कारभार या खात्यांतून चालतो. याच्या मुख्याधिकार्यास 'कापितांव दुश् पोर्तुश्' अशी संज्ञा असून तो 'कापितांव द फ्रागाता' या दर्जाचा आरमारी अधिकारी असावा लागतो. याच्या खात्यातील प्रमुखास 'देलेगादु मारीतिमु' ही संज्ञा आहे. सर्व सागरी भागांत या खात्याच्या शाखा असून त्याचा एकंदर खर्च १९४६ सालीं २ ल. ९९ हजार रुपये होता तो १९५० सालीं ४ ल. ३९ हजारांइतका वाढला.

स्थानिक जलवाहतुकीचा व्यवहार नाविक खात्यांतील 'नाव्हेगासांव फ्लुव्हियाल' ह्या पोस्टविभागाकडून चालत असतो. पोस्ट खात्याप्रमाणेंच ह्या विभागाला कॉर्पोरेशनचें स्वरूप असून त्याचा कारभार स्वायत्त आहे. त्याच्या प्रमुखाला 'फिश्काल' असें नांव आहे.

ग्रामसंस्थांवरील देखरेख :—ही देखरेख ठेवण्याचे अधिकार मुलकी खात्यामार्फत चालतात. तिसवाडी, बार्देश व सासष्टी या तालुक्यांच्या ठिकाणीं त्याच्यासाठीं खास मामलेदार कचेऱ्या असून इतर ठिकाणची देखरेख त्या त्या

तालुक्यांतील मुलकी मामलेदारांकडून होत असते. त्यासाठी स्वतंत्र कार-
कुनांची व्यवस्था आहे.

नोंदणी खातें:—जन्म, दत्तकविधान, विवाह, विवाहविच्छेद व मरण
यांची नोंद ठेवण्यासाठी या खात्याची १९१४ साली स्थापना झाली.
गोमन्तकांत ख्रिस्ती चर्चची उभारणी झाल्यापासून त्या संस्थेमार्फत ख्रिस्त्यांची
जन्म-मरण-विवाहाची नोंद होऊं लागली, त्याचप्रमाणें ब्राहिज्मा देऊन
ख्रिस्ती धर्मांत आणलेल्या नवख्रिस्त्यांचीही होऊं लागली. १७७५ पूर्वी
पोर्तुगीजांकडे असलेल्या जुन्या काब्रिजादींत हिंदु समाजाची अशा प्रकारची
नोंद होती कीं नाहीं हें समजत नाहीं. पण तेथें, गांवच्या रेझेदोरामार्फत
कॅथोलिकेतरांनीं आपल्या नोंदी करून घ्याव्या, असा १८८० नंतर एक कायदा
झाला असें समजतें. नवीन काब्रिजादींत या नोंदी गांवचे कुळकर्णीं करीत
असत. १८९६ पासून ते अधिकार रेझेदोरांकडे आले आणि १९१४ पासून
सर्व ठिकाणचे हे अधिकार वरील खात्याकडे आले. त्या खात्याचा कारभार
मुलकी खात्यामार्फत चालतो. प्रत्येक तालुक्यांत त्याच्या शाखाकचेच्या
असून गांव किंवा गावांच्या गटांच्या उपशाखाकचेच्या आहेत. या
खात्याच्या नोकरांस सरकारी पगार नसतो. नोंदणीच्या फीवरच खात्याचा
व्यवहार चालत असतो.

जमीननोंदणी कचेच्या—यांना 'कॉसेर्वॉरिय दु रेजिस्तु प्रेदियाल'
असें म्हणतात. पोर्तुगालच्या विश्वविद्यालयाची कायद्याची परीक्षा उत्तीर्ण
झालेला पदवीधर या कचेरीवर अधिकारी नेमला जातो. त्याचा तनखा
कामाच्या फींतून मिळतो. जमिनीचे मालकी हक्क, त्यासंबंधाचें गहाणखत वगैरे
करार या कचेरींत नोंदण्यांत येतात. प्रत्येक जमीन नोंदली जावी अशी सक्ती
नसल्यामुळें अद्याप किती तरी जमिनी नोंदल्याविना राहिल्या आहेत. दर
गांवची रीतसर मोजणी व त्या आधारांनं नोंदणी करण्याचें घाटत असल्यास
बराच काळ झाला. पण तें अजून अमलांत न आल्याने मालकी हक्काचे घोटाळे
वाढतेच आहेत. कॉमार्काच्या न्यायविभागाच्या ठिकाणीं ही कचेरी असते.

करारनोंदणी कचेच्या—पणजी, मडगांव व म्हापसें या ठिकाणीं दोन
दोन व इतर न्यायविभागाच्या ठिकाणीं एकेक अशा या कचेच्या आहेत.

कोणताही करार कायदेशीर मानण्यास तो या कचेऱ्यांतून आधीं नोंदला गेला पाहिजे. या कचेरीचा अधिकारी म्हणजे ' ताब्रेलियांव ' हा वरील तीनही ठिकाणीं पोर्तुगालमध्ये कायद्याची परीक्षा दिलेला पदवीधर असावा लागतो. इतर ठिकाणीं त्याची नेमणूक जाहीर परीक्षा घेऊन केली जाते.

स्थानिक स्वराज्य संस्था :—या संस्था दर तालुक्याला आहेत. त्यांस काम्र मुनिसिपाल व कोमिसांव मुनिसिपाल या नांवानें संबोधलें जातें. साधारणपणें महाल म्युनिसिपालिटी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या संस्थांना कांहीं वावर्तीत कर लादण्याचा व त्या उत्पन्नाचा विनियोग रस्ते, दिवावत्ती, आरोग्यरक्षणास मदत, वगैरे कार्यां करण्याचा अधिकार आहे. १९५० सालच्या मुनिसिपालिष्ट्यांच्या उत्पन्नाचे जे आंकडे आले आहेत त्याची कल्पना खालील तक्त्यावरून होईल.

काम्रश् मुनिसिपाइस

	उत्पन्न रु.	खर्च रु.
तिसवाडी	४०९२००	४०९२००
सासट्टी	२५४१४३	२५४१३३
वादेश	३७८७४१	३२८९४६
मुरगांव	२५३३२७	१४३३२७
दमण		१९७७०२
दीव	७१८२३	७१८२३

कॉमिसाँइश् मुनिसिपाइश्

पेडणें	२३५६२	२३५६२
सांखळी	४०४४१	
सत्तरी	३१४१८	३१४१८
फोंडा	५५६११	
सांगें	३९०१९	३९०१९
केपें	३९५३३	
काणकोण	३०३४०	३०३४०
नगरहवेली	५६५४१	

या चौदा वर्षांत या संस्थांचा कारभार सरकारनियोजित सभासदांमार्फत चालत असतो. या कारभारावरील देखरेख मुलकी खात्याकडून ठेविली जाते.

गांववार किंवा गांवाच्या गटवार 'इयूंता लॉकाल' या नांवाची स्थानिक मंडळे (लोकल बोर्डे) आहेत. महाल म्युनिसिपालिटीने दिलेल्या मदतीवर यांचा कारभार चालत असतो. तीन सभासदांपैकी एक सभासद व अध्यक्ष सरकार नेमते व तिसऱ्याची निवडणूक गांवच्या सरकारमान्य संस्थांच्या सभासदांनी केलेली असते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांची ओळख गोमन्तकाला पुरातन कालापासून आहे. पोर्तुगीज पूर्वकालीं गांवचा व महालांचा सर्व तऱ्हेचा कारभार ग्राम-संस्था व महालसंस्था यांमार्फत चालत असे. राजसंस्था ही वरिष्ठ असली तरी स्थानिक बाबतींत ती हस्तक्षेप करित नसे. पोर्तुगीजकालांत हा मनु बदलला व या स्थानिक संस्थांचे अधिकार नामशेष होऊ लागले. इ. स. १५१० त आफॉसु द आल्वुर्कने गोवा घेतल्यानंतर तेथे युरोपियनांची वस्ती वाढली व त्यांस राज्यकारभारांत आपले स्थान असावे असे वाटू लागले. म्हणून त्याने 'सॅनादु द गोवा' (गोवा सेनेट) या नांवाची संस्था स्थापून पोर्तुगीज लोकांस वाव दिला. तिचे रूपांतर मग तिसवाडी म्युनिसिपालिटींत झाले. तरी असून तीस 'सॅनादु द गोवा' हे नांव मोठ्या अभिमानाने देतात. बार्देश व सासष्टी येथील म्युनिसिपालिष्ट्या स. १७७८ च्या सुमारास स्थापन झाल्या. २१ डिसेंबर १८४९ या दिवशीं केपे येथील, १८ फेब्रुवारी १८८१ या दिवशीं फोंडा, पेडणे, सांगें व काणकोण येथील, १० डिसेंबरला सत्तरी येथील व १९१७ सालीं सासष्टी तालुका विभागून नवा मुरगांव महाल बनविला तेव्हां त्या ठिकाणी, म्युनिसिपालिष्ट्या स्थापन झाल्या. दमण व दीव भागांतील या संस्था बहुतेकरून १८८१ च्या सुमारासच झाल्या असाव्या. रिपब्लिकन सरकारने १९१४ सालीं स्वायत्तता दिलेल्या कायद्यानुसार या स्थानिक मंडळांची निर्मिती झाली. पण त्या प्रत्यक्ष १९२० च्या सुमारास स्थापन होऊन काम करू लागल्या. १९२५ च्या सत्तांतरानंतर स्वायत्तता कायद्यांत जे फेरफार झाले त्याअन्वये या संस्था रद्द झाल्या.

पूण पुढें १९४७ च्या सुमारास नव्या स्वरूपांत त्या पुनरुज्जीवित झाल्या. असा हा आमच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा थोडक्यांत इतिहास आहे.

सारांश, भारताच्या गोवा, दमण व दीव ह्या पोर्तुगीजांच्या अंमलाखालील प्रदेशांत एकंदर राज्यकारभाराची व्यवस्था काय आहे व ह्या छोट्याशा प्रदेशांना एक स्वतंत्र राज्य (State) मानण्यांत येऊं लागल्यामुळें तैथील गरीब प्रजेची अवस्था काय झाली आहे त्याची कल्पना वाचकांना येईलच.

गोमन्तकांतील ग्रामसंस्था

आपल्या देशाच्या इतिहासांत असा एक काळ येऊन गेला कीं ज्यावेळीं पुरेसैं अन्न आणि वस्त्र यांची वाण कोणासच पडत नसे. त्या वेळीं प्रत्येक व्यक्ति आपल्या कुटुंबासाठीं, कुटुंब आपल्या गांवासाठीं, गांव आपल्या महालासाठीं, महाल आपल्या प्रांतासाठीं आणि प्रांत आपल्या देशासाठीं जगत असे. महात्मा गांधीजीना 'रामराज्य' ह्या शब्दांत आपल्या ह्या पुरातन कालीन वैभवशाली स्थितीचा अर्थ अभिप्रेत असे.

पोर्तुगीजपूर्व गोमन्तकांतहि ग्रामसंस्थांच्या (कोमुनिदादींच्या) रूपानें 'रामराज्य' नांदत होतें. ह्या ग्रामसंस्थांचा उगम केव्हां व कसा झाला, तेथील निरनिराळे गांव समाईक पद्धतीनें कसे वसाहतीस आणण्यांत आले, याचा उल्लेख प्रकरण ३ मध्यें आलाच आहे. "

ज्या लोकांनीं ह्या जमिनी प्रथम लागवडीस आणल्या त्यांस 'गांवकार' म्हणत असत. हा शब्द सुरवातीस, 'गांवांचे हितसंबंध सांभाळणारा', ह्याच अर्थानें वापरण्यांत येत असे. कालांतरानें ह्या संज्ञेस अनेक अर्थ प्राप्त झाले.

या जमिनी भरभराटीस येत गेल्या व त्यांवरील या लोकांचे हक्क कायम स्वरूपाचे झाले. यामुळें, 'गांवकार' म्हणजे जमिनीचा मालक, असें साहजिकच मानण्यांत येऊं लागलें.

ह्या गांवकरी शब्दाला पुढें अनेक अर्थ जडले. त्यांतलाच भूपति हा एक. गोमन्तकांतल्या ह्या गांवकारांची कीर्ति हळूहळू इतकी दूरवर पसरत गेली कीं गांवकार शब्दाचा गोंयकार हा प्रतिशब्द बनला. गांवकार म्हणजे गोमन्तकाचा शिल्पकार असाच जणुं गांवकार शब्दाचा अर्थ ठरला.

शेतकीप्रधान ग्रामव्यवस्था

एकंदर समाज कृषिप्रधान असल्यामुळे गांवकारांनी आपल्या कुटुंबांची विभागणी 'वांगडां' मध्ये केली व त्यांनी केलेल्या कमी अधिक ग्रामसेवेनुसार १ ला, २ रा, ३ रा असे वांगडांचे वर्गीकरण केले. (ग्रामसंस्थांच्या तांत्रिक भाषेत 'वांगड' [सोबत] या शब्दाचा अर्थ ग्रामसंस्थेच्या गांवकरांचा गट असा करण्यांत येतो.)

यानंतर त्यांनी संबंध प्रदेशाची गांव व महाल यांत विभागणी केली. प्रत्येक गांव निरनिराळ्या वाड्यांत पोटविभागला गेला. पहिल्या दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रतीची जमीन, असे जमिनीचे वर्गीकरण करण्यांत आले.

कांहीं गांव एके ठिकाणी येऊन त्यांचे संघ निर्माण होत होते व प्रत्येक गांवामध्ये गांवपण चालविणाऱ्या म्हणजे ग्रामविषयक निर्णय घेणाऱ्या व ते अमलांत आणणाऱ्या ग्रामसभा बनत होत्या. ज्या वेळीं सार्वजनिक हिताच्या प्रश्नावर विचार करण्यांत येत असे, त्या वेळीं प्रत्येक गांवचे प्रतिनिधित्व कोणत्याही एका वांगडाच्या वांट्याला येत असे. प्रत्येक वांगडाला एक निर्णायक मत असून त्याला ठराविक क्रमानुसार मतप्रतिपादनाचा हक्क होता.

तांदळाच्या पिकांसाठीं राखून ठेवण्यांत आलेल्या पहिल्या प्रतीच्या जमिनीच्या उत्पन्नाचा एक भाग धार्मिक विधि व कारभार इ. स्वर्चासाठीं वापरण्यांत येत असे. उत्पन्नाचा बराचसा भाग उपजीविका, बांधकाम व समाजाची भरभराट यासाठीं राखून ठेवला जात असे.

दुसऱ्या प्रतीच्या जमिनींना 'मरड' (पठारावर असलेली विनझाडीची जमीन) असे म्हणण्यांत येत असे. व त्यांचा उपयोग विशेषतः माड (नारळांचीं झाडे), आंब्याचीं झाडे, सुपारीची व इतर झाडे लावण्यासाठीं करण्यांत येत असे. त्याशिवाय नाचणी, उडीद, पाकळ, कुळीथ, वगैरे पिके देणाऱ्या तिसऱ्या प्रतीच्या जमिनी असत. मरडांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे तीन भाग करण्यांत येत असत. पहिला भाग हिंदूंचीं देवालये बांधण्यास व त्यांची उत्तम रीतीने व्यवस्था ठेवण्यास (सध्या कांहीं ठिकाणीं खिश्चन लोकांच्या देवळांसाठीं) व धार्मिक विधी पार पाडण्यास आवश्यक

असलेल्या नोकरवर्गाच्या उदरनिर्वाहासाठी खर्च करण्यांत येत असे; दुसरा भाग, रस्ते बांधण्यासाठी व ते सुस्थितीत ठेवण्यासाठी वापरला जात असे. तिसरा विभाग पडीत स्वरूपांत असे. तो लागवडीस आणू इच्छिणाऱ्यांना, त्यावर वार्षिक सारा (Foro) ठरवून देण्यांत येई. यापैकीच कांहीं जमिनी गायरानांसाठी व स्मशानासाठी राखून ठेवण्यांत येत. कुंडुंबणासाठी किंवा घरभायसाठी घेण्यांत येणारा जमिनीचा सारा कायम स्वरूपाचा असे; फळफळावळीच्या लागवडीसाठी देण्यांत येणाऱ्या जमिनीच्या सान्याला ' शिरस्ता ' असे म्हणण्यांत येई. हा सारा फळांच्या संख्येवर आकारण्यांत येई. व कडधान्ये पेरण्यासाठी देण्यांत येणाऱ्या जमिनीचा सारा पिकांची वार्षिक बाराणी, म्हणजे अंदाज, करून त्या मानानें बसविण्यांत येई.

शेतकरी समाजाची वाढ

लागवडीस आणण्याच्या जमिनींत वाढ करण्याची गरज असल्यामुळे पण नवीन साहसार्ची कामे अंगावर घेण्यास लोकसंख्या कमी पडत असल्यामुळे गांवकारांनी बाहेरच्या प्रदेशांतील शेतकऱ्यांना पाचारण करून त्यांचा ग्रामसंस्थांमध्ये ' जणवाले ' (जन्मजात हक्क असलेले) व पिढीजाद काम करणारे वर्ग या नात्याने समावेश करून घेतला. त्याशिवाय त्यांनी शेतीच्या उत्कर्षासाठी आणि सामाजिक गरजांसाठी ज्यांची फार जरूरी होती अशा लोहार, सुतार, न्हावी, शिंपी, धोबी, महार, चांभार वगैरे कारागिरांना बोलाविले. उद्योगधंदे वाढीस लागल्याबरोबर व्यापार जोरांत सुरू झाला. आणि अशा तऱ्हेने कांहीं काळ लोलल्यानंतर, व्यापार इतका भरभराटीस आला की तो टिकवून धरण्यासाठी नवीन सवलती व तांतडीच्या देवाण घेवाणीच्या संबंधांची गरज फार तीव्रतेने जाणवू लागली. तेव्हां गांवकारांनी उद्योगाला जोराची चालना द्यावयाच्या उद्देशाने वेळोवेळी ' जण ', ' फतेशी ' ' तांग ' ' आरेकेडर ' आणि ' मेलग ' जातीचे नवीन कर बसविले व त्यांच्या निधीतून पेठा, बंदरे यांची उभारणी केली.

दुसऱ्या बाजूने, ग्रामसंस्थांच्या जमिनींना बळकटी आणण्यासाठी, त्यांची मोजणी (Tombação) करण्यास सुरवात केली. खास खेडेगांवासाठी

गोमन्तकांतील ग्रामसंस्था

१००५४
३०५
३०५

पोलीस खातें उघडण्यांत आलें. जमिनीच्या मशागतीसाठीं नियम करण्यांत आले. प्राथमिक शिक्षणाचा पाया घालण्यांत आला. ग्रामीण कारभाराची व न्यायदानविषयक पद्धति ठरवून त्या प्रचारांत आणल्या. ग्रामसंस्थांच्या वाढत्या खर्चास त्यांचें वार्षिक उत्पन्न एकाद्या वर्षी पुरेनासें झालें तर गांवच्या रहिवाशांवर, विशेषतः गांवकरी कुटुंबांवर, पट्टी बसवून त्या रकमेतून ही नूट भरून काढण्यांत येई. तिला 'नुकसान पट्टी' असें म्हणत. गांवच्या उद्योग-धंद्यांवर कर बसविण्याचाही अधिकार ग्रामसंस्थांना असे. क्वचित् प्रसंगां याचाही उपयोग करण्यांत येई.

हा जुना समाज इतका सुसंपन्न व नमुनेदार होता कीं, प्रचलित समाजांतील भीक मागून पोट भरणें व अशाच तऱ्हेचे उपजीविकेचे हीन प्रकार त्यांस मुळींच ठाऊक नव्हते. कारण, दर माणसाला काम व अन्न मिळत असे, आणि सामाजिक नियम नीट पाळले जावेत या उद्देशानें बऱ्याच कालापासून प्रचारांत असलेले नैतिक दंड (Moral sanctions) वापरण्यांत येत असत. तत्कालीन जातिभेद उच्चनीचतेच्या खोट्या कल्पनांवर आधारलेला नसून श्रमविभागणीवर आधारलेला होता.

उद्योगाने सर्व माणसें जीवनार्थकलहांत समानतेच्या पातळीवर येऊं शकतात यासंबंधीं त्या वेळीं कुणाचेंही दुमत नव्हतें. त्यांना आपल्या ग्राम-व्यवस्थेच्या उत्कृष्टतेसंबंधीं बालंबाल खात्री वाटत होती. पण परकी लोकांकडून गांवांवर हल्ले झाल्यास त्या हल्ल्यांना तोंड द्यावयास लागणारी शस्त्र-सामुग्री व मनुष्यबळ त्यांच्यापाशीं नव्हतें. म्हणून ते आपणावर सत्ता गाजवूं इच्छिणाऱ्या लोकांना ठराविक खंडणी द्यावयाचें कबूल करून आपल्या जुन्या चालीरीती व वडिलोपार्जित संपत्ती निर्विघ्नपणें उपभोगण्याचें स्वातंत्र्य टिकवून धरीत असत. याचसाठीं अनेक परक्या सत्तांचे वारे वाहिले असतांनाही, ग्रामसंस्था वैभवाचें शिखर गाठूं शकल्या आणि पर्यायानें सर्व जगांतील आक्रमक वृत्तीचे लोक गोमन्तकाचा सुवर्णभूमि या दृष्टीने हेवा करूं लागले.

आमच्या ग्रामसंस्थांच्या साध्या आणि आश्चर्यकारक घडणीचें निरीक्षण केल्यानंतर, सर जॉर्ज बर्डवुड यांचे पुढील उद्गार विचारपूर्ण आणि समर्पक वाटूं लागतात. "अहाहा, हिंदुस्थान किती सुखी देश आहे ! तेथील सर्व

माणसैं अजून संतुष्टपणें आणि समाधानानें जगतात. त्यांना स्वतंत्रपणें आपलीं उच्चतर सुखें आध्यात्मिक श्रद्धेनें किंवा कल्पनेंत सांपडूं शकतात व अशा कल्पनांमुळेच त्यांच्या सहकारी संघटनांचें (ग्रामपंचायतींचें) अक्षरशः ' देवराज्यांत ' (Civitas Dei) रूपांतर झालें आहे. ” १

पोर्तुगीज अंमल सुरू झाल्यानंतर

गोव्यांत हिंदु व मुसलमान राज्यकर्त्यांनी राज्य केलें, पण ते सर्व तेथील हितसंबंधांशीं एकजीव होऊन राहिल्यामुळे, ग्रामसंस्था आपली मालमत्ता व हक्क कायम राखूं शकल्या. पण ही स्थिति पोर्तुगीज सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर पालटली. गोवा ही त्या वेळीं पूर्वेतील एक मोठी व्यापारी पेठ होती. त्या ठिकाणीं, अरबस्तान ते चीन अशा निरनिराळ्या देशांतील व्यापारी जमत असत. धार्मिक वावतींत सहिष्णु असलेला गोमन्तक त्या वेळीं निरनिराळ्या विचारप्रणालींचें व धार्मिक तत्त्वज्ञानाचें केंद्र होऊन बसला होता. पण ही स्थिति पोर्तुगीज लोकांनीं गोवा काबीज केल्यानंतर पार बदलून गेली. जो ख्रिश्चन धर्म, शेजाऱ्यावर प्रेम करणें म्हणजे ईश्वरावर प्रेम करणें, असें मानतो त्याच धर्माच्या तत्वांच्या नांवांखालीं पोर्तुगीज जेत्यांनीं हा शांत व संपन्न असा देश रक्तानें व विनाशानें कांठोकांठ भरून टाकला. फ्रेदेरीकु आयाल (Frederico Ayala) यांना हें सत्य लपवून ठेवणें शक्य झालें नाहीं. ते म्हणतात, ' मूर्तिभंजनाच्या अभिनिवेशानें पोर्तुगीज लोक हिंदु देवळांवर व देवांच्या मूर्तींवर तुटून पडत असत. एकीकडे ते हर्षभरानें मंदिरें जमीनदोस्त करीत असत, तर दुसरीकडे, ज्यांचे आज फारच थोडे अवशेष (पुरावे) उपलब्ध राहिले आहेत, असे कोकणी भाषेतील ग्रंथ व हस्तलिखितें प्रचंड होमकुंडांत अग्नीच्या भक्ष्यस्थानीं टाकीत असत. हे लोक धार्मिक वेडाच्या लाटेत सांपडल्यामुळे शिल्पाच्या व वाङ्मयाच्या किती तरी अमोल नमुन्यांचा नाश झाला असेल ! ' २

१ The Indian Plough.

२ प्राचीन व अर्वाचीन गोमन्तक (Goa Antiga e Moderna)

त्या काळीं पोर्तुगीजांची मोहीम म्हणजे चांचे लोकांच्या साहसाचा एक उत्कृष्ट नमुना होता. ब्रिटिश, फ्रेंच व डच लोकांच्या पूर्वेत जेवढ्या म्हणून लढाया झाल्या त्या सर्वांमार्गे तेथील संपत्ती लुटणें व व्यापार बळकावून बसणें याशिवाय दुसरा उद्देश नव्हता. नामांकित पोर्तुगीज इतिहासकार ओलिव्हैरा मार्तीश यांनीं हें इंगित चांगलेंच उघडकीस आणलें आहे. त्यांच्या एका ग्रंथांतील, पोर्तुगालच्या राजानें पोर्तुगीज हिंदुस्थानच्या व्हाइसरॉयला पाठविलेल्या पत्रामधला, उतारा त्या दृष्टीनें महत्त्वाचा आहे. राजा लिहितो, “अगोदर मिरिं व मसाले पाठवून दे, म्हणजे मग झोपीं गेलास तरी हरकत नाही.”

तुमच्या चालीरीती अत्राधित पाळल्या जातील, अशा अर्थाची लेखी हमी (Pact) पोर्तुगीजांनीं दिली होती, तरी ती हमी प्रत्यक्ष व्यवहारांत न उतरतां कागदावरच राहिली ! कारण वस्तुस्थिति अशी होती कीं, ज्या ज्या वेळीं व्हाइसरॉयला नवीन किल्ले बांधण्यासाठीं, युद्धाला लागणारे घोडे व दारुगोळा विकत घेण्यासाठीं, किंवा रिकामे पडलेले सरकारी खजिने भरून काढण्यासाठीं, पैशांची गरज भासत असे, त्या त्या वेळीं त्याचें लक्ष हमखास ग्रामसंस्थांपाशीं गोळा झालेल्या शिल्लकेकडे वळत असे. पण, पोर्तुगीजांनीं बळजबरीनें पैसा हिरावून नेल्यानें ग्रामसंस्थांचें जें अपरिमित नुकसान झालें तें कांहींच नव्हे; त्यांनीं ग्रामसंस्थांची घडणच आमूलाग्र विघडवून टाकल्यामुळें झालेलें नुकसान अत्यंत शोचनीय होय.

पोर्तुगीज राज्यकर्ते खासगी मालमत्तेचे पुरस्कर्ते असल्यामुळें, गोमन्तकांतील समार्ईक इस्टेट पाहून त्यांनीं आश्चर्यानें थक्क होणें अगदीं स्वाभाविक होतें. ‘बळी तो कान पिळी’ हें त्यांचें ब्रीदवाक्य होतें. खासगी मालमत्तेच्या तत्त्वानुसार, प्रत्येक माणसाला आपल्या शेजाऱ्यास लुटण्याचा आणि पर्यायानें त्याच्या निर्धनतेवर आपली संपत्ती उभी करण्याचा हक्क पोंचत असतो, ह्या पाश्चात्य विचारसरणीचा शिरकाव हळूहळू ग्रामसंस्थांमध्ये होऊं लागला. ज्या ठिकाणीं पूर्वी सार्वजनिक हिततत्परता नांदत होती, त्या ठिकाणीं आतां वैयक्तिक स्वार्थ शेअर्सच्या (Accōes) रूपानें प्रकट होऊं लागला. त्यामुळें ग्रामसंस्थांची सार्वजनिक संपत्ती निरनिराळ्या शेअरवाल्यांच्या

(Accionistas) वैयक्तिक मालकीनुसार विभागली गेली. अशा तऱ्हेने ग्रामसंस्थेच्या मूळ पद्धतीवर पहिला जोरदार धाव पडला.

अशा रीतीने, बहुतांशीं संबंध गांवच्या सामाईक मालकीची म्हणून जी मिळकत समजण्यांत येत असे, तिचे व्यापारी मूल्यांत रूपांतर झाले. गांवच्या एकंदर लोकवस्तीच्या श्रमांचे फळ असे जे ग्रामसंस्थेचे उत्पन्न ते मांडवलदार शेअरवाल्यांना देऊन टाकण्याच्या उद्देशाने हिरावून घेण्यांत आले. साहजिकच आज, ज्याच्याजवळ जास्त पैसा असेल तो जास्त शेअर्स विकत घेऊं शकतो; किंबहुना सगळेच शेअर्स बळकावून वसू शकतो !

पोर्तुगीजानी ग्रामसंस्थांचा गाभाच नाहीसा करून टाकला. आपल्या इच्छेप्रमाणे त्यांचा उपयोग करावयास मिळावा या हेतूने, ते ग्रामसंस्थांचे कायमचेच पालक होऊन बसले ! या पालकत्वामुळे, उत्साह, निष्ठा व साहस अशीं जीं ग्रामसंस्थेचीं प्रमुख वैशिष्ट्ये होती तीं नष्ट झालीं. अगदीं परवांचीच गोष्ट घ्या. ज्या वेळीं पोर्तुगीज वसाहतमंत्र्यांनीं गोव्याला भेट दिली त्या वेळीं त्यांच्या सन्मानार्थ नाचाचे कार्यक्रम घडवून आणण्यासाठीं सासष्टीच्या ग्रामसंस्थांकडून २०००० रु. उकळण्याचा प्रयत्न झाला !

न्यायाला स्मरून बोलावयाचे झाल्यास असे म्हणावे लागेल कीं, अनेक शतकांनंतर एका असामान्य पोर्तुगीज गव्हर्नरला—कर्नल इयुजे काब्राल यांना—दिसून आले कीं, परावलंबी घटकांकडून ग्रामसंस्था पिळल्या जात आहेत आणि प्रत्यक्ष शेतकरी वर्गाला किंवा गोव्यांतील बहुजन समाजाला गरिबीचे जीवन कंठावे लागत आहे. त्याकरितां त्यांनी एक कायदा करून असे फर्माविले कीं, स्वतःच्या नांवावर ग्रामसंस्थांचीं शेत घेणाऱ्या कोणत्याही इसमानें तीं स्वतःच कसलीं पाहिजेत; त्याने तीं कोणत्याही प्रकारें मत्तयांन देतां कामा नयेत.

या कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या इसमाचा करारनामा रद्द होई व ठराविण्यांत आलेला दंड त्याला भरावा लागे. या दंडाचे कधीं कधीं कैदेच्या शिक्षेंतही पर्यवसान होत असे. या व अशा स्वरूपाच्या कायद्यांनुसार शेतकऱ्याला ठराविक प्रमाणाबाहेर शेतजमिनी खंडास देतां येत नसत. या

कन्यद्यामुळे ग्रामसंस्था व स्वतः कसणारे शेतकरी यांच्यामधले संबंध सुधारण्याच्या मार्गावर होते. पण इतक्यांत मागाहून आलेल्या गव्हर्नराने—किंतानील्य दीयश् याने—सर्वसाधारणपणे लिलावांत ह्या शेतजमिनी लागवडीला आणण्याच्या जुन्या पद्धतीचाच पुन्हा पुरस्कार केला आणि कुणालाही आपल्या नांवावर शेत आणून स्वतःच्या पित्यांकडून लागवड करून घेण्याची सवलत मिळू लागली. चा. काब्राल याने घालून दिलेली पद्धत या बदलामुळे नष्ट झाली.

कांहीं वर्षांमागे ज्या वेळीं मी तिसवाडी महालांतील ग्रामसंस्थांचा मामलेदार होतो, तेव्हां मला ' इंडिततूतु व्हाश्कु दा गामा ' या संस्थेतर्फे 'ग्रामसंस्था' या विषयावर व्याख्यान देण्यास पाचारण आले होते. ह्या व्याख्यानांत मीं असें सुचविलें होतें कीं, ग्रामसंस्थांची सुधारणा व्हावी असें वाटत असल्यास त्यांच्या भूतकालाकडे वळून बघणे आवश्यक आहे. ग्रामसंस्थांना पूर्वप्रतिष्ठा आणि वैभव प्राप्त होण्यासाठीं, ग्रामसंस्थांची मिळकत ' जण ' किंवा ' शेअर्स ' यांत विभागण्याची जी पद्धत रूढ झाली ती समूळ नष्ट करून त्या मिळकतीवर त्या त्या ग्रामसंस्थांतील गांवच्या कायम रहिवाशांची मालकी शाबित केली पाहिजे. त्या योगे ग्रामसंस्थांचे हितसंबंधी ह्यांचें व्यक्ति या नात्यानें तूर्त जें महत्त्व आहे तें नाहींसें होऊन त्या जागीं एका समूहाचें, गांवचे ते सामाजिक घटक हें, मूळ नातें पुनर्स्थापित होईल. आणि प्रत्येक गांवची संपत्ति ही खऱ्याखऱ्या अर्थानें त्या गावांतील एकंदर रहिवाशांची संपत्ति किंवा सार्वजनिक धन होईल.

गव्हर्नर झ्युजें काब्राल यांनीं माझ्या ह्या सूचना लक्षांत घेतल्या व पोर्तुगाल सरकारनेही त्याला मान्यता दर्शवून असें सुचविलें कीं, गोवा सरकारने ग्रामसंस्थांची जुन्या धाटणीवर पुनर्रचना करावी व त्यांच्याशीं ज्यांचे ज्यांचे हितसंबंध निगडित असतील आणि त्यांच्या घडणीला जे हातभार लावणारे असतील त्या सर्वांनाच ग्रामसंस्थांचा लाभ करून द्यावा; तसेंच त्यांना ग्रामराज्याचें कारभार व न्यायदानविषयक जें अंग होतें तेंही पूर्ववत् प्राप्त करून देण्यांत यावें. पण गव्हर्नर किंतानील्य दीयश् ह्यांना हें नको होतें हें उघडच आहे. त्यांनी तो हुकूम अंमलांत तर आणला नाहींच; उलट मार्गे म्हटल्याप्रमाणें विकृत स्वरूप मात्र त्या हुकुमाला दिलें.

एक गोष्ट निर्विवाद आहे; गोव्याच्या वासाहतिक सरकारला वाटते त्याप्रमाणे, गोव्याची सुधारणा ही, गोव्यांत रेडिओ स्टेशनचीं भारी किंमतीचीं यंत्रे असणे, किंवा खेळांच्या सामन्यांसाठीं प्रचंड स्टेडियम असणे, किंवा बड्या पाहुण्यांसाठीं भव्य विश्रांतिस्थाने असणे, अशासारख्या गोष्टींवर मुळींच अवलंबून नाहीं. ती घडवून आणायची झाल्यास आधीं जनतेला सामान्य दर्जाचे तरी जीवन जगण्यास मिळालें पाहिजे. ग्रामसंस्थांच्या द्वारा तें उपलब्ध करून देतां येईल. पण अशी परिस्थिति निर्माण होण्यास ग्रामसंस्थांना आपले पूर्वींचे हक्क प्राप्त झाले पाहिजेत. आमचे प्रांतबंधु ते अधिकार मिळवून देण्यासाठीं निष्ठेनें पुढें येतील अशी मला आशा वाटते.

प्रकरण नववें

गोमन्तकाची सामाजिक स्थिति

गोमन्तकाचा भूभाग महाराष्ट्राला जोडलेला आहे, म्हणून येथील समाज बाहेरील समाजासारखाच असणे स्वाभाविक आहे; तथापि कांहीं अंशी भौगोलिक कारणांनी व बहुतांशी राजकीय कारणांमुळे हा समाज पुष्कळ काळपर्यंत बाहेरील समाजापासून अलग पडलेला आहे, आणि साडेचारशे वर्षे तो भिन्न संस्कृतीच्या परकीय सत्तेखाली आहे. यामुळे हा समाज कांहीं अंशी वैशिष्ट्यपूर्ण झालेला आहे असे म्हटले तर चुकीचे होणार नाही.

येथील समाजाचे हिंदु व ख्रिस्ती असे प्रमुख दोन विभाग पडतात. जवळजवळ सहा लाख लोकसंख्येपैकी ५६.१ टक्के हिंदु, ४२.१ टक्के ख्रिस्ती व सुमारे १.८ टक्के इतर अशी विभागणी आहे. मुसलमान अगदीच अल्पसंख्य आहेत व येथील समाजांत त्यांचे स्थानहि मुळीच महत्त्वाचे नाही. यामुळे हिंदु व ख्रिस्ती समाजापुरतेंच विवेचन आहे. मुळांत एकच असलेला समाज भिन्न धर्मांमुळे व जेत्यांशी तादात्म्य व्हावे यासाठी बुद्धिपुरस्सर जे प्रयत्न झाले यांमुळे पृथक् झालेला दिसतो, तथापि या निराळेपणांतहि अनेक ठिकाणी मूळचे ऐक्य प्रकट होते हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

येथील हिंदु समाजांत अर्थातच बाहेरील समाजाप्रमाणेच जातिभेद आहेच, परंतु येथील जातिभेदांत तीव्रता पुष्कळच कमी आहे, आणि जाती-जातींमध्ये कटुता जवळ जवळ नाहीच म्हटले तरी चालेल. अस्पृश्यता व्यावहारिक दृष्ट्या फारशी अस्तित्वांत आज राहिलेली नाही. अजून अशीं कांहीं देवालये आहेत कीं, त्यांत अस्पृश्यांना अजून प्रवेश मिळालेला नाही; तरी इतर ठिकाणी शाळा, बाजार, पाणोठा वगैरे स्थानीं आज स्पृश्या-स्पृश्य विवेक केला जात नाही. अस्पृश्यांत महार आणि चांभार या दोनच

जाती दिसतात, आणि चांभारांत घाटावरच्या बऱ्याच चांभारांची आढक झालेली दिसते. स्पृश्य हिंदूंत गौड सारस्वत ब्राह्मण (त्यांना 'ब्रामण' असें म्हटलें जातें), वैश्य, दैवज्ञ व गेल्या तीस चाळीस वर्षांत गायक समाज हे विशेष पुढारलेले आहेत, आणि मराठा, भंडारी, नापित या समाजांतहि अलीकडे पुष्कळच जागृति व प्रगति झालेली दिसून येत आहे. कोंकणस्थ किंवा कऱ्हाडे ब्राह्मण (या वर्गाचा मुख्य व्यवसाय भिक्षुकी हाच असल्यामुळे 'भट' असें म्हटलें जातें) हे पुष्कळच अल्पसंख्य आहेत, आणि कांहीं अपवाद सोडले तर आधुनिक विद्यांकडे त्यांनीं विशेष लक्ष पुरविलें नाहीं, असें दिसतें. पुढारलेला हा शब्द येथें केवळ सापेक्षतेनें वापरलेला आहे. कारण येथील बहुजनसमाज सांस्कृतिक दृष्ट्या बाहेरील तत्सम समाजापेक्षां कितीतरी वरच्या दर्जाचा ठरेल. अल्पशिक्षित किंवा अशिक्षित अशा भंडारी शेतकऱ्यांच्या, गवंड्यांच्या, गाडीवानांच्या किंवा अशाच श्रमजीवी माणसांच्या घरांतून कोठें संध्याकाळीं मधुर संगीताचे आलाप ऐकूं येतील; नाटक सिनेमाची चर्चा चाललेली दिसेल किंवा एखाद्या ऐतिहासिक, पौराणिक किंवा सामाजिक नाटकाच्या तालमीहि झडत असलेल्या आढळतील. हा बहुजनसमाज नाटकसिनेमाचा, गाण्यावजावण्याचा, कथाकीर्तनाचा, सुरेल भजनाचा शोकी आहे. तांत्रिक शिक्षण मिळालें नसतांहि कुशल कारागीर आहे, नीटनेटका पोशाख आवडणारा आहे, आणि शोकाखातर प्रसंगीं शक्तीबाहेर खर्च करणारा आहे.

हिंदु समाजाकडून ख्रिस्ती समाजाकडे वरवर पाहिलें तरी तो समाज सामान्यतः हिंदु समाजाहून अनेक बाबतींत अधिक शिक्षित, अधिक संपन्न व अधिक हुशार आहे असें दिसतें. या समाजांतहि जातिभेद आहे असें म्हटल्यास आश्चर्य वाटे. मूळ हिंदु समाजांतील 'ब्रामण' व 'शूद्र' किंवा 'चाडु' हे भेद निदान वैवाहिक संबंधांत तरी येत असतात. 'ब्रामण' ख्रिस्ती सामान्यतः बुद्धिमान्, संपन्न व अभिजातत्व दाखवणारा असतो. हिंदु-ख्रिस्ती समाज सलोख्याने व पुष्कळदां जिव्हाळ्यानें एकमेकांशीं वागतांना दिसतात. चौथी-दिवाळीला किंवा शिमग्याला झालेल्या किंवा लग्नासारख्या प्रसंगीं हिंदूंच्या घराचा गोडघोडाचा भाग ख्रिस्ती शेजाऱ्याला अवश्य जातो, तर नाताळासारख्या

सणावेळीं किंवा अन्यप्रसंगीं खिस्ती माणसाच्या बागोंतील केळ्यांची फणी, एकादी पपई किंवा अननस हिंदू शेजाऱ्याला भेट म्हणून येत असतो. खेड्या-पाड्यांतून एकादी खिस्ती बाई आपल्या हिंदू शेजाऱ्याला 'देरा' (भावजी) असें संबोधील, तर खुडरुडू दुकान चालवणारा एकादा वामण दुकानदार शेजाऱ्या खिश्चन 'होनी' बरोबर सुखदुःखाच्या गोष्टी निःसंकोचपणें 'बल्कांवां'त बसून करील. या उभय समाजांत स्पर्धा नाही असें नाही. शहरांतून ती दिसून येते, शिक्षित लोकांच्या राजकारणांतही ती प्रकट होते. पण खेड्यापाड्यांतून या उभय समाजांतील सौहार्द स्पष्ट दिसून येतें. उभय समाजाला एकत्र सांधणारी एक गोष्ट म्हणजे कोंकणी बोली. हिंदु-खिस्ती बहुजनसमाज याच बोलींतून आपले नित्याचे बहुतेक व्यवहार करीत असतो. मुसलमान समाजहि कोंकणीतच व्यवहार करतो, परंतु आपला निराळेपणा दाखवण्यासाठी उर्दूचाहि उपयोग तो करूं पाहतो. परंतु त्या भाषेला उर्दू असें म्हणणें म्हणजे तिची विटंबनाच आहे.

गोमन्तकीय समाजाचें वैशिष्ट्य ज्या कांहीं गोष्टींत दिसून येतें त्यांतील एक म्हणजे येथील घरे व राहाणी ही होय. त्यांतहि हिंदु व खिस्ती घरांत पृथक्त्व दिसून येतें. अलीकडे हिंदूंचीं घरे, विशेषतः शहरांतील, खिस्ती धर्तीवर किंवा आधुनिक शहरांतील धर्तीवर बांधलीं जातात. तथापि सामान्यतः सुखवस्तु हिंदूंचें, विशेषतः ब्राह्मण, वैश्य किंवा दैवज्ञांचें घर म्हणजे चौकांचें असावयाचेंच. गोमन्तकांत संचार करणाऱ्या बाहेरील माणसांचें लक्ष प्रामुख्याने तेथील सुंदर घरांकडे वळतें. खेड्यांतून देखील संपन्न खिस्ती किंवा हिंदूंचीं मोठमोठीं घरे दिसतांच तो चकित होतो. खिस्ती माणसाच्या घरापुढें लहानमोठी सुंदर फुलवाग असावयाचीच; अगदीं दरिद्री खिश्चनाचाहि त्याला अपवाद असणार नाही. प्रथम बाहेर लहानसें बल्कांव (दोन बाजूंना आसमशीर बसतां येतील असे ओटे किंवा सोपे) दिसतें. हा विशेष येथील सुखवस्तु, पांढरपेशा वर्गाची स्वास्थाप्रियता दाखवितो. आंत शिरतांच प्रशस्त दिवाणखाना, दारासमोर लहानशा कोनाड्यांत खिस्त व माता मेरी यांच्या प्रतिमा, दिवाणखान्यांत दोनचार खुर्च्या व एकादें टेबल, बाजूस झोली व आंत एक किंवा अधिक माजघरे, व बाजूस स्वयंपाकघर, विहीर

व शौचकूप अशी रचना सामान्य शेतीकाम करणाऱ्याच्याहि घरांत आढळेल. सामान्यतः ख्रिस्ती लोकांची राहणी अधिक सौंदर्यपूर्ण, अधिक टपटिपीची असते. संपन्न ख्रिस्ती लोकांचीं घरे तर फार सुंदर सजविलेलीं असतात. ख्रिस्ती लोकांचीं घरे बहुधा दरवर्षी शुभ्र चुन्याने किंवा निरनिराळ्या सुंदर रंगानीं रंगवितात. अलिकडे शहरांतून अमेरिकन पद्धतीचीं घरे बांधलीं जातात, पण गोमन्तकीय वास्तुसौंदर्य त्यांत दिसत नाहीं. गोव्यांतील पणजी मडगांव सारखीं लहानशीं पण सुंदर शहरे सौंदर्यांत किंवा स्वच्छतेत सर्व महाराष्ट्रांत उठून दिसतात. गोमन्तकांतील देवळांसारखीं देवळे तर महाराष्ट्रांत कुठेही आढळणार नाहीत. तीं किंवा ख्रिस्ती लोकांचीं चर्चेस्फार सुंदर, स्वच्छ व नीटनेटकीं दिसतात, आणि कोणाही प्रवाशांचे चित्त आकर्षून घेतात. येथील खेड्यांतून देखील पुष्कळच नीटनेटकेपणा व सौंदर्य आढळते.

रहाणीच्या दृष्टीने पाहतां हिंदूंमध्ये थोडासा गैरशिस्तपणा किंवा गबाळेपणा दिसून आल्याविना राहत नाहीं. हिंदूंत अजूनहि टिकाव धरून असलेली एकत्र-कुटुंब-पद्धतीहि याला अंशतः कारणीभूत असेल. विवाह होतांच ख्रिस्ती तरुण आपला स्वतंत्र संसार थाटतो. हिंदूंतहि आर्थिक कारणामुळे, कालप्रवाहामुळे किंवा नोकरीधंद्यामुळे एकत्र-कुटुंब-पद्धति विरळ होत चालली आहे. तीस-चाळीस माणसांचीं कुटुंबे आतां फारशीं दिसून येत नाहीत. कुटुंब प्रमुखाचाही अधिकार आतां पुष्कळच मर्यादित झाला आहे.

समाजाच्या नित्य व्यवहारांत कालप्रवाहानुसार जुन्या चालीरीतींचे प्राबल्य अर्थात्च कमी झालेले आहे. ख्रिस्ती काय किंवा हिंदु काय, उभय समाजांत सामाजिक परिवर्तन झपाट्याने होत आहे. ख्रिस्ती लोक कॅथलिक पंथाचे असून त्यांच्यावर अजूनहि धर्माधिकार्यांचे बरेचसे वर्चस्व असले तरी स्वतंत्रपणे विचार करणारे तरुण पुष्कळ आढळतील. हिंदूंच्या आचारविचारांतहि क्रांति घडून येत आहे. शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबरच बाहेरील विचार झिरपून येत असतात त्यांचा हा परिणाम आहे. आहार-विहारांत जातीय बांधने आतां बरीच शिथिल झालेली आहेत. पोशाखाच्या बाबतींत नवीन पिढी-सुशिक्षित व अर्धशिक्षित-पाश्चात्यांचे सर्रास

अनुकरण करीत आहे. गोमन्तकाचें वैशिष्ट्य म्हणून समजली जाणारी तांबडी रोंपी आतां कुठें तुरळक दिसेल, तेवढीच. रुमाल किंवा फेटा बांधणारे हळु-हळु अदृश्य होत आहेत. कनिष्ठ वर्गांतहि आतां पोशाखाच्या बाबतींत सुधारणा झाल्याचें दिसून येतें. खिस्ती लोकांत नव्या पिढींत पोशाखाच्या बाबतींत स्त्रियांनीं सुधारणा केली आहे. खिस्ती लोकांच्या म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या साड्या आतां जुन्या लोकांच्या वापरण्यांतच दिसतील. संपूर्ण पाश्चात्य वळणावर गेलेल्या खिस्ती सुशिक्षित तरुणी आतां गोमन्तकांत किंवा बाहेर हिंदु वेष करतांना आढळतात. पांच वारी जॉर्जेट, सिल्क किंवा प्रसंगीं जरीचीं पातळें नेसणें व चोळ्या घालणें आतां त्यांच्यामध्ये शिष्टसंमत झालें आहे; तर कांहीं खिस्ती तरुणी प्रसाधन-विशेष म्हणून क्वचित् कुंकुवाचाहि उपयोग करतांना दिसतात.

गोमन्तकांतील वारसा हक्काच्या कायद्यांमुळें खिस्ती लोकांत अविवाहित स्त्रिया किंवा पुरुषांची वरीच संख्या आढळून येते. वारसा हक्काचे कायदे हिंदूंनाहि लागू आहेत. आपल्या पतीच्या मिळकतीचा अर्धा वांट्या कायदेशीर रीत्या स्त्रीकडे येत असतो. त्यामुळें वैधव्य प्राप्त झालें असतां सुखवस्तु कुटुंबांतील स्त्रीला दिराकडे किंवा पुत्रांकडे किंवा भावांकडे लाचारी पत्करावी लागत नाही. त्याचप्रमाणें पित्याच्या धनावर देखील पुत्राप्रमाणेंच कन्येचाहि अधिकार असतो. कुटुंबांतील धन बाहेर जाऊं नये म्हणून खिस्ती समाजांत पुष्कळ स्त्रिया अविवाहित राहणें पसंत करतात. परंतु हिंदु स्त्रियांत पितृगृहाची इस्टेट आपल्या घरीं नेणाऱ्याही फारशा आढळत नाहीत. पितृगृहाच्या इस्टेटीवर आपला व आपल्या पतीचा असलेला अधिकार बहुधा आपखुशीनें किंवा कांहीं वेळां योग्य पैशांच्या देणगीनें सोडून दिला जातो. स्त्रीचा अधिकार कायदेशीर असल्यामुळें इस्टेटीसंबंधीं खरेदी-विक्रीचे दस्तऐवज किंवा तिजवर कर्ज वगैरे काढावयाचें असलें तर पत्नीच्या लेखी संमतीशिवाय पुरुषाला तें करतां येत नाही, यामुळें बाहेरील हिंदु स्त्रियांपेक्षां गोमन्तकीय स्त्रियांची या बाबतींत स्थिति पुष्कळच स्पृहणीय आहे.

० गोमन्तकांत झालेलें प्रत्येक लग्न कायद्याप्रमाणें रजिस्टर करावें लागतें. घटस्फोटाची सवलत असली तरी तिचा फायदा कोणी खिस्ती किंवा हिंदु घेत

नाहीं. आज स्त्रियांची विवाहाची वयोमर्यादा खालच्या वर्गातूनही वाढलेली आहे. सामान्यतः १५-१६ ही खालच्या वर्गाची व २०-२२ ही पांढरपेशा समाजांतील स्त्रियांची किमान विवाह वयोमर्यादा झाली आहे. म्हणजे आज बालविवाह समाजांत जवळजवळ नाहीच. हुंड्याची पद्धति ख्रिस्ती समाजांत व हिंदूतील पांढरपेशा समाजांत आहे. खालच्या वर्गांत मुलाला 'द्याज्' द्यावे लागते. हुंड्याचे प्रमाण ख्रिस्ती लोकांत बरेच व जाचक होण्यासारखे असते. माडी काढणारे किंवा सामान्य ख्रिस्ती शेतकरी देखील आपल्या मुलीला हुंडा व मानपान म्हणून दोन हजार रुपये खर्च करतात. मध्यम वर्गीयांत-विशेषतः सारस्वत वगैरे पांढरपेशांत हुंड्याचे प्रमाण दोनपासून पांच सहा हजारापर्यंत वाढलेले आहे. संपन्न कुटुंबांत आज ते दहा ते वीस पंचवीस हजारपर्यंत वाढलेले आहे. सामान्यतः गोमन्तकांतील मध्यम वर्गांत हुंड्याची रक्कम व्यापारी पद्धतीने रोख मोजून कधीच देण्यांत येत नाही. हुंडा म्हणजे तेवढ्या किंमतीचे मुलीला दागिने असाच सामान्यतः अर्थ असतो.

गेल्या चाळीस पन्नास वर्षांत जगांत प्रचंड उलथापालथ झाली, त्याप्रमाणे तीन चारशे वर्षांच्या शिलावस्थेनंतर गोमन्तकीय समाजांतहि स्थित्यंतर घडून येणे अपारिहार्य होते. परकीय राज्यकर्त्यांचा धर्मच नव्हे तर संस्कृतीहि स्वीकारून तदात्म झालेल्या ख्रिस्ती समाजाने राजकीय क्षेत्रांत साहजिकच वर्चस्व गाजविले. तसेच धार्मिक बंधनांची आडकाठी नसल्यामुळे व अंगभूत साहसी वृत्ति, कौशल्य, बुद्धिमत्ता व वाटेल त्या परिस्थितीशी जुळते घेण्याची तयारी या गुणांमुळे त्याने गोमन्तकाबाहेरील मुंबई-पुणे-कराची सारख्या दूरस्थ प्रदेशांत व आफ्रिका-ब्राझिल सारख्या परदेशांतहि आपला उत्तम जम बसविला. ख्रिस्ती मनुष्य जगाच्या पाठीवर कोठेही यशस्वी जीवन जगतो, परंतु कोठेहि गेला तरी आपल्या जन्मभूमीची त्याला सतत ओढ असते. आपल्या जन्मगांवी सुंदर घर व भाट-बेंस (शेतीवाडी) करून ठेवण्याचा त्याचा अडाहास असतो. गोमन्तकांत कोठेहि, विशेषतः भारदेश-साष्टींत संचार केला तर मोठमोठे सुंदर बंगले उत्तम स्थितींत, परंतु वर्षानुवर्ष बहुतेक बंद असे दिसतात.

‘गोवानीज’ म्हटला म्हणजे ‘कुक-ब्रटलर’ असावयाचा असा पुष्कळांचा अपसमज असतो. ख्रिस्ती लोकांनीं या क्षेत्रांत त्याचप्रमाणें चांभार-काम, शिवण-कर्तन कला, खलाशीकाम किंवा युरोपीअन संगीत-वादनांत आपलें विशिष्ट स्थान निर्माण करून ठेवलें आहे हे खरें आहे; तथापि प्रोफेसर, डॉक्टर, इंजिनीअर्स किंवा जबाबदारीच्या अधिकारांच्या जागीं, म्हणजे बौद्धिक क्षेत्रांतहि त्यांनीं गोमन्तकाबाहेर मोठा लौकिक संपादन केला आहे. अलीकडे या समाजानें व्यापारांतहि लक्ष विशेष घातलें आहे. कारण परदेशीं आतां बदललेल्या राजकीय परिस्थितींत त्यांना पूर्वीप्रमाणें वाव मिळत नाही.

अनेक शतकें भिन्न संस्कृतीच्या जेत्यांकडून दडपला गेलेला, धार्मिक कल्पना आणि रूढि यांनीं जखडलेला, आर्थिक दुरवस्थेनें ग्रासलेला स्थितिप्रिय हिंदु समाज पन्नास साठ वर्षांपूर्वी खडबडून जागा झाला. महाराष्ट्रांत टिळक-आगरकर-रानडे इत्यादिकांनीं राजकीय-सामाजिक-धार्मिक क्षेत्रांत विलक्षण चैतन्य उत्पन्न केलें. पुढें बंगालच्या फाळणीनें साऱ्या हिंदुस्थानांत क्रांतिकारक विचारांची लाटच उठवली. महाराष्ट्रांतील वर्तमानपत्रांनीं बाहेरील नवीन विचारांचे प्रवाह गोमन्तकांत आणून सोडले. डॉ. शिरगांवकर, भिषग्वर करंडेशास्त्री, भिषग्वर दादा वैद्य, इत्यादिकांच्या प्रयत्नांनीं गोमन्तकीय हिंदु समाजांतहि सार्वजनिक कार्याची जाणीव तीव्रतेनें उत्पन्न झाली. आपल्या मागासलेल्या समाजासाठीं, आपल्या जन्मभूमीसाठीं कांहीं तरी केलें पाहिजे असें अनेकांस वाटूं लागलें, आणि पुण्यामुंबईच्या धर्तीवर हळुहळु नियत-कालिकें व संस्था जन्माला येऊं लागल्या. १९१० मध्यें पोर्तुगालमध्यें राजकीय क्रान्ति होऊन राजशाही संपुष्टांत आली आणि नव्या लोकशाहीची द्वाही फिरली. समतेचा डंका वाजला. राजकारणापासून धर्म अलग काढण्यांत आला, आणि गोमन्तकांतील हिंदु समाजावर दीर्घकाळ लादण्यांत आलेल्या अपमानास्पद व जाचक निर्बन्धांतून तो मुक्त झाला.

या घटनेचा जागृत झालेल्या हिंदुसमाजावर विलक्षण परिणाम घडून आला. क्रांत्युत्तर लोकशाहीच्या काळांत या चिमुकल्या भूमींत अनेक नियतकालिकें जन्माला आलीं, अनेक ज्ञातीय परिषदा, संमेलनें भरलीं, आणि सुधारणेच्या ईर्ष्येनें सर्व समाज भारला गेला. गौडसारस्वत ब्राह्मणांच्या दोन

परिषदा (१९२४), भट्टप्रभु-पद्ये ऐक्य परिषद (१९२४), वैश्य परिषद् (१९२५) भंडारी शिक्षण परिषद (१९२६), दैवज्ञ ब्राह्मण परिषद (१९२७) मराठा गायक समाजाच्या लहान मोठ्या पांच परिषदा (१९२५ ते १९२९) इत्यादि परिषदांचा या ठिकाणी उल्लेख केला पाहिजे. त्याचप्रमाणे सीताराम कामत प्रभृतींच्या नेतृत्वाखाली बराच काळपर्यंत झालेले अस्पृश्योद्धाराचे कार्यहि महत्त्वाचे आहे.

१९२० साली स्थापन झालेल्या प्रागतिक संघाचा तर या ठिकाणी आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे. या संस्थेमुळे राजकीय क्षेत्रांतील निवडणुकांच्या बाबतीत हिंदुसमाजाची संघटना झाली व त्यांच्यांत आत्मविश्वास उत्पन्न झाला. ह्या संस्थेचे अस्तित्व जरी दहाबारा वर्षांतच संपुष्टांत आले तरीही ह्या काळांत बऱ्याच निवडणुका स्वतंत्रपणे लढविण्याचे श्रेय तिला आहे.

१९३० साली गोमन्तकांत भरलेले ' महाराष्ट्र-साहित्य संमेलनाचे ' १५ वे अधिवेशन ही तेथील हिंदु समाजाच्या दृष्टीने घडलेली एक महत्त्वाची घटना असून तीमुळे परकीय संस्कृतीच्या दडपणाखाली तेथे चालू असलेल्या मराठीच्या अखंड उपासनेस मूर्तस्वरूप प्राप्त झाले. यानंतर १९३५ साली 'गोमन्तक मराठी संमेलना'चे पहिले अधिवेशन मडगांव येथे भरवण्यांत आले. दर दोन वर्षांनी ह्या संमेलनाचे अधिवेशन भरवावे अशी मूळ योजना होती. पण तेथील बदलत गेलेल्या राजकीय परिस्थितीमुळे पुढील अधिवेशने गोमन्तकाबाहेरच भरवणे भाग झाले. ह्या संमेलनाचे सातवे अधिवेशन गेल्याच महिन्यांत कारवार येथे भरले गेले.

आजच्या राजवटींत (गेल्या पंचवीस वर्षांत) नवीन संस्था काढणे दुरापास्त झाले आहे; तरीहि हिंदुसमाजाने सुमारे २०० शाळा (यांची माहिती आलीच आहे), पन्नासांवर मोफत वाचनालये व ग्रंथालये मोठी शीज सोसून चालवून भाषा व संस्कृति रक्षणासाठी आपली तळमळ व्यक्त केली आहे. सरकारतर्फे चालवलेले असे एकुलते एक Biblioteca Nacional Vasco da Gama ह्या नांवाचे ग्रंथालय पणजी येथे असून त्यातील ग्रंथसंख्या ६८,७११ येवढी आहे. यांत प्रामुख्याने पोर्तुगीज, फ्रेंच व इंग्रजी ह्या भाषांतील ग्रंथांचा भरणा आहे. या शिवाय बार्देश, साष्टी, पेडणे, फोंडे आणि

सांगें ह्या ठिकाणीं मुनिसिपालटीचीं ग्रंथालये असून ह्या पांच ग्रंथालयांत मिळून एकंदर ग्रंथसंख्या १३,३२१ पेक्षां जास्त नाही. याच्या उलट गोमन्तकीय हिंदु समाजानें स्वार्थत्यागपूर्वक चालवलेलीं ५० वर ग्रंथालये व वाचनालये असून तीं गोमन्तकाच्या सर्व भागांत विखुरलेलीं आहेत. ह्या सर्व ग्रंथालयांतून मराठी ग्रंथाचाच जास्त भरणा असून फक्त कांहीं प्रमुख अशांतून पोर्तुगीज, फ्रेंच, इंग्रजी, हिंदी आणि गुजराथी ह्या भाषांतील ग्रंथ आढळून येतात. ह्या ग्रंथालयांतील ग्रंथसंख्या अजमासें एक लाखा वर आहे असें म्हटलें तर अतिशयोक्तीचें होणार नाही. मडगांव येथील 'सारस्वत ब्राह्मण समाज', ग्रंथसंख्या ९५३१, पणजी येथील 'सरस्वती वाचन मंदिर', ग्रंथसंख्या ९४६७, म्हापसें येथील 'दुर्गा वाचन मंदिर', ग्रंथसंख्या ३३६९ व माशेल येथील 'श्रीशारदा मंदिर', ग्रंथसंग्रह २५१७, ह्या प्रमुख ग्रंथालयांचाच येथें उल्लेख केला पाहिजे. ह्या हिंदुसमाजानें चालवलेल्या ग्रंथालयांचें एक वैशिष्ट्य म्हणजे तीं सर्व मोफत असतात. फक्त सभासदांपुरतें अशा ग्रंथालयांची प्रथा गोमन्तकांत नाही. ग्रंथालय म्हटलें कीं तें मोफतच पाहिजे असें अगदीं ठरून गेलेलें आहे.

गोमन्तकीय हिंदु समाजामधील गौड सारस्वत ब्राह्मणांचा वर्ग शैक्षणिक व इतर दृष्टीनें विशेष पुढें आला आहे. परकीय सत्तेखालीं हाच वर्ग विशेष चिरडला गेला असला तरी आपल्या अंगच्या बुद्धिमत्तेमुळे गोमन्तकांतील विविध कार्यांचें बौद्धिक नेतृत्व या वर्गाकडे आलें. या वर्गांत स्मार्त व वैष्णव किंवा माध्वसांप्रदायी असे प्रमुख पोटभेद आहेत. या जातीं मागोमाग गोमन्तकांत वैश्य व दैवज्ञ या जातींनीं आपली प्रगति केली आहे. वैश्य वर्गानें अर्थातच व्यापारांत आपला जम माध्वसांप्रदायी वैष्णवांबरोबरच बसवलेला आहे. गोमन्तकांतील दैवज्ञ, आपल्या अपुऱ्या साधनांनीं व पद्धतशीर तांत्रिक शिक्षणाचा अभाव असतानांही आपल्या कौशल्यामुळे मुंबईसारख्या शहरीं देखील आपला उत्तम जम बसवून आहेत. अलीकडे बड्या भांडवलदार गुजराथी व सिंधी व्यापाऱ्यांनीं या धंद्यांत आक्रमण केलें असतांही गोमन्तकीय कारागिरांच्या सोन्याचांदीच्या कामाला चांगली मागणी असते.

गोमन्तकीय गायक समाजानेही गेल्या तीस चाळीस वर्षांत आपली अत्यंत स्पृहणीय अशी प्रगति केली आहे. गोमन्तकांतील देवस्थानांच्या आश्रयाने उत्पन्न झालेला व वाढीस लागलेला, देवस्थानांची सेवा करणारा व आपल्या नृत्य गायनादि कलांनी महाजनांचे अनुरंजन करणारा हा समाजांतील उपेक्षित वर्ग 'उद्धरेदात्मनात्मानम्' हें गीतेतील ब्रीदवाक्य समोर ठेवून व 'दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्' अशा आत्मविश्वासाने मोठ्या ईर्ष्येने पुढे आला आहे. भारतीय संगीत-नृत्य-वादनाची या समाजाने निष्ठापूर्वक उपासना व जतन केले आहे. गोमन्तकावाहेर, विशेषतः मुंबईत या समाजांतून वर आलेल्या अनेक स्त्रीपुरुषांनी मोठी कीर्ति संपादन केली आहे. संगीताच्या क्षेत्रांत या समाजांतील शेंकडो स्त्रीपुरुषांनी अखिल भारतांत नांव कमावले आहेच, परंतु कुशल डॉक्टर, शस्त्रवैद्य, वकील, बॅरिस्टर, प्रोफेसर अशा नात्याने बौद्धिक क्षेत्रांतही त्याने कर्तबगारी गाजवून 'मदायत्तं तु पौरुषम्' हें सिद्ध करून दाखविले आहे. धर्माने व रूढीने विशिष्ट जातींवर लादलेला वेश्याव्यवसाय नष्ट करून इतर समाजाप्रमाणेच मानाचे जीवन जगण्याचा आपला हक्क त्याने प्रस्थापित केला आहे. नवीन पिढीतील स्त्रियांत लग्न करून सुप्रतिष्ठित संसार करण्याचीच प्रवृत्ति आहे, आणि कित्येक स्त्रियांनी युनिव्हर्सिटीच्या एम्. डी., डॉक्टरेटसारख्या सर्वोच्च पदव्या संपादन करून परदेशगमनही केलेले आहे.

गोमन्तकांतील भंडारी समाज हा श्रमजीवी व कारागीर वर्ग आहे. या समाजांत जागृति झाल्याचे दिसून आले तरी सुसंघटित असा प्रयत्न फारसा दिसत नाही. दुसऱ्या महायुद्धाच्या कालांत या वर्गातील लोकांनी मोठ्या संख्येने मुंबई पुण्याची वाट धरली. या समाजांत काहीं पदवीधर स्त्रीपुरुष मुंबईपुण्यास दिसून आले तरी गोमन्तकांत शैक्षणिक दृष्ट्या हा अजून मागासलेलाच आहे.

मजूर वर्ग असे संवोधण्यासारखा वर्ग गोमन्तकांत फारसा मोठा नाही. कारखाने अत्यल्प, आणि खाणखाम वगैरेसाठीं अलीकडे जे मजूर लागतात त्यासाठीं बहुधा घाटावरचे दणगट लोकांची आवक होत असते. असे हजारों मजूर दरवर्षी गोमन्तकांत येतात, परंतु ते स्थायिक नाहीत. शेतावर मोजाणे

काम करणारे, दगड फोडणारे, नारळ तोडणारे, लांकडे चिरणारे वगैरे कामकरी आढळतात. परंतु या वर्गात जागृति अशी झालेली नाही. मजुरीचे दर बाहेरच्या पेशां थोडे अधिकच आहेत. या वर्गात दारूचें व्यसन फार. गोमन्तकाबाहेरील वस्तुस्थिति लक्षांत घेतल्यास तेथील मजुरापेशां गोमन्तकांतील मजुरांची सचोटी जास्त असून, मालक व मजूर यांतील संबंध सलोख्याचेच असतात. मजुरांची अशी खास संघटना गोमन्तकांत नसल्यामुळे तेथील मजुरशाहीस अजून वाचा फुटलेली नाही.

गोमन्तकीय समाजांतील स्त्रीविभागाविषयीं लिहितांना खिस्ती-हिंदु असा फरक स्पष्टपणें दिसून येतो. खिस्ती समाजांतील स्त्रिया सामाजिक व्यवहारांत पुरुषांच्या बरोबरीनें मोकळेपणानें भाग घेत असलेल्या दिसतात. बाजारहाट, खरेदी-विक्री इत्यादि व्यवहारांत त्या प्रामुख्यानें भाग घेतात. नवीन कात्रिजादांत शिक्षणाच्या दृष्टीनें त्या इतरांच्या तुलनेनें मागासलेल्या आहेत. उच्च व धनिक कुलांतील स्त्री-पुरुष घरांतहि पोर्तुगीज किंवा इंग्लिश भाषेचा मातृभाषा म्हणून उपयोग करण्यांत धन्यता मानतात. अलीकडील सुशिक्षित पिढीचा कल हिंदी पोशाख-अर्थात् नवीन फॅशनचा-करण्याकडे दिसतो. खिस्ती पद्धतीची म्हणून ओळखली जाणारी साडी आतां जुन्या पिढीच्याच वापरांत दिसते. खिस्ती स्त्रियांत साक्षरतेचें प्रमाणही चांगलें आहे. सामान्य खिस्ती स्त्रिया फार कष्टाळु व भाविक असतात. सुंदर कारागिरीचे नाजूक दागिने वापरणें येथील खिस्ती स्त्रियांना आवडतें. जुन्या पिढींतील विवाहित स्त्रिया विशिष्ट प्रकारच्या मूल्यवान् सुवर्णजडित रत्नाचा मंगळसूत्रा-सारखा उपयोग करतात. हिंदु स्त्रिया खिस्ती भगिनींप्रमाणें सामाजिक व्यवहारांत मोकळेपणानें अर्थात्च वागूं शकत नाहींत. पांढरपेशा समाजांतल्या स्त्रिया अजूनहि शहरांतून फिरतांना क्वचित्च दिसतात. पांढरपेशा वर्गातील स्त्रियांत साक्षरता चांगली असली तरी बहुजनसमाजांत ती विशेष स्पृहणीय नाही. अलीकडे प्रमुख शहरांतून मुली उच्च प्राथमिक किंवा दुय्यम शिक्षण (बहुधा इंग्रजी) घेत आहेत, व दरवर्षीं अधिकाधिक मुली मॅट्रिकच्या परीक्षेंत उत्तीर्ण होत आहेत. गोमन्तकाबाहेर मात्र हिंदु स्त्रियांच्या नवीन पिढीनें खिस्ती भगिनींप्रमाणेंच शिक्षणक्षेत्रांत व अन्यत्र चांगलें नांव मिळवले आहे. गोमन्तकांत आतांपर्यंत उच्च पोर्तुगीज शिक्षण घेतलेल्या दोन तीनच हिंदु

स्त्रियांचीं नांवे पुढें येतात, तर मुंबई पुण्यास अनेक हिंदु स्त्रिया युनिव्हर्सिटीच्या सर्वोच्च पदवी संपादन केलेल्या आहेत व काहींनीं वरिष्ठ शिक्षणासाठीं परदेशगमनही केलेलें आहे.

एकंदर गोमन्तकीय समाजाच्या निरीक्षणानें आपणास असें दिसून येतें कीं, हा समाज जात्याच कलात्मक प्रवृत्तीचा आहे. निसर्गानें या भूमीवर जी अमूप कृपा केली आहे तिचा हा कदाचित् परिणाम असूं शकेल. गोमन्तकीय शहरांची व खेड्यांची, तेथील घरांची व राहणीची पद्धति ही कलात्मक वृत्ति प्रकट करते. गोमन्तकांत केलेल्या शिक्षणाची असावी तशी सोय मुळींच नाही. परंतु संगीत, चित्र, शिल्प, वादन इत्यादि कलांत त्याचप्रमाणें बौद्धिक क्षेत्रांत अखिल-भारतीय कीर्ति संपादन केलेले शेंकडो गोमन्तकीय आम्हाला अभिमानानें दाखवितां येतील; किंवाहुना प्रांतीयतेचा संभाव्य बोल पत्करूनही असें निःसंशय म्हणतां येईल कीं, विस्ताराच्या मानानें या भूमीतून जितके कलावंत व बुद्धिमान् स्त्रीपुरुष निर्माण झाले तितके दुसऱ्या कोणत्याहि प्रांतांत झाले नाहीत. संगीताच्या क्षेत्रांत राष्ट्रपति पदक मिळवणाऱ्या सुरश्री केशरबाई केरकर, मोगूबाई कुर्डीकर यांच्यासारख्या पहिल्या श्रेणीतील गायिका, लक्ष्मणरावजी पर्वतकर, विष्णुपंत शिरोडकर, कामू मंगेशकर, यांच्यासारखे प्रतिभाशाली वादक, त्रिनिदाद, आंजेला फोंसेका, लाड, चिमुलकर, दलाल, मुळगांवकर, लक्ष्मण पै, यांच्यासारखे चित्रकार, रॉयल अकॅडेमीचें पदक मिळवणारे शिल्पकार रा. पां. कामत अशीं कितीतरी नांवे सांगतां येतील.

नाटकांची परंपरा तर गोमन्तकांत फार जुनी आहे. नाटकें पहाण्याचा व करण्याचा शोक येथें सर्व समाजांत आढळून येतो. खेड्यापाड्यांतून रामनवमी, जत्रा, फेस्त यांसारख्या प्रसंगांच्या निमित्तानें किंवा इतरहि वेळीं हिंदु-ख्रिस्ती समाज नाटकें व 'तिआत्र' करतात. स्त्रियांची भूमिका पुष्कळ वेळां कलावंत समाजांतील स्त्रिया करीत असतात. इतर समाजांतील स्त्रिया नुकत्याच यशस्वीपणें नाटकांत प्रवेश करूं लागल्या आहेत. ललितकलांकडे असलेली ही स्वाभाविक प्रवृत्ति जतन करणें व आधुनिक शिक्षणानें तिचा विकास करणें हें आपलें प्रमुख कर्तव्य आहे.

आतिथ्यशीलता हा गोमन्तकीय हिंदु-खिस्ती समाजाचा एक स्पृहणीय विशेष आहे. या गुणांत तो इतर कोणत्याही समाजाच्या मार्गे नाही. विपन्नावस्थेंत देखील पै-पाहुण्याचें आतिथ्य तो कर्तव्यबुद्धीनें करित असतो. या त्याच्या वृत्तीचा फायदा घेणाऱ्या बाहेरील अनेकांच्या कदाचित् कुचेष्टेलाही तो पात्र होत असेल. Boarding and Lodging ही संस्था गोमन्तकांत फारशी प्रचलित नाही. आहे ती अलीकडे व व्यापारी शहरांतूनच.

गेल्या युद्धकालांत आणि नंतर गोमन्तकाचें बाह्य स्वरूप पालटूं लागलें आहे. राजकीय दृष्ट्या अलग असलेल्या या भूमीचा चोरट्या व्यापारासाठीं मोठा उपयोग होतो हें पूर्वापेक्षां अधिक ठळक प्रमाणांत दिसून येतें. गोव्यांत मॅगनीज व लोखंडाच्या मोठाल्या खाणी सुरू झाल्या आहेत, आणि या ना त्या स्वरूपानें तेथें बाहेरील पुष्कळ पैसा घोळूं लागला आहे. पैशाच्या वैपुल्याचा अर्थ तो सर्व थरांत खेळतो असा नाही. त्यामुळे येथील समाजानें शतकानु-शतके जीं मूल्यें प्रिय मानलीं त्यांत बदल होत आहे कीं काय अशी भीति उत्पन्न झाली आहे. काळ्या व चोरट्या बाजारांत अमूप पैसा मिळवून रंकाचा राव झालेलीं अनेक उदाहरणें अलीकडच्या काळांत दाखवितां येतील. त्यांस सामाजिक प्रतिष्ठा मिळूं लागली आहे. उण्यापुऱ्या सहा लाख लोकसंख्येच्या या भूमींत खेड्यापाड्यांतून देखील देशीविदेशी दारूचे हजारां गुत्ते, अगदी पवित्र देवस्थानांच्या परिसरांत देखील, चांगल्या रीतीनें चालतात ! पूर्वी दारूबाजी नव्हती असें नाही, परंतु त्यांत कोणाला प्रतिष्ठा वाटत नव्हती व ती आतांच्या एवढी सार्वत्रिक नव्हती. आज विदेशी दारूच्या बारमध्ये जाणें ही सुशिक्षित वर्गामध्यें देखील फॅशन होऊं पाहत आहे. येथील बहुजनसमाजाचा राहणीचा दर्जा सुधारला आहे, परंतु त्याबरोबरच हें व्यसन व बरोबरच जुगार, अतिशय बोकाळलेला आहे. श्रम न करतां लॉटरी, काळा बाजार, स्मॅगलिंग, जुगार, लांचलुचपत, यांनीं पैसा मिळवावा असें लोकांना जर मोठ्या प्रमाणावर वाटूं लागलें तर येथील समाजाला पुढें भवितव्य नाही असें खेदानें म्हणावें लागतें. पंचवीस तीस वर्षांपूर्वीं येथें खून, मोठ्या चोऱ्या दरोडे हांचें नांव देखील ऐकूं येत नव्हतें; अंगावर दागिने घालून मुलें व स्त्रिया खुशाल एकट्या दुकट्यानें प्रवास करित असत. खांद्यावर पैशाची

थैली ऐटीनें यकून एकादा दुकानदार किंवा भाटकार खुशाल रात्रीच्या वेळींही रानाडोंगरांतून एकट्यानें जावूं शके आज ही स्थिति पालथत आहे. आज बाहेरील लोकांच्या संसर्गानें, मोटारींच्या प्रचंड वाहतुकीमुळें, जुगार, मद्य या व्यसनांच्या सार्वत्रिकतेमुळें क्वचित् खून, दरोडे, वाटमाऱ्या होऊं लागल्या आहेत व भुरग्या चोऱ्यांचेहि प्रमाण बरेच वाढलें आहे. खेड्यापाड्यांतून पूर्वीची निश्चितता आज राहिलेली नाही. खेड्यांतून शहराकडे लोकांची रीघ लागलेली असल्यामुळें तीं आतां भकास दिसूं लागलीं आहेत. गतिमान् कालांत आध्यात्मिक प्रगतीला ज्या प्रकारचें स्वास्थ्य आवश्यक असतें तें आज उरलें नाही. मध्यम वर्ग व नोकरीपेशाचा वर्ग परिस्थितीनें चिरडून जाऊन हवालदिल, चिंताग्रस्त झालेला आहे.

एका बाजूनें गोमन्तकांत शैक्षणिक व आर्थिक संपन्नता दिसत आहे, तर दुसऱ्या बाजूनें आध्यात्मिक अवनति व विपन्नावस्था दिसत आहे. म्हणून येथील सद्यःकालीन संपत्तीचा फुगोटा रोगट आहे असें म्हटल्याविना राहवत नाही. जुन्या मूल्यांची कदर राहिलेली नाही, नवीन प्रगतिपर अशीं ध्येयें समाजासमोर ठेवलेलीं नाहीत. गाईच्या सार्विक व पौष्टिक दुधाऐवजीं तामसी, उत्तेजक मद्याचाच आदर अधिक होत आहे. गोमन्तकाच्या भूमीपासून उत्पन्न झालेली बुद्धिमत्ता परागंदा होत आहे. 'थोरांचीं बालें—न करिती मूर्ख चाळे' असें आवर्जून, निक्षून सांगणें आज अवश्य झालें आहे. समाजवृक्षाला कीड लागल्यासारखीं दिसत असली, तरी त्याचा गाभा अजून अविच्छिन्न आहे हें सुदैव आहे. ही कीड लागण्यास जीं कारणें आहेत तीं नष्ट झालीं म्हणजे तो मूळच्या जोमानें पुष्पफलभारयुक्त होईल अशी आशा करूं या.

प्रकरण दहावें

गोमन्तकाची राजकीय स्थिति

आजपावेतो हिंदुस्थानांत ज्या युरोपियनांनीं राज्यें कमाविलीं त्यांत पोर्तुगीजांचा नंतर पहिला लागतो. असें असूनसुद्धां त्यांच्यानंतर आलेल्या इंग्रजांचे राज्य हिंदुस्थानांत वाढतच गेलें तर पोर्तुगीजांचें राज्य क्षणभंगुर ठरलें. याचें मुख्य कारण पोर्तुगीज व इंग्रज यांच्या वसाहतिक राज्य-कारभाराच्या धोरणांत जो मूलतःच फरक आहे त्यांत सांपडतें.

पोर्तुगीज सत्ताधाऱ्यांनीं गोव्यांतच काय पण सर्व हिंदुस्थानांत, किंबहुना जगांत, जें ख्रिस्तीकरण केलें तें केवळ धार्मिक दृष्टीनें मुळींच नव्हे; तर सांस्कृतिक, राष्ट्रीय व मुख्यतः राजकीय दृष्टीनेंच केलें. आपल्या ताब्यांत आलेल्या प्रदेशांतील लोकांना नमवावें व त्यांचें सर्व वाजूंनीं द्रव्यशोषण जळूप्रमाणें करावें हें इंग्रजांचें आद्यतत्त्व, तर केवळ संपत्तीनें समाधान न मानतां स्वसंस्कृतिसंवर्धनही करावें हें पोर्तुगीजांचें ब्रीद. सात हजार मैलांच्या सागरपार लांब अंतरावर असणारी ही गोव्याची भूमि कायमची पोर्तुगालच्या ताब्यांत राहावयाची तर तेथील लोकांत पोर्तुगीज संस्कृति, पोर्तुगीज भाषा व पोर्तुगाल राष्ट्र यांच्याविषयीं असीम आत्मीयता व अभिमान हीं भिनवलीं पाहिजेत, आणि त्यासाठीं जें जें काय 'हिंदी' म्हणून असेल त्याच्याविषयीं तिरस्कार उत्पन्न केला पाहिजे, हें पोर्तुगीज मुत्सद्दथांनीं तेव्हांच ताडून ठेवलें होतें. ते जगभर जसजसे मुलुखगिरी करीत गेले तसतसें त्यांचें हें धोरण दृढतर होत गेलें. पोर्तुगाल हा एक राज्यसंघ बनवावा ही कल्पना पोर्तुगीज मुत्सद्दथांच्या मनास शिवलीदेखील नाहीं. तर तें एकजिनसी, एकात्म राष्ट्र बनवावें हेंच ध्येय त्यांनीं सतत उराशीं बाळगलें. वसाहती किंवा जिंकलेले प्रदेश हे पोर्तुगालचे सागरोत्तर भाग होत असें ते मानीत, म्हणत व खरोखरच तसे बनवण्यास झटत. गोमन्तकांतील ख्रिस्ती धर्म-

प्रसाराच्या मुळार्शां पाद्री लोकांचें धर्मवेड होतें हें तर खरेंच; पण या वेडाच्या वृक्षाला मुत्सद्दयांकडून जें भरपूर खतपाणी मिळालें त्याचें कारण वरील विचासरणीच होय.

स्वतः आल्बुर्कनें ख्रिस्ती धर्मप्रसारावर जरी जोर दिला नव्हता, तरी-पण त्यानें देखील हिंदी स्त्री-पुरुषांचे विवाह पोर्तुगीज पुरुष-स्त्रियांशीं लावून देण्याची प्रथा पाडून ती सार्वत्रिक होण्याबद्दल प्रयत्न केलेच. हिंदुस्थानांत प्रति-पोर्तुगाल निर्मावा अशी त्याची आकांक्षा होती. इंग्रजांनीं सरकारीरीत्या जसा धर्मप्रसार केला नाहीं तसाच हाहि प्रकार केला नाहीं. इंग्रजांचें राज्य हिंदुस्थानांत फैलावण्यास इतर कारणांप्रमाणेंच त्यांची परधर्मसहिष्णुता कारणीभूत झाली आणि पोर्तुगीजांचें हिंदुस्थानांतील राज्य आटण्यास इतर कारणांप्रमाणेंच त्यांचा परधर्मद्वेष कारण झाला, ही गोष्ट सर्वसंमत आहे.

पोर्तुगीज व इंग्रज यांच्या वसाहतिक राज्यपद्धतींत हा जो फरक आहे त्याचें कारण त्या त्या लोकांच्या स्वभावांतच असेल, किंवा ते ज्या काळांत स्वदेशांतून दिग्विजयास निघूं लागले त्या काळांत युरोपांत झालेल्या विचारक्रांत्यांतही असेल. पोर्तुगीज लोक युरोपांतील पुनरुज्जीवनापूर्वीं (Renascence) म्हणजे स्वतः रानटी स्थितींत किंवा क्रूर मनोवृत्तींत असतांना हिंदुस्थानास पांचले व इंग्रज लोक पुनरुज्जीवनानंतर स्वतःची सुधारणा सुरू झाल्यावर आले; पण कारण कांहींही असलें तरी इतकें निश्चित कीं, इंग्रजांचें धोरण Subjugation चें किंवा Domination चें, तर पोर्तुगीजांचें Assimilation चें असून तें आज या घटकेपर्यंतही चालत आलें आहे.

राजकीय भेद

या धोरणामुळें जे गोमन्तकीय लोक ख्रिस्ती झाले त्यांना पोर्तुगीजांनीं एक शतकभर अगदीं समानतेनेंच वागवलें, इतकेंच काय पण धर्मातरास तयार नसलेल्यांची मालमत्ता बहाल करून त्यांना श्रीमंतही बनविलें. शिवाय घेतलेला मुद्दख स्वसत्तेंत स्थिर करावयाचा तर देशांतील कांहींजणांचें तरी पाठबळ हवें असतेंच कीं नाहीं ? त्यासाठींही पोर्तुगीजांना धर्मातरितांम

किंवा ख्रिस्तीकृतांस स्वसमान लेखणें जरूर होतेंच. परंतु पुढें एका बाजूनें गोव्यांत आलेल्या पोर्तुगीजांची संख्या बरीच फुगली, तर दुसऱ्या बाजूनें ख्रिस्तीकृत हिंदी लोकांच्या आकांक्षाही वाढत चालल्या. ख्रिस्तीकृतांत ब्राह्मण अर्थात् बुद्धिजीवी वर्गाचाही भरणा होताच. ते सरकारी नोकऱ्यादि वावर्तींत युरोपियनांचे प्रतिस्पर्धी बनले. १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून प्रजेमध्ये चार किंवा पांच वर्ग आणि त्यांचे परस्पर प्रतिस्पर्धी असे दोन तट स्पष्ट दिसून येऊं लागले. जे पोर्तुगीज लोक सरकारी अधिकारी म्हणून येत व कांहीं कालानंतर परत स्वदेशास जात, त्यांना “रैनॉइश” म्हणजे राज्यकर्ते, जे पोर्तुगीज येथेंच स्थानिक होऊन रहात व सरकारी नोकऱ्यांवर इतरांआधीं स्वतःचा हक्क शक्तीद होतो असें मानीत त्यांना “काश्तीसु” किंवा तज्जातीय, जे अनुलोम किंवा प्रतिलोम विवाहानें पोर्तुगीजांपासून जनन पावले त्यांना “मिश्तीसु” किंवा मिश्रित, जे हिंदु ख्रिस्ती बनले त्यांना ‘कानारी’ म्हणजे ‘कानडी’ (या समयास गोव्यांत कानडी भाषेचा व मुख्यतः लिपीचा प्रसार बराच होता) आणि जे हिंदु स्वभूमींत राहिले त्यांना “झेंतीय्युश” म्हणजे जंगली, अशा संज्ञा पडल्या. पैकीं विचारे हिंदु ! त्यांना रहाण्यापुरतें भूक्षेत्र राहिलें तरी स्वर्ग मिळाल्याप्रमाणें झालें, त्यांना स्पर्धाक्षेत्र कुठचें आलें आहे ? राहिले जे चार वर्ग, त्यांतून राज्यकर्ते व त्यांचे जातभाई झाले एका बाजूला आणि ‘कानारी’ व ‘मिश्रित’ गेले दुसऱ्या बाजूला. या दोन तटांतला झगडा अर्थातच मुख्यतः सरकारी नोकऱ्यांसाठीं होता; खऱ्या राजकीय हक्कांसाठीं म्हणजे पार्लमेंटांत प्रतिनिधित्व मिळवण्याच्या वावर्तींत नव्हता.

एका बाजूनें हा कलह उतास येत होता तर दुसऱ्या बाजूनें पोर्तुगीज लोकांनीं हस्तगत केलेलीं ठाणीं इतर युरोपियन व मराठे जिंकित चालले होते. तिकडे पोर्तुगालांतही धर्मवेडाचे दुष्परिणाम लक्षांत येऊन जेसुईट लोकांना हद्दपार करण्याची लाट उसळली होती. तेव्हां हिंदी ख्रिस्त्यांनाही दुखवणें म्हणजे उरलेंसुरलें राज्य गमावण्यास साहाय्य करण्यासारखेंच होय, असें वाटून तत्कालीन पोर्तुगीज प्रधानमंत्री मार्केझ द पाँबाल यानें १७७५ च्या सुमारास ख्रिस्तीकृत किंवा ‘कानारी’ आणि जेते यांच्यामधला राजकीय

भेद पार दूर सारण्याचें महत्कार्य तडीस नेलें. अर्थात्तच, हे समान हक्क हिंदूंना देण्यांत आलेले नव्हते. तथापि कायद्यानें समानता प्रस्थापित झाली तरी जित व जेते ख्रिश्चन हा भेद कोणाच्याच मनांतून नष्ट झालेला नव्हता.

एकमुखी राज्यसत्तेवर नियंत्रण

१८२६ सालीं पोर्तुगालांत एकमुखी राज्यसत्तेवर पार्लमेंटचें नियंत्रण बसलें. आणि त्याच सालच्या सनदेंत वसाहतींना स्वतःतर्फेचे पार्लमेंटरी प्रतिनिधि निवडून पाठवण्याचा हक्क मिळाला. गोव्याच्या वांट्याला प्रथम तीन प्रतिनिधी आले. पण नव्या काब्रिजादींत बहुतेक सारी हिंदूंचीच वस्ती असल्यानें निवडणुकींत भाग घेण्याचा अधिकार फक्त जुन्या काब्रिजादींना तेवढा मिळाला होता, ही गोष्ट लक्षांत घेण्याजोगी आहे. नव्या काब्रिजादींना, अर्थात् पोर्तुगीज लिहितांवाचतां येणाऱ्या सज्जान हिंदूंना, तो १८४५ सालीं देण्यांत आला आणि सन १८५३ सालीं प्रतिनिधींची संख्या तीनांची चार करण्यांत आली. पण नंतर १८६३ त ही संख्या चारांवरून एकदम दोनवर उतरविली, आणि १८७२ त दोनवरून पुनः तीनवर चढवून १८९५ त एकदम एकावर आणून सोडली. या बहुतेक निवडणुकींत बहुधा हिंदी ख्रिस्तीच निवडून येत व ते पोर्तुगीज पार्लमेंटांत आपल्या बुद्धिमत्तेनें चांगलीच छाप पाडीत. १८३५ मध्ये बॅर्नार्दु पॅरिश द सील्व्ह या गृहस्थाला पोर्तुगीज हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल म्हणून नेमण्यांत आलें होतें. हा गृहस्थ प्रथम पार्लमेंटचा प्रतिनिधि म्हणूनच गोव्यांतून गेला होता. पोर्तुगालच्या प्रधानमंडळांत व पोर्तुगालच्या परराष्ट्रांतील वकिलातींतही ह्याच्यांतील कांहीं गृहस्थांनीं स्थान मिळविलें. ख्रिस्तीकृत हिंदी लोकांचा हा उत्कर्ष प्रथम त्यांच्याशीं मिळूनमिसळून वागणाऱ्या “मिश्रितां”च्या डोळ्यांत खुपू लागला आणि गोव्यांत स्थायिक होऊन राहण्यासाठीं येणाऱ्या पोर्तुगीजांची संख्या इतकी घटली कीं, ते स्पर्धाक्षेत्रांत निर्माल्यवत् झाले. तेव्हां मिश्रितांच्या मत्सरानें ख्रिस्तीकृतांविरुद्ध राज्यकर्त्यांचें मन कलुषित करण्याचे हरप्रयत्न झाले. आणि कातडीच्या रंगानें हे स्वसम म्हणून राज्यकर्त्यांनीं त्यांना जवळ केलें. यामुळेच व्हाइसरॉय बॅर्नार्दु पॅरिश द सील्व्ह यास अधिकारप्राप्तीनंतर थोड्याच काळांत पदच्युत व्हावें लागलें.

कानारी-मिश्रितांची ही स्पर्धा १८व्या शतकाच्या उत्तर चरणांपर्यंत जवळजवळ ६० वर्षे जोरदारपणे चालली. मिश्रितांचा मुख्य भरणा लष्करांत असे. १८७० च्या सुमारास सरकारने सैनिकांचे पगार व संख्या यांची कपात करण्याचें ठरविलें. तेव्हां या लोकांनी त्याविरुद्ध बंड पुकारलें. पण साम, दाम, दंड भेदानें तें पार मोडून टाकून नंतर सरकारने आपला लष्करकपातीचा हेतु तडीस नेलाच. त्या वेळेपासून या वर्गाची स्थिती अशी कांहीं खालावत गेली कीं, आजमितीस ती अनुकंपनीय होऊन बसली आहे.

हिंदूंना १८४५ पासून राजकीय अस्तित्व आलें होतें व तज्जन्य मतदानाचाहि हक्क मिळाला होता. पण या समयास स्थिति अशी झाली कीं, खुद्द अस्सल पोर्तुगीजांचा द्वेष जितका निवाला तितकाच धर्मांतरित नकली पोर्तुगीजांचा हिंदुद्वेष प्रखर बनला. त्यामुळें हिंदूंना त्यांनीं राजकीय क्षेत्रांत देखील डोकें वर काढूं दिलें नाहीं. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीसुद्धां हिंदूंचा धार्मिक छळ बंद झाला नव्हता. अन्य क्षेत्रांतल्या छळाची कल्पना येण्यासाठीं सन १९०७ सालांत हिंदूंना सरकारी शिक्षक होण्याची मनाई करण्यांत आली होती, ही एकच गोष्ट सांगितली तरी पुरी पडणारी आहे. पण याच वेळेस एकीकडे हिंदुस्थानांत बंगाली फाळणीच्या उठलेल्या जोरदार लाटा गोमन्तकांत हिंदूपर्यंत मराठी वर्तमानपत्रांच्या द्वारां पोचत होत्या तर दुसरीकडे पोर्तुगालांत राजकुटुंबांचा जरूर तर नाशदेखील करून प्रजासत्ता स्थापन करण्याचे प्रयत्न चालले होते. सुदैवानें या प्रयत्नास यश आलें व तारीख ५ ऑक्टोबर १९१० रोजीं पोर्तुगीज रिपब्लिकची ध्वजा पोर्तुगालप्रमाणेंच त्याच्या अधिसत्तेखालीं असलेल्या गोव्यादि प्रदेशांवरही फडकली.

रिपब्लिकच्या स्थापनेनंतर

रिपब्लिक स्थापन होतांच हिंदूंना धार्मिक स्वातंत्र्य मिळालें. आणि पोर्तुगीजांचें Assimilation चें धोरण कायम ठेवून जे राजकीय हक्क त्यांना देतां येणें शक्य होते तेही मिळाले यांत शंका नाहीं. पोर्तुगालच्या पार्लमेंटांत निवडून द्यावयाच्या प्रतिनिधींची संख्या आतां एकाची दोन झाली. आणि त्यापैकीं एकाला खुद्द सिनेटमध्ये बसण्याचा अधिकार देण्यांत आला. धर्मस्वातंत्र्याच्या लाभामुळें हिंदूंत अतिशय उत्साह संचारला होता आणि

ख्रिश्चनांमध्ये तितकीच विषण्णता दिसू लागली होती. ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील चळवळीमुळेही हिंदु लोकांचा आळस झडत होता. या उभय कारणांनीं पार्लमेंटच्या प्रतिनिधींच्या निवडणुकांत त्यांनीं मोठ्याच उमेदीनें भाग घेतला आणि सरकारची सहानुभूतीही त्यांनाच मिळाल्यानें ख्रिश्चनांनीं पाठवून दिलेल्या प्रतिनिधि अयशस्वी होऊन हिंदूंनीं पुरस्कारलेला प्रतिनिधि निवडून आला. या वेळेपासून हिंदूंचा राजकारणांतील दर्जा जो उंचावत गेला तो आजतागायत सरळ वाट चालत आहे. या वर्गकलहाची किंवा धर्मवार राजकीय पक्षांची थोडी विस्तृत हकीगत देण्याचा उद्देश हा कीं, गोमन्तकीय हिंदूंना आपला उत्कर्ष साधून घेण्याला वाव मिळू लागल्याला अजून अर्धशतकही भरत नाही, हें वाचकांच्या लक्षांत यावें.

रिपब्लिकच्या स्थापनेनंतर पोर्तुगाल सरकारनें धर्म व राजकारण, जीं तावत्कालपर्यंत एकमेकांत गुंतून चालत होती, त्यांची फारकत केली. पण लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट ही कीं, हा फारकतीचा कायदा गोव्यांत मात्र अंमल-बजावणींत आणला नाही. तथापि वसाहतींना आर्थिक व व्यवस्थाविषयक बाबतींत स्वातंत्र्य देण्यांत येईल असें जें त्या सरकारनें आश्वासन दिलें होतें तें चारपांच वर्षांच्या आंत गोव्यांत अंशतः अंमलांत आलें.

पोर्तुगीज हिंदुस्थानची स्वराज्यसनद पहिल्यांदा १९१७ सालीं जाहीर झाली. या सनदेनें पोर्तुगीज हिंदुस्थानचा राज्यकारभार हांकण्याकरतां एक “सरकार सल्लागार मंडळ” (Conselho Do Governo) निर्माण केलें. या मंडळाचे अध्यक्ष गव्हर्नर जनरल असावे आणि त्यांनीं नेमलेले ९ सरकारी अधिकारी व लोकांनीं निवडलेले १० प्रतिनिधि मिळून एकंदर २० सभासद असावे आणि १ जुलै १९१८ पासून तें अस्तित्वांत यावें असें पोर्तुगाल सरकारनें फर्माविलें. तदनुसार सदर सालच्या मार्चमध्ये निवडणुकाही उरकून घेण्यांत आल्या. पण याच समयास रिपब्लिक अमदानींतलें पहिले व लोकप्रिय गव्हर्नरजनरल डॉ. कौसेर द कॉइत हे आपल्या ७ वर्षांच्या कारकिर्दीनंतर पोर्तुगालास गेले आणि त्यांच्या जागीं जे. कॅ. फ्रैतश रिबैरू आले. त्यांस हिंदुस्थान स्वराज्याच्या दृष्टीनें ‘हिरवा’ म्हणजे कच्चा वाटला. आणि योगायोगाची गोष्ट अशी कीं, ज्या दिवशीं स. स. मंडळाचा

अनावरण-समारंभ व्हावयाचा त्याच दिवशीं “दुसऱ्या हुकुमापर्यंत अंमलांत तो आणू नये” असा साम्राज्यसरकारकडून हुकूम येऊन थडकला. स्वराज्याचा हा अगदीं तोंडापर्यंत आलेला घांस अशा आकस्मिक प्रकारें हिसकावून घेण्यांत आल्यानें लोकांचा फार विरस झाला व त्यांनीं थोडे हातपायही हालवले. पण गव्हर्नरसाहेब खमंग पडल्यानें त्यांनीं अध्यक्षसह १० सरकारी अधिकारी व ६ लोकनियुक्त सभासद याप्रमाणें स. स. मंडळाची घटना पोर्तुगाल सरकारकडून निश्चित करून घेऊन, ता. ८ जानेवारी १९१९ रोजीं त्याची प्रस्थापनाहि करून टाकली. पण लोकांची चळवळ चालूच राहिल्यानें पोर्तुगाल सरकारनें मे महिन्यांत कॅ. रिवैरू यांना, अधिकारसूत्रें कॅ. ब्रॉन्ल मॉत यांच्या स्वाधीन करून ताबडतोब पोर्तुगालास रवाना होण्याबद्दल आज्ञा सोडली. आणि कॅ. मॉत यांना असें फर्माविलें कीं, १९१८ च्या मार्चमध्ये झालेल्या स. स. मंडळाच्या निवडणुका कायदेशीर समजून, ता. १ जुलै १९१९ पासून त्याच्या बैठका चालू कराव्या. अर्थात्च याप्रमाणें सर्व व्यवस्था केली गेली. पण नंतर वर्षाच्या आंतच ती बदलून सरकारनें अध्यक्ष गव्हर्नर जनरलसह ७ सरकारी व ११ लोकनियुक्त याप्रमाणें मंडळाचे सभासद असावे आणि त्याला स. स. मंडळ न म्हणतां “कायदेमंडळ” (Conselho Legislativo) अमें संबोधवें, असा हुकूम सोडला. ही व्यवस्था १९२६ पर्यंत चालली.

सर्वाधिकारशाहीची सुरवात

ता. २८ मे १९२६ रोजीं पोर्तुगालांत राज्यक्रांति झाली. सालाझार-कार्मोनाची (Ditadura) सर्वाधिकारशाही राज्यपदावर चढली. ‘लोक-सत्ता’ केवळ नांवाला राहिली. पोर्तुगालांतील लोकशाहीवाद्यांना परागंदा व्हावें लागलें. वसाहतीचे, स्वायत्ततेचे व पार्लमेंटांत प्रतिनिधी पाठवण्याचे अधिकार हिरावून घेण्यांत आले. हे शेवटचे अधिकार सन १९४५ सालीं पुनः देण्यांत आले. गोव्याचें ‘सरकार सहाय्य मंडळ’ १३ सभासदांचें बनवण्यांत आलें. त्यांत गव्हर्नरांसह पांच सरकारी अधिकारी, तीन सरकारनें नेमलेले व पांच निरनिराळ्या स्थानांवर मतदारसंघांतील ४० प्रमुख करमरूनीं निवडलेले सभासद असूं लागले. अध्यक्षपद गव्हर्नरांकडेच राहून सर्व अधिकार वसाहत-मंत्र्यांच्या हातांत केंद्रित करण्यांत आलें.

सन १९३३ सालीं रोमचे पोप व साम्राज्य-सरकार यांच्यांत करार झाला. त्यांतील कांहीं कलमान्वये ख्रिस्ती धर्ममिशनं हीं पोर्तुगीज साम्राज्याची सत्ता दृढ करणारीं व त्याचें वैभव वाढवणारीं साधनें मानण्यांत आलीं. वसाहतींतील धर्माधिकार्याच्या नेमणुकीला पोर्तुगीज राष्ट्रध्यक्षाची संमति आवश्यक ठरली. त्याच्या मोबदल्यांत वसाहतींतील ख्रिश्चन मिशनांना खास सवलती देण्यांत आल्या. गोव्याचे आर्चबिशप म्हणजेच हिंदुस्थानचे पात्रियार्क, यांना सरकारी समारंभांत अग्रपूजेचा मान होताच. त्याला आतां 'शिक्षण सल्लागार मंडळां'त आपला प्रतिनिधि पाठवण्याचा अधिकार मिळाला. सरकारी तिजोरींतून ख्रिश्चन धर्माला मिळत असलेला वार्षिक ६५ हजार रुपयांचा तनखा तसाच चालू राहिला. गोव्यांत मिशनं व मिशनरी स्त्रीपुरुष यांची सारखी आयात होऊं लागली. पुनः क्रॉस व तरवार हातांत हात घालून चालू लागलीं. धर्मांतराचे प्रयत्नही चालू झाले. पण ते पूर्ववत् हिंसक मात्र नव्हते.

असंतोष वाढू लागला

गोव्यांतील हिंदनिष्ठांना पोर्तुगीज राज्यकारभार आतां दुःखदायक वाटू लागला. 'जय हिंद' हा शब्द आजक्षणीदेखील बंडाची निशाणी मानली जाते. मराठी भाषा आणि हिंदवी वीर पुरुष यांच्या पूजाअर्चेवर बंधनें आलीं; त्यांतच खुद्द पोर्तुगालनिष्ठांमध्येही सन १९३५ सालीं "वसाहती सनद" नांवाच्या कायद्यामुळे असंतोष उत्पन्न झाला. वसाहतींतील प्रजाजनांचे 'पोर्तुगीज,' 'पोर्तुगीजसात्' व 'देशज' असे तीन वर्ग त्या सनदेनें पाडले. जे स्वतः 'पोर्तुगीज' म्हणवून घेण्यांत भूषण मानीत त्यांतील पुष्कळसे आतां 'पोर्तुगीजसात्' किंवा 'देशज' या सदरांत मोडू लागले. त्यामुळे आतांपर्यंत काळे पोर्तुगीज जे सर्व क्षेत्रांत गोव्या पोर्तुगीजांशीं स्पर्धा करीत होते त्यांत फारकत झाली. त्यामुळे ह्या वर्गांतही असंतोषास सुरवात झाली व प्रसंगोपात्त ते हिंदनिष्ठाही व्यक्त करू लागले.

नागरिक हक्कांचा कोंडमारा

सन १९३७ सालीं नागरिक-स्वातंत्र्यावर बरींच बंधनें लादण्यांत आलीं. जाहीर सभा राजकीय स्वरूपाची असली, तर गव्हर्नरांची परवानगी तीन

त्रिवसांच्या आगाऊ सूचनेने घ्यावी लागली. इतर स्वरूपाच्या सभांना मामलेदारांस वर्दी द्यावी लागली. व्यवहारांत या वर्दीला परवानगीचेंच स्वरूप प्राप्त झालें. कै. पं. मोतीलाल नेहरूंसारख्या थोर पुढाऱ्यांच्या पुण्यस्मरणार्थ करावयाच्या सभांसाठी परवानगी नाकारण्यांत येऊं लागली. कोणत्याही संस्थेची नियमावलि सरकारकडून मान्य करून घेतलीच पाहिजे असा निर्बंध घातला गेला. तसें न करणाऱ्या संघटना 'गुप्त' किंवा 'दहशतवादी' मानण्यांत येऊं लागल्या. सरकारकडे पाठवलेल्या शाळांच्या नियमावलीहि सोपेपणीं मंजूर होईनाशा झाल्या; मग इतर संस्थांचा पाड काय ? लेखन व मुद्रण-स्वातंत्र्यावर लादलेलीं बंधनें तर असह्यच होऊन बसलीं. प्रकाशित करावयाच्या पुस्तकांच्या व नियतकालिकांच्या नांवांसदेखील गव्हर्नरांची परवानगी आवश्यक करण्यांत आली. नियतकालिकांचा संपादक पोर्तुगीज उच्च शिक्षण घेतलेलाच असणें प्राप्त झालें. प्रकाशकाला दुय्यम शिक्षण घेतलें असल्याचा दाखला दाखवावा लागला. आठवड्यास चारांहून अधिक खेपा निघणाऱ्या वृत्तपत्रांना ७/८ हजार रुपये वकेंत अनामत ठेवणें भाग पडलें. वृत्तपत्रांवर प्रसिद्धिपूर्व-तपासणी बसवण्यांत आली. छपावयास आलेला प्रत्येक मजकूर तपासणी-अधिकार्यांस दाखवल्याशिवाय छापून बाहेर घालूं नये, असा हुकूम छापखानेवाल्यांवर बजावण्यांत आला. मजकूर पोर्तुगीजेतर भाषेंत असला तर त्याचें भाषांतर पोर्तुगीज भाषेंतून तपासणी-अधिकार्यांस दिलेंच पाहिजे, असें बंधनही लादण्यांत आलें.

युद्धकाळ

गोवा हा अन्नवस्त्रदृष्ट्या हिंदुस्थानावरच अवलंबून असलेला प्रदेश. सन १९३९ मध्ये दुसरें महायुद्ध चालू झाल्यावर हिंदुस्थानासच त्यांचा तुटवडा भासू लागला. त्यामुळें हिंद सरकारनें गोव्यांत जाणाऱ्या अन्नवस्त्रांवर नियंत्रणें घातलीं. त्यामुळें गोव्यांतही शिधापद्धति चालू झाली. पुरवठा कमीकमी होत चालला. महागाई मी मी म्हणत वाढत गेली. तशांत अनेक कारणांनीं, गोव्यांत ८० टक्के चलनांत असलेल्या हिंदी रिझर्व बँकेच्या नाण्यांची पत घसरली. शंभर पोर्तुगीज रुपयांना ११५ हिंदी रुपये देण्याचेहि प्रसंग आले. अन्नजिनसांसाठीं सरकारमान्य दुकानांत मोजावयाचें नाणें पोर्तुगीजच

असलें पाहिजे, असा निर्वोध लादला गेला. लोकांना जीवन असह्य होऊन वसलें. उलटपक्षीं सरकारी नियंत्रण-अधिकारी आणि काळावाजारवाले यांची चैन होऊन वसली. खासगीरीत्या केलेल्या तक्रारींची दाद लागेनाशी झाली. जाहीरीत्या तक्रारी करणें तर नागरिक-स्वातंत्र्याच्या गळचेपीमुळें शक्यच नव्हतें.

गोवा काँग्रेस कमिटी

सालाझारशाहीस सुरवात झाल्यानंतर नागरिक-स्वातंत्र्य आणि जनतेच्या इतर हक्कांवर जां बंधनें पडत गेलीं त्यांविरुद्ध शक्य ती हालचाल करण्याच्या इराद्यानें १९३० च्या दरम्यान त्रिस्तांव वा. कुंज, व्यंकटेशराव सरदेसाई वगैरे मंडळीनें पुढाकार घेऊन स्थापन केलेल्या 'गोवा काँग्रेस कमिटी' ह्या गोमन्तकीयांच्या पहिल्या राजकीय संस्थेची येथें थोडक्यांत माहिती देणें जरूरीचें आहे. 'हिंदी राष्ट्रसभे'चें (काँग्रेस) कार्यक्षेत्र जरी प्रामुख्यानें ब्रिटिश हिंदुस्थानापुरतेंच होतें, तरीपण हिंदी संस्थांनांतूनहि तिच्या कमिटीच्या कार्य करीत होत्या. गो. काँ. कमिटीहि अशाच तऱ्हेनें राष्ट्रसभेशीं संबंध ठेवून कार्य करणारी संस्था होती. ह्या संस्थेतर्फें 'राष्ट्रसभेच्या' अधिवेशनास प्रतिनिधीहि पाठवण्यांत येत असे. पण हें सर्व त्या वेळच्या स्थानिक परिस्थितीमुळें गुप्तपणेंच होत होतें.

स. १९३६ सालीं त्रिष्ठल ना. मयेंकर, जे. पी. लोत्रो, चिटकोबा सांखोळकर, पिटर आल्बहरीस वगैरे मुंबईतील गोमन्तकीयांनीं पुढाकार घेऊन ह्या संस्थेची शाखा मुंबईत स्थापन केली व नंतर थोड्याच काळांत मुख्य कमिटीहि येथें आणण्यांत आली. ह्या संस्थेकडून त्यावेळीं झालेलें कार्य लेख, पुस्तिका, सभा वगैरेद्वारां गोमन्तकाची राजकीय स्थिति जगापुढें मांडण्याचें, म्हणजे प्रामुख्यानें प्रचारी स्वरूपाचेंच होतें.

ह्या कमिटीतर्फें प्रकाशित झालेल्या पुस्तिकांपैकी "Portuguese India After 400 years of Foreign Rule," "Denationalization of Goans," व "Rice Problem in Goa" ह्या तीन पुस्तिकांचा तर ह्या ठिकाणीं आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे. कारण गोमन्तकाच्या राजकीय, सांस्कृतिक व आर्थिक कुचंबणांचें दर्शन अखिल हिंदुस्थानास

वरून देण्याचें महत्त्वाचें कार्य पहिल्याप्रथम ह्याच पुस्तिकांच्याद्वारे झालेलें आहे. भारतीय वृत्तपत्रांनी ह्या पुस्तिकांची दखल तर घेतलीच, पण त्या निमित्तानें जे खास लेख त्यांनी प्रसिद्ध केले, त्यामुळें बाहेरच्या जगाचें लक्ष गोमन्तकाकडे खेंचलें गेलें. “Denationalization of Goans” ही पुस्तिका प्रसिद्ध होतांच पोर्तुगीज सरकारने तिचे प्रकाशक व गो. काँ. कमिटीचे त्या वेळचे सेक्रेटरी मासेलॉन आल्मेदा यांस पकडण्याचा हुकूम तर सोडलाच, पण त्या वेळच्या मुंबई सरकारासहि ती आक्षेपार्ह वाटून तें प्रकरण हायकोर्टपर्यंत गेलें.

या समयास भारताच्या स्वातंत्र्याची चळवळ यशाच्या उंबरठ्यावर येत होती. गोमन्तकांत येणाऱ्या हिंदी वर्तमानपत्रांतून येथील चळवळीच्या लाटा गोमन्तकावर जोरानें आपटत होत्या. १९४२ सालच्या आंदोलनांतील अनेक क्रांतिवीरांचें संरक्षण तेथील स्वातंत्र्येच्छुंनी जीव धोक्यांत घालून केलें होतें. त्यांसहि पोर्तुगीजसत्ता झुगारून देण्याचे विचार वेचून करित होते. इकडे मुंबईत ‘गो. काँ. कमिटी’च्या कार्यकर्त्यांसहि, कमिटीनें आतां ह्या मार्गानें कांहींतरी केलें पाहिजे, असें वाटूं लागलें होतें. १९४२ च्या आंदोलनांत भाग घेतल्यामुळें दोन अडीच वर्षे कारागृहवासांत असलेले कमिटीचे एक प्रमुख कार्यकर्ते पिटर आल्हरीस हे सुटून येतांच ह्या विचारसरणीस जोर मिळाला व कमिटीनें आपल्या खास सभेंत ‘पोर्तुगीजांनीं सत्तात्याग करावा’ (Quit Goa) अशा अर्थाचा ठरावहि पास केला. गोमन्तकांत चळवळ सुरू करावयाची झाली तर त्यास बहुजनसमाजाचें पाठबळ मिळणें अगत्याचें होतें. याकरतां एक “राजकीय परिषद” मुंबईत भरवून त्यांत वरील ठरावास जनतेचें पाठबळ मिळवावें असें ठरलें. पं. नेहरूंच्या, त्या वेळीं मुंबईत झालेल्या आगमनाचा फायदा घेऊन, मयेंकर, आल्हरीस वगैरे कार्यकर्त्यांनीं त्यांची भेट घेऊन, त्यांचा ह्या बाबतींत सल्ला व आशीर्वाद मिळविला. परिषद १९४५ च्या मध्यावर भरवण्याचें ठरवण्यांत आलें होतें. पण त्याच वेळीं मुंबईत दंग्यास सुरवात झाल्यामुळें परिषद पुढें ढकलावी लागली. दरम्यान डॉ. लोहियांनीं गोमन्तकांत चळवळीस सुरवात केली. चळवळीचा परिणाम कायू होतो हें पाहूनच परिषद भरवणें योग्य असें गोवा-मुंबईतील कार्यकर्त्यांचें मत पडल्यामुळें, ती आणखी पुढें ढकलण्यांत आली.

असंतोषाचा स्फोट

गोमन्तकांत धुमसत असलेल्या असंतोषाचा स्फोट डॉ. राममनोहर लोहिया ह्या समाजसत्तावादी पुढाऱ्याने केला. ते १० जून १९४६ रोजी आपले मित्र डॉ. जुलिआंव मिनेझीस यांच्याबरोबर सहज म्हणून गोमन्तकांत गेले होते. एक आठवडाभर तेथे विश्रांति घ्यावी हाच त्यांचा तेथे जाण्यातील उद्देश होता. पण त्यांच्या आगमनाची बातमी पोर्तुगीज वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाल्यामुळे, तेथील लहानथोर मंडळी त्यांस येऊन भेटू लागली. त्यांच्याबरोबर झालेल्या चर्चेमुळे लोहियांस गोमन्तकाच्या असहाय स्थितीचे दर्शन झाले. ह्या बाबतींत आपण कांहींतरी केले पाहिजे, असे त्यांस वाटू लागले. शेवटी त्यांनी जाहीर भाषण करून नागरिक-स्वातंत्र्यनियंत्रणाचा कायदा मोडण्याचे ठरवले. ता. १८ जून हा दिवस मुक्रर करण्यांत आला. आपण त्या दिवशीं मडगांवच्या म्युनिसिपल मैदानावर भाषण करणार असल्याचे त्यांनी सरकारास कळविले. लोकांसहि खासगीरीत्या व पत्रद्वारे ही बातमी कळवण्यांत आली.

ठरलेल्या वेळीं सुमारे चारपांच हजार लोक मोठ्या उत्साहाने मैदानावर हजर झाले. लोकांच्या अंगांत अपूर्व स्फूर्तीचा संचार झाला होता. त्यांनी जयघोष करून मैदान दणाणून सोडले. आपण काय करतो व त्याचा परिणाम काय याचा विचार कोणीच केला नव्हता. कोणतेतरी महत्कार्य आपण करित आहोत अशीच बहुजनसमाजाची भावना होती. सरकारचे ह्या बाबतींत धोरण काय राहिल याची कोणालाच जाणीव नव्हती. सरकारी अधिकारी वंदोवस्ताची तयारी करून त्या ठिकाणी हजर होते. ते सर्वत्र पसरलेला जनसमुदाय पाहून क्षणभर गोंधळून गेले. 'जयहिंद'च्या घोषणांनी ते चिडले आणि तिरंगी झेंडे पाहून भडकले !

पोलिस अधिकारी डॉ. लोहियांची वाटच पहात होते. ते सभेच्या ठिकाणी येतांच त्यांस व त्यांचे मित्र डॉ. मिनेझीस यांस अटक करून चौकीवर नेण्यांत आले. लोहियांचे जरी भाषण झाले नाही तरीपण लोकांवर याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. जोराचा पाऊस पडत असतां हि

त्यांनीं मैदान सोडलें नाहीं. जयघोष चालूच राहिला. कित्येकांनीं भाषणें करून सभा चालू ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पोलिस अधिकच चिडले. त्यांनीं जमावावर लाठी चालवली आणि सभेंत प्रामुख्याने वावरत असलेले त्रिविक्रम त्रि. वैद्य, नीलकंठ म. कारापूरकर, विश्वनाथ लवंदे, कु. वत्सला कीर्तनी वगैरेना पकडून चौकीवर नेण्यांत आले.

• ही बातमी सर्व गांवभर पसरली व तात्काळ सर्व बाजार बंद झाला. ५.०।६.० स्त्रियांनीं कु. कीर्तनी हिला सोडा नाहींतर आपल्यालाहि कैदेत ठेवा असें सांगत चौकीवर मोर्चा नेला. लोकांचा जमावहि चौकीच्या बाहेर वाढला. पोलिसांना कु. कीर्तनी हिला सोडून द्यावी लागली. शेवटीं लोहियांनीं बाहेर येऊन लोकांस शांतपणें परत जाण्यास सांगितलें. यानंतर लोकांनीं एक मोठी मिरवणूक काढली व वेगळ्या ठिकाणीं आणखी एक सभा घेऊन आपला निषेध व्यक्त केला. ह्या सभेंत पु. के. काकोडकर प्रभृतींनीं भाषणें केलीं. डॉक्टरद्वयांस नंतर मध्यरात्रीच्या सुमारास पणजीस नेण्यांत आले आणि इतर अटकेंत असलेल्या सर्वांस सोडून दिलें.

ता. १८ रोजीं मडगांवांत झालेल्या स्फोटाचा हादरा दुसऱ्या दिवशीं संबंध प्रांताला बसला. याहि दिवशीं मडगांवचा बाजार बंद राहिला. याशिवाय म्हापसें, मुरगांव, पणजी, कुडचडें, डिचोली इत्यादि नगरोप-नगरांतील व कांहीं खेड्यांतील व्यापाऱ्यांनींहि हरताळ पाडला. (राजधानींत कांहीं ख्रिश्चन व मुसलमान यांचींच काय तीं दुकानें उघडीं होतीं.) गोमन्तकांत निरनिराळ्या ठिकाणीं प्रभातफेऱ्या, मिरवणुका व सभा झाल्या. पणजींत निघालेलीं प्रचंड मिरवणूक फिरत फिरत पोलिस-चौकी-वर येऊन थडकली. डॉ. लोहियांचें दर्शन झालें पाहिजे, असा आग्रह लोकांनीं धरला. लोहियांचा जयजयकार चालूच होता. शेवटीं निरुपायानें अधिकाऱ्यांनीं त्यांस बाहेर आणलें. त्यांनीं 'सत्य, अहिंसा यांचेर विश्वास ठेवा व शांततेनें कार्य करा,' असा लोकांस उपदेश केल्यावर लोक परतले. या वेळीं पोलिसांनीं लोकांवर केलेल्या दंडुक्यांच्या मारांतून स्त्रिया व मुलेंहि सुटलीं नाहींत. त्याच रात्री डॉक्टरद्वयांस सोडण्यांत आल्याचें त्यांस सांगण्यांत आलें. दुसऱ्या दिवशीं ता. २० रोजीं ते आगगाडीनें निघून मुंबईस गेले.

मडगांवांत झालेल्या स्फोटाचा आवाज गोमन्तकांत झाला त्याच्या कितीतरी पटीने तो हिंदुस्थानांत गर्जला. तेथील बहुतेक वर्तमानपत्रांनीं ह्या वार्तेला प्रमुख स्थान दिलें आणि अग्रलेखहि लिहिले. कित्येक पुढाऱ्यांनीं संदेश दिले. ता. ३० जून रोजीं मुंबईस सोशलिस्ट पक्षातर्फे चौपाटीवर सभा होऊन गोमन्तकाच्या लढ्याचा जोरदार पुरस्कार करण्यांत आला. डॉ. लोहियांनीं ह्या सभेंत भाषण करून पोर्तुगीज सरकारनें तीन महिन्यांच्या आंत नागरिक-स्वातंत्र्य दिलें नाहीं, तर एकदम स्वातंत्र्य-संपादनाच्या चळवळीस सुरवात करावी लागेल, असा इपारा दिला. या दिवशीं महात्मा गांधींनीं आपल्या “ हरिजनांतून ” लोहियांस पाठिंबा दिला व गोमन्तकीय लढ्याचा पुरस्कार केला.

डॉ. लोहिया मुंबईस निघाले त्या दिवशीं (ता. २० रोजीं) व त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं अशा दोन सभा मडगांवांत झाल्या. पहिल्या सभेंत त्रिस्तांव व्हा. कुंज, पु. के. काकोडकर व सौ. शिराळी यांचीं व दुसऱ्या सभेंत उपेंद्र वि. तळावलीकर व कु. दियोनी झियु रिबैरु यांचीं भाषणें झालीं. ता. २२ रोजीं फोंडें येथें सभा होऊन त्यांत लक्ष्मणराव सरदेसाई, यॅन्हाग्रियु जॉर्ज, सांशिश ऑझार्यु, डॉ. वा. द. सुखठणकर, उपेंद्र वि. तळावलीकर वगैरेंनीं भाषणें केलीं. ह्या सर्व सभांतून नागरिक-स्वातंत्र्याच्या आवश्यकतेचें प्रतिपादन करण्यांत आलें. ता. ३० रोजीं मडगांव येथें आणखी एक सभा भरवण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला, पण ती पोलिस-अधिकाऱ्यांनीं उधळून लावली. या वेळीं कु. व्यर्त मिनेझीस ह्या बोलणार होत्या. त्यांस व त्रिस्तांव व्हा. कुंज यांस पकडून चांदर येथें नेऊन सोडण्यांत आलें. या प्रसंगीं दोघांसहि पोलिसांचा मार सहन करावा लागला.

महात्मा गांधींच्या संदेशामुळे तरुण कार्यकर्त्यांस नवा हुरूप आला. चळवळ पुढें चालवणें म्हणजे कोणतीतरी एक संघटना पाहिजे याची जाणीव होऊन, त्या दृष्टीनें प्रयत्नांस सुरवात झाली. आतांपर्यंत राजकीय कार्यास वाहिलेली अशी ‘ गोवा काँग्रेस कमिटी ’ ही एकच संस्था होती. (मध्यंतरी “ गोअन युथ लीग ” नावांची संस्था अस्तित्वांत आली होती, पण तिचें कार्य एकदोन वर्षांच्या आंतच बंद पडलें होतें.) गोवा काँ. कॉमिटीनें

आत्तां पुढाकार घ्यावा, असेंहि गोमन्तकांतील कांहीं कार्यकर्त्यांस वाटत होतें. कमिटीनेंहि तेथील कार्यकर्ते सहकार्य करावयास तयार असल्यास, मुख्य कमिटीच तेथें नेण्याचें ठरविलें होतें. पण कमिटीचे कार्यकर्ते ज्या वेळीं डॉ. लोहियांस भेटले त्या वेळीं त्यांस असें दिसून आलें कीं, ते कमिटीबरोबर सहकार्य करावयास तयार नाहींत. त्यांनीं कमिटीतर्फे भरणार असलेल्या सभेंत बोलण्याचें नाकारलें. गोमन्तकांत त्यांनीं चालू केलेल्या आंदोलनांतूनच संस्था उत्पन्न होईल व तिच खरें कार्य करील, असेंहि त्यांनीं बोलून दाखविलें.

इकडे गोमन्तकांतील कार्यकर्त्यांनीं “संघटना समिती” स्थापन केली. संस्था उभारण्यासाठीं जी पूर्वतयारी लागते तिच तेवढी ताबडतोब करून, नंतर मुंबईतील संस्थांकडे विचारविनिमय करून कायतें नक्की ठरवावें, असें ह्या समितीनें ठरविलें. पण डॉ. लोहियांशीं सहकार्य करण्यास प्रथम पुढें आलेल्या कार्यकर्त्यांत या वेळीं फूट पडली. त्यांच्याशीं अति निकटवर्तीं असलेल्या गटानें ‘गोवा नॅशनल काँग्रेस’ ह्या नांवाची संस्था जाहीर केली. “संघटना समितीनें” नंतर “गोमन्तक काँग्रेस” हें नांव धारण केलें.

चळवळीचे पहिले बळी

हा वेळपर्यंत पोर्तुगाल सरकारकडे विचारविनिमय करून गोवा सरकारनें चळवळ नष्ट करण्याचें आपलें धोरण नक्की केलें होतें. त्यानुसार त्रिशतांव द्रा. कुंज यांस जुलै रोजीं, भास्कर भांडारे यांस १३ जुलै रोजीं आणि उपेंद्र वि. तळावलीकर यांस १८ जुलै रोजीं पकडून आग्वाद किल्ल्यांत ठेवण्यांत आलें. कुंज यांस नंतर २४ जुलै रोजीं लष्करी कोर्टापुढें उभें करून, ८ वर्षांच्या हद्दपारीची व १५ वर्षेपर्यंत नागरिक हक्कबंदीची कडक शिक्षा देऊन, त्यांस २ ऑगस्ट रोजीं पोर्तुगालास पाठवण्यांत आलें. कुंज हे या चळवळीचे पहिले बळी होत. यानंतर ता. ७ व ८ रोजीं भांडारे व तळावलीकर यांस अनुक्रमें ६ महिन्यांची कैद किंवा ९०० रुपये दंड व ३ वर्षांची कैद, अशा शिक्षा लष्करी कोर्टानें दिल्या. त्याशिवाय या दोघांसहि १५ वर्षेपर्यंत नागरिक-हक्क-बंदी घालण्यांत आली. या शिक्षांमुळे सरकारचें कडक धोरण उघड झालें.

कुंज यांस पकडून लष्करी कोर्टापुढे उभे करण्यांत येणार असल्याची बातमी समजतांच, पं. नेहरू यांनी दिल्लीहून एक पत्रक काढले. त्यांत “गोव्याची हिंदुस्थानापासून फारकत करतां येत नाही. म्हणून तेथील स्वातंत्र्याचा लढा हा हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्याचाच एक भाग बनतो. हा लढा मोडून काढण्याचे पोर्तुगीज सरकारचे मार्ग आडदांडपणाचे आहेत. कुंज यांचा-माझा परिचय आहे. गोव्यांत एक काँग्रेस कमिटीहि त्यांनी स्थापन केली होती. पण पुढे तिच्या नव्या घटनेनुसार ती रद्द करण्यांत आली. त्यांच्यावर लष्करी कोर्टांत खटला भरणे व बचावालाहि भरपूर वेळ न देणे हे जुलमीपणाचे आहे.” असे म्हटले होते.

काँग्रेस वर्किंग कमिटीचा ठराव

याच सुमारास वर्धा येथे हिंदी राष्ट्रसभेच्या कार्यकारिणीची बैठक भरली होती. तिने ११ ऑगस्ट रोजी गोमन्तकासंबंधी एक ठराव पास केला तो पुढीलप्रमाणे :—

“गोमन्तकांत तूर्त ज्या घडामोडी चालल्या आहेत त्यांनी काँग्रेस वर्किंग कमिटीचे लक्ष वेधून घेतले असून, या पोर्तुगीज काबिजादीची स्थिति कशी कमालीची मागासलेली आहे, ह्यावर चांगला प्रकाश पाडला आहे. मांपत्तिकदृष्ट्या या प्रदेशांतील जनता दारिद्र्यावस्थेस पांचली असून, दिवसेंदिवस ती अधिकाधिक खराब होत आहे. राजकीयदृष्ट्या व्यवहारांत तिला कसलीच सत्ता नाही. इतकेच नव्हे तर प्राथमिक स्वरूपाचे नागरिक हक्कदेखील तिला नाकारण्यांत आले आहेत. पोर्तुगीज फॅसिस्ट राज्यकारभार या छोट्या प्रदेशांत विशेष जुलमाने अंमलांत येत आहे. एकेकाळी हा प्रदेश संपन्न, प्रगतिपर व व्यापारी केंद्र होता, परंतु पोर्तुगीजांच्या हाताखाली तो निर्जाव होत चालला असून, जनतेला उदरभरणार्थ परप्रांतगमन करण्याचे दुःख भोगावे लागत आहे. या राज्यकारभाराची जात किती भयंकर आहे, ते तेथील लष्करी कोर्टाने श्री. कुंज या प्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्त्याला, सभानियंत्रण कायद्यांचा भंग केल्यावरून जी ८ वर्षे हद्दपारीची शिक्षा टोठावली, तिच्यावरून चांगले कळून येते. चालू चळवळ केवळ नागरिक-

स्वातंत्र्या-पुरती मर्यादित असून, ती पूर्णपणे शांततेने चालली असतांना इतकी जबरदस्त शिक्षा देणे, हे तेथे चालत असलेल्या जुलमी कारभाराचे उत्तम द्योतक होय.

राज्यकारभारविषयक आपल्या या धोरणाच्या समर्थनार्थ पोर्तुगीज सत्ताधार्यांनी जाहीर निवेदने काढली आहेत. परंतु तीं विपर्यस्त व गैरलागू आहेत. गोवा हा नेहमींच हिंदुस्थानचा भाग होता व अनिवार्यपणे तो तसाच चालू राहिल, हे सर्वांनी समजून राहावे. हिंदी जनतेच्या स्वातंत्र्यांत त्याला निश्चितपणे स्थान आहे. स्वतंत्र हिंदुस्थानांत त्याचा दर्जा काय असावा, हे ठरवण्याचा अधिकार सर्वस्वी तेथील जनतेचा असून, कोणत्याहि परकी सत्तेला त्या अधिकारांत कोणतीहि लुडबुड करतां येणार नाही. आपल्या सत्तेखालील प्रजेच्या भवितव्याबद्दल, पोर्तुगीज व फ्रेंच हिंदुस्थानच्या गव्हर्नरांनी व्यक्त केलेल्या धोरणांत परस्परविरोध असल्याचा मुद्दा काँग्रेस वर्किंग कमिटीच्या लक्षांत आला आहे. फ्रेंच हिंदुस्थानांतील प्रजेने आपले भवितव्य स्वतंत्रपणे निश्चित करावे आणि हवेतर तिने हिंदी राष्ट्रसंघांत सामील व्हावे, असे तेथील गव्हर्नराने स्पष्टपणे सांगितले आहे. त्यांनी व्यक्त केलेल्या या शहाणपणाच्या धोरणाबद्दल वर्किंग कमिटी त्यांचे अभिनंदन करित आहे.

पोर्तुगालने राष्ट्रसंघाच्या सभासदत्वासाठी अर्ज केला असल्याचे समजले आहे. कमिटीचे असे मत आहे की, जे राष्ट्र अरेरावी व बुरसटलेल्या पद्धतीने राज्यकारभार हांकते, जनतेला लोकशाहीचे व नागरिकत्वाचे हक्क नाकारते आणि वसाहतींना अतिशय वाईट रीतीने वागवते अशा पोर्तुगालस राष्ट्रसंघांत सभासदत्व देणे म्हणजे संघाच्या मूळ तत्वांना अनुरूप व विरोधी कृत्य करण्यासारखे आहे. म्हणून राष्ट्रसंघ त्याला सभासद करून घेणार नाही, असा या कमिटीला विश्वास वाटतो.

गोव्यांतील जनतेने जो लढा चालवला आहे त्याबद्दल वर्किंग कमिटी तिचे अभिनंदन करते व आपली सहानुभूति असल्याचे आश्वासन देते. ”

ह्या ठरावाला महात्मा गांधींनी आपल्या १८ ऑगस्टच्या हरिजनमध्ये पाठिंबा दिला.

म. गांधी व दो. बॉस यांचा पत्रव्यवहार

याच ठिकाणीं म. गांधी आणि गोमन्तकाचे त्या वेळचे गव्हर्नर दो. बॉस यांच्यांत झालेल्या पत्रव्यवहाराची माहिती देणें योग्य होईल. म. गांधींनीं ३० जून रोजीं आपल्या 'हरिजन' पत्रांतून डॉ. लोहियांस पाठिंबा देऊन, गोमन्तकांतील लढ्याचा पुरस्कार केला होता, याचा उल्लेख मार्गे आलाच आहे. यामुळें सगळ्या हिंदुस्थानचें लक्ष गोमन्तकाकडे खेंचलें गेलें व तेथील वृत्त-पत्रांतून पोर्तुगीज राजकारभाराविरुद्ध बरेंच लिखाण येऊं लागलें. हें पाहून गव्हर्नर दो. बॉस यांनीं महात्माजींना १८ जुलै रोजीं पत्र लिहून, त्यांत 'आपण कायदेविशारद आहांत तसाच मीहि आहे, शिवाय मी न्यायाधिश-पदावर बसूनहि आलों आहे' असे उद्गार काढून, लोहियांना पाठिंबा देऊन परक्यांच्या अंतर्गत राज्यकारभारांत तोंड खुपसण्याची अरेरावी महात्माजींनीं केली आहे, असें म्हटलें होतें. त्यांच्यावर, हिंदुस्थानच्या इतिहासाचें अज्ञान असल्याचा आरोपहि केला होता. त्याचप्रमाणें काँग्रेसच्या राज्यकारभारांतील दोष दाखवून, पोर्तुगीज राज्यांत आत्रादीआत्राद असून फक्त कांहीं असंतुष्ट लोक तेवढे चळवळींत पडले आहेत, असें म्हटलें होतें. गोमन्तकांतील नागरिक-स्वातंत्र्य धोक्यांत नसल्याची ग्वाही देऊन, पोर्तुगीज लोक हिंदुस्थानांत आले ते राज्य-सत्तेच्या लोभानें किंवा पिळवणूक करण्याच्या बुद्धीनें नव्हत, तर समता व बंधुभाव यांचा प्रसार करण्याच्या उच्च ध्येयानें आले होते, असेंहि म्हटलें होतें.

या पत्रास म. गांधींनीं २ ऑगस्ट रोजीं खालीलप्रमाणें उत्तर दिलें :—

“ गोव्यांतील घडामोडीबद्दल 'हरिजन' मध्ये मीं जें कांहीं लिहिलें त्याला उत्तर म्हणून तुम्ही मला पत्र धाडलें ही मोठीच कृपा होय. मोझांबीक, डेलागोआ, इंजांबेन हीं ठिकाणें मीं पाहिलीं आहेत, याची तुम्हाला माहिती असेल असें वाटतें. त्या ठिकाणीं मला परमार्थबुद्धीनें चालणारें सरकार आढळलें नाहीं. उलट हिंदी आणि पोर्तुगीज, किंवा आफ्रिकन आणि पोर्तुगीज या लोकांत सरकारतर्फे जो भेदभाव करण्यांत येत होता तो पाहून मी थक झालों. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील पोर्तुगीज वसाहतींचा इतिहास पाहिल्यासहि तुमचा दावा सिद्ध होत नाहीं. खरोखर गोमन्तकांतील जी परिस्थिती मला दिसते अगर ऐकूं येते ती कांहीं मोठीशी चांगली नाहीं. गोमन्तकांतील हिंदी

लोक मूक राहिले हा कांहीं पोर्तुगीज सरकारचा निष्पाप व निस्वार्थी बुद्धीचा पुरावा नसून, गोमन्तकांतील सुलतानी अंमलाचा दाखला आहे. तेथें संपूर्ण स्वातंत्र्य आहे आणि तेथील चळवळ फक्त कांहीं असंतुष्ट लोकांपुरतीच मर्यादित आहे, या तुमच्या विधानाशीं मी सहमत होऊं शकत नाहीं, याबद्दल तुम्ही मला क्षमा केली पाहिजे.

माझ्याकडे खासगीरीत्या येणारा अगर वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध होणारा प्रत्येक अहवाल वाचून विरुद्ध शंका दृढ होते. श्री. ब्रागांस यांना तुमच्या कोर्टमार्शलने दिलेली ८ वर्षांची शिक्षा व त्यांची अत्यंत दूरच्या पोर्तुगीज वेदांत होणारी संकल्पित हद्दपारी हें एकच उदाहरण असें सिद्ध करतें कीं, गोमन्तकांत नागरिक-स्वातंत्र्याचा मागमूसहि नाहीं. त्यांच्यासारख्या जागरूक नागरिकाला, हद्दपार करण्याइतका भयंकर कां समजण्यांत यावें ?

जरी डॉ. लोहियांचें व माझे राजकारण भिन्न असलें तरी गोमन्तकांत जाऊन तेथील कलंकावर नेमकें बोट ठेवण्याच्या त्यांच्या कृत्याबद्दल मला त्यांचें कौतुक वाटतें. जोंपर्यंत एवढा मोठा हिंदुस्थान स्वातंत्र्य हस्तगत करित नाही तोंपर्यंत गोमन्तकांतील रहिवाशी आपल्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न पुढें ढकलूं शकतात. परंतु नागरिक हक्क असल्याशिवाय कोणताहि माणूस अगर गट स्वाभिमानानें जगूं शकत नाहीं. डॉ. लोहियांनीं ज्वाला पेटविली आहे. गोमन्तकांतील जनतेनें ती विझूं दिली तर तिचेंच नुकसान होईल. ही ज्वाला पेटविल्याबद्दल तेथील जनतेनें आणि तुम्ही मिळून डॉक्टरांचे आभार मानले पाहिजेत. तेव्हां 'परकीय' या शब्दानें तुम्हीं जें त्यांचें वर्णन केलें आहे तें जर दुःखदायक नसतें तर खचित विनोदी ठरलें असतें. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, पोर्तुगालमधून आलेले लोक हे खरे 'परकीय' आहेत. मग ते परमार्थबुद्धीनें आलेले असोत अगर जगांतील दुर्बल समजल्या जाणाऱ्या वंशांवर हुकमत गाजवून त्यांची पिळवणूक करण्याकरतां आलेले असोत. जातीय भेदांच्या उच्चाटनाबद्दल तुम्ही भाष्य केलें आहे. परंतु मला तर असें दिसतें कीं, जातीय भेदांचें उच्चाटन बाजूलाच राहो; पोर्तुगीज राज्यकर्त्यांनीं जातिसंस्थेपेक्षांहि महाभयंकर अशी आणखी एक जात निर्माण करून ठेवली आहे.

तेव्हां ' परमार्थ, ' ' नागरिक-स्वातंत्र्य, ' ' जातिभेद ' इत्यादि विषयांवरील आपल्या मतांचा आपण फेरविचार कराल, सर्व आफ्रिकन शिपाई काढून घ्याल, नागरिक-स्वातंत्र्याला आपला हार्दिक पाठिंबा जाहीर कराल, शक्यतर गोमन्तकांतील नागरिकांनाच स्वतःची राज्यघटना बनविण्याची मुभा द्याल आणि या कार्यां गोवेकरांना व तुम्हालासुद्धां सल्ला देण्याकरतां विशाल हिंदुस्थानांतील अनुभवी हिंदी सज्जनांना निमंत्रण द्याल, अशी मी आशा करतां. ”

नॅशनल काँग्रेस (गोवा) ची स्थापना

हिंदी पुढाऱ्यांचे सहानुभूतिदायक उद्गार वगैरेंमुळे चळवळीस जरी अधूनमधून उकळी येत होती, तरीपण ती पाहिजे त्या मानानें मात्र फांफावत नव्हती. दोन संस्था कार्य करीत होत्या तरी चळवळीची तीव्रता हळुहळू कमी होत होती. एकच कार्य दोन गट करतात तें एकत्रित येऊन केल्यास चळवळीस जोर येईल, असें कार्यकर्त्यांपैकीं कांहींजणांस वाटू लागलें. या मार्गानें प्रयत्न करण्याकरतां त्यांनीं १७ व १८ ऑगस्ट रोजीं लोंढा येथें सभा भरविली. या सभेस गोमन्तकांतील तसेंच वेळगांव व मुंबई येथील जवळजवळ शेंसव्वाशें कार्यकर्ते जमले होते. मुंबई येथील सोशलिस्ट पार्टीचे पुढारी अशोक मेहता हेहि खास आमंत्रणावरून हजर राहिले होते. या सभेंत ' गोमन्तक काँग्रेस, ' व ' गोवा नॅशनल काँग्रेस ' या दोन्ही संस्थांनीं एकत्रित होऊन नव्या नांवांखालीं कार्य करावें असें ठरलें. आणि अशा रीतीनें ' नॅशनल काँग्रेस (गोवा) ही संस्था अस्तित्वांत आली. याच वेळीं नवीन कार्यकारिणीची निवड होऊन अ. ल. व्य. भेंद्रे यांची अध्यक्षस्थानीं योजना झाली. संस्थेचें दप्तर वेळगांवास ठेवण्याचें ठरून चळवळीस जोराची चालना देण्याचें ठरलें.

सत्याग्रहास पुन्हा सुरवात

सप्टेंबरच्या दोन तारखेस हिंदुस्थानांत हंगामी राष्ट्रीय सरकारची स्थापना होऊन पं. नेहरू हे परराष्ट्रमंत्री व पंतप्रधान झाले. गोमन्तकांतील स्वातंत्र्य-वाद्यांना ह्या घटनेमुळे नवा हुरूप आला. नॅ. कां. (गोवा) चे अध्यक्ष भेंद्रे

गांनीं स्वतः सत्याग्रह करून चळवळीस जोराची चालना देण्याचें ठरवलें. त्यांनीं गव्हर्नरांस ता. १६ सप्टेंबर रोजीं पत्र लिहून त्यांस ह्या नव्या संस्थेची माहिती दिली. ह्या पत्रांत गोमन्तकांत आंदोलनास सुरवात झाल्यापासून सरकारनें 'गोवा हा पोर्तुगालचा भाग आहे' हा, व अशाच तऱ्हेचे जे अनेक मुद्दे उपस्थित केले होते त्यांचें खंडन करून, 'प्रजाजनांस नागरिक हक्कांचा संपूर्ण उपभोग घेण्यास मिळेपर्यंत झगडत राहणें,' हें ह्या संस्थेचें ध्येय असल्याचें त्यांस कळवलें होतें. ठरल्याप्रमाणें १८ सप्टेंबर रोजीं भाषण-सत्याग्रह करण्यास भेंब्रे मडगांव येथें आले. हजारों लोक गोळा झाले होते. त्यांनीं आपलें भाषण वाचून दाखवण्यास सुरवात करतांच त्यांस अटक करण्यांत आली. दुसऱ्या दिवशीं त्यांस पणजी येथें पाठवण्यांत येऊन, तेथून त्यांची आग्वाद येथें खानगी करण्यांत आली. सभेच्या वेळीं इतर बऱ्याच कार्यकर्त्यांस पोलिसांचा मार सहन करावा लागला. हा सत्याग्रह जास्त पसरूं नये म्हणून सरकारनें हि झडत्या वगैरेंस जोरानें सुरवात केली.

ता. ९ ऑगस्ट रोजीं अटक होऊन आग्वादच्या किल्ल्यांत कैदेंत असलेले पु. के. काकोडकर यांस ता. २७ सप्टेंबर रोजीं लष्करी कोर्टानें ९ वर्षे हद्दपारीची शिक्षा दिली.

डॉ. लोहियांचें पुनरागमन

तीन महिन्यांनंतर परत गोमन्तकांत येणार असल्याचें डॉ. लोहिया यांनीं सुरवातीसच जाहीर करून ठेवलें होतें. त्यानुसार ते ता. २९ सप्टेंबर रोजीं वेळगांवहून गोमन्तकांत येण्यास निघाले, पण त्यांस गोमन्तकाच्या हद्दीवर म्हणजे कुळ्यास पोचतांच अटक करण्यांत आली व त्याच रात्री त्यांची आग्वादला खानगी झाली. या ठिकाणीं त्यांस आठ दिवसपर्यंत ठेवल्यानंतर ता. ८ ऑक्टोबर रोजीं त्यांच्यावर ५ वर्षे गोमन्तकांत प्रवेश-बंदीचा हुकूम बजावून, त्यांस हिंदी हद्दींत नेऊन सोडण्यांत आलें.

यानंतर डॉ. लोहियांनीं वेळगांवहून लढा चालवण्याचें ठरवलें. त्या ठिकाणीं गोमन्तकीय कार्यकर्त्यांची सभा घेऊन सत्याग्रहाचा कार्यक्रम आंखण्यांत आला. दहादहाजणांच्या समित्या बनवाव्या; दहादहा दिवसांनीं

प्रत्येक समितीने सत्याग्रह करावा; दरम्यानच्या दिवसांत पहिल्या समितीने पुढची दहाजणांची समिती निश्चित करावी आणि अशा रीतीने नोव्हेंबरच्या २६ तारखेपर्यंत एक हजार लोकांनी सत्याग्रह करून तुरुंग भरून काढावे; असा हा कार्यक्रम होता. संघटना व प्रचार यांच्याकडे लक्ष देऊ नये, तर प्रत्यक्ष रान उठवण्याकडेच ज्याने त्याने शक्ति खर्च करावी; संघटना केली तर सत्याग्रह-संग्राम मार्गे पडेल, असेच त्या सभेत सर्वास वाटले.

सार्वत्रिक संग्राम

ठरल्याप्रमाणे पहिला सार्वत्रिक संग्राम १८ ऑक्टोबर रोजी निरनिराळ्या ठिकाणी पुढील सत्याग्रहींनीं पार पाडला. मडगांव : डॉ. राम कृ. हेगडे, पणजी : लक्ष्मणराव सरदेसाई, म्हापसे : मधुकर य. मोर्डेकर, डिचोली : डॉ. विनायक रो. मयेंकर, कवळें-फोंडें : व्यंकटेश कृ. वेरेंकर आणि केपें : डॉ. नारायण व्यं. भेंब्रे. या सर्व सत्याग्रहींस अटक झाली. यानंतर २८ डिसेंबरपर्यंत ह्या पद्धतीने लहानमोठे आठ दशदैनिक सत्याग्रह करण्यांत आले.

सरकारनें आपले कडक धोरण चालूच ठेवले. वास्तविक सर्व सत्याग्रहींचा गुन्हा एकाच जातीचा होता. पण शिक्षा देतांना निरनिराळ्या स्वरूपाच्या देण्यांत आल्या. त्यांस जे 'पुढारी' असे वाटले त्यांस लष्करी कोर्टापुढे उभे करून कडक शिक्षा फर्मावण्यांत आल्या.

ता. २४ ऑक्टोबर रोजी अ. भेंब्रे यांस व ता. ११ नोव्हेंबर रोजी अ. झु. इ. द. लोयाँला यांस लष्करी कोर्टांनें प्रत्येकीं ४ वर्षे हद्दपारी व १५ वर्षे नागरिक हक्कबंदी अशा शिक्षा दिल्या. लोयाँला यांनीं मुंबईच्या "फ्री प्रेस जर्नल" ह्या पत्रास दिलेल्या मुलाखतींत गोमन्तकीय चळवळीबद्दल खालील अर्थाचे उद्गार काढले होते.

"नागरिक-स्वातंत्र्य व मानवता यांचा अविभाज्य असा संबंध असतो. गोव्यांत या स्वातंत्र्यावर गदा घालण्यांत आली आहे. पण हा प्रश्न स्थानमर्यादित मानतां कामा नये. जेथे जेथे हे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाते तेथील लोकांनीं तर त्याचा प्रतिकार केलाच पाहिजे. पण ज्याला म्हणून

मानव्याची मातब्बरी आहे, त्यानेंहि तेंच कार्य केले पाहिजे. मग तो कोणत्याहि ठिकाणचा नागरिक असो. डॉ. लोहियांनीं गोव्यांत भाषण-नियंत्रणाचे कायदे मोडले याचा अर्थ हाच कीं, ते मानव्याला जागले. त्यांत परकेपणाचा प्रश्न येतोच कुठें ? ही चळवळ कॅथॉलिकांच्या विरुद्ध आहे, असा प्रचार कांहीं लोक करीत असतात हें खरें, तथापि तो शुद्ध चावटपणा आहे. या चळवळीची सागड धर्माशीं घालणें सर्वथैव चुकीचें आहे. गोव्यांतील नागरिक-स्वातंत्र्याचा अपहार हा सर्वच गोवेंकरांच्या मानवतेस लांछनास्पद आहे.” या मुलाखती-मुळेंच त्यांस वरील कडक शिक्षा देण्यांत आली.

डॉ. राम कृ. हेगडे यांस ४ डिसेंबर रोजीं लष्करी कोर्टानें ८ वर्षे हद्दपारी व १५ वर्षे नागरिक हक्कांदीची शिक्षा ठोठावली आणि १४ डिसेंबर रोजीं त्यांना काकोडकर, लोयॉल व भेंब्रे यांच्यासह पोर्तुगालास पाठवण्यांत आले.

गोवा राजकीय परिषद

‘गोवा काँग्रेस कमिटीनें’ १९४५ सालीं एक राजकीय परिषद भरवण्याचें ठरवले होते, याचा उल्लेख मार्गे आलाच आहे. ती शेवटीं १९४७ च्या जून महिन्यांत मुंबई येथें सुंदराबाई हॉलमध्ये पार पडली. परिषदेचे अध्यक्ष जवळपूरचे डॉ. जॉर्ज, द सिल्व्ह हे होते. कमलाबाई चट्टोपाध्याय यांनीं परिषदेचें उद्घाटन केले. त्यांच्याशिवाय स. का. पाटील, व. पुरुषोत्तमदास त्रिकमदास वगैरे पुढारी हजर होते.

या परिषदेस गोअन यूथ लीग, नॅ. कां. (गोवा) इत्यादि संस्थांचें, तसेंच ह्या संस्थांशीं प्रत्यक्ष संबंध नसलेले पण स्वातंत्र्यवादी मंडळींचें सहकार्य मिळालें होतें.

या परिषदेनें दोन महत्त्वाचे ठराव केले. एकांत पोर्तुगीज सरकारला हिंदुस्थान सोडण्यास सांगण्यांत आले व दुसऱ्यांत हिंदी संघराज्यांत गोमन्तक समाविष्ट व्हावा ही इच्छा व्यक्त केली. आतांपर्यंत गोमन्तकाची चळवळ नागरिक-स्वातंत्र्याकरतां होती. ह्या परिषदेनें पुढें जाऊन संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी केली. या परिषदेच्या स्थायी समितीनें, परिषदेचें दुसरें अधिवेशन १९५० मध्ये डॉ. उबाल्द मास्कारेज यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरविलें.

वार्षिक स्मृतिदिन आणि नॅ. काँ. (गोवा)

गोमन्तकात चळवळीचा स्फोट झाला. तो सन १९४६ च्या १८ जूनला. सन १९४७ सालांतील हा दिवस त्याचा प्रथम वर्षादिन असल्यामुळे, सामुदायिक सत्याग्रहानें किंवा अन्य एखाद्या स्वातंत्र्य-संपादक कार्यक्रमानें तो साजरा होईल, असें वाटत होतें. अशा तऱ्हेचें कांहींतरी होणार असल्याचें नॅ. काँ. (गोवा) चे पुढारी बोलत होते. डॉ. लोहिया गोमन्तक प्रवेश-बंदीचा हुकूम निश्चित मोडणार अशी खात्रीहि दुसरे कित्येक देत होते, पण शेवटीं अशा तऱ्हेचें कांहींच झालें नाहीं. फक्त ह्या संस्थेचा जाहिरनामा या वेळीं प्रसिद्ध करण्यांत आला आणि मुंबईत तिच्या शाखेनें (ही शाखा वेळगांवास त्या वेळीं असलेल्या ह्या संस्थेच्या मध्यवर्ति कचेरीतर्फे, व. पां. बोरकर यांस मिळालेल्या अधिकारपत्रानुसार, १५ नोव्हेंबर रोजीं मुंबईत उघडण्यांत आली.) एक सभा भरवून हा दिवस साजरा केला. एका वर्षाच्या आंतच चळवळीस आलेल्या थंडपणाचें कारण, ह्या संस्थेची ह्या वेळची स्थिति काय होती हें लक्षांत घेतल्यास कळून येईल.

ऑगस्ट १९४६ मध्ये लोंढ्याच्या सभेंत दोन संस्थांचें एकीकरण होऊन नॅ. काँ. (गोवा) अस्तित्वांत आली. तिचे पहिले अध्यक्ष जॅ. भेंद्रे यांनीं स्वतः सत्याग्रह करून चळवळीस पुन्हा चालना दिली. पण ज्या दोन गटांची एकी झाली होती तीं अंतःकरणापासूनची नव्हती, असें पुढें घडलेल्या घटनांवरून म्हणावें लागतें. लोहियानिष्ठ गट यानंतरहि 'संघटना केली तर चळवळ ओसरेल' या लोहियांच्या तत्त्वास चिकटून राहिला. आणि म्हणूनच लोहियांनीं वेळगांवास बोलाविलेल्या सभेंत दशदैनिक सत्याग्रहाची योजना समत होऊं शकली. या वेळीं 'संघटना व प्रचार यांच्याकडे लक्ष देऊं नये, तर प्रत्यक्ष रान उठवण्याकडेच ज्यानें त्यानें शक्ति खर्च करावी,' असेंहि जें ठरवण्यांत आल तें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. यामुळे लोहियानिष्ठ व संघटनानिष्ठ यांच्यांत पाहिजे त्याप्रकारचें सहकार्य होऊं शकलें नाहीं. त्यामुळेच नोव्हेंबरच्या २६ तारखेपर्यंत दशदैनिक सत्याग्रह करून एक हजार लोकांनीं तरी तुरुंग भरून काढावे, असें जें ठरवलें होतें तें शक्य झालें नाहीं. सुरवातीचे कांहीं दशदैनिक सत्याग्रह व्यवस्थितपणें जरी पार पडले, तरी

आघाडीच्या कार्यकर्त्यांस अटक झाल्यानंतर संघटनेच्या अभावी साहजिकच ते वंद पडले.

यानंतर दोन तीन वेळां निरनिराळ्या गटांस एकत्र आणून नॅ. काँ. (गोवा) ह्या संस्थेस स्थैर्य आणण्याचे प्रयत्न झाले खरे, पण ते अयशस्वी ठरले. इकडे मुंबईत अस्तित्वांत आलेल्या ह्या शाखेच्या कार्यकर्त्यांत मतभेदांस सुरवात झाली. या शाखेच्या कार्यकारी समितीस डॉ. ज्युलिआंव मिनेझीस व त्यांचे अनुयायी यांचा विरोध होता. ही समिती तात्पुरत्या स्वरूपाची असून, ठरल्याप्रमाणे सहा महिन्यांच्या अवधींत सभा भरवून, कायम स्वरूपाची समिती निवडली गेली नसल्यामुळे ही शाखाच रद्द झाली आहे, असा त्यांचा दावा होता. उलट अस्तित्वांत असलेल्या समितीस नॅ. काँ. चे त्या वेळचे अध्यक्ष डॉ. मयेंकर यांनी मान्यता दिली आहे आणि म्हणून ही शाखा रद्द होऊ शकत नाही, असे ह्या समितीचे व. पां. बोरकर वगैरे कार्यकर्त्यांचे म्हणणे होते. हे मतभेद मिट्टू शकले नाहीत आणि शेवटीं १९४७ च्या ऑगस्ट महिन्यांत डॉ. मिनेझीस यांनी जाहीर सभा भरवून नव्या नॅ. काँ. (गोवा) ची स्थापना केली. या सभेत डॉ. लोहियांनी भाग घेऊन भाषण केल्यामुळे, त्यांचा पाठिंबा मिनेझीस यांच्या संस्थेला असून जुन्या संस्थेला नाही, असे समजण्यांत येऊ लागले. तात्पर्य, एकाच नांवाच्या दोन संस्था होऊन अधिकृत कोण, अनधिकृत कोण, जातीयवादी कोण, राष्ट्रवादी कोण या वादांतच कार्यकर्त्यांची शक्ति खर्च होऊ लागली व चळवळ संपूर्णपणे संपुष्टांत आली.

दरम्यान डॉ. विनायक शे. मयेंकर, पांडुरंग पु. शिरोडकर, गिल्यर्म तिक्लॉ, नीलकंठ मं. कारापुरकर, डॉ. काशिनाथ संझगिरी वगैरे नॅ. काँ. (गोवा) च्या निष्ठावंत कार्यकर्त्यांनी तिची मध्यवर्ति कचेरी वेळगांवहून परत गोमन्तकांत आणून कार्य चालू ठेवले होते. पण शेवटीं याचा सुगावा पोर्तुगीज सरकारास लागला आणि मयेंकर, शिरोडकर, तिक्लॉ व कारापुरकर यांस अटक करून आग्वादला पाठवून देण्यांत आले. लष्करी कोर्टाने नंतर त्यांस प्रत्येकीं १५ वर्षे हद्दपारी व २० वर्षे नागरिक हक्कांदीची शिक्षा देऊन १९५२ च्या जून महिन्यांत त्यांची आफ्रिकेंतील 'आंगोल' ह्या पोर्तुगीज वसाहतींत रवानगी करण्यांत आली.

स. १९४९ मध्ये नॅ. कॉ. (गोवा) चें पहिलें अधिवेशन वेळगांवास भरवण्यांत आलें. अध्यक्षस्थानीं एस्. बी. डी. सिल्वा यांची योजना झाली. या वेळीं डॉ. मिनेझीस यांचे कांहीं अनुयायी ह्या जुन्या संस्थेस येऊन मिळाल्यामुळें, जरी मिनेझीस यांची संस्था बंद झाली तरीपण त्यांच्या इतर अनुयायांनीं यानंतर कांहीं काळानें 'युनायटेड फ्रंट' नांवाची संस्था अस्तित्वांत आणली.

स. १९५० मध्ये ह्या संस्थेचें दुसरें अधिवेशन लांडा येथें भरवण्यांत आलें. अध्यक्षांचें नांव गुप्त ठेवण्यांत आलें. विश्वनाथ लवंदे यांस चिटणीस निवडून त्यांच्या नांवें सर्व कार्य होऊं लागलें. ह्या वेळेपासूनच नॅ. कॉ. (गोवा) च्या संघटनेंत व्यवस्थितपणा येण्यास सुरवात झाली. बांदें, सावंतवाडी, पुणें, वेळगांव वगैरे ठिकाणीं शाखा सुरू करण्यांत आल्या. पुढें १९५१-५२ सालीं डॉ. काशिनाथ संझगिरी व १९५२-५३ सालीं डॉ. नारायण व्यं. भेंब्रे हे संस्थेचे अध्यक्ष झाले. याचें कार्य संस्थेचा गाडा मार्गावर येण्यास कारणीभूत झाल्लें आहे. चालू सालकरतां पीटर आल्हरीस ह्या जुन्या व अनुभवी कार्यकर्त्यांची अध्यक्षस्थानीं निवड झाली असून, संस्थेच्या संघटनेंत शिस्त व आत्मविश्वास उत्पन्न करण्यांत त्यांस यश आल्यासारखें दिसत आहे. येत्या नोव्हेंबर महिन्यांच्या आसपास प्रत्यक्ष गोमन्तकांत लढा सुरू होणार असल्याचें त्यांनीं जाहीर केलें असून, त्या अनुरोधानें नॅ. कॉ. (गोवा) चीं पाऊलें आज पडत आहेत.

येथवर पोर्तुगीज सत्तेखालील गोमन्तकाच्या राजकीय स्थितींत कसकसे बदल होत गेले व त्याचें पर्यवसान शेवटीं राजकीयलढ्यांत कसें झालें याची थोडक्यांत माहिती देण्यांत आली आहे. ह्या लढ्यांत भाग घेतल्यामुळें कडक शिक्षेस पात्र झालेल्या कार्यकर्त्यांपैकीं कांहीं थोड्यांचीं नांवें वरील माहितींत आलेलीं आहेत. सन १९४६ मध्ये राजकीय चळवळीस सुरवात झाल्यापासून ह्या ना त्या नात्यानें त्यांत कित्येक ध्येयवादी तरुणांनीं भाग घेतला असून, त्यांची तपशीलवार माहिती देण्याचें ह्या ठिकाणीं जरी शक्य नसलें तरीपण १९४९ च्या दरम्यान पकडण्यांत येऊन न्यायनिवाडा न करतां बराच काळ आग्वादला कैदेंत ठेवल्यानंतर 'काबु व्हेर्दि' ह्या आफ्रिकेंतील पोर्तुगीज

वसाहतींत पाठवण्यांत आलेले तरुण कार्यकर्ते दिवाकर काकोडकर आणि १८ वर्षांची शिक्षा झाल्यामुळे हल्लीपर्यंत आग्वादच्या किल्ल्यांत ठेवून, गेल्याच महिन्यांत पोर्तुगालास पाठवण्यांत आलेले हिंदी नागरिक दत्तात्रय आ. देशपांडे यांचा या ठिकाणी उल्लेख होणे अगत्याचें आहे. तसेच स्वातंत्र्य-लढ्यांत भाग घेतल्यामुळे वेळोवेळीं शिक्षा झालेल्या व्यंकटेश वैद्य, लक्ष्मणराव सरदेसाई, डॉ. नारायण भेंब्रे, जॉर्ज व्हाज, माधव बीर, फ्रँक आंद्राद, शांताराम धोंड, मनोहर सावकार, प्रभाकर दलाल, व्यं. कृ. वेरेंकर, गोपाळ नाईक, वसंत मळये, बाळ काकोडकर, रमाकांत नाईक, गजानन बर्तू, सांतू प्रभु, केशव काणेकर, राधाकृष्ण आमोणकर, सदानंद कडकडे, जयवंत मांद्रेकर, सत्यवान गोवंकर, गोपीनाथ चांदेलकर, कृष्णकांत हेगडे देसाई, गोपाळ विर्जिनकर, शिवाजी कुडचडकर, जनार्दन भेंडे, दत्तात्रय वि. वैद्य, विठ्ठल वारीक, मधुकर मोर्डेकर, मनोहर प्र. देसाई, यॅव्हाप्रियु जॉर्ज, हळर्णकर, अनंत थळी, कु. कारोलीन, शाणू शेड्ये, रघुवीर मालवडकर वगैरे कार्यकर्त्यांचा या ठिकाणी आवर्जून उल्लेख केला पाहिजे.

स्वातंत्र्य-लढ्यांत भाग घेऊनसुद्धा सरकारच्या हातीं न सांपडलेल्या कार्यकर्त्यांस त्यांच्या गैरहजेरींतहि शिक्षा जाहीर करण्यांत आल्या आहेत. अशांपैकीं प्रत्येकीं २८ वर्षांची शिक्षा झालेले विश्वनाथ लवंदे, तुकाराम काकोडकर, सामंत, राजा कुंकळ्येकर, प्रत्येकीं सहा वर्षांची शिक्षा झालेले शहा व मनपत, मयेंच्या शेतकरी चळवळींत भाग घेतल्यामुळे १२ ते १६ वर्षे-पर्यंतची शिक्षा झालेले आत्मा मयेंकर, नारायण मयेंकर, वि. शिरोडकर इत्यादि कार्यकर्ते आज गोमन्तकास पारखे झालेले आहेत.

हिंसक स्वरूपाचें कार्य केल्याच्या आरोपाखाली प्रभाकर सिनारी यांस १८ वर्षांची, नारायण नाईक, आणि जयवंत कुंदे यांस प्रत्येकीं २९ वर्षांची आणि मुकुंद धांकणकर यांस २२ वर्षांची शिक्षा देण्यांत आली असून, यांपैकीं नाईक, कुंदे आणि धांकणकर यांची 'ऑगोला'स खानगी करण्यांत आली आहे.

विठ्ठल ना. मयेंकर व दत्तात्रय व्यं. पै ह्या दोन दिवंगत कार्यकर्त्यांचा तर ह्या ठिकाणी आवर्जून उल्लेख होणे अगत्याचें आहे. मयेंकरांनीं १९३६ पासूनच गोमन्तकाच्या स्वातंत्र्य-कार्यास स्वतःस वाहून घेतले होते. 'गोवा

काँग्रेस कमिटी'चा एक सच्चा सेवक या नात्याने त्यांनीं जें अविरत कार्य केलें तें गोमन्तकाच्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासांत नमूद झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. विशेष गाजावाजा न करतां सतत कार्य करीत राहणें व त्याकरतां आपल्या शक्तीबाहेर स्वार्थत्याग करणें हें आपलें ब्रीद त्यांनीं आपल्या मरणापर्यंत चालू ठेवलें. पै हे तर गोमन्तकाच्या सांस्कृतिक चळवळीचे जुने पुढारी. त्यांनीं आंदोलनास सुरवात झाल्यापासून गोमन्तकाबाहेरील वर्तमानपत्रांतून सतत लिखाण करून गोमन्तकाच्या खऱ्या स्थितीचें दर्शन बाहेरच्या जगास करून दिलें. त्याचप्रमाणें चळवळीस वेळोवेळीं आपल्या लिखाणानें जें मार्गदर्शन केलें तेंहि कमी महत्त्वाचें नाहीं. या दोन्ही कार्यकर्त्यांच्या अकार्ळीं निधनामुळें स्वातंत्र्य-चळवळीचें बरेंच नुकसान झालेलें आहे.

अज्ञात राहून भूमिगत स्वरूपाचें कार्यहि ह्या आंदोलनाच्या काळांत बरेंच झाल्लें आहे. नॅ. काँ. (गोवा) नें तर हल्लीं हल्लीं अशा तऱ्हेच्या कार्यावर बराच जोर दिलेला आहे. पण अशा कार्याची व कार्यकर्त्यांची माहिती देणें अशक्य असतें. कारण जळणारा भाग तेवढा दूरवर दिसूं शकतो, पण मार्गें राहून दीपज्योत पेटवणारा आपणास दिसत नाहीं. नाहीं म्हटल्यास गोमन्तकीय आंदोलनाच्या सुरवातीच्या काळांत जनार्दन ज. शिंदे व त्यांचे सहकारी यांनीं केलेल्या अशाच स्वरूपाच्या कार्याची माहिती आतां उपलब्ध झाली आहे. त्यांनीं जवळजवळ वर्षदीडवर्ष 'ज्वाला' नांवाचें साप्ताहिक मराठी, गुजराती, कांकणी व पोर्तुगीज ह्या भाषांतून गुप्तपणें गोमन्तकांत चालविलें होतें. इतकेंच नव्हे, तर तें साप्ताहिक गोमन्तकभर वांटण्यास जी संघटना पाहिजे तीहि केली होती. अशा तऱ्हेचें कार्य गुप्तपणें चालवणें किती जोखमीचें व कष्टाचें असतें याची जाणीव सर्वासच होणार नाहीं. अवघ्या पांचसहा ध्येयवादी तरुणांनीं सुरू केलेली ही संघटना पोर्तुगीज सरकारच्या हेरखात्यास बराच काळ गांधळांत टाकण्यास कारणीभूत झाली. शिंदे यांनीं नंतर मुंबईत येऊन 'दीपगृह' नांवाचें राजकीय साप्ताहिक जवळजवळ तीन वर्षे चालविलें.

राजकीय चळवळीस वाहिलेलें 'आमचे गांय' या नांवाचें कोकणी साप्ताहिक बा. न. बोरकर यांनीं १९४७ सालीं सुरू केलें होतें. आज ते

‘ प्रजेचो आवाज ’ ह्या नांवाचें साप्ताहिक चालवीत आहेत. याशिवाय तेलु द मास्कारेंज हे गेलीं तीन वर्षे ‘ रेसुझीं गोवा ’ ह्या नांवाचें साप्ताहिक पोर्तुगीज व इंग्रजी ह्या भाषांतून चालवीत असून, त्रिस्तांव ब्रां. कुंज व आंतोनियु फुर्ताडु हे अनुक्रमें ‘ आज्ञाद गोवा ’ व ‘ फ्री गोवा ’ हीं साप्ताहिकें इंग्रजी, पोर्तुगीज व कोकणी भाषांतून चालवीत आहेत. हीं सर्व गोमन्तकाच्या स्वातंत्र्य-लढ्यास वाहिलेलीं आहेत, हें वेगळें सांगण्याची गरज नाही.

गो. म. सा. संमेलनाचें कार्य लढ्यास पूरक ठरलें

गोमन्तक मराठी साहित्य संमेलनाचीं आतांपर्यंत एकंदर सात अधिवेशनें भरलीं. त्यांपैकीं फक्त पहिलें गोमन्तकांत भरूं शकलें. नंतरचीं सहाहि तेथील राजकीय स्थिति अशा कार्यास अनुकूल नसल्यामुळें गोमन्तकाबाहेर भरवावीं लागलीं. त्यांवर गोमन्तकांतील चळवळीचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. आणि त्यामुळेंच निर्भेळ साहित्याच्या विचारापेक्षां तेथील राजकीय कुंचबणेचा विचार व उच्चार ह्या अधिवेशनांतून अधिक प्रमाणांत झाला. ह्या अधिवेशनांचे आतांपर्यंत झालेले अध्यक्ष तर्कतीर्थ जोशी, काकासाहेब कालेलकर, शंकरराव देव, प्रभाकर पाध्ये, ना. ग. गोरे, हीं नांवे लक्षांत घेतल्यास साहित्याइतकेच राजकारणांत महत्त्व पावलेले अध्यक्ष निवडण्यांत संमेलनाच्या चालकांचा दृष्टीकोण लक्षांत येतो. ह्या दृष्टीनें झालेलें संमेलनाचें कार्य जरी प्रचारात्मकच होतें तरीपण तें गोमन्तकाच्या चळवळीस पूरक असेंच झालें असल्यामुळें, त्याची माहिती या ठिकाणीं देणें योग्य ठरतें.

“ फिरंगाण म्हणून विशेषण पावलेला व पोर्तुगीज साम्राज्याचा हिंदु-स्थानांतील विस्तार म्हणून ठरविण्यांत आलेला गोमन्तक हा पुरातन कालापासून महाराष्ट्राचा अस्सल अवयव किंबहुना अविभाज्य भाग आहे, ही भावना हृदयाशीं धरून लेख, भाषणे व प्रचार या मार्गांनीं १९१० सालापासून मी प्रयत्न करीत आलों आहे. ” असे उद्गार यशवंतराव सू. सरदेसाई यांनीं संमेलनाच्या दुसऱ्या अधिवेशनाच्या स्वागताध्यक्षीय भाषणांत काढले होते. गो. म. सा. संमेलनाच्या आतांपर्यंत झालेल्या सर्व अधिवेशनांतून ‘ गोमन्तक हा महाराष्ट्राचा अविभाज्य भाग आहे ’ ह्या यशवंतरावांच्या भावनेचाच पुरस्कार झालेला आहे, हें या ठिकाणीं सांगितलें पाहिजे.

गोमन्तकाच्या हिंदुस्थानांतील स्थानाबद्दल निरनिराळे विचारप्रवाह आज चालू आहेत. (१) गोमन्तकानें हिंदुस्थानचें एक राज्य (State) म्हणून राहावें, (२) त्याचा स्वायत्त प्रांत बनवावा, (३) तो कर्नाटकांत किंवा (४) कोंकण प्रांतांत किंवा (५) महाराष्ट्रांत सामील करावा इत्यादि विचार प्रगट केले जातात. गो. म. सा. संमेलनानें आपलें ह्या वावर्तींतलें मत जरी निश्चितपणें जाहीर केलें असलें तरीपण नॅ. काँ. (गोवा) वगैरे गोमन्तकीय राजकीय संस्थांनीं, हा वाद आतांच सुरू झाल्यास स्वातंत्र्य-चळवळींत फुटीरपणा येण्याचा संभव असल्यामुळे, स्वातंत्र्याचा प्रश्न सुटल्यानंतरच ह्या प्रश्नाचा विचार करण्याचें ठरवलें आहे.

घटनासमिती

१९३५ चा वसाहतींचा कायदा गोमन्तकीय प्रजेच्या असंतोषास कारणीभूत झाला होता. त्याविरुद्ध प्रजेकडून बऱ्याच तक्रारी सरकारकडे गेल्या होत्या, पण त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करण्यांत आलें होतें. पण चळवळीस सुरवात होतांच स्वतःस पोर्तुगीज म्हणवून घेण्यांत भ्रूषण मानणारा जो वर्ग गोमन्तकांत होता त्यास खूब करण्याच्या इराद्यानें त्यांतील ' देशज ' हा शब्द पो. हिंदुस्थानांतील रहिवाशांस लागू नाही, असें पोर्तुगालच्या सरकारनें जाहीर केलें. आणि यानंतर थोड्याच काळांत पोर्तुगीज वसाहतमंत्री, डॉ. मार्सेल कायतांन यांनीं पोर्तुगालांतील एका वर्तमानपत्रास मुलाखत देऊन ' गोवें ' ही वसाहत नसून एक ' राज्य ' आहे अशी घोषणा केली.

ह्या घोषणेतील विधानाची कसोटी पहावी असें डॉ. जुझे इनासियु लॉयॉल, अॅ. जु. द. फिगैरेदु वगैरे गोमन्तकियांना वाटून त्यांनीं एक जाहीर सभा भरवून तींत गोमन्तक वसाहत नसून ' राज्य ' असल्यामुळे त्यास स्वतंत्र अशी राज्यघटना द्यावी व त्याकरतां लोकनियुक्त घटनासमिती तांबडतोव निवडावी अशी मागणी पोर्तुगालच्या सरकारकडे केली. या गोष्टीस बराच काळ लोटल्यावर गोमन्तकाचे ग. जनरल डॉ. बॉस यांनीं सरकार-सल्लागार मंडळाच्या बैठकींत गोमन्तकास स्वतंत्र राजकीय घटना देण्याचें आश्वासन जाहीर करून, जनतेच्या आकांक्षा समजून घेण्यासाठीं व त्याचा

मसुदा तयार करण्यासाठी एक पांच जणांची समितीहि नेमली. ता. २६ ऑगस्ट १९४७ रोजी तेथील हंगामी गव्हर्नरांनी १७ प्रमुख गृहस्थांस राजवाड्यांत बोलावून सरकारने तयार केलेल्या घटनेच्या मसुद्यावर त्यांचा अभिप्राय मागितला. पण त्यांनी आपण जनतेचे प्रतिनिधि नसल्याचें सांगून त्याकरतां सरकारने ३७ जणांची घटनासमिती बनवावी व तिने तयार केलेल्या मसुद्यास पोर्तुगीज पार्लमेंटानें मान्यता द्यावी, अशी एकमुखानें मागणी केली. यानंतर ता. ८ जानेवारी १९४८ रोजी सरकारने ६२ प्रमुख लोकांना आमंत्रणें धाडलीं. या आमत्रणांत प्रत्येकाला 'लोकप्रतिनिधि असल्याचें' लिहिलें होते. त्यांची सभा १५ जानेवारी रोजी भरली. या सभेंत गव्हर्नरांनीं लिहून आणलेलें भाषण वाचून दाखवून घटनेच्या विचाराकरतां त्यांच्यापैकीं २१ जणांची एक समिती नेमली आहे असें जाहीर केलें व कोणाहि प्रतिनिधीस कांहींही बोलूं न देतां सभा संपवली. या समितींत १ मुसलमान, ९ ख्रिश्चन व ११ हिंदु होते. ह्या समितीवर सरकारनें नंतर आपण तयार केलेल्या घटनेचा मसुदा लादण्याचा प्रयत्न केला, पण तो यशस्वी झाला नाहीं. तेव्हां समितीचें कार्य तहकूत्र करून ता. २६ जानेवारी रोजी परत सर्व ६२ जणांची सभा बोलावण्यांत आली. ह्या सभेंत २१ जणांच्या समितीचें कार्य पुढें चालवून तिचा अहवाल सादर करण्याची मागणी करण्यांत आली; आणि सरकार तसें करण्यास तयार नसल्यास सभा सोडून जाण्याचा निश्चयहि उघड करण्यांत आला. तेव्हां गव्हर्नरांनीं सभाच वरखास्त केली व अशा रीतीनें 'स्वतंत्र घटने'च्या प्रश्नाचा शेवट झाला.

२१ जणांच्या समितीपुढें सरकारनें घटनेचा जो आराखडा ठेवला होता, त्यांत साक्षर प्रौढ पुरुषांस मताधिकार देण्यांत आला होता व कायदेमंडळांत लोकनियुक्त सभासदांचें जरी बहुमत ठेवण्यांत आलें होतें तरीपण कार्यकारी मंडळांत सरकारी अधिकारी व लोकनियुक्त सभासद यांचें प्रमाण समान ठेवलें होतें. याशिवाय गोमन्तकादि प्रदेश हे पोर्तुगालचे अविभाज्य भाग असल्याचें नमूद करून, तेथें पोर्तुगालचें सैन्य कायम ठेवण्याची त्यांत तजवीज करण्यांत आली होती. समितीच्या सभासदांस अशा तऱ्हेची घटना पसंत न पडल्यास नवल नाहीं. एकंदरींत सरकारकडून जनतेच्या आकांक्षा समजून

घेण्याचा झालेला हा एकच प्रयत्न होय; व म्हणूनच त्याबद्दलची माहिती या ठिकाणी थोडी विस्तारपूर्वक देण्यांत आली आहे.

हिंदी सरकार आणि गोमन्तकाचा प्रश्न

डॉ. लोहियांनीं १८ जून १९४६ रोजीं गोमन्तकांत आंदोलनास सुरवात केली त्यावेळीं हिंदुस्थानांत इंग्रजांचें राज्य चालू होतें. सप्टेंबरच्या २ तारखेस हिंदुस्थानांत हंगामी राष्ट्रीय सरकारची स्थापना झाली आणि १५ ऑगस्ट १९४७ रोजीं हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला. हा वेळपर्यंत म. गांधी, पं. नेहरू व इतर हिंदी पुढाऱ्यांनीं गोमन्तकाच्या लढ्यास दिलेला पाठिंबा, तसेंच हिंदी काँग्रेसच्या वर्किंग कमिटीनें आपल्या वर्धा येथील सभेत पास केलेला ठराव यांची माहिती मागे आलीच आहे.

गोमन्तकाच्या प्रश्नाला याच सुमारास आंतरराष्ट्रीय स्वरूप आलें. पोर्तुगालनें राष्ट्रसंघाच्या सभासदत्वासाठीं अर्ज केला होता. हा अर्ज राष्ट्रसंघाच्या राजकीय समितीच्या 'लेक सक्सेस' येथील बैठकींत ता. ९ नव्हेंबर १९४६ रोजीं चर्चेस घेण्यांत आला. त्यावेळीं हिंदुस्थानच्या प्रतिनिधि-मंडळाच्या नेत्या श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित यांनीं त्या अर्जास जोराचा विरोध केला. आपल्या भाषणांत त्या म्हणाल्या : "पोर्तुगाल हें फासिस्ट राज्य आहे. त्याचें वसाहतीसंबंधींचें धोरण अगदीं प्रतिगामी आहे. आपल्या गोमन्तकादि छोट्या हिंदी वसाहतींतील प्रजेला पोर्तुगाल कसें अमानुषपणें वागवतें तें आम्हांस अनुभवानें माहीत आहे. तेथें नागरिक-स्वातंत्र्य अगदींच दुर्मिळ झालें आहे. जे लोक सरकारी कारभाराविरुद्ध टीका करूं पाहतात त्यांना लष्करी कोर्टीत खेंचलें जातें व कठोर शिक्षा फर्माविण्यांत येतात." पोर्तुगालच्या अर्जास इंग्लंड व अमेरिका यांचा जरी पाठिंबा मिळाला तरीपण रशिया, पोलंड, मॅक्सिको या राष्ट्रांकडून त्यास विरोध झाल्यामुळें शेवटीं तो फेंटाळण्यांत आला. काँग्रेस वर्किंग कमिटीच्या वर्धा येथील ठरावावर टीका करतांना पोर्तुगीज सरकारनें राष्ट्रसंघाचें सभासदत्व मिळणें न मिळणें हें हिंदुस्थानवर अवलंबून नसून इंग्लंड, अमेरिकेवर आहे व हे दोन्ही देश पोर्तुगालचा पाठपुरावा केल्याशिवाय राहणार नाहींत, असें म्हटलें होतें त्याची या ठिकाणीं आठवण झाल्याशिवाय रहात नाहीं.

दरम्यानच्या काळांत पोर्तुगालचे सर्वाधिकारी सालाझार यांनी ' उनी-यांव नासियोनाल ' ह्या आपल्या एकमेव पक्षाच्या वार्षिक उद्घाटनाच्या निमित्तानें ता. १० नोव्हेंबर १९४६ रोजीं केलेल्या भाषणांत आपला राज्य-कारभार सुयंत्रितपणें चालला असून दिलेलें नागरिक-स्वातंत्र्य भरपूर असल्याचें सांगून, त्यांचें सरकार साम्राज्यांतील थोडीसुद्धां भूमी कसल्याच मोबदल्यांत सोडण्यास तयार नसल्याचें निक्षून जाहीर केलें होतें. याच वेळीं गोव्याचे पात्रियार्क यांनीं हि एक आज्ञापत्र प्रसिद्ध करून " गोवा हा पोर्तुगालचा अविभाज्य भाग बनला आहे, आणि म्हणून तेथें पोर्तुगीज निशाणाचा मान राखणें, पोर्तुगालवर प्रेम करण्यास शिष्यगणास शिकविणें आणि गोवा हिंदु-स्थानास जोडण्याच्या कल्पनेला विरोध करणें हें माझे कर्तव्य आहे " असें जाहीर केलें होतें.

यानंतर २५ नोव्हेंबर १९४७ रोजीं लिस्बन येथें पोर्तुगीज पार्लमेंटच्या बैठकींत सालाझार यांनीं परत ' गोवा हा पोर्तुगालचा अविभाज्य भाग आहे. तो भौगोलिकदृष्ट्या हिंदुस्थानचा भाग असला तरी धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रत्यक्ष युरोपच आहे, ' असे उद्गार काढले. ता. २० मार्च १९५० रोजीं त्यांनीं केलेल्या आणखी एका भाषणांत ' गोव्यावर भारताकडून दडपण आणण्यांत येत असल्यामुळें परिस्थिति अत्यंत गंभीर आहे. भारत हें ब्रिटनच्या राष्ट्रकुटुंबांतील राष्ट्र आहे व पोर्तुगालच्या वसाहतींचें संरक्षण करण्यास ब्रिटन हें करारानें वचनबद्ध झालेलें आहे, ' असें सांगितलें.

पोर्तुगालतर्फें अशा तऱ्हेच्या वेळोवेळीं झालेल्या वक्तव्यांस हिंदी सरकार-कडून त्या त्या वेळीं समर्पक उत्तरें दिलीं गेलीं असून, त्यांत गोमन्तक भौगोलिक, सांस्कृतिक, वांशिक वगैरे सर्व दृष्ट्या भारताचा भाग असल्यामुळें त्यास भारतांत विलीन झालेंच पाहिजे, हें हिंदी सरकारचें मत जाहीर केलेलें आहे. पं. नेहरूनीं हि १२ मार्च १९५१ रोजीं लोकसभेतील प्रश्नोत्तरांच्या वेळीं गोमन्तकादि लहान लहान भाग जांपर्यंत परसत्तेखालीं आहेत तोपर्यंत हिंदी स्वातंत्र्यलढा १०० टक्के यशस्वी झाला असें म्हणतां येत नाहीं, असें सांगून, शांततेच्या व वाटाघाटीच्या मार्गानें हा प्रश्न सोडवण्याच्या हिंदी सरकारच्या धोरणानुसार चालू असलेल्या प्रयत्नाचा उल्लेख केला होता. या धोरणानुसार

पोर्तुगालच्या सरकारशीं राजनैतिक वाटाघाटी करण्याच्या उद्देशानें हिंदी सरकारनें ह्या काळांत तें आपली वकिलात उघडली होती. पण पोर्तुगीज सरकार अशा तऱ्हेच्या वाटाघाटीस तयार न झाल्यामुळें ही वकिलात शेवटीं दोनतीन वर्षांनंतर हिंदी सरकारास बंद करावी लागली.

शांततेच्या व सनदशीर मार्गानें गोमन्तकाचा प्रश्न सोडवण्याच्या उद्देशानें पोर्तुगालास पाठवलेल्या आपल्या प्रतिनिधीस परत बोलावण्याचा व तेथील वकिलात बंद करण्याचा हिंदी सरकारनें घेतलेला निर्णय म्हणजे आपल्या खत्रीर धोरणानुसार टाकलेलें पुढचें पाऊल होय, असे उद्गार पं. नेहरूंनीं लोकसभेंत काढून, याच्यापुढें गोमन्तकासंबंधींच्या योग्य त्या उपाययोजनांस सुरवात होणार असल्याचें आश्वासन त्यांनीं लोकसभेच्या सभासदांस दिलें होतें. ह्या आश्वासनानुसार केलेल्या उपाययोजना म्हणून, मुंबईतील पोर्तुगीज बँकेस नाकारलेली पहिल्या दर्जाची सवलत (यामुळें पोर्तुगीज सरकारास ही बँक बंद करावी लागली), आयात-निर्यात व कस्टमच्या बाबतींत घातलेले अधिक निर्वेध आणि पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांस गोमन्तकांतील हिंदी वकिलांच्या परवान्याशिवाय भारतांत प्रवेश करण्यास घातलेली बंदी, ह्या गोष्टींचा उल्लेख करतां येईल.

या उपाययोजना जरी सौम्य स्वरूपाच्या असल्या तरीपण हिंदी सरकार याच्यापुढें स्वस्थ राहणार नाहीं असें वाटण्याइतक्या परिणामकारक ठरल्या आहेत. यांची प्रतिक्रिया गोमन्तकांत आणि पोर्तुगालांत झाल्याशिवाय राहिली नाहीं. गोमन्तकांत सैन्य व शस्त्रवाढीस जोर आला असून स्वातंत्र्यवादां जनतेच्या बाबतींत कडक धोरण अवलंबण्यांत आलें आहे. याचें एक उदाहरण म्हणून, “मी पोर्तुगीज नसून हिंदी आहे व हिंदीच राहीन,” असें उद्गार एका खासगी पार्टीच्या वेळीं काढल्याबद्दल गोमन्तकांतील प्रसिद्ध शस्त्रवैद्य डॉ. पुंडलिक गायतोंडे यांस पकडून तडकाफडकी पोर्तुगालास जें पाठवून देण्यांत आलें आहे त्याकडे बोट दाखवतां येईल. त्यांची आतां तेथील कोर्टांत चौकशी होणार असल्याचें समजतें.

आजपर्यंत गोमन्तकाच्या बाबतींत कसल्याच वाटाघाटी करण्यास तयार नसलेले पोर्तुगालचे सालाझार, हिंदी सरकारास गोमन्तक हिंदुस्थानाविरुद्ध

वापरण्यास देण्यांत येणार नसल्याची हमी देण्यास व त्या बाबतींत बोलणीं करण्यास तयार झाले आहेत. ता. १२ एप्रिल १९५४ रोजी त्यांनी दिलेल्या एका व्याख्यानांत व त्यानंतर ता. १८ रोजी दिलेल्या एका मुलाखतींत सन १६४२ सालीं झालेला ब्रिटन-पोर्तुगाल यांच्यामधील करार व हल्लींचा 'नॅटो करार' यांचा उल्लेख करून, या दोन्हीमुळे ब्रिटन, अमेरिका वगैरे राष्ट्रं पोर्तुगीजांच्या वसाहतींचें संरक्षण करण्यास बांधलीं गेलीं असल्याची ग्वाही दिलेली आहे. त्याचबरोबर जर गोवा सोडावा लागला तर त्या ठिकाणीं चांगलें असें कांहींच राहणार नसून, उध्वस्त गोवा तेवढा राहिल, अशी धमकीहि देण्यास ते विसरलेले नाहीत.

सालाझार यांच्या ह्या वक्तव्यास पं. नेहरूंनीं उत्तर दिलेलें असून त्यांत, जे करार अस्तित्वांत येण्यास हिंदी सरकारचा भाग नाही असे करार हिंदी सरकार मानणें शक्य नसल्याचें त्यांत उघड करून, 'नॅटो करारांत' समावेश होत असलेल्या कोणत्याच राष्ट्रानें सालाझारांच्या वरील म्हणण्यास पाठिंबा दिला नसल्याचें त्यांस दाखवून दिलें आहे. त्याचप्रमाणें गोवा हिंदुस्थानविरुद्ध वापरण्यास देण्यांत येणार नाही ह्या त्यांच्या हमीचा उल्लेख करून, जोपर्यंत गोमन्तकांतील आपलें सैन्य त्यांनीं काढून घेतलेले नाही तोपर्यंत ह्या हमीचा उपयोग नाही, असें स्पष्टपणें त्यांस सांगितलें आहे.

ता. १७ मार्च १९५४ रोजी हिंदी सरकारकडून दिल्लींतील पोर्तुगीज वकिलांस एक खलिता सादर करण्यांत आला. त्यांत, गोमन्तकांत वाढत्या प्रमाणांत चालू असलेली राजकीय स्वातंत्र्याची गळचेपी व त्यानुसार भारतांत गोमन्तक विलीन व्हावा असें मत प्रदर्शित करणाऱ्यांस देण्यांत येणाऱ्या हद्दपारीच्या वगैरे कडक शिक्षा, यांबद्दल हिंदी सरकारनें आपलें मत मार्गें प्रगट केलें असल्याची पोर्तुगीज सरकारास जाणीव देऊन, डॉ. गायतोंडे यांस हल्लींच देण्यांत आलेली शिक्षा तेथील जनता विलिनीकरणास किती आतुर झाली आहे हें दाखवून देते, असें म्हटलेलें आहे. गोमन्तकीय जनता ही वंशानें, धर्मानें, भाषेनें आणि संस्कृतीनें भारतीय जनतेपासून मुळींच वेगळी नाही, असें पुढें सांगून, त्यांत डॉ. गायतोंडे यांस देण्यांत आलेल्या शिक्षेबद्दल हिंदी सरकारचा तीव्र निषेध व्यक्त केला आहे. आणि अशा

गोष्टींचा गंभीर परिणाम भारतावरहि होण्याचा संभव असल्यामुळे, यापुढे हिंदी सरकार ह्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करू शकणार नाहीं असाहि इशारा त्यांस शेवटीं दिलेला आहे.

गोमन्तकाच्या आजपर्यंतच्या राजकीय स्थितीची माहिती या प्रकरणांत थोडक्यांत देण्यांत आली आहे. हें विहंगमावलोकन आहे. पुष्कळ गोष्टींचा व व्यक्तींचा निर्देश या ठिकाणीं आलेला नाहीं. त्या सर्व महत्वाच्या नाहींत असेंहि नाहीं. जुन्या काळां पोर्तुगीज सत्तेविरुद्ध झालेल्या उठावांची माहिती सुरवातीस इतिहासाच्या प्रकरणांत आलीच आहे. पण त्यानंतरच्या काळांत डॉ. पु. वा. शिरगांवकर, मिनोजिस ब्रागांस, भारतकार हेगडे देसाई, वगैरेकडून झालेलें कार्य, तसेंच आज गोमन्तकाबाहेर राहून त्याच्या स्वातंत्र्याकरतां ज. वि. कामत व इतर कार्यकर्त्यांकडून सतत चालू असलेले प्रयत्न, या सर्व गोष्टींची माहिती येथें देणें शक्य झालेलें नाहीं. जागेच्या अभावामुळेच हें घडलेलें आहे, हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें.

प्रकरण अकरावें

गोमन्तकियांचें मुंबईच्या रचनेतील कार्य

सुमारे एक शतकापूर्वी मि. हॉवर्ड या गृहस्थांनी तयार केलेली एक वाचनपाठमाला मुंबईतील अँग्लो-व्हर्न्याक्युलर शाळांतून लावण्यांत येत असे. या मालेतील तिसऱ्या पुस्तकांत ब्रिटिश साम्राज्यावर एक धडा होता व त्याची सुरुवात, “राणीच्या राज्यांत सूर्य कधींच मावळत नाही असें म्हणतात ते खरे आहे; कारण इंग्लंडच्या ताब्यांतील प्रदेश जगांत एवढ्या ठिकाणीं पसरलेला आहे कीं, कोणत्याहि क्षणीं त्यांपैकीं एखादा भाग सूर्यप्रकाशांत उजळून निघालाच पाहिजे,” अशी होती. आजच्या तुटक्या फुटक्या ब्रिटिश साम्राज्याला हें वर्णन यथार्थतेनें लागू होईल कीं नाही याची शंकाच आहे; परंतु ‘गोमन्तकियांवरील सूर्य कधींच मावळत नाही,’ असें मात्र खात्रीनें म्हणतां येईल. कारण, गोमन्तकीय लोक सर्व जगांत एवढ्या ठिकाणीं पसरलेले आहेत कीं, कोणत्याहि क्षणीं त्यांच्यापैकीं कांहींजण तरी सूर्यप्रकाशांत असलेच पाहिजेत. कारण आज कित्येक वर्षे गोमन्तकीय सर्व जगांत – जमिनीवर, समुद्रावर व सध्यांच्या काळांत हवेंतसुद्धां वावरत आहेत.

एकेकाळीं गोमन्तक हा आर्थिकदृष्ट्या फक्त आपल्या पुत्रांनाच आश्रय देण्याइतका स्वयंपूर्ण होता असें नव्हे, तर हिंदुस्थानांतून व इतर ठिकाणांहून आलेल्या असंख्य लोकांनासुद्धां त्यानें आश्रय दिला होता. सध्यांची परिस्थिति फारच बदलली आहे. बऱ्याच गोमन्तकियांना उदरनिर्वाहासाठीं गोमन्तकाबाहेर जावें लागतें व त्यांनीं पाठविलेला पैसा हाच त्यांच्या कुटुंबियांचा मुख्य जीवनाधार असतो. त्यांच्यापैकीं बऱ्याच जणांना साहजिकच हिंदुस्थानांतील किंवा परदेशांतील प्रदेशांपेक्षां मुंबईचें अधिक आकर्षण वाटलें. कित्येक वर्षे गोमन्तकीय मुंबईतच स्थायिक झालेले आहेत व या शहराच्या भरभराटीस व प्रगतीस त्यांनीं बराच हातभार लावलेला आहे.

विशेषकरून हिंदु गोमन्तकियांना गोव्यात्राहेर पडण्याची जास्त आवश्यकता भासली. कारण पोर्तुगालमध्ये प्रजासत्ताक राज्य अस्तित्वांत येण्यापूर्वी गोमन्तकीय हिंदूंना शाळाभास्तराचीसुद्धां कनिष्ठ दर्जाची सरकारी नोकरी मिळणे दुरापास्त होते. अर्थातच दिवाणी व लष्करी नोकरींतील वरच्या वर्गांत प्रवेश मिळण्याची गोष्टसुद्धां काढायला नको. यामुळे ज्या गोमन्तकियांकडे स्वतःच्या कुटुंबास पोसण्याइतपत पुरेशी जमीन नव्हती व गोव्यांत एखादा धंदा किंवा व्यापार करण्याची कांहींच संधि मिळत नव्हती त्यांनीं आपले पाय मुंबईकडे वळविले. यांपैकीं बऱ्याचशा गोमन्तकियांनीं निरनिराळ्या क्षेत्रांत प्रशंसनीय कामगिरी केली आहे व अद्यापिहि करीत आहेत. या शहराच्या इतिहासांत अनेक सार्वजनिक कार्यक्षेत्रांमध्ये गोमन्तकीय लोक आघाडीवर होते. यांपैकीं कांहींजणांच्या जीवनाचा व कार्याचा फक्त धांवता आढावा ह्या ठिकाणीं घेण्यांत येत आहे.

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर अगदीं प्रथमपासून इंग्रजांनीं गोमन्तकियांचा निरनिराळ्या क्षेत्रांत उपयोग करून घेतला. सतराव्या शतकांत केशव शेणय व राम शेणय यांसारख्या गोमन्तकियांना इंग्रजांनीं आपले राजकीय प्रतिनिधी म्हणून नेमले होते. शिवाजीच्या राज्यारोहणप्रसंगीं हजर राहिलेल्या मि. स्टीफन्स युस्टिस यानें राम शेणयना स्वतःचा प्रतिनिधि व दुभाषी नेमलें होतें. शिवाजीला बोटी भरून मीठ पुरविणाऱ्या नारायण शेणयचा ब्रिटिश फॅक्टरी रेकॉर्डींत वारंवार उल्लेख केलेला आढळतो. राम कामती हा इंग्रजांच्या ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हिंदी सैन्याच्या मस्टर मास्टर (हजेरी-मास्टर) जनरल या महत्त्वाच्या जागेवर होता. त्या वेळच्या ब्रिटिश गव्हर्नरनें लिहिलें आहे कीं, 'कंपनीच्या कामकाजासंबंधीं' बेटावरील कोणत्याच व्यक्तीस राम कामतीहून जास्त माहिती नाही. इ. स. १७८० सालांतील शिरगणतीमध्ये मुंबईतील शेणवी लोकांची संख्या—अर्थातच हे सर्व गोमन्तकीय होते—४०९ होती.

कांहीं वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या एका इंग्रजी लेखांत अ. का. प्रियोळकर यांनीं "गोवेकर" या संज्ञेची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यामध्ये चर्चिलेल्या कांहीं कल्पनांवरून व गोवे ही संज्ञा आपल्या सोयीसाठीं फक्त त्या नांवानें सध्यां ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशाला संबोधून, मुंबईतील गोमन्तकीय

रहिवाश्यांचे तीन वर्ग पाडतां येतील. पहिला, गोव्यांत जन्मलेले पण मुंबईत स्थायिक झालेले लोक. गोविंद नारायण माडगांवकर, डॉ. भाऊ दाजी लाड, माधव चंद्रोबा डुकले व डॉ. जरसन द कुन्हा हे या वर्गांत येतात. दुसरा, मुंबईत किंवा त्याजवळील प्रदेशांत स्थायिक झालेल्या गोमन्ताकियांचे त्याच प्रदेशांत जन्मलेले वंशज. न्यायमूर्ति तेलंग या वर्गांत येतात. तिसरा वर्ग म्हणजे हिंदुस्थानांत पोर्तुगीजांचें राज्य सुरू झाल्यावर लौकरच पोर्तुगीजांच्या धार्मिक जुलुमास कंटाळून संरक्षण मिळण्यासाठीं कोचीन, मंगळूर, कारवार, सावंतवाडी, मालवण, राजापूर, वेळगांव या ठिकाणीं गेलेल्या मूळ गोमन्तकीय घराण्यांतील मुंबईत राहाणारे वंशज. डॉ. रामकृष्णपंत भांडारकर, सर नारायण चंदावरकर व जोआकिम आल्वा यांचीं नांवे उदाहरणादाखल या वर्गांत नमूद करतां येतील. या शेवटच्या वर्गासंबंधीं असें सांगावयाचें आहे कीं, यांत फक्त हिंदूंचाच समावेश होतो असें नाहीं; कारण त्या काळां फक्त हिंदूंच धर्म-छळास बळी पडले असें नाहीं, तर ख्रिस्ती झालेले लोकसुद्धां त्यास बळी पडले. या नव ख्रिस्ती लोकांचा त्या धर्मावर विश्वास नसतां त्यांस धर्मांतर करण्यास भाग पडल्यामुळे ते आपल्या जुन्या चालीरीतींस व समजुतींस गुप्त रीतीनें चिकटून राहिले आहेत, अशा संशयाखालीं या धर्मांतरित लोकांना जगावें लागत होतें, व अशा आरोपांवरून इन्क्विझिशनपुढें चौकशी होऊन जीवंत जाळण्याचीहि शिक्षा भोगावी लागत असे. या काळांतील ख्रिस्ती लोकांच्या धर्मछळाचे कांहीं पुरावे अ. का. प्रियोळकर यांच्या (Who is a Goan ?) “ गोवेकर कोण ? ” या निबंधांत दिले आहेत. याप्रसंगीं, मुख्यत्वेकरून नुकत्याच वर्णिलेल्या पहिल्या दोन वर्गांनीं केलेल्या कामगिरीची माहिती देण्यांत येत आहे.

इ. स. १८१८ मध्ये महाराष्ट्रांतील पेशव्यांची सत्ता संपुष्टांत आली व तेव्हांपासून मुंबई शहराच्या इतिहासांतील अर्वाचीन युगास प्रारंभ झाला, असें म्हणतां येईल. ह्या काळांत मुंबई राज्य अस्तित्वांत आलें व माऊंट स्टुअर्ट एलिफन्स्टन यांची मुंबईचे गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाली. या दूरदर्शी उदार-मतवादी मुत्सद्द्यास एतद्देशीय लोकांचें शिक्षण ही आपली पहिली जबाबदारी आहे, असें वाटत होतें. आणि त्या समजुतीस अनुसरून इ. स. १८२० मध्ये

त्याने नेटिव्ह स्कूल्युक्त आणि स्कूल कमिटी, बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीला जोडून स्थापन केली. पुढे १८२२ साली ती स्वतंत्र सोसायटी म्हणून चालू राहिली. एल्फिन्स्टनच्या निवृत्तीनंतर, सोसायटीने स्थापन केलेली शाळा 'एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट' या नावाने ओळखण्यांत येऊं लागली आणि आज ती 'एल्फिन्स्टन कॉलेज' या स्वरूपांत अस्तित्वांत आहे. युरोपिअन व हिंदी लोकांची एक समिती नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचा व्यवहार पहात असे व एक युरोपिअन व एक हिंदी गृहस्थ त्याचे चिटणीस म्हणून संयुक्तपणे काम करीत असत. ह्या संस्थेचा जी. आर. जर्बिहस हा पहिला युरोपिअन चिटणीस व सदाशिव काशीनाथ छत्रे हे पहिले हिंदी चिटणीस होते, अशी सर्वसामान्य समजूत होती. तथापि, नुकत्याच मिळालेल्या त्या काळच्या पुराव्यावरून असे दिसून येते की, १८२० साली ही संस्था बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीची शाखा म्हणून सुरू झाली तेव्हां व्यंकोबा सदाशिव नाईक हे पहिले हिंदी चिटणीस होते. त्यांच्या नावावरून ते गोमन्तकीय होते हे दिसून येते व कदाचित् कै. वसन्त नारायण नाईक हे त्यांचेच वंशज असावेत. पहिल्या युरोपिअन चिटणीसाने लिहिलेले एक पत्र डॉ. कृ. भि. कुळकर्णी यांनी नुकतेच उजेडांत आणले आहे. या पत्रांत व्यंकोबा नाईक यांनी इसापच्या गोष्टींचे मराठींत भाषांतर केल्याचा उल्लेख सांपडतो. यावरून इ. स. १८२८ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या इसापनीतीचे मराठी भाषांतर, खरे म्हणजे व्यंकोबांनी केले होते, व छत्रे यांनी ते पूर्ण केल्यामुळे म्हणा किंवा तपासल्यामुळे म्हणा, त्यांच्या नावाने ते पुस्तक प्रसिद्ध झाले असावे अशी शंका येते. नाईक यांच्यामागून छत्रे सोसायटीचे चिटणीस झाले व त्यानंतर त्यांची जागा प्रोफेसर बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांनी घेतली. बाळशास्त्र्यांच्या घराण्याची कुलदेवता गोव्यांतील म्हाळसा. पोर्तुगीजांच्या धार्मिक जुलुमामुळे या देवीची मूर्ति मूळ वेरणे येथील देवस्थानापासून हलवून प्रियोळ येथे नेण्यांत आली. यावरून असे दिसून येते की, बाळशास्त्र्यांचे घराणेंसुद्धां मूळ गोव्याचे आणि म्हणून वर वर्णिलेल्या गोमन्तकियांच्या तिसऱ्या वर्गांत त्यांचा अंतर्भाव करण्यास हरकत नाही. मुंबई सरकारच्या दस्तारांत इ. स. १८४३ पर्यंत एल्फिन्स्टन संस्थेत अभ्यास केलेल्या विद्यार्थ्यांची एक यादी आहे. त्यांत प्रारंभी इ. स. १८२७ मध्ये युनायटेड सर्बिहस गॅझेटचे मालक आत्माराम केशव भांडारे,

या गोमन्तकियांचें नांव आहे. या कांहीं गोष्टींवरून मुंबईतील शैक्षणिक चळवळींच्या प्रारंभीच्या काळांत गोमन्तकियांनीं प्रामुख्यानें भाग घेतल्याचें चांगल्या प्रकारें दिसून येतें.

कालानुक्रमानें पाहिल्यास, गोविंद नारायण माडगांवकर हे मुंबईतील पहिले गोमन्तकीय शिक्षक होते. त्यांनीं बालांनाच शिक्षण दिलें असें नव्हे, तर त्यांनीं प्रौढांसाठींदेखील मराठी भाषेंत निरनिराळ्या विषयांवर पंचवीसहून जास्त लहानमोठीं पुस्तकें मराठींत लिहून त्यांच्या शिक्षणाच्या कामीं बहुमोल मदत केली. सुदैवानें त्यांचें चरित्र थोडेसें विस्तारपूर्वक सांगणें शक्य आहे.

एकेकाळीं कदम्ब राजाची राजधानी असलेलें जुनें गोवें (Goa Velha) येथें इ. स. १८१५ मध्यें गोविंदरावांचा जन्म झाला. सुमारें १८२४ सालीं त्यांचे वडील मुंबईत आले, व मुंबईत येऊन औषधें व तपकीर विकून ते आपला उदरनिर्वाह करूं लागले. मराठी शिक्षण पुरें झाल्यावर गोविंदरावांनीं इंग्रजी शाळेंत प्रवेश केला; परंतु इ. स. १८३३ मध्यें पित्याच्या निधनामुळें त्यांच्यावर कुटुंबाचा भार पडला व त्यांना शाळा सोडावी लागली. त्यानंतर त्यांनीं डॉ. जॉन विल्सन यांनीं चालविलेल्या फ्री जनरल असेंब्लीच्या जनरल इन्स्टिट्यूटमध्यें शिक्षकाची नोकरी पतकरली. कौतुकाची गोष्ट ही कीं, ज्या वेळीं बहुतेक मराठी लेखक फक्त शालेय क्रमिक पुस्तकें लिहिण्यांत अथवा इंग्रजी पुस्तकांचीं मराठी भाषांतरें करण्यांत गुंतले होते तेव्हां माडगांवकरांनीं सर्वसामान्य समाजाकरितां स्वतंत्र पुस्तकें लिहिलीं. माडगांवकरांचें महत्त्वाचें वाङ्मयकार्य म्हणजे “ मुंबईचें वर्णन ” हें पुस्तक होय. इंग्रजींत, मराठींत किंवा गुजरातींत याच्या जोडीचें पुस्तक नाहीं. ब्रॉम्बे गॅझेटियरनें या पुस्तकाचा पुष्कळ आधार घेतला आहे. मराठींतील पहिले निबंधकार म्हणून माडगांवकरांचा उल्लेख करावा लागेल. टीकाकारांच्या मते ते इंग्रजींतील प्रख्यात एडिसन व आरनॉल्ड यांच्या तोडीचे निबंधकार आहेत. शिक्षक या नात्यानें त्यांनीं मिळविलेल्या लोकप्रियतेची प्रचीति, इ. स. १८६३ मध्यें प्रकृति-अस्वास्थ्यामुळें ते सेवानिवृत्त झाले, तेव्हां डॉ. विल्सन व त्यांच्या शाळेंतील विद्यार्थी यांनीं अर्पण केलेल्या रु. २००० थैलीवरून व त्यांच्या माजी विद्यार्थ्यांनीं त्यांच्याविषयींच्या कृतज्ञतेचें निदर्शक म्हणून दिलेल्या

रु. ६००० च्या देणगीवरून दिसून येते. ही दुसरी देणगी गोळा करण्याकरितां स्थापन झालेल्या समितींत सर्वधर्मीय व विविध भाषा बोलणारे लोक होते. यांपैकी डॉ. भाऊ दाजी आणि व्हिन्सेंट डी कुन्हा हे दोघे गोमन्तकीय होत.

माडगांवकरांचे दोघे वडील बंधु, उसन (विष्णु) शेणय व गोपीनाथ यांचे रामचंद्र व दीनानाथ हे अनुक्रमेण पुत्र. माडगांवकरांचे हे दोन्ही पुतणे प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे गाढ व्यासंगी होते. रामचंद्राने ज्ञानेश्वर, तुकाराम व रामदास यांच्या वाङ्मयाचे संपादन करून ते प्रसिद्ध केले. न्यायमूर्ति सर गोविंद माडगांवकर हे दीनानाथांचे चिरंजीव.

त्यानंतर मुंबईतील गोमन्तकीय रहिवाशांतील प्रसिद्ध व्यक्ति म्हणजे डॉ. भाऊ दाजी लाड होत. इ. स. १८२२ मध्ये पेडणे महालांतील मांद्रे गांवीं भाऊंचा जन्म झाला. इ. स. १८३२ मध्ये त्यांचे वडील मुंबईत येऊन पैशा दोन पैशांस मातीचीं चित्रे विकून आपली गुजराण करीत. भाऊंनीं प्रथम गिरगांवांतील मराठी सेंट्रल शाळेंत व नंतर ' एल्फिन्स्टन ' संस्थेंत विद्यार्थी म्हणून नांव दाखल केले. परंतु त्यांच्या वडिलांनीं एकाएकीं सर्वसंगपरित्याग करून संन्यास घेण्याचें ठरविल्यामुळे, त्यांना विद्याभ्यास सोडून एल्फिन्स्टन संस्थेंत शिक्षकाचें काम करावें लागले. इ. स. १८४५ सालीं ' ग्रॅंट मेडिकल कॉलेज ' स्थापन झालें व त्या कॉलेजांतून इ. स. १८५१ सालीं उत्तीर्ण झालेल्या डॉक्टरांच्या पहिल्या तुकडींत भाऊ होते. या पहिल्या तुकडींतील ३ हिंदू, ३ ख्रिस्ती व २ पारशी अशा विद्यार्थ्यांपैकीं भाऊ दाजी, सेवास्तियांव कारवालो, जे. सी. लिस्बोअ व अनंत चंद्रोबा डुकले हे चौघेजण गोवेकर होते. पुढील वर्षीं भाऊंचा बंधु नारायण दाजी हाही डॉक्टरची परीक्षा पास झाला.

डॉक्टरची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर थोड्याच अवधींत भाऊंनीं आपल्या व्यवसायांत प्रमुख स्थान पटकाविलें. ' लॅन्सेट ' या ब्रिटिश वैद्यकीय पाक्षिकाच्या जानेवारी १८५९ च्या अंकांत पुढील मजकूर प्रसिद्ध झाला आहे :—
“ त्यांच्याइतकी भरभराट व यश हीं इंग्रज डॉक्टरांच्या पहिल्या पिढींतील

कोणत्याहि डॉक्टराच्या वांट्याला आलीं नसतील. ” सर एच्. पी. मोदी यांनीं असें लिहिलें आहे कीं, सर फिरोझशाहा मेहतांच्या बालपणांतील एका आजारांत त्यांचे प्राण वांचविण्यास भाऊच कारणीभूत झाले. डॉ. भाऊंनीं केवळ आपल्या धंद्यांतील यशांतच संतोष मानला नाहीं, तर वैद्यकीय शास्त्रांत स्वतंत्र रीतीनें संशोधन करून त्याची उपयुक्तता वाढविण्यांत ते मग्न असत. महारोगावर देशी इलाज त्यांनीं शोधून काढला असें म्हणतात. डॉ. भाऊंच्या, एका समकालीन गोवेकर इसमानें लिहिल्लें पत्र उपलब्ध आहे. या पत्रावरून डॉ. भाऊंच्या या भयंकर रोगावरील औषधाची गुणकारकता व वैद्यकीय संशोधनांतील त्यांची निपुणता व त्यांस गोव्याबद्दल वाटणारें प्रेम दिसून येतें. तें पत्र असें :—‘त्यांना (डॉ. भाऊ दार्जीना) आपल्या जन्मस्थानाचा नेहमीं अभिमान वाटत असे व आपल्या देशवांधवांवर ते नेहमीं दया दाखवीत. सुदैवानें मला त्यांची मैत्री लाभली व म्हणूनच यासंबंधीं मी स्वानुभवानें बोलूं शकत आहे. त्यांची आपल्या देशवांधवांविषयींची उदारता व सहृदयता यासंबंधींची एक सत्यकथा मी जनतेपुढें ठेवूं इच्छितों. माझ्या एका गरीब देशवांधवाला महारोग झाला. हा भयंकर रोग भाऊ दार्जीनीं बरा केला होता, असें समजल्यावरून तो मुंबईला आला. डॉक्टरांची आपल्याशीं ओळख करून घ्यावयास त्यानें मला सांगितलें. मीं त्याप्रमाणें केलें. रोग्याला तपासल्यानंतर रोग बरा होण्यास कमींत कमी तीन वर्षे लागतील, असें डॉक्टरांनीं त्यास सांगितलें. इतर डॉक्टरांनीं रोग असाध्य असल्याचें सांगितलें असतां, तो रोग बरा होईल असें ऐकतांच मला थोडें बरें वाटलें. सदरहू इसमाची, डॉक्टरांचे पैसे देण्याची ऐपत नव्हती. परंतु डॉक्टरांचें म्हणणें ऐकून आम्हांला आश्चर्यच वाटलें ! ते म्हणाले, “घाबरूं नका. आपल्याकडून मला एक कपर्दिकहि नको. आपण माझे प्रांतवांधव आहां हें मला माहित आहे. आपला प्रतिपाळ मी करीन.” रोग्यानें कृतज्ञतेनें त्यांच्यासमोर गुढघे टेकले व त्यांच्या (डॉक्टरांच्या) पायांवर डोकें ठेवूं लागला, परंतु डॉक्टरांनीं त्यास तसें करूं दिलें नाहीं. त्याच दिवसापासून त्यांनीं त्याला सतत तीन वर्षेपर्यंत औषधें देण्याचें चालूं ठेवलें. शेवटीं तो इसम पूर्ण बरा झाला व सध्यां तो बडोद्याच्या गायकवाड महाराजांच्या पदरीं नोकरी करीत आहे. ’

भाऊंनी औषधीवनस्पतींचे नमुने गोळा करण्याकरितां गोवे, कारवार व त्यासभोंवतालच्या प्रदेशांत संचार केला. हल्लींचे व्हिक्टोरिया म्युझियम व बॉटॅनिकल गार्डन यांची स्थापना डॉ. भाऊंच्या या दिशेने झालेल्या प्रयत्नांमुळेच झाली. इ. स. १८५८ सालीं 'व्हिक्टोरिया म्युझियमची' स्थापना झाली, तेव्हां डॉ. भाऊ हे त्याच्या मॅनेजिंग कमिटीचे चिटणीस होते. वैद्यकीय व्यवसायांत डॉ. भाऊंनी दृढपणे प्रस्थापित केलेल्या पुढाकाराची परंपरा डॉ. मुळगांवकर, डॉ. विहण्णस, डॉ. वॉर्जेस व डॉ. शिरोडकर यांसारख्या प्रख्यात सर्जनांनी व डॉक्टरांनी आजतागायत चालू ठेविली, ही गोष्ट गोमन्तकियांना अभिमानास्पद आहे. वस्तुतः इतर कोणत्याहि कार्यक्षेत्रांशी तुलना करतां वैद्यकीय व्यवसायांत गोमन्तकीय अधिक पुढें आलेले दिसतात.

फक्त वैद्यकीय क्षेत्रांतच भाऊंची शक्ति खर्च झाली नाही; साहित्यिक व ऐतिहासिक संशोधनाच्या क्षेत्रांतही भाऊंनी भरीव कामगिरी केली. 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी'च्या मासिकांत त्यांनी अमोल योग्यतेचे कित्येक प्रबंध लिहिले. हें सर्व लिखाण "The Literary Remains of Dr. Bhau Daji" ("भाऊ दाजी यांचे वाङ्मयविषयक अवशेष") या नांवानें कलकत्यांत प्रसिद्ध झालेल्या एका ग्रंथांत एकत्रित केलेले आहेत. भाऊ दाजींच्या या क्षेत्रातील कामगिरीच्या दर्जाबद्दल प्रसिद्ध जर्मन प्राच्य-विद्याविशारद डॉ. मॅक्स मुल्लर यांच्या प्रशंसेइतका अधिक अधिकृत पुरावा कोणताच असू शकणार नाही. ते म्हणतात, "भाऊ दाजींकडे मी नेहमीं आयुष्यांत उत्कृष्ट कामगिरी व्जाविलेला इसम म्हणून पहातो. आणि जरी त्यांचें लिखाण अल्प असलें तरी त्यांनीं जें काहीं थोडेसें लिहिलें आहे त्याची महती इतरांनीं लिहिलेल्या हजारां पानांपेक्षां अधिक आहे." इ. स. १८४० पर्यंत कोणत्याहि हिंदी गृहस्थास 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी'त प्रवेश मिळविण्यांत यश आलेलें नव्हतें, हें लक्षांत घ्यावयास पाहिजे. डॉ. भाऊंना तेथें प्रवेश मिळाला एवढेंच नव्हे, तर मुंबई शाखेचे ते पहिले हिंदी व्हाईस-प्रेसिडेंट झाले. त्यांच्या निवडणुकीच्या वेळीं डॉ. विहण्णसनीं त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा उल्लेख केला होता. पुढें ते सोसायटीचे भूषण बनले.

डॉ. भाऊ दाजी राजकीय क्षेत्रांतदेखील आघाडीवर होते, असंसुद्धां म्हणतां येईल. १०० वर्षांपूर्वी ता. २६ ऑगस्ट १८५२ रोजी त्यांनीं कांहीं मित्रांच्या मदतीनें व सहकार्यानें 'बॉम्बे असोसिएशन' स्थापन केली. मुंबईत स्थापन झालेली ही पहिलीच राजकीय संस्था होय. त्यातीलच कांहीं तरुण सभासदांनीं इंडियन नॅशनल काँग्रेसची स्थापना केली, हें आपणास पुढें दिसून येईल. 'लॅन्सेट' मधील एका चरित्रात्मक टांचणांत डॉ. भाऊंच्या राजकीय कामगिरीचें सिंहावलोकन करतांना पुढील मजकूर आढळतो :—ते बॉम्बे असोसिएशनचे चिटणीस असून बऱ्याच अंशीं संस्थापक होते. पार्लमेंटच्या सभासदांनीं त्यांच्या दृष्टिकोनाला विरोध दर्शविला तरी त्यांच्या अर्जातील उच्च अभिरुचि, संयम व नेमस्तपणा हीं त्यांना पूर्णपणें पसंत होती. 'बॉम्बे असोसिएशन' च्या मागणीमुळे इ. स. १८५७ मध्ये मुंबई विश्वविद्यालय अस्तित्वांत आले, ही गोष्ट पुष्कळांना माहीत नसेल. भाऊ हे या विश्वविद्यालयाचे बरीच वर्षे फेलो होते. मुंबई असोसिएशनच्या कामगिरीचा सविस्तर वृत्तांत 'भारत ज्योती' च्या ता. १० ऑगस्ट १९५२ च्या अंकांत अ. का. प्रियोळकर यांनीं प्रसिद्ध केला आहे.

आणखी ज्या एका क्षेत्रांत भाऊ दाजींनीं प्रथम पाया घालण्याची कामगिरी केली, तें क्षेत्र म्हणजे मुंबईतील स्त्री-शिक्षण हें होय. कांहीं वर्षे त्यांनीं लोहार चाळींत स्वतःच्या खर्चानें एक शाळा चालविली. त्यांच्यावर पडणाऱ्या आर्थिक बोजांतून त्यांना मुक्त करावें म्हणून सर अलेक्झांडर ग्रॅट व इतर व्यक्तींनीं रु. १४,००० ची रक्कम गोळा केली व ती 'भाऊ दाजी मुलींची शाळा' या नांवाची शाळा चालविण्यासाठीं 'स्टुडंट्स लिटररी अँड सायन्टिफिक सोसायटीच्या' स्वाधीन केली. त्याच नांवानें ही शाळा अद्यापि चालू आहे.

डॉ. भाऊ हे मुंबईतील पहिले शेरिफ होते. इ. स. १८६९ सालीं व पुन्हां इ. स. १८७१ सालीं त्यांची या जागेवर नेमणूक करून त्यांचा सन्मान करण्यांत आला.

डॉ. भाऊंबरोबर उत्तीर्ण झालेल्या इतर गोमन्तकीय डॉक्टरांपैकी डॉ. कारत्रालोंच्या पुढील आयुष्यक्रमाबद्दलची माहिती मिळविण्यांत मला अद्यापि

यश आल्लें नाहीं. परंतु, डॉ. जे. सी. लिस्वोअ यांच्या चरित्राविषयी व कार्याविषयी थोडीशी माहिती उपलब्ध आहे. त्यांचा जन्म इ. स. १८२३ मध्ये आसगांव येथे झाला. त्यांनीं सुद्धां महारोगावर संशोधन केलें व या विषयावर बरेच प्रबंध लिहिले. त्यांनीं केलेल्या वनस्पतिशास्त्रांतील संशोधना-प्रीत्यर्थ कांहीं वनस्पतींच्या नमुन्यांना त्यांच्यानंतर त्यांचें नांव देण्यांत आलें. त्यांना परकीय शास्त्रांच्या पुष्कळ संस्थानीं सभासद म्हणून प्रवेश देऊन त्यांचा सन्मान केला. त्यांचीं 'मुंबई प्रांतांतील गवताचे प्रकार' व 'मुंबई प्रांतांतील औषधी वनस्पति' हीं दोन इंग्रजी पुस्तकें सुप्रसिद्धच आहेत.

डॉ. भाऊचर उक्तीर्ण झालेले आणखी एक गोमन्तकीय डॉक्टर अनंत चंद्रोबा डुकले हे होत. ते कळंगुट (वादर्श) येथील राहाणारे. त्यांचे वडील उदरनिर्वाहार्थ माधव व अनंत या आपल्या दोन पुत्रांसह मुंबईस आले व येथे त्यांनीं त्यांना शाळेंत घातलें. परंतु त्यांच्या आकस्मिक निधनामुळे ह्या मुलांना शाळा सोडून टांकसाळींत मासिक रु. ३ पगारावर नोकरी पतकरावी लागली. माधवनें औषधांचें दुकान चालविण्यासाठीं आपली नोकरी सोडली व अनंतानें सुद्धां एक फोटो स्टुडिओ काढला. फोटोचा धंदा आजतागायत त्यांच्या कुटुंबांत चालू आहे व युनिव्हर्सिटीच्या इमारतीजवळच 'प्रभाकर फोटोग्राफर्स' नांवाचें एक त्यांचें दुकान आहे. माधवला धंद्यांत यश मिळाल्यामुळे आपला भाऊ अनंत यास डॉक्टरी शिक्षण घेण्यास मदत करतां आली. कांहीं काळानंतर डॉ. अनंत चंद्रोबांना धंद्यांत प्रमुख स्थान मिळालें व इ. स. १८५८ मध्ये त्यांची 'सुपरिंटेंडेंट ऑफ व्हॅक्सिनेशन' म्हणून नेमणूक झाली. मुंबईत देवी टांचून घेण्यासाठीं अनुकूल लोकमत व्रनविणारे ते पहिलेच डॉक्टर होत. त्यांच्या धंद्याच्या कामाव्यतिरिक्त डॉ. डुकले यांना मराठींतील जुन्या मराठी वाङ्मयाचा व्यासंग होता. इ. स. १८६० मध्ये, माधव चंद्रोबा यांनीं 'सर्वसंग्रह' या मासिकाचें प्रकाशन करून व्रन्याच प्राचीन मराठी ग्रंथांचें संपादन केलें. या ग्रंथांच्या यानंतरच्या इतर प्रकाशकांनीं प्रसिद्ध केलेल्या प्रती बहुधा या माधव चंद्रोबांच्या ग्रंथांचीच पुनर्मुद्रणें होती. त्यांनीं 'शब्दरत्नाकर' या नांवाचा एक विस्तृत संस्कृत-मराठी शब्दकोश-सुद्धां लिहून प्रकाशित केला. माधव चंद्रोबांचे नातू, 'वाळाजी अँड कंपनी' चे

व्यवस्थापक गोविंदराव डुकले यांनीदेखील प्राचीन मराठी काव्यप्रकाशन केलें व त्याव्यतिरिक्त मराठी साहित्यातील वॉल्टर स्कॉट, हरि नारायण आपटे या कादंबरीकारांचें वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याची जोखमीची आर्थिक जबाबदारी अंगिकारून मराठी साहित्यावर उपकार करून ठेवले आहेत.

ग्रँट मेडिकल कॉलेजमधून उत्तीर्ण झालेल्या पहिल्या तुकडीतील आठ डॉक्टरांपैकी चौघेजण गोमन्तकीय होते, हें आपण पाहिलें. इ. स. १८६२ मध्ये मुंबई विद्यापीठाच्या पदवीधरांच्या पहिल्या तुकडीत रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर व बाळ मंगेश वागळे हे दोघे गोमन्तकीय होते. आपणा सर्वांना ठाऊक असलेले जगप्रसिद्ध विद्वान् डॉ. भांडारकर यांच्या जीवनकार्या-विषयीं येथें विशेष माहिती देण्याची आवश्यकता नाहीं. पूर्वी केलेल्या वर्गीकरणानुसार ते गोमन्तकियांच्या तिसऱ्या वर्गांत मोडतात. बाळ मंगेश वागळे हे बॉम्बे बारमधील पहिले हिंदी सभासद होते व काहीं काळ त्यांनीं मुंबईच्या स्मॉल कॉझेस् कोर्टांत न्यायाधीशांचें काम केलें होतें. त्यांचा जन्म इ. स. १८३८ मध्ये झाला व इ. स. १८६६ मध्ये ते एल्एल्. वी. ची परीक्षा पहिल्या श्रेणींत उत्तीर्ण झाले. या संबंधांत ता. २३ डिसेंबर १८८७ च्या बॉम्बे गॅझेटांतील मृत्युलेखामधील पुढील माहिती तुम्हांला कदाचित् मनोरंजक वाटेल : “सर अलेक्झांडर ग्रँट, हे हायकोर्टातील न्यायासनावरील सर रिचर्ड काउच व त्यांचे सहकारी यांस बॉम्बे बारमध्ये आपल्या विद्यापीठाच्या कायद्याच्या पदवीधरांना प्रवेश देण्यासंबंधीचे नियम करण्यास कारणीभूत झाले, हें प्रसिद्धच आहे. या नियमांचा वागळे यांनीं प्रथम फायदा घेतला व बराच काळ त्यांच्या संगतींत असलेले रानडे यांनीं त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं त्यांचें अनुकरण केलें.”

मुंबईतील सार्वजनिक जीवनाचा आधारस्तंभ म्हणून गणले जाणारे डॉ. भाऊसारखे दुसरे प्रमुख गोमन्तकीय न्या. मू. काशीनाथ त्रिंबक तेलंग हे होत. तेलंगांच्या शतसांवत्सरिक जन्मदिनानिमित्त झालेल्या समारंभांत पु. मं. लाड यांनीं संपादन केलेला एक छोटा ग्रंथ त्यांच्या सन्मानार्थ प्रसिद्ध केला तो वाचण्याची शिफारस या ठिकाणीं करावीशी वाटते. या ग्रंथांत तेलंगांच्या जीवनाच्या व कार्याच्या विविध पैलूंचें निरनिराळ्या

लेखकांनीं परीक्षण केलेलें आहे. तेलंगांच्या वाडवडिलांनीं गोवें केव्हां सोडलें हें माहीत नाहीं. इ. स. १७३१ मध्यें माजगांव येथील जमिनींची विक्री करण्याच्या संबंधांतील कांहीं कागदपत्रांत, “वसईतील गांवचे ब्राह्मण रहिवाशी, विशा शेणय तेलंग”, असा उल्लेख सांपडतो. हे गृहस्थ न्या. मू. तेलंगांचे पूर्वज असूं शकतील काय ? उलटपक्षीं कांहीं जणांची अशी समजूत आहे कीं, तेलंगांचे आजोबा हे एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस बार्देशहून मुंबईस आले.

इ. स. १८८८ पूर्वीं मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या कारभाराबाबत म्युनिसिपल कमिशनर सर्वस्वी जबाबदार असे. त्याच वर्षीं तेलंगांना, सर फिरोझशाहा मेहता यांच्या मदतीनें म्युनिसिपालिटीचा कायदा पास करवून घेण्यांत यश आलें व अशाप्रकारें म्युनिसिपालिटीचें कामकाज जनतेच्या हुकमतीखालीं आणलें गेलें. प्राथमिक शिक्षण हें म्युनिसिपालिटीचें कार्य आहे, याबद्दल सरकारचें व म्युनिसिपालिटीचें मन त्यांनीं वळविलें व अशाप्रकारें ‘जॉईंट स्कूल्स कमिटी’ अस्तित्वांत आणली. मरेपर्यंत ते या कमिटीचे सभासद होते. त्याचप्रमाणें मुंबईत उच्च शिक्षणक्रम तयार करण्यास तेच कारणीभूत झाले. ते बराच काळपर्यंत मुंबई विद्यापीठांत ‘फेलो’ म्हणून काम करीत होते, व त्याचे ते पहिले, हिंदी व्हाईस-चॅन्सलर झाले. विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमांत त्यांनीं मूलभूत स्वरूपाच्या सुधारणा घडवून आणल्या व त्या ‘तेलंगांचा अभ्यासक्रम’ म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ‘व्हिक्टोरिया टेक्निकल इन्स्टिट्यूट’ स्थापन करण्यांत त्यांनीं प्रामुख्यानें भाग घेतला होता. इ. स. १८८२ च्या एज्युकेशन कमिशनचे सभासद या नात्यानें त्यांनीं देशी शिक्षणाच्या प्रगतीला विशेष हातभार लावला. इ. स. १८८४ मध्यें त्यांची मुंबईच्या विधानपरिषदेचे सभासद म्हणून नेमणूक झाली. इ. स. १८८९ मध्यें त्यांना मुंबई हायकोर्टातील न्यायाधीशाची जागा मिळाली. इ. स. १८८३ सालीं रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेचे प्रेसिडेंट म्हणून त्यांची निवडणूक झाली. अशा प्रकारचा सन्मान मिळविणारे हे पहिलेच हिंदी गृहस्थ होत.

तेलंगांनीं राजकीय क्षेत्रांतसुद्धां असामान्य स्थान मिळविलें होतें. डॉ. भाऊंनीं स्थापन केलेल्या बॉम्बे असोसिएशनचा उल्लेख पूर्वीं आलेलाच

आहे. तेलंगांनी असोसिएशनचे चिटणीस म्हणून कांहीं वर्षे काम केल. परंतु, ह्या असोसिएशनमध्ये त्यांच्या कार्यास वाव मिळणार नाही असे वाटल्यामुळे तेलंगांनी, सर फिरोझशाहा मेहता, बद्रुद्दीन तय्यबजी व वाच्छा यांसारख्या तरुण सहकारी मित्रांच्या मदतीने इ. स. १८८५ सालीं बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन या नांवाची एक नवीन संस्था स्थापन केली. याच मंडळीच्या प्रयत्नांमुळे मुंबईतील इंडियन नॅशनल काँग्रेसचे पहिले अधिवेशन झाले. हे ऐतिहासिक अधिवेशन घडवून आणण्यांत तेलंगांनी केलेल्या प्रयत्नांस अनुलक्षून सर दिनशा वाच्छा लिहितात :—“ही काँग्रेस भरविण्यासाठी आवश्यक ती तयारी करण्यांत श्री. तेलंगांहून कोणीच जास्त सक्रीय भाग घेतला नव्हता.” तेलंगांनी काँग्रेसचे जनरल सेक्रेटरी म्हणून कांहीं वर्षे काम केले, परंतु न्यायाधीश म्हणून नेमणूक झाल्यावर राजकारणांत प्रत्यक्ष भाग घेणे त्यांना सोडून द्यावे लागले. न्यायमूर्ती रानडे यांनी आपल्या ‘तेलंग स्कूल ऑफ थॉट’ या निबंधांत ‘राजकीय क्षेत्रांत सर्वांत जास्त सक्रीय मदत करणारे’, असे त्यांचे वर्णन केले आहे.

मुंबईतील राजकीय कार्याच्या सुरुवातीचा हा संक्षिप्त इतिहास पाहतां इतर क्षेत्रांप्रमाणेच राजकीय क्षेत्रांतहि गोमन्तकीय हे आघाडीवर होते या माझ्या म्हणण्याची सत्यता पटेल. आपल्या राजकीय झगड्याच्या उत्तरार्धांत ज्यांनी प्रत्यक्ष भाग घेतला त्या प्रो. धर्मानंद कोसंबी व पीटर अल्व्हारिस या गोमन्तकियांचीं नांवे सर्वांच्या पूर्ण परिचयाचीं असल्यामुळे, याप्रसंगी त्यांची ओळख करून देण्याची जरूरी नाही.

गोमन्तकियांना इतिहास, भाषा व संस्कृति या क्षेत्रांत संशोधन करण्याची उत्कट आवड आहे, हे माझ्या आतांपर्यंतच्या कथनावरून आपल्या नजरेस आले असेलच. डॉ. भाऊ दाजींच्या या क्षेत्रातील कार्याचा मी पूर्वीच उल्लेख केलेला आहे. आपल्या अल्पायुष्यांत व बहुविध कार्यवाह्यांत न्यायमूर्ति तेलंगांनी सवडीनुसार आंतरराष्ट्रीय मान्यतेचे संशोधन केले. रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेच्या अध्यक्षपदावर निवडून आलेले ते पहिले भारतीय होत. या ठिकाणी हे सांगणे आवश्यक आहे की, मुंबई प्रांतातील एकट्या तेलंगांचाच इंग्रजी लेखक म्हणून ‘केंब्रिज हिस्टरी ऑफ इंग्लिश लिटरेचर’ या

ग्रंथांत उल्लेख झालेला आहे. डॉ. व्ही. एस. सुखटणकरांच्या महाभारतांतील संशोधनासहि आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळाली आहे. प्रो. धर्मनंद कोसंबी हे पाली भाषा व साहित्य आणि बौद्धसंस्कृति यांवरील जगांतील सर्वोच्च अधिकारी व्यक्ति म्हणून समजले जात. त्यांच्या चिरंजीवांनीं जगांतील गणित व आंकडे-शास्त्रशांमध्ये प्रमुख स्थान पटकाविलें असून, त्याशिवाय पुरातन नाणीं व भर्तृहरीचें शतकत्रय यांच्या संशोधनाकडेही त्यांनीं आपली दृष्टि वळविल्ली आहे. त्याचप्रमाणें गोमन्तकीय ख्रिस्ती बंधूही या क्षेत्रांत कधींच मार्गें नाहींत. हडफडें येथील डॉ. जर्सन द कुन्हा यांनीं चौल व वसईचा इतिहास लिहिला आहे. तसेंच The Origin of Bombay हे मुंबई शहराच्या सुरुवातीच्या इतिहासावर एक पुस्तकही त्यांनीं लिहिलें आहे. त्याप्रमाणेंच सह्याद्रिखंडांचें त्यांनीं संपादन व प्रकाशन केलें असून उच्च दर्जाचे अनेक संशोधनात्मक प्रबंध लिहिले आहेत. ह्या क्षेत्रांत त्यांनीं केलेल्या कार्याप्रीत्यर्थ रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेच्या उपाध्यक्षपदीं इ. स. १८९२ सालीं त्यांची निवड करण्यांत आली. ह्याच ठिकाणीं उल्लेख करण्याजोगा दुसरा गोमन्तकीय संशोधक जुझे निकोलाव द फॉन्सेक होय. मुंबई सरकारच्या सूचनेवरून त्यांनीं गोवें शहराचा ऐतिहासिक व पुराणसंशोधनात्मक आराखडा (Historical & Archaeological Survey of the city of Goa) हा ग्रंथ लिहिला. त्यांचें कुटुंब मूळ कोलवाळचें. त्या गांवचा कुळकर्णी असलेला सोपटा शेणय हा त्याचा मूळ हिंदु पूर्वज होय.

गोमन्तकियांनीं शिल्प, चित्रकला व संगीत ह्या कलांच्या क्षेत्रांमध्ये केलेल्या कार्यांचा इतर ठिकाणीं उल्लेख आलाच आहे. या ठिकाणीं फक्त एका जुन्या प्रथितयश गोमन्तकीय शिल्पकाराचा व चित्रकाराचा नामनिर्देश केला पाहिजे. मुंबईत टाउन हॉल बांधण्याची सूचना करण्यांत आली तेव्हां ' ईस्ट इंडिया कंपनीने ' त्याच्या अत्युत्कृष्ट नमुन्याबद्दल बक्षीस जाहीर केलें होतें. हें बक्षीस राय येथील आंद्रे काँस्तांसियु आवगुस्त यांस देण्यांत आलें. टाउन हॉलचें काम त्यानंतर इ. स. १८२१ मध्ये जनरल वॉडिंग्टन याच्या हुकुमानुसार सुरू करण्यांत आलें, आणि इ. स. १८३३ सालीं तें पुरे झालें. ह्या शिल्पशास्त्र्यानें भायखळ्याच्या ख्रिस्ती चर्चचाही प्लॅन काढला.

त्याने काढलेलें दों. सेबास्तियांव यांचें तैलचित्र रायतूरच्या सेमिनरींत लावलें आंहे असें कळतें. हा चित्रकार ता. २८ मार्च १८४७ रोजीं मुंबईंत मरण पावला.

आपण हेंही पाहिलें असेल कीं आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या विकासाला गोमन्तकियांनीं फार मोठा हातभार लावला आहे. ह्या क्षेत्रांत त्यांनीं केलेल्या कार्याचा एकत्रित आढावा घेतला असतां वाङ्मयाच्या प्रत्येक शाखेच्या कार्याची सुरुवात गोमन्तकियांनीं केली असें म्हणतां येईल. व्यंकोबा नाईक हे इंग्रजी पुस्तकाचें मराठींत भाषांतर करणारे पहिले गृहस्थ होत, याचा उल्लेख वर आलाच आहे. आधुनिक काळांत स्वतंत्र मराठी पुस्तकें लिहिण्यास सुरुवात करण्याचें श्रेय गोविंद नारायण माडगांवकर यांजकडे जातें. प्राचीन मराठी ग्रंथांचें संपादन व प्रकाशन करण्याच्या महत्त्वाच्या कार्याचा पायंडा साधव चंद्रोबा डुकले यांनीं घातला. शास्त्रशुद्ध पायावर प्राचीन मराठी ग्रंथांचें संपादन करणारे रामचंद्र विष्णु माडगांवकर हे पहिले गृहस्थ होत. इ. स. १८६७ सालीं रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांनीं विविधज्ञानविस्तार हें मासिक प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली. हें मासिक वाङ्मय व संशोधन यांस वाहिलेलें होतें व जवळजवळ ७५ वर्षेपर्यंत मराठींतील उच्च विषयांना वाहिलेलें पहिलें व अग्रेसर मासिक म्हणून त्याची ख्याति आहे. त्याचप्रमाणें गुंजीकरांनीं ऐतिहासिक संशोधनाचा पाया म्हणून मूळ ऐतिहासिक कागदपत्र व इतर जुनी सामुग्री मिळविण्याच्या चळवळींचें बीजारोपण केलें. पहिली ऐतिहासिक मराठी कादंबरी लिहिण्याचाही मान त्यांच्याकडेच जातो. गुंजीकरांचें जुनें आडनांव केंकरे, व तें भिकाजीपंतदेखील लावीत. बादेश घराण्यांतील काशीनाथ रघुनाथ मित्र हे मनोरंजन मासिकाचे संपादक होते. हें मासिक ललितवाङ्मयाला वाहिलेलें होतें व त्यास अतोनात लोकप्रियता मिळाली. सूर्याजी महात्मे यांनीं 'वेषधारी पंजाबी' ही मराठींतील पहिली सामाजिक कादंबरी लिहिली. 'तंतुवाद्यें' या विषयावरही त्यांनीं एक पुस्तक लिहिलें. विश्व लक्षांत ठेवण्यासारखी दुसरी गोष्ट म्हणजे फिलिप नेरी पिरिस यांनीं इ. स. १८५४ सालीं म्हणजे एवढ्या जुन्या काळांत मराठी व्याकरणावर पोर्तुगीज भाषेंत एक पुस्तक प्रसिद्ध केलें, ह्यावरून असें दिसून येईल कीं, आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या प्राथमिक अवस्थेंतील बऱ्याचशा चळवळींचें

नेतृत्व गोमन्तकियांकडे होतें हें निर्विवाद आहे. विसाव्या शतकांत हें नेतृत्व कुठपर्यंत चालू आहे, हें तुम्हांस स्वतःशींच ठरवितां येईल.

एक गोष्ट मात्र कबूल केली पाहिजे ती ही कीं, गोमन्तकियांनीं शिक्षण, संशोधन व राजकारण या क्षेत्रांत केलेल्या ठळक कार्याशीं तुलना करतां त्यांनीं व्यापार व उद्योगधंदे याबाबतींत केलेलें कार्य अगदींच क्षुल्लक वाटतें. ह्या म्हणण्याला अपवाद म्हणून आपणांस सर रॉजर द फरिआ यांच्या नांवाचें उल्लेख करावा लागेल. त्यांचे वडील जुआंव द फरिआ हे बार्देसमधील सांगोल्ड्याहून मुंबईस आले. सर रॉजर यांचा जन्म इ. स. १७७० मध्ये झाला. चीनसारख्या दूरच्या देशांशीं त्यांचा व्यापार होता व त्यांच्या स्वतःच्या मालकीचीं दोन जहाजे होती. इ. स. १८२८ मध्ये ते मरण पावले.

गोमन्तकीय हिंदूंना व्यापारांत शिरण्यास प्रत्यवाय करणारें एक कारण म्हणजे त्यांत गुंतविणाऱ्या भांडवलाचा अभाव होय. गोमन्तकीय हिंदूंनीं धंद्यांत घेतलेला प्रमुख भाग म्हणजे परकीय व्यापाऱ्यांची नोकरी करणें हा होय. ज्या एकाच धंद्यांत प्रारंभीच्या काळांत गोमन्तकीय हिंदू प्रामुख्याने नांवाजले होते तो धंदा पुस्तक-विक्रेत्यांचा होता. त्यांपैकीं कांहीं जुनीं दुकानें आजहि अस्तित्वांत आहेत. परंतु, तीं आज तुलनात्मकदृष्ट्या, उल्लेख करण्या-इतकीं महत्त्वाचीं नाहींत. गोमन्तकीय ख्रिस्ती लोकांच्या मालकीचीं कांहीं दुकानें धोत्रीतलाव विभागांत आहेत. परंतु, त्यांतून बहुतांशीं धार्मिक महत्त्वाच्या जपमाळा, क्रॉस इत्यादि वस्तु व संगीत वाद्ये विकण्यांत येतात. हीं दुकानें गोमन्तकीय ख्रिस्ती लोकांचीं विशेषतः कॅथलिक ख्रिस्ती लोकांकरीतांच आहेत. अधिक मोठा ग्राहकवर्ग आकृष्ट करण्यास प्रतिबंध करणाऱ्या कारणांपैकीं बहुतकरून एक कारण म्हणजे त्यांचें मराठी व गुजराती यांसारख्या देशी भाषांचें अज्ञान होय.

अगदीं अलिकडच्या काळांत आपणांस असें आढळतें कीं, बुद्धिवैभवा-मध्ये गोमन्तकीय लोक इतर कोणत्याहि वर्गाला हार जाणार नाहींत. एकेकाळीं गोमन्तकीय विशेषतः गोमन्तकीय हिंदू परिस्थितीनें भाग पाडल्याशिवाय स्थलांतर करण्यास नाखूष असत. त्यामुळें उच्च शिक्षण मिळविण्याची संधि त्यांनीं होऊन गमावली. आर्थिक परिस्थितीच्या दडपणामुळें ही प्रवृत्ति आज

बऱ्याच अंशीं कमी प्रमाणांत दिसून येते. गेल्या तीसचाळीस वर्षांत मॅट्रिकच्या परीक्षेंत पहिला क्रमांक मिळविण्यांत बरेचसे गोमन्तकीय यशस्वी झाले आहेत. ह्या व्यक्ती म्हणजे, फ्रान्सिस्कु कोरिआ आल्फोन्सु, कु. सुलभा पाणंदीकर, पु. सं. लाड, पां. शां. प्रियोळकर, लवंदे व मो. य. प्रियोळकर. बरेचसे गोमन्तकीय पहिल्या दहा यशस्वी विद्यार्थ्यांमध्ये आलेले आहेत. इ. स. १९५१ च्या एस्. एस्. सी. परीक्षेंत कु. जयश्री आमोणकर ही सर्व विद्यार्थिनींत पहिली आली. गोमन्तकीय हिंदूप्रमाणें गोमन्तकीय खिस्ती लोक मॅट्रिकच्या परीक्षेंत चमकूं शकले नाहीत, ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. त्याचें कारण कांहीं अंशीं त्यांना त्यांच्या मातृभाषेंतून प्राथमिक शिक्षण मिळूं शकलें नाहीं, हें म्हणतां येईल. मिळालेल्या माहिती-प्रमाणें एम्. ए. परीक्षेंत पुढील गोमन्तकियांना चॅन्सेलर पदक मिळालें. फ्रान्सिस्कु कोरिआ आल्फोन्सु, एम्. एफ्. कोलॅसो, आरमांद मेनेझिस, जी. एन्. लवंदे व व्ही. आर. तळवलकर. कांहीं गोमन्तकीय विद्यार्थ्यांनीं निरनिराळ्या परीक्षांत विक्रम प्रस्थापित केला आहे. ह्या ठिकाणीं एस्. डब्ल्यू. शिवेश्वरकर यांनीं गणित व एम्. एस्. घारसे यांनीं पदार्थविज्ञान यांत मिळविलेल्या गुणांचा मी उदाहरणादाखल निर्देश करतां. बऱ्याचशा गोमन्तकीय विद्यार्थ्यांना ते ब्रिटिश हद्दीबाहेरच्या प्रदेशांत जन्मले म्हणून आय. सी. एस्. मध्ये प्रवेश मिळाला नाहीं. परंतु बऱ्याच गोमन्तकियांनीं सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये मानाच्या जागा भूषविल्या आहेत व भूषवीत आहेत. ह्यामध्ये माडगांवकर, राजाध्यक्ष, केरकर, लाड, शिवेश्वरकर व डायस यांचा उल्लेख करतां येईल. गोमन्तकियांना त्यांच्या कर्तृत्वानुसार या देशाच्या सार्वजनिक जीवनांत महत्त्वाचा भाग घेणें उचित होय. आपल्याला समाधान वाटण्यासारखी गोष्ट म्हणजे डॉ. आल्बन डिसोझा, डॉ. कोलॅसो, डॉ. मास्करेन्हास ह्यांनीं ह्या शहराच्या नागरी जीवनांत स्वतःचा प्रभाव पाडला आहे व मेयर म्हणून ते निवडले जाऊन त्यांचा गौरवही झाला आहे. अशी आशा आहे कीं, जातवार पद्धतीवर मेयरची निवडणूक होण्याचा पाया बंद पडल्यानंतर बऱ्याचशा गोमन्तकियांना अजूनही त्यांच्या सेवेच्या व कर्तृत्वाच्या जोरावर हा मान मिळवितां येईल. वरील त्रोटक सिंहावलोकनावरून गोमन्तकियांनीं ह्या शहरांच्या सार्वजनिक जीवनांत केलेलें कार्य पाहातां आपल्यास असें

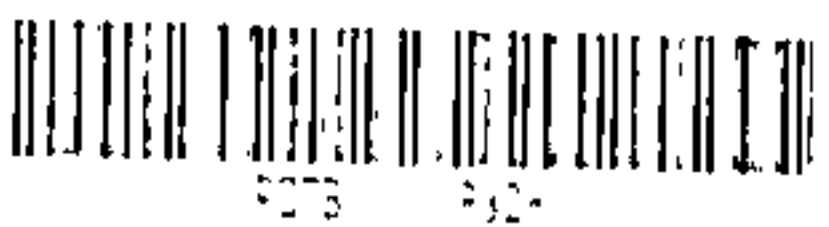

१७०५
३१
१७/१२/४०

दिसून येईल की, जास्त सामुग्री व साधनें हीं उपलब्ध असतांनाही गोमन्तकीय ख्रिस्ती वंधूनीं गोमन्तकीय हिंदु बांधवांप्रमाणें ह्या देशाच्या सार्वजनिक जीवनावर आपला ठसा उमटविलेला नाहीं. ह्या दोन समाजांच्या नैसर्गिक कर्तृत्वशक्तीमध्ये मुळींच फरक नाहीं. ह्या बाबतींत ख्रिस्ती समाजाचें क्रियाशैथिल्य निदान थोड्याफार अंशीं पुढील कारणाशीं जोडतां येईल. तें म्हणजे आपण हिंदी नसून आपल्या स्वतःच्या देशांत परकी आहों अशी त्यांची करून देण्यांत आलेली समजूत होय. ह्यांत वन्याच व्यक्ती अशा होत्या कीं ज्यांना या विचारसरणींतील मूर्खपणा कळून आला होता. फ्रान्सिस्कु लुइस् गॉमिस ह्या आदर्श गोमन्तकियानें ला मार्टिन या फ्रेंच विद्वानास पाठविलेल्या पत्रांत महाभारत लिहिणाऱ्या कुळांतील आपण वंशज आहोंत, असें अभिमानानें प्रतिपादिलें होतें. जुझे द सिल्वा ह्यांनीं लुइस इंडियानु ह्या संस्थेंत साठसत्तर वर्षांपूर्वीं भाषण करतांना असे उद्गार काढले कीं, “आम्ही ह्या भूमीचे रहिवाशी आणि निव्वळ भारतीय आहोंत हे जगाला सांगायची वेळ आली आहे. आमची देशभक्ति खात्रीनें एवढी हलकी नाहीं कीं, आम्हांला आपल्या मूळ स्थितीची लाज वाटावी. आपण नाहीं ते आहोंत असें ढोंग करून माणसाचा कांहींच फायदा नाहीं. उलटपक्षीं त्यामुळें कदाचित् जगाकडून आपलें हंसें व पाणउतारा केला जाईल.” तरीहि ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे कीं, ही भेदवादाची भावना बरीच फैलावली होती. थोड्याच गोमन्तकीय ख्रिस्ती लोकांनीं, टर्झिस् ऑफ इंडियानें त्यांच्या डिरेक्टरींत गोमन्तकीय ख्रिस्ती लोकांना युरोपियन नागरीक म्हणून त्यांची वर्गवारी केल्याबद्दल निषेध व्यक्त केला आहे.

डॉ. भाऊ दाजी व न्या. तेलंग ह्यांनीं, मुंबई असोसिएशन व राष्ट्रीय सभा स्थापन करून हिंदी स्वातंत्र्याची मुहूर्तमेढ रोवली. आपला देश आतां स्वतंत्र झाला आहे. आणि हें स्वातंत्र्य संघटित करण्याच्या, त्याच्या कक्षा वाढविण्याच्या व देश सुसंपन्न करण्याच्या प्रयत्नांत गोमन्तकीय समाज इतर कोणत्याहि समाजाच्या मार्गे राहाणार नाहीं, याबद्दल खात्री वाटते. गोमन्तकियांचा भविष्यकाळ त्यांच्या भूतकाळाएवढाच उज्ज्वल असेल अशी आशा करण्यास आतां मुळींच हरकत नाहीं, आणि हिंदुस्थानचे पंतप्रधान किंवा राष्ट्रपति अशांसारख्या जागांवरहि गोमन्तकीय व्यक्ती नियोजमान झालेल्या दिसतील, असा पूर्ण भरंवसा वाटतो.

६३२

REFBK-0008328